भूतलौघमहाशैलमृणालाङ्कुरकोटिषु ।
दिक्षु बभ्रमतुः स्वैरं भ्रमयौ सरसीष्विव ॥ ७
धारागृहधिया धीरगङ्गानिर्झरधारिणि ।
भ्रेमतुर्वातविक्षुब्धमेघमण्डलमण्डपे ॥ ८
ततो मधुरगामिन्यौ विश्राम्यन्त्यौ स्वशक्तितः ।
शून्ये ददृशतुर्व्योम महारम्भातिमन्थरम् ॥ ९
अदृष्टपूर्वमन्योन्यं सर्वसंकटकोटरम् ।
अपूर्यमाणमाशून्यं जगत्कोटिशतैरपि ॥ १०
उपर्युपर्युपर्युच्चैरन्यैरन्यैर्वृतं पृथक् ।
विचित्राभरणाकारैर्भूतलैः सुविमानकैः ॥ ११
परितः पूरितव्योम्नां मेर्वादिकुलभूभृताम् ।
पद्मरागतटोद्योतैः कल्पज्वालोपमोदरम् ॥ १२
मुक्ताशिखरभापूरैर्हिमवत्सानुसुन्दरम् ।
काञ्चनाद्रिस्थलार्चिर्भिः काञ्चनस्थलभासुरम् ॥ १३
महामरकताभाभिः शाद्वलस्थलनीलिमम् ।
द्रष्टृदृश्यक्षयासक्तजातध्वान्तोत्थकालिमम् ॥ १४
पारिजातलतालोलविमानगणकेतनम् ।
अतो मञ्जरिकाकारमिव वैदूर्यभूतलम् ॥ १५
मनोवेगमहासिद्धजितवातगमागमम् ।
विमानगृहदेवस्त्रीगेयवायसघुंघुमम् ॥ १६
त्रैलोक्यवरभूतौघसंचाराविरलान्तरम्[1] ।
अन्योन्यादृष्टसंचारसुरासुरकुलाकुलम् ॥ १७
पर्यन्तस्थितकूष्माण्डरक्षःपैशाचमण्डलम् ।
वातस्कन्धमहावेगवहद्वैमानिकव्रजम् ॥ १८
वहद्विमानसीत्कारमुष्टिग्राह्यघनध्वनि ।
ग्रहर्क्षघनसंचारात्प्रचलद्वातयन्त्रकम् ॥ १९
निकटातपदग्धाल्पसिद्धसिद्धोज्झितास्पदम् ।
अर्काश्वमुखवातास्तदग्धमुग्धविमानकम् ॥ २०
लोकपालाप्सरोवृन्दसंचाराचारचञ्चलम् ।
देव्यन्तःपुरिकादग्धधूपधूमाम्बुदाम्बरम् ॥ २१
स्वस्वर्गाहूतदेवस्त्रीस्वाङ्गविभ्रष्टभूषणम् ।
सामान्यसिद्धसङ्घोग्रतेजःपुञ्जतमोबलम् ॥ २२
बलवत्सिद्धसंघट्टगमागमविघट्टितैः ।
घनैः सांशुकपार्श्वस्थहिमवन्मेरुमन्दरम् ॥ २३
काकोलूकैर्गृध्रभासै राशिभूतैश्चलैर्वृतम् ।
नृत्यद्भिर्डाकिनीसङ्घैस्तरङ्गैरिव वारिधिम् ॥ २४
प्रवृत्तैर्योगिनीसङ्घैः श्वकाकोष्ट्रखराननैः ।
निरर्थं योजनशतं गत्वागच्छद्भिरावृतम् ॥ २५

रक्ताब्जानि सरःपक्षे । तडितो रक्ताब्जानीव मेघमण्डलपक्षे ॥६॥ तत्तद्भूतलौघस्था महाशैला हिमवत्कैलासादयो मृणालानामब्जकन्दानामङ्कुरकोटय इव यासु ॥ ७ ॥ निर्झरशब्देन तच्छीकरा लक्ष्यन्ते ॥८॥ महद्भिरारम्भैर्भुवनतज्जननिर्माणैरतिमन्थरं संक्लिष्टम् ॥९॥ यद्यपि प्रज्ञप्त्या प्राग्दृष्टमेव तथाप्यन्योन्यं परस्परसाहित्येन पूर्वमदृष्टम् । सर्वे संकटकोटरा गर्भच्छिद्रादयोंऽशा यस्य । सर्वप्राणिभवदुःखानामाश्रयभूतं छिद्रमिति वार्थः । आशून्यत्वमपूर्यमाणत्वे हेतुः ॥ १० ॥ विचित्राभरणप्रख्यैर्भूतलैर्लक्षणया भुवनतलैः । शोभनानि विमानानि येषु तैः ॥ ११ ॥ पद्मरागमणिमयानां तटानां पार्श्वानामुद्द्योतैः प्रकाशैः ॥ १२ ॥ तेषामेव भूभृतां मुक्तामयशिखराणां भापूरैः प्रभाप्रवाहैर्हिमवतः सानुः प्रस्थदेशस्तद्वद्भासुरम् ॥ १३ ॥ तथा तेषामेव भूभृतां महामरकतानां महार्हहरिन्मणीनां प्रभाभिर्घासहरितस्थलस्य नीलिमेव नीलिमा यस्य । तथा क्वचिद्द्रष्टॄणां सचक्षुषां दृश्यानां रूपभेदानां क्षये भासक्तस्तत्परः सन् जात उत्पन्नो ध्वान्तोत्थकालिमा यस्मिंस्तथाविधम् ॥ १४ ॥ क्वचित्तु यतः पारिजातकल्पलतावनोपरि आलोलविमानगणानां केतनं स्थानमतः समीपस्थदृष्ट्या तद्वनमञ्जरिकाकारमिव दूरस्थदृष्ट्या तु वैदूर्यमयभूतलमिव स्थितमित्यर्थः ॥ १५ ॥ मनोवेगैर्महासिद्धैर्वातगमागमो वायुसंचारवेगः स जितो यस्मिन् । घुंघुममिति ध्वन्यनुकरणम् ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ वातस्कन्धा आवहप्रवहादयो वायुभेदाः ॥ १८ ॥ विमानसीत्कारो विमानवेगध्वनिस्तस्य मोषणं मुष्टिरभिभवस्तेन ग्राह्या घनध्वनयो मेघशब्दा यस्मिन् । वातयन्त्रकं वायुविष्टम्भमययन्त्ररूपं ज्योतिश्चक्रम् ॥ १९ ॥ क्वचित्सूर्यसंनिहितदेशनिकटातपेन दग्धैः संतप्तैस्तपोयोगरसायनादिना अल्पसिद्धैः सिद्धाख्यदेवयोनिविशेषैश्चोज्झितावस्थानम् । अर्केण तदीयाश्वमुखवातैश्च यथायोगमस्ताः क्षिप्ता दग्धाश्चाल्पा विमाना विमानका यस्मिन् ॥ २० ॥ पश्चां संचारा इतरैरङ्गैस्तत्तदुचिताचरणान्याचारास्तैश्चञ्चलमिव चञ्चलम् । धूपधूमैरम्बुदव्याप्ताम्बरमिव स्थितम् । 'विष्णुना सदृशो वीर्ये' इति राम इव कल्पितभेदादुपमेयता ॥ २१ ॥ इन्द्रचन्द्रादिभिः स्वर्गशब्दितस्वस्वलोकायाहूतानामतएवान्यानुपेक्ष्याहंपूर्विकया धावन्तीनां देवस्त्रीणामप्सरसां स्वाङ्गेभ्यो विभ्रष्टानि भूषणानि यस्मिंस्तथाविधं यतः अतस्ताः समीहमानानां सामान्यसिद्धानामिन्द्रादिवदणिमादिविशेषसिद्धिशून्यानां स्वर्ग्यन्तराणां यः संघस्तदीयोग्रतेजःपुञ्जस्य क्रोधासूयादिना तिरोभावकं तमोबलं तमोगुणप्राबल्यमिव नीलं स्थितमित्यर्थः ॥ २२ ॥ तथा बलवतां सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां संघट्टः संमर्दस्तद्युक्तगमनागमनाभ्यां विघट्टितैश्चूर्णितैर्घनैर्मेघैस्तद्भयादिव पार्श्वस्थहिमवदाद्यधित्यकाश्रयणात्सांशुकाः सवस्त्रा इव संपन्ना हिमवन्मेरुमन्दरा यस्मिन् ॥ २३ ॥ उलूकादयः पक्षिभेदाः ॥ २४ ॥ योगिनीनामणिमादिसिद्धिमत्त्वात्स्व-

१ संचारविरलां इति पाठः.

लोकपालपुरोध्वान्तधूमधूम्रेऽभ्रमन्दिरे ।
सिद्धगन्धर्वमिथुनप्रारब्धसुरतोत्सवम् ॥ २६
स्वर्गगीतस्तवोन्मत्तमदनाक्रान्तमार्गगम् ।
अनारतवहद्धिष्ण्यचक्रलक्षितपक्षकम् ॥ २७
वातस्कन्धनिखातान्तर्वहत्रिपथगाजलम् ।
आश्चर्यालोकनव्यग्रसंचरत्रिदशार्भकम् ॥ २८
सदेहसंचरद्वज्रचक्रशूलासिशक्तिमत् ।
क्वचिन्निर्भित्ति भवनं गायन्नारदतुम्बुरु ॥ २९
मेघमार्गमहामेघमहारम्भाकुलं क्वचित् ।
चित्रन्यस्तसमाकारमूककल्पान्तवारिदम् ॥ ३०
उत्पतत्कज्जलाद्रीन्द्रसुन्दराम्भोधरं क्वचित् ।
क्वचित्कनकनिष्पन्दकान्ततापान्तवारिदम् ॥ ३१
क्वचिद्दिग्दाहतापाढ्यमृष्यमूकाम्बुदांशुकम् ।
क्वचिन्निष्पवनाम्भोधिसंरम्भं शून्यताजलम् ॥ ३२
क्वचिद्वातनदीप्रौढविमानतृणपल्लवम् ।
क्वचिच्चलदलिव्रातपृष्ठत्वक्कान्तिनिर्मलम् ॥ ३३
क्वचिन्मेरुनदीकल्पवातधूलिविधूसरम् ।
क्वचिद्विमानगीर्वाणप्रभाचित्रबलाङ्कम् ॥ ३४
क्वचिन्निरंस्वरोनृत्तमातृमण्डलमालितम् ।
क्वचिन्नित्यं नवक्षीबक्षुब्धयोगीश्वरीगणम् ॥ ३५
क्वचिच्छान्तसमाधिस्थविश्रान्तमुनिमालितम् ।
समं दूरास्तसंरम्भसाधुचित्तमनोहरम् ॥ ३६
गायत्किन्नरगन्धर्वसुरस्त्रीमण्डलं क्वचित् ।
क्वचित्स्तब्धपुराकीर्णं वहत्पुरवरं क्वचित् ॥ ३७
क्वचिद्रुद्रपुरापूर्णं क्वचिद्ब्रह्ममहापुरम् ।
क्वचिन्मायाकृतपुरं क्वचिदागामिपत्तनम् ॥ ३८
क्वचिद्भ्रमच्चन्द्रसरः क्वचित्स्तब्धमयंसरः ।
क्वचित्सरत्सिद्धगणं क्वचिदिन्दुकृतोदयम् ॥ ३९
क्वचित्सूर्योदयमयं क्वचिद्रात्रितमोमयम् ।
क्वचित्संध्यांशुकपिलं क्वचिन्नीहारधूसरम् ॥ ४०
क्वचिद्धिमाभ्रधवलं क्वचिद्वर्षत्पयोधरम् ।
क्वचित्स्थल इवाकाश एव विश्रान्तलोकपम् ॥ ४१
ऊर्ध्वाधोगमनव्यग्रसुरासुरगणं क्वचित् ।
पूर्वापरोत्तरायाम्यदिक्संचाराकुलं क्वचित् ॥ ४२
अपि योजनलक्षाणि क्वचिद्दुष्प्रापभूधरम् ।
अविनाशितमःपूर्णं दृषद्गर्भोपमं क्वचित् ॥ ४३
अविनाशिबृहत्तेजः क्वचिदर्कानलोपमम् ।
हिमानीजठराशीतं क्वचिच्चन्द्रादिसद्मसु ॥ ४४
क्वचिद्बृहत्पुरोवृत्तकल्पवृक्षलतावनम् ।
क्वचिद्दैत्यहतोत्तुङ्गप्रपतद्देवपत्तनम् ॥ ४५
वैमानिकनिपातेन वह्निलेखाङ्कितं क्वचित् ।
क्वचित्केतुशतोत्पातमिथःसंघट्टपट्टितम् ॥ ४६
क्वचिच्छुभग्रहगणप्रगृहीताग्र्यमण्डलम् ।
क्वचिद्रात्रितमोव्याप्तं क्वचिद्दिवसभास्वरम् ॥ ४७
क्वचिदुद्गर्जदम्भोदं क्वचिन्मूकामलाम्बुदम् ।
वातावकीर्णशुक्लाभ्रखण्डपुष्पोत्तरं क्वचित् ॥ ४८

स्थान एवेप्सितलाभेऽपि व्यर्थं दूरं गत्वा आगच्छद्भिरित्यर्थः ॥ २५ ॥ दिगन्तविश्रान्तत्वात्तत्तद्दिगधिष्ठातृलोकपालानां पुरोग्रत इव स्थिते ध्वान्तवद्दृष्टिप्रसरनिरोधिनि धूमधूम्रेऽभ्ररूपे मन्दिरे ॥ २६ ॥ स्वर्गे गीयमानैर्दिव्यगीतैर्दिव्यस्तवैश्चोद्दीपकैरुन्मत्ता मदनाक्रान्ताश्च नभोमार्गगा यस्मिन् । अनारतं वहति नक्षत्रधिष्ण्यभूते ज्योतिश्चक्रे सूर्यादिगत्या लक्षितः शुक्लकृष्णपक्षादिकालविभागो यस्मिन् ॥२७॥ वातस्कन्धभेदरूपे तस्मिन्नेव चक्रे कल्पितो निखातो निम्नदेशस्तदन्तःप्रवहत्रिपथगाजलं यस्मिन् ॥२८॥ वज्रचक्रादिशब्दैस्तदधिष्ठात्र्यो देवता उच्यन्ते, अतः सदेहत्वोपपत्तिः ॥ २९ ॥ मेघमार्गप्रदेशे महामेघानां पुष्करावर्तकादीनां महता प्रलयवृष्ट्यारम्भेणाकुलं । क्वचित्तु चित्रन्यस्तवन्निर्व्यापारा मूका निःशब्दाश्च कल्पान्तवारिदा यस्मिन् ॥ ३० ॥ कनकस्य निष्पन्दो द्रव इव कान्तस्तपो ग्रीष्मः स एव तापस्तदन्तः प्रावृडादिः ॥ ३१ ॥ ऋष्यमूके गिरौ पूर्वरामायणवर्णितप्रकारेणेव वर्षन्तोऽम्बुदा एवांशुकानि यस्य । निष्पवनो निश्चल इति यावत् ॥ ३२ ॥ वातनद्यां वायुप्रवाहे प्रौढविमानान्येव प्रवाह्यमानतृणपल्लवस्थाने यस्मिन् ॥ ३३ ॥ मेरुनद्यो लक्षणया वार्षिकगिरिणद्यस्तत्कल्पैस्तत्सवर्णैर्वातधूलिप्रवाहैर्विधूसरम् । चित्रेण बलं शबलमङ्कं यस्य ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ दूरेऽस्ताः संरम्भाः क्रोधादयो येन साधुचित्तेन॥३६॥ स्तब्धैर्निश्चलैः पुरैराकीर्णम् । वहन्ति भ्रमन्ति त्रिपुरादिपुरवराणि यस्मिन् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ भ्रमच्चन्द्र एवामृतपूर्णत्वाच्चन्द्रसदृशं वा मायासरो यस्मिन् । स्तब्धमयं देवशक्त्या घनीभूतं जलमयं सरो यस्मिन् । विभक्त्यलुक्छान्दसः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ आकाश एव विश्रान्तलोकपमिति विश्रान्तिक्रियाया अधिकरणसापेक्षतया नित्यत्वात्संबन्धिशब्दत्वाच्च न सापेक्षमसमर्थं भवतीत्यसमर्थसमासता । तथाचोक्तम्–'संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते ॥' इति ॥ ४१ ॥ अपराशब्दः प्रतीचीपरः परिशेषात् । उत्तरा याम्येति सर्वनाम्नो वृत्तावपुंवद्भावश्छान्दसः । दिशः संचरन्तीति दिक्संचारास्तैराकुलम् ॥ ४२ ॥ क्वचिल्लोकालोकगिरेः परतः ॥४३॥ हिमानी हिमसंहतिस्तज्जठरवदाशीतम् ॥ ४४ ॥ क्वचिद्दैत्यभयादुत्पाट्य वहद्भिर्देवानुचरैः पुरोवृत्तं पुरस्कृतं कल्पवृक्षलतावनं यस्मिन् ॥ ४५ ॥ क्वचिद्वैमानिकानां स्वर्गिणां निपातेन दीर्घीभूततत्तेजसा पतदुल्कावह्निरेखयेवाङ्कितं चिह्नितम् । पट्टितं पट्टवच्चित्रितम् ॥ ४६ ॥ अग्र्यं श्रेष्ठं ऊर्ध्वभागमण्डलं यस्य ॥ ४७ ॥ अभ्रखण्डा एव पुष्पोत्तराः पुष्पास्तरा यस्य ॥ ४८ ॥

१ धूम्राभ्रमन्दिरं इति पाठः. २ निरन्तरोनृत्त इति पाठः.

कचिदत्यन्तनिःशून्यमवदातमनन्तरम् ।
आनन्दमृदुशान्ताच्छं ब्रह्मेव हृदयं ततम् ॥ ४९
शुक्रवाहनमेकौघैः कचिद्दलकृतारवम् ।
शून्यतावारिवलितं क्षेत्रमाकाशवासिनाम् ॥ ५०
मयूरहेमचूडादिपक्षिभिः कचिदावृतम् ।
विद्याधरीणां देवीनां वाहनैर्विहितास्पदैः ॥ ५१
कचिद्भ्रान्तरोनृत्यद्गुहमायूरमण्डलम् ।
कचिदग्निशुकैः श्यामं शाद्वलानामिव स्थलम् ॥ ५२
कचित्प्रेतेशमहिषमहिम्ना वामनाम्बुदम् ।
कचिदश्वस्तृणग्रामशङ्काग्रस्तासिताम्बुदम् ॥ ५३
कचिद्देवपुरव्याप्तं कचिद्दैत्यपुरान्वितम् ।
अन्योन्याप्राप्यनगरं नगरन्ध्रकरानिलम् ॥ ५४
कचित्कुलाचलाकारनृत्यद्भैरवभासुरम् ।
कचित्सपक्षशैलेन्द्रसमनृत्यद्विनायकम् ॥ ५५
कचिद्घर्घरवातौघपक्षप्रोड्डीनपर्वतम् ।
कचिद्गन्धर्वनगरसुरस्त्रीवृन्दबन्धुरम् ॥ ५६
कचिद्वहद्गिरिध्वस्तवृक्षलक्षोच्छ्रिताम्बुदम् ।
कचिन्मायाकृताकाशनलिनीजलशीतलम् ॥ ५७

कचिदिन्दुकराकृष्टिशीतलाह्लादमारुतम् ।
कचित्तप्तानिलादग्धद्रुमपर्वतवारिदम् ॥ ५८
कचिदत्यन्तसंशान्तवातादेकान्तनिर्ध्वनि ।
कचित्पर्वततुल्याभ्रशिखाकूटशतोदयम् ॥ ५९
कचित्प्रावृड्भवोन्मत्तघनाभ्ररवघर्घरम् ।
कचित्सुरासुरगणप्रवृत्तरणदुर्गमम् ॥ ६०
कचिद्व्योमाब्जिनीहंसीस्वनाहूताब्जवाहनम् ।
कचिन्मन्दाकिनीतीरनलिनीलुण्ठकानिलम् ॥ ६१
स्वशरीरेण गङ्गादिसरितां सन्निधानतः ।
प्रोड्डीनमत्स्यमकरकुलीराम्बुजकूर्मकम् ॥ ६२
पातालगार्कजनितभूच्छायाकाकचोपनैः ।
कचित्कचिन्मण्डलेषु ग्रस्तचन्द्रार्कमण्डलम् ॥ ६३
कचित्सर्गानिलाधूतमायाकुसुमकाननम् ।
पतत्पुष्पहिमासारत्रसद्वैमानिकाङ्गनम् ॥ ६४
उदुम्बरोदरमशकक्रमभ्रम-
जगत्त्रयान्तरगतभूतसंचयम् ।
विलङ्घ्य तद्वरललने खमुच्चकै-
र्महीतलं पुनरपि गन्तुमुद्यते ॥ ६५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलाप्रज्ञादेव्योर्गमनवर्णनं नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः २५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
नभःस्थलाद्गिरिग्रामं गच्छन्त्यौ कंचिदेव ते ।
ज्ञप्तिचित्तस्थितं भूमितलं ददृशतुः स्त्रियौ ॥ १

नितरां दृश्यपदार्थशून्यम् । अवदातं स्वच्छम् । अनन्तरमज्ञानमेघान्तरालरहितम् । अच्छं नीरजस्कम् ॥ ४९ ॥ शुक्रोपलक्षितसर्वनभश्चरवाहनान्येव मेकौघाः । शून्यतावारिणा वलितं पूर्णम् । क्षेत्रं केदारम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ गुहः स्कन्दः । अग्निर्वाहनैः शुकैः । यद्यपि मेषवाहनत्वमग्नेः प्रसिद्धं तथाप्यग्नेः शुकवाहनत्वमपि बोध्यम् ॥ ५२ ॥ प्रेतेशो यमस्तन्महिषस्य महिम्ना बृहत्कायत्वेन । तृणग्रामशङ्का तृणराशिभ्रमः ॥ ५३ ॥ अन्योन्यैरप्राप्ये प्राप्तुमशक्ये नगरे यस्मिन् । तत्र हेतुः—अन्तराले नगानां पर्वतानामपि रन्ध्रकरणसमर्थो बलवत्तरोऽनिलो यस्मिन्निति ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ घर्घरवातौघं यथा स्यात्तथा पक्षैः प्रोड्डीनाः पर्वता यस्मिन् ॥ ५६ ॥ वहद्भिरुह्यैव गच्छद्भिर्गिरिभिर्ध्वस्ताश्चूर्णिता वृक्षलक्षैश्छत्रवदुच्छ्रिताश्चाम्बुदा यस्मिन् । 'अम्बुधिम्' इति पाठेऽप्यम्बूनि धीयन्ते येष्विति व्युत्पत्त्याऽत्राम्बुदा एवोच्यन्ते ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ एकान्तं नितान्तं निर्ध्वनि ॥ ५९ ॥ ६० ॥ अब्जवाहनपदे छान्दसो जलोपः । नलिनीनां लुण्ठकः सौरभ्यापहारी ॥ ६१ ॥ स्वशरीरेण देवताशरीरेण । प्रोड्डीनेत्यादेरुत्प्रेक्षितोक्तिः ॥ ६२ ॥ ज्यौतिषिकप्रक्रियामाश्रित्याह—**पातालेति** । भूगोलं परितो भ्रमत्यादित्ये भूच्छायापि परितो भ्रमन्ती पातालगेऽर्के ऊर्ध्वं प्रसरति सैव श्यामत्वात्काकस्तस्य चोपनैः । 'चुप मन्दगतौ' । आक्रमणैरिति यावत् । सेयं चन्द्रग्रासे उपपत्तिः । अर्कग्रासे तु नेयमुपपत्तिरिति श्लेषादर्थान्तरमुच्यते । पातालशब्देन लक्षणया चन्द्रस्य व्यवहितः पश्चाद्भागस्तद्गतेऽर्के सति चन्द्रमण्डले जनिता या भुवश्छाया प्रतिबिम्बस्तेन श्यामत्वापादनात्काकवत् संपन्नश्चन्द्रस्तेन चोपनैरिति ॥ ६३ ॥ वैमानिकैरेव स्वाङ्गनाविस्मयार्थनिर्मितमायासर्गानिलैराधूतं मायाकुसुमकाननं यस्मिन्नित्यर्थः ॥ ६४ ॥ इत्थं नभसि वर्णिते नभश्चरवैभवे रागो मा भूदिति तांस्तुच्छीकुर्वन्नाह—**उदुम्बरेति** । मशकक्रमो मशकमर्यादा तद्वदिति यावत् ॥ ६५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे लीलाप्रज्ञादेव्योर्गमनवर्णनं नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

सप्ताब्धिद्वीपसंवीतं ब्रह्माण्डावरणैर्युतम् ।
अपूर्वं भुवनं ताभ्यां दृष्टमत्रोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

कंचित् अपूर्वं ज्ञप्तिचित्तस्थितं ज्ञप्त्या लीलायै प्रदर्शयितुमभि-

१ ग्रस्तासिताम्बुदं इति पाठः.

ब्रह्माण्डनरहृत्पद्मं दिगष्टकदलं बृहत् ।
गिरिकेसरसंबाधं स्वामोदभरसुन्दरम् ॥ २
सरित्केसरिकानालमध्येऽवश्यायबिन्दुकम् ।
शर्वरीभ्रमरीभ्रान्तं भूतौघमशकाकुलम् ॥ ३
अन्तर्गुणगणाकीर्णं सुरन्ध्रैः सुषिरैर्वृतम् ।
उह्यमानपयःपूरैर्दिवसालोककान्तिमत् ॥ ४
रसार्द्रं खे भ्रमद्धंसं रात्रिसंकोचभाजनम् ।
पातालपङ्कनिर्मग्ननागनाथमृणालकम् ॥ ५
कदाचिदास्पदाम्भोधिकम्पकम्पितदिग्दलम् ।
अधोनालगतानन्तदैत्यदानवकण्टकम् ॥ ६
असुरस्त्रैणवल्लर्या संभोगसुकुमारया ।
प्राप्य भूभृन्महाबीजहृदयं भूतबीजया ॥ ७
जम्बूद्वीप इति ख्यातां विपुलां तत्र कर्णिकाम् ।
सरित्केसरिकानालां नगरग्रामकेसराम् ॥ ८
कुलशैलेश्वरोत्तुङ्गबीजसप्तकसुन्दरीम् ।
मध्यस्थोच्चमहामेरुबीजाक्रान्तनभस्थलीम् ॥ ९
सरःप्रालेयकणिकां वनजङ्गलधूलिकाम् ।
स्थलेष्वामण्डलान्तस्थजनजालालिमण्डलाम् ॥ १०
तां योजनशताकारैः प्रतिराकं प्रबोधिभिः ।
सागरैर्भ्रमरैर्व्याप्तां दिक्चतुष्टयशालिभिः ॥ ११
दिग्दलाष्टकविश्रान्तससुराम्भोधिषट्पदाम् ।
भ्रातृभिर्नवभिर्भूपैर्नवधा परिकल्पिताम् ॥ १२
लक्षयोजनविस्तीर्णामाकीर्णां च रजोलवैः ।
नानाजनपदव्यूहस्थिरावश्यायसीकराम् ॥ १३
द्वीपात्तु द्विगुणं मानं लवणार्णवलेखया ।
दधत्या वलितां बाह्ये प्रकोष्ठमिव कम्बुना ॥ १४
ततोऽपि द्विगुणं देहं दधत्या वलयाकृतिम् ।
जगद्भूतलताव्याप्तां शाकाख्यद्वीपलेखया ॥ १५
ततोऽपि द्विगुणाकारं धारयन्त्या च वेष्टिताम् ।
प्रत्यग्रक्षीरपूर्णाब्धिलेखया स्वादुशीतया ॥ १६
ततोऽपि द्विगुणाकारं धारयन्त्योपवेष्टिताम् ।
नानाजनालंकृतया कुशाख्यद्वीपलेखया ॥ १७
ततोऽपि द्विगुणाकारं धारयन्त्या च वेष्टिताम् ।
दध्यब्धिलेखया नित्यसंतर्पितसुरौघया ॥ १८
ततः क्रौञ्चाभिधद्वीपलेखयैवंप्रमाणया ।
वेष्टितां खातरचया नवां नृपपुरीमिव ॥ १९
ततोऽपि च घृताम्भोधिलेखयैवंप्रमाणया ।
ततोऽपि शाल्मलीद्वीपलेखया मलपूर्णया ॥ २०
ततः सुरामहाम्भोधिलेखया पुष्पशुभ्रया ।
शेषस्य देहलतया हरिमूर्तिमिवावृताम् ॥ २१
ततो गोमेदकद्वीपलेखयैवंप्रमाणया ।
इक्ष्वब्धिलेखयाप्येवं हिमवत्सानुशुद्धया ॥ २२
ततोऽपि पुष्करद्वीपलेखया द्विगुणस्थया ।
अन्ते स्वादूदकाम्भोधिलेखयैवंप्रमाणया ॥ २३
ततो दशगुणेनाथ पातालतलगामिना ।
निखातवलयेनोच्चैः श्वभ्रसंभाररूपिणा ॥ २४

प्रेतमिति यावत् ॥ १ ॥ तदेव भूमितलं ब्रह्माण्डपुरुषस्य हृत्पद्मतया वर्णयति—ब्रह्माण्डेत्यादिना ॥ २ ॥ गिरिकेसरेभ्यः प्रवृत्तत्वात्सरितः केसरिकाः केसरावान्तरशाखाः । अवश्याया हिमकणा एव मकरन्दबिन्दवो यस्मिन् ॥ ३ ॥ अन्तर्नालान्तर्गुणास्तन्तवो भोग्यवस्तुगुणाश्च । शोभननालरन्ध्रायमाणैः पातालादिसुषिरैः । उह्यमानपयःपूरैरिति सुषिराणां विशेषणम् । दिवसस्यालोकः प्रकाशस्तेन कान्तिमत् ॥ ४ ॥ रसैर्मकरन्दैः शृङ्गारादिभिश्च । हंसः सूर्यः प्रसिद्धहंसाश्च ॥ ५ ॥ 'तद्यदपां शर आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवत्' इति श्रुतेः । पुराणेषु वराहेणोद्धृत्य जलोपरि स्थापितत्वप्रसिद्धेश्च भूमेरास्पदभूतो यो महाम्भोधिस्तत्कम्पे भूकम्पात्कम्पितदिग्दलम् ॥ ६ ॥ अधस्ताद्भूतबीजया स्वसंततिभूतप्राणिबीजभूतया । असुराणां स्त्रीणां समूहः स्त्रैणं तल्लक्षणया मृणालकलिकादिवल्लर्या प्राप्यं प्राप्तुं शक्यं भूभृतां मेर्वादीनां महाबीजस्थानीयानां हृदयं हृदयवज्जीवननिमित्तं नालमूलं यस्य ॥ ७ ॥ तत्र भूपद्मे कर्णिकां ददृशतुरित्यनुषज्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ सरांस्येव प्रालेयकणिका हिमबिन्दवो यस्याम् । धूलिकाः परागाः । कर्णिकापर्यन्तस्थलेषु आसमन्तात् मण्डलान्तस्थानि जनजालान्यलिमण्डलानि यस्याः ॥ १० ॥ ११ ॥ सुरैर्दिक्पालैरष्टभिः सहिता अम्भोधयः षट्पदा यस्याम् । पूर्वमेकस्यैव समुद्रस्य दिक्चतुष्टयोपाधिभिश्चतुःसमुद्रभ्रमरकल्पना, इह तु अष्टदिक्पालोपाधिभिर्दलेष्वष्टसमुद्रभ्रमरकल्पनेति भेदः । नवभिर्भद्राश्वकेतुमालादिभिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ द्वीपाद्विगुणमित्यादिपौराणिकप्रक्रियाविरुद्धोक्तेर्ब्रह्माण्डान्तरविषयत्वान्मायिकत्वे तात्पर्याच्चादोषत्वं बोध्यम् । प्रकोष्ठं करमूलम् । कम्बुना शङ्खवलयेन ॥ १४ ॥ वलयाकृतिं देहं संस्थानं दधत्या शाकाख्यद्वीपलेखया जगद्भूतया पद्मलतयेव व्याप्ताम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ एवंप्रमाणया पूर्ववद्विगुणप्रमाणया खातस्य रचनं खातरचा परिखा तया । भिदादित्वकल्पनादङ् ॥ १९ ॥ मलपूर्णया सुराम्भोधिवेष्टितत्वात्पापपूर्णया ॥ २० ॥ २१ ॥ इक्ष्वब्धिरिक्षुरसाब्धिः । गोमेदका मणिविशेषास्तत्प्रधानो द्वीपः परिशेषात्प्लक्षद्वीपः ॥ २२ ॥ २३ ॥ निखातो निम्नदेशस्तद्वलयेन । श्वभ्रं गर्तस्तस्य संभारः समूहस्तद्रूपिणा । पुराणेषु पूर्वद्विगुणविस्तारया काञ्चनभूम्येत्युक्तं तद्विरोधपरिहारः प्रागुक्तरीत्या बोध्यः । तथाचोक्तं श्रीधराचार्यैः—'क्वचित्क्वचित्पुराणादौ विरोधो यदि लक्ष्यते । कल्पभेदादिभिस्तत्र व्यवस्था सद्भिरि-

---

१ नागराज इति पाठः. २ स्थलेषु मण्डलां इति पाठः.

पातालगामिमार्गेण वलितां भयदात्मना ।
एतस्मात्खलु सर्वस्मात्ततो दशगुणोच्चया ॥ २५
आव्योमस्तु चतुर्दिक्षु श्वभ्रसंभारभीषया ।
अर्धोन्म्लानतमोरूपलग्ननीलोत्पलस्रजा ॥ २६
नानामाणिक्यशिखरकह्लारकुमुदाब्जया ।
लोकालोकाचलोत्तालविपुलोद्दाममालया ॥ २७
वलितां त्रिजगल्लक्ष्मीधम्मिल्लवलनामिव ।
एतस्मादेव सर्वस्मात्ततो दशगुणात्मना ॥ २८
अज्ञातभूतसंचारनाम्नारण्येन मालिताम् ।
एतस्मादेव सर्वस्मात्ततो दशगुणात्मना ॥ २९
नभसेव चतुर्दिक्कं व्याप्तामतुलवारिणा[1] ।
एतस्मादेव सर्वस्मात्ततो दशगुणात्मना ॥ ३०
मेर्वादिद्रावणोत्केन ज्वालाजालेन मालिताम् ।
एतस्मादथ सर्वस्मात्ततो दशगुणात्मना ॥ ३१
मेर्वाद्यचलसङ्घातं नयता तृणपांसुवत् ।
वहताद्रीन्द्रविस्फोटकारिणा जवहारिणा ॥ ३२
निःशून्यत्वादशब्देन मरुता परितो वृतम् ।
एतस्मादथ सर्वस्मात्ततो दशगुणात्मना ॥ ३३
परितो वलितं व्योम्ना निःशून्येनैकरूपिणा ।
अथ योजनकोटीनां शतेन घनरूपिणा ।
व्याप्तं ब्रह्माण्डकुड्येन हैमेनापि द्विपर्वणा ॥ ३४
इति जलधिमहाद्रिलोकपाल-
त्रिदशपुराम्बरभूतलैः परीतम् ।
जगदुदरमवेक्ष्य मानुषी द्रा-
ग्भुवि निजमन्दिरकोटरं ददर्श ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० भूलोकवर्णनं नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः २६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
इति ते वरवर्णिन्यौ ततो ब्रह्माण्डमण्डलात् ।
निर्गत्यान्यदनुप्राप्ते यत्र तद्ब्राह्मणास्पदम् ॥ १
ततो ददृशतुः सद्म स्वमेवं सिद्धयोषितौ ।
अदृश्ये एव लोकस्य मण्डपं ब्राह्मणास्पदम् ॥ २
चिन्ताविधुरदासीकं बाष्पक्लिन्नाङ्गनामुखम् ।
विध्वस्तप्रायवदनं शीर्णपर्णाम्बुजोपमम् ॥ ३
नष्टोत्सवपुरप्रायमगस्त्यात्तमिवार्णवम् ।
ग्रीष्मदग्धमिवोद्यानं विद्युद्दग्धमिव द्रुमम् ॥ ४
वातच्छिन्नमिवाम्भोदं हिमदग्धमिवाम्बुजम् ।
अल्पस्नेहदशं दीपमिवालोकनभेदनम् ॥ ५
आसन्नमृत्युकरुणाकुलवक्त्रकान्ति-
संशीर्णजीर्णतरुपर्णवनोपमानम् ।
वृष्टिव्यपायपरिधूसरदेशरूक्षं
जातं गृहेश्वरवियोगहतं गृहं तत् ॥ ६

ष्यते ॥' इति ॥ २४ ॥ २५ ॥ आव्योमसूर्ध्वं व्योममर्यादासु संनिहितेनोक्तश्वभ्रसंभारेण भीषया भीषणया । अर्धे परपार्श्वे उन्म्लाना ऊर्ध्वभागे सूर्यप्रकाशसंभेदादवतमसभावापत्त्या म्लानप्राया तमोरूपवलयाकारेण लग्ना नीलोत्पलस्रग्यस्यास्तया ॥ २६ ॥ नानाविधमाणिक्यशिखरसरोरूढकह्लारकुमुदान्येवाब्जानि यस्यास्तया लोकालोकाचललक्षणया औन्नत्येनोत्तालया परिणाहेन विपुलया गुणैश्चोद्दामया मालया वलितामिवेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २७ ॥ धम्मिल्लाः संयताः कचाः ॥ २८ ॥ सर्वपुराणानुरोधात्पाठक्रमादार्थक्रमस्य बलीयस्त्वाच्च 'अथ योजनकोटीना'मित्यन्ते वक्ष्यमाणा ब्रह्माण्डकुड्यव्याप्तिरत्रैव बोध्या । तद्बहिर्जलाद्यावरणान्याह—**एतस्मादेव**त्यादिना ॥ २९ ॥ ३० ॥ मेर्वादेर्द्रावणं द्रवीकरणम् । प्रलय इति यावत् । तत्रोत्केनोत्कण्ठितेनेव मालितं ब्रह्माण्डमिति विशेष्यमत्राग्रेऽप्यध्याहार्यम् ॥ ३१ ॥ नयतेत्यादिसामर्थ्योक्तिः । भूतान्तराणां जवहारिणां ॥ ३२ ॥ नितरां मूर्तप्रतिघातशून्यत्वादशब्देन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ मानुषी लीला । निजमन्दिरकोटरं स्वमन्दिराधारं गिरिग्रामावकाशम् ॥ ३५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे भूलोकवर्णनं नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

स्वगृहे स्वजनान्दृष्ट्वा श्रुत्वैषां परिदेवितम् ।
अनुग्रहोऽत्र लीलाया जगत्तत्त्वं च वर्ण्यते ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणकथासंबन्धप्रतिपत्तये उक्तमनुवदति—**इतीति** । तस्मात्पद्मभूपालाधारब्रह्माण्डमण्डलादन्यद्ब्रह्माण्डमण्डलं इति वर्णितप्रकारमनुप्राप्ते ॥ १ ॥ स्वं सद्म गृहम् ॥ २ ॥ चिन्तया विधुरा विह्वला दास्यो यत्र । अश्रुधूल्यादिमलिनत्वात्परिहृतभूषणतिलकत्वाद्विध्वस्तप्रायाणि जनवदनानि यस्मिन् ॥ ३ ॥ अगस्त्येन आत्तं पीतम् । ग्रीष्मेण दग्धं शुष्कम् ॥ ४ ॥ स्नेहस्तैलादिर्दशा वर्तिः । आलोक्यते येन तदालोकनं चक्षुस्तस्य भेदनम् । दुर्दर्शमिति यावत् ॥ ५ ॥ करुणाशोकोद्दीपको भावविशेषो रसो वा तया आकुला । निरस्तेति यावत् । वक्त्रकान्तिर्यस्य । अतएवासन्नमृत्याविव स्थितम् । संशीर्णानि जीर्णतरुपर्णानि यस्मिंस्तथाविधं वनमुपमानं यस्य । वृष्टिव्यपायोऽनावृष्टिः ॥ ६ ॥

---

१ ममलवारिणा इति पाठः.

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथ सा निर्मलज्ञानचिराभ्यासेन सुन्दरी ।
संपन्ना सत्यसंकल्पा सत्यकामा च देववत् ॥ ७
चिन्तयामास मामेते देवीं चेमां स्वबान्धवः ।
पश्यन्तु तावत्सामान्यललनारूपधारिणीम् ॥ ८
ततो गृहजनस्तत्र स ददर्शाङ्गनाद्वयम् ।
लक्ष्मीगौर्योर्युगमिव समुद्भासितमन्दिरम् ॥ ९
आपादविविधाम्लानमालावसनसुन्दरम् ।
वसन्तलक्ष्म्योर्युगलमिवामोदितकाननम् ॥ १०
सर्वौषधिवनग्रामं पूरयन्त्यौ रसायनैः ।
शीतलाह्लादसुखदं चन्द्रद्वयमिवोदितम् ॥ ११
लम्बालकलतालोललोचनालिविलोकनैः ।
किरत्कुवलयोन्मिश्रमालतीकुसुमोत्करान् ॥ १२
द्रुतहेमरसापूरसरित्सरणहारिणा ।
देहप्रभाप्रवाहेण कनकीकृतकाननम् ॥ १३
सहजाया वपुर्लक्ष्म्या लीलादोलाविलासिनः ।
त एते च तरङ्गाढ्या निजलावण्यवारिधेः ॥ १४
विलोलबाहुलतिकायुगेनारुणपाणिना ।
किरन्नवनवं हैमं कल्पवृक्षलतावनम् ॥ १५
पादैरमृदिताम्लानपुष्पकोमलपल्लवैः ।
स्थलाब्जदलमालाभैरस्पृशद्भूतलं पुनः ॥ १६
तालीतमालखण्डानां शुष्काणां शुचिशोचिषाम् ।
आलोकनामृतासेकैर्जनयद्बालपल्लवान् ॥ १७
नमोऽस्तु वनदेवीभ्यामित्युक्त्वा कुसुमाञ्जलिम् ।
तत्याज ज्येष्ठशर्माथ सार्धं गृहजनेन सः ॥ १८
पपात पादयोर्गेहे तयोर्वै कुसुमाञ्जलिः ।
प्रालेयसीकरासारः पद्मिन्या इव पद्मयोः ॥ १९

ज्येष्ठशर्मादय ऊचुः ।

जयतं वनदेव्यौ नो दुःखनाशार्थमागते ।
प्रायः परपरित्राणमेव कर्म निजं सताम् ॥ २०
इति तद्वचनान्ते ते देव्यावूचतुरादरात् ।
आख्यात दुःखं येनायं लक्ष्यते दुःखितो जनः ॥ २१
ज्येष्ठशर्मादयस्ते ते देव्यौ प्रति यथाक्रमम् ।
निजं तद्दुःखमाचख्युर्दम्पतिव्यसनात्मकम् ॥ २२

ज्येष्ठशर्मादय ऊचुः ।

देव्यावभवतां स्निग्धाविह ब्राह्मणदम्पती ।
सर्वातिथी कुलकरौ स्तम्भाभूतौ द्विजस्थितेः ॥ २३
तावद्य गृहमुत्सृज्य सपुत्रपशुबान्धवम् ।
स्वर्गं गतौ नः पितरौ तेन शून्यं जगत्त्रयम् ॥ २४
पक्षिणो गृहमारुह्य विक्षिपन्तः प्रतिक्षणम् ।
देहं शून्ये मृतं भक्त्या शोचन्ति मधुरैः स्वरैः ॥ २५
गुहागुरुगुरारावप्रलापलपनाकुलः ।
सरित्स्थूलाश्रुधाराभिः परिरोदिति पर्वतः ॥ २६
निर्जराक्रन्दकारिण्यो मुक्ताम्बरपयोधराः ।
तप्तनिःश्वासविध्वस्ताः परं कार्श्यमिता दिशः ॥ २७
क्षतविक्षतसर्वाङ्गः करुणाक्रन्दकर्कशः ।
उपवासरतो ग्रामो दीनो मृतिपरः स्थितः ॥ २८

सा लीला ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ आपादेत्याद्यष्टश्लोक्याङ्गनाद्वयं वर्णयति । आपादग्रहणमामस्तकत्वस्याप्युपलक्षणम् । विविधानामम्लानानां मालानां वलनैर्व्यापनैः ॥ १० ॥ ओषध्यः फलपाकान्ताः पूरयन्त्यौ पूरयत् । नपुंसकैकविशेष्योपक्रमाल्लिङ्गवचनव्यत्ययश्छान्दसः । रसायनैश्चन्द्रिकामृतैः ॥ ११ ॥ अलकलतानां संनिधावालोलत्वादलित्वेन परिणतैर्लोचनैरिति यावत् । कटाक्षाणां नीलोन्मिश्रधवलच्छवित्वात्कुवलयोन्मिश्रमालतीकुसुमोच्चयत्वेनोत्प्रेक्षा ॥ १२ ॥ द्रवीकृतस्वर्णरसप्रवाहायाः सरितः सरणं वेग इव मनोहारिणा ॥ १३ ॥ वपुःकान्तिलक्षणाया लक्ष्म्याः लीलार्थं क्लृप्ता दोलाः प्रेङ्खोलिका इव विलासिनो विलसनशीला ये निजलावण्यस्य स्वभावसुन्दरब्रह्मात्मकस्य स्वसौन्दर्यलक्षणस्य वा वारिधेस्तरङ्गाढ्यास्तरङ्गश्रेष्ठाः प्रसिद्धास्ते एते अङ्गने एवेत्युत्प्रेक्षया प्रत्यभिज्ञायमानमिति शेषः ॥ १४ ॥ प्रत्येकं बाहुलतिकयोररुणपाण्योश्च विलोलत्वेन विशेषणात्प्रतिक्षणं विन्यासभेदेन समुदाये कल्पितवनसंस्थानभेदान्नवान्नवं कल्पवृक्षलतावनं किरद्विक्षिपत् । कल्पयदिति यावत् ॥ १५ ॥ अमृदितान्यम्लानानि च यानि पुष्पाणि कोमलपल्लवानि वा तद्रूपैः पादैः । 'पल्लवकोमलैः' इति पाठे तु स्पष्टम् । अब्जसादृश्यस्य पुष्पत्वरूपकादेव लाभादपौनरुक्त्याय दलमालाभैरित्युक्तम् ॥ १६ ॥ शुचिशोचिषां पाण्डुरवर्णानाम् ॥ १७ ॥ ज्येष्ठशर्माख्यो ज्येष्ठपुत्रः ॥ १८ ॥ प्रालेयसीकरासारो हिमाम्बुकणवर्षः । पद्मिन्याः पद्मवल्ल्याः ॥ १९ ॥ जयतमिति लोण्मध्यमपुरुषद्विवचनम् ॥ २० ॥ २१ ॥ दम्पत्योर्व्यसनं विपत्तिस्तदात्मकम् ॥ २२ ॥ हे देव्यौ, कुलं संततिः द्विजानां स्थितेर्मर्यादायाः स्तम्भवदाधारभूतौ ॥ २३ ॥ अद्येत्यचिरत्वलक्षणार्थम् । शून्यं शून्यमिव ॥ २४ ॥ 'पूर्णः पूर्णं जगत्पश्येत्कामुकः कामुकं जगत् । आर्तोप्यार्तिमयं विश्वं लुब्धो लुब्धं स्वचित्तवत् ॥' इति न्यायेनाहुः—**पक्षिण** इत्यादिना । शून्ये आकाशे स्वदेहं विक्षिपन्तः ॥ २५ ॥ गुहारूपाणि यानि गुरुगुरारावप्रलापानि लपनानि मुखानि तैराकुलो व्याप्तो व्याकुलश्च ॥ २६ ॥ मुक्ताम्बरास्त्यक्ताकाशास्त्यक्तवस्त्राश्च पयोधरा मेघाः स्तनाश्च यासाम् । दिवपक्षे बाष्पधूसरा वायवो निःश्वाससाम्यान्निःश्वासाः । कार्श्यमपुष्टिम् ॥ २७ ॥ भूपरिलुठनाभिहननादिना क्षतविक्षतसर्वाङ्गः । ग्रामशब्दो जन-

---

१ प्रभविन्न इति पाठः.

२ पुष्पपल्लवकोमलैः इति पाठः.

दिवसं प्रति वृक्षाणामवश्यायाश्रुबिन्दवः ।
शुच्छलोचनकोशेभ्यस्तापोष्णानि पतन्त्यधः ॥ २९
प्रशान्तजनसंचारा रथ्या क्षारविधूसरा ।
विधवाविगतानन्दा संशून्यहृदया स्थिता ॥ ३०
कोकिलालिप्रलापिन्यो वृष्टिबाष्पहृता लताः ।
उष्णोष्णश्वसना देहं घ्नन्ति पल्लवपाणिभिः ॥ ३१
आत्मानं शतधा कर्तुं बृहच्छ्वभ्रशिलातले ।
निर्झराः प्रपतन्त्येते तापतप्तशरीरकाः ॥ ३२
निःशङ्कया गतश्रीका मूका विलुलिताशयाः ।
अन्धेन तमसा पूर्णा गृहा गहनतां गताः ॥ ३३
उद्यानपुष्पखण्डेभ्यो रुदद्भ्यो भ्रमरारवैः ।
पूतिगन्धो विनिर्याति स्वामोदापरनामकः ॥ ३४
चैत्रद्रुमविलासिन्यो विरसाः प्रतिवासरम् ।
लताः कृशा विलीयन्ते संकुचद्गुच्छलोचनाः ॥ ३५
प्रक्षेप्तुमम्बुधौ देहं प्रवृत्ता गन्तुमाकुलाः ।
कुल्याः कलकलालोलं दोलयन्त्यस्तनुं भुवि ॥ ३६
अशङ्कमशकापातस्पन्दमप्यतिचापलम् ।
कलयन्त्यः स्थिता वाप्यो निस्पन्दानन्दमात्मनि ॥ ३७
गायत्किन्नरगन्धर्वविद्याधरसुराङ्गनम् ।
नूनमद्य नभो जातमस्मत्ताताभ्यलंकृतम् ॥ ३८
तद्देव्यौ क्रियतां तावदस्माकं शोकनाशनम् ।
महतां दर्शनं नाम न कदाचन निष्फलम् ॥ ३९
इत्युक्तवन्तं सा पुत्रं मूर्ध्नि पस्पर्श पाणिना ।
पल्लवेनानता नम्रं मूलग्रन्थिमिवाब्जिनी ॥ ४०
तस्याः स्पर्शेन तेनासौ दुःखदौर्भाग्यसंकटम् ।
जहौ प्रावृड्घनासङ्गाद्ग्रीष्मतापमिवाचलः ॥ ४१
सर्वो गृहजनः सोऽथ तयोर्देव्योर्विलोकनात् ।
लक्ष्मीवान्दुःखनिर्मुक्तो बभूवामृतपो यथा ॥ ४२

श्रीराम उवाच ।

तयास्य लीलया मात्रा पुत्रस्य ज्येष्ठशर्मणः ।
कस्मान्न दर्शनं दत्तं मोहं तावन्निराकुरु ॥ ४३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

बुद्धः पृथ्व्यादिबोधेन येन पृथ्व्यादिसङ्घकः ।
तस्य पिण्डात्मतां धत्ते व्योमैवान्यस्य केवलम् ॥ ४४
असदेवाङ्ग सदिव भाति पृथ्व्यादिवेदनात् ।
यथा बालस्य वेतालो नाभाति तदवेदनात् ॥ ४५
यथा पृथ्व्यादिना भातमपृथ्व्यादि भवेत्क्षणात् ।
स्वप्ने स्वप्नपरिज्ञानात्तथा जाग्रत्यपि स्फुटम् ॥ ४६
पृथ्व्यादि खतया बुद्धं खमित्येवानुभूयते ।
तथाहि क्षुब्धधातूनां कुड्येषु ख इवोद्यमः ॥ ४७
स्वप्ने नगरमुर्वी वा शून्यं खातं च बुध्यते ।
स्वप्नाङ्गना च कुरुते शून्याप्यर्थक्रियां नृणाम् ॥ ४८
खं पृथ्व्यादितया बुद्धं पृथ्व्यादि भवति क्षणात् ।
मूर्च्छायां परलोकोऽपि प्रत्यक्षमनुभूयते ॥ ४९
बालो व्योमैव वेतालं म्रियमाणोऽम्बरे वनम् ।
केशोण्डूकं खमन्यस्तु खमन्यो वेत्ति मौक्तिकम् ॥ ५०
त्रस्तक्षीबार्धनिद्राश्च नौयानाश्च सदैव खे ।
वेतालवनवृक्षादि पश्यन्त्यनुभवन्ति च ॥ ५१

परः मृतिपरो मर्तुकामः ॥ २८ ॥ दिवसं प्रति लक्षणीकृत्य । 'लक्षणेत्थंभूत' इति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । ताप आतपः शोकाग्निश्च ॥ २९ ॥ क्षार ऊषरस्तेन विधूसरा रथ्या विधवेव विगतानन्दा स्थिता ॥ ३० ॥ कोकिलैरलिभिश्च प्रलापिन्यः ॥ ३१ ॥ शतधा कर्तुम् । चूर्णयितुमिति यावत् । श्वभ्रं गर्तस्तत्रत्ये शिलातले । 'शुभ्रे' इति पाठे स्फटिकशिलातले ॥ ३२ ॥ मूकाः हर्षवार्ताविधुराः । विलुलिता आशया इवान्तरा भाण्डोपस्करादयो[2] येषु । यत एवंरूपा अतो निःशङ्कया असंशयं गतश्रीकाः सन्तो गहनतामरण्यताम् ॥ ३३ ॥ स्वामोदोऽपि शोकार्तघ्राणपीडकत्वात्पूतिरिति निन्द्यते ॥ ३४ ॥ चैत्रद्रुमान्विलासयन्ति तच्छीलाः । 'चैत्य' इति पाठे स्पष्टम् । विलीयन्ते विशीर्यन्ते ॥ ३५ ॥ कुल्याग्रहणं सरिन्मात्रोपलक्षणम् ॥ ३६ ॥ प्राग्जनव्यवहारादतिचापलमपि कलयन्त्यो वाप्यः सांप्रतमशङ्कः असंभावितो मशकापातप्रयुक्तस्पन्दोऽपि यत्र तद्यथा स्यात्तथा आत्मनि स्वस्वरूपे समाधिनिष्ठा इव निस्पन्दानन्दं स्थिताः ॥ ३७ ॥ तातग्रहणं मातुरप्युपलक्षणम् ॥ ३८ ॥ एवं शोकमुपवर्ण्य विवक्षितमर्थमाहुः—**तदिति** । तत्तस्माद्धेतोः ॥ ३९ ॥ पल्लवेन स्वसंतानमूलग्रन्थिमिव अर्थाज्जलापाये इति लभ्यते ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ लीलायाः सत्यसंकल्पत्वात्पूर्वतनमातृशरीरेणैव पुत्रस्याश्वासनाय दर्शनं कुतो न दत्तमिति रामः शङ्कते—**तयेति** । मात्रा मातृशरीरेण । **मोहमिति** । मोहापगमे तत्कार्यसंशयः स्वयमेव गमिष्यतीत्याशयः ॥ ४३ ॥ लीलायाः पुत्रगेहागमनस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वपरीक्षार्थत्वेन पुत्रस्नेहप्रयुक्तत्वाभावात्पुत्रादिप्रपञ्चे मिथ्यात्वनिश्चये च पुत्रस्नेहाभावात्तत्त्वज्ञानेन मूलबाधोत्तरं वर्तमानशरीरातिरिक्तभौतिकशरीरधारणायोगाच्च न पूर्वशरीरधारणमिति सोपपत्तिकमुत्तरयितुं वसिष्ठ उपक्रमते—**बुद्ध** इत्यादिना । येनाज्ञेन मिथ्यापृथ्व्यादिसंघको देहः सत्यपृथ्व्यादिबोधेन बुद्धस्तस्य वस्तुतः केवलमद्वितीयं चिद्व्योमैव भ्रान्त्या पिण्डात्मतां धत्ते । अन्यस्य तत्त्वज्ञस्य तु तद्धेत्वज्ञानाभावात्केवलमद्वितीयं चिद्व्योमैवावतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ बालस्य भ्रान्त्या ना पुरुषस्तदवेदनाद्वेतालो भाति ॥४५॥ स्वप्नपरिज्ञानात्स्वप्नत्वपरिज्ञानात् ॥ ४६ ॥ क्षुब्धपित्तादिधातूनाम् । विक्षिप्तानामिति यावत् । द्वाराभासस्फटिकादिकुड्येषु ॥ ४७ ॥ नगरं शून्यमुर्वीं समभुवं खातं बुध्यते । पादसंवाहनाद्यर्थक्रियाम् ॥ ४८ ॥ परमार्थवस्तु यथाबोधं विवर्तत इति सर्वानुभवसिद्धमित्याह—**खमित्यादिना** । अनुभूयते कैश्चिदिति शेषः ॥४९॥ ॥ ५० ॥ त्रस्ता भीताः, क्षीबा मत्ताः, अर्धनिद्रा अर्धजागरूकाः । अनुभवन्ति तत्प्रयुक्तं पलायनादिकार्यमित्यर्थः ॥५१॥

१ ऊर्वी इत्युभयत्र पाठः.

२ भाण्डोपस्कारादयः इति पाठः.

यथाभावितमेतेषां पदार्थानामतो वपुः ।
अभ्यासजनितं भाति नास्त्येकं परमार्थतः ॥ ५२
लीलया तु यथावस्तु बुद्धा पृथ्व्यादिनास्तिता ।
आकाशमेव संवित्त्या भाति भ्रान्तितयोदितम् ॥ ५३
ब्रह्मात्मैकचिदाकाशमात्रबोधवतो मुनेः ।
पुत्रमित्रकलत्राणि कथं कानि कदा कुतः ॥ ५४
दृश्यमादावनुत्पन्नं यच्च भात्यजमेव तत् ।
सम्यग्ज्ञानवतामेवं रागद्वेषदृशो कुतः ॥ ५५
हस्तः शिरसि यद्दत्तो लीलया ज्येष्ठशर्मणः ।
तत्प्रभावस्थितारम्भसंबोधायाश्चितेः फलम् ॥ ५६
बोधो हि चेतति यथैव तथा शुभानि
सूक्ष्मस्तु खादपि तथातितरां विशुद्धः ।
सर्वत्र राघव स एव पदार्थजालं
स्वप्नेषु कल्पितपुरेष्वनुभूतमेतत् ॥ ५७

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने सिद्धदर्शनहेतुकथनं नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः २७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
तस्मिन् गिरितटे ग्रामे तस्य मण्डपकोटरे ।
अन्तर्धिमाश्वाययतुस्तत्रस्थे एव ते स्त्रियौ ॥ १
अस्माकं वनदेवीभ्यां प्रसादः कृत इत्यथ ।
शान्तदुःखे गृहजने स्वव्यापारपरे स्थिते ॥ २
मण्डपाकाशसंलीनां लीलामाह सरस्वती ।
व्योमरूपा व्योमरूपां स्मयात्तूर्णीमिव स्थिताम् ॥ ३
संकल्पस्वप्नयोर्येषां यत्र संकथनं मिथः ।
यथेहार्थक्रियां धत्ते तयोः सा संकथा तथा ॥ ४
पृथ्व्यादिनाडीप्राणादिकृतेऽप्यभ्युदिता तयोः ।
सा संकथनसंवित्तिः स्वप्नसंकल्पयोरिव ॥ ५
श्रीसरस्वत्युवाच ।
ज्ञेयं ज्ञातमशेषेण दृष्टादृष्टार्थसंविदः ।
ईदृशीयं ब्रह्मसत्ता किमन्यद्वद पृच्छसि ॥ ६
लीलोवाच ।
मृतस्य भर्तुर्जीवोऽसौ यत्र राज्यं करोति मे ।
तत्राहं किं न तेदृष्टा दृष्टासीह सुतेन किम् ॥ ७
श्रीसरस्वत्युवाच ।
अभ्यासेन विना वत्से तदा ते द्वैतनिश्चयः ।
नूनमस्तंगतो नाभून्निःशेषं वरवर्णिनि ॥ ८
अद्वैतं यो न यातोऽसौ कथमद्वैतकर्मभिः ।
युज्यते तापसंस्थस्य च्छायाङ्गानुभवः कुतः ॥ ९
लीलासीति विनाभ्यासं तव नास्तंगतोऽभवत् ।
यदा भावस्तदा सत्यसंकल्पत्वमभून्न ते ॥ १०
अद्यासि सत्यसंकल्पा संपन्ना तेन मां सुतः ।
संपश्यत्वित्यभिमतं फलितं तव सुन्दरि ॥ ११

एकं नियतम् ॥ ५२ ॥ कथं बुद्धा तदाह—**आकाशमेवे**ति । भ्रान्तितया मिथ्याप्रपञ्चतया ॥ ५३ ॥ चतुर्भिः किंवृत्तैः प्रकारप्रकारिकालनिमित्तान्याक्षिप्यन्ते ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ननु पुत्रस्नेहाद्यभावे लीलया कुतः शिरसि हस्तो दत्तस्तत्राह—**हस्त** इति । हस्तः शिरसि दत्त इति यत्तन्न पुत्रस्नेहफलं किंतु तस्य ज्येष्ठशर्मणः प्रभावाय भाविशुभार्थं स्थितौ आरम्भसंबोधौ प्राक्तनसुकृतोपक्रमतत्फलप्रदेश्वरबोधौ यस्यां तथाविधायाः सर्वाधिष्ठानचितेरेव विवर्तरूपं फलमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ सर्गसारार्थमनुवदन्नुपसंहरति—**बोध** इति । यथैव प्राक् चेतति चिन्तयति ॥५७॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सिद्धदर्शनहेतुकथनं नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

लीलात्र विस्मिता भूयो भर्तृदर्शनलालसा ।
ज्ञप्त्या प्रबोधिता स्मृत्वा स्वजन्मान्याह भूरिशः ॥१॥

तस्य द्विजसद्मनो मण्डपकोटरे मण्डपाकाशे । तत्रस्थे ज्येष्ठशर्मादीनां पुरोदेशस्थे एवान्तर्धिमन्तर्धानं आययतुः प्रापतुः ॥ १ ॥ स्वव्यापारः स्वगृहकृत्यं तत्परे ॥ २ ॥ संलीनां इतरजनदृष्ट्या अन्तर्हिताम् । तर्हि ते किं वस्तुतः सदेहे नेत्याह—**व्योमरूपे**ति । शून्यात्मकसंकल्पशरीरा । तादृशीमिति यावत् । स्मयाद्विस्मयात् ॥ ३ ॥ ननु अन्योन्यसांकल्पिकस्यान्योन्यादृश्यत्वात्कथं तयोः संवादोपपत्तिरिति रामस्य शङ्कां लिङ्गैरुपलक्ष्य स्वयमेव वसिष्ठः समाधत्ते—**संकल्पे**ति । लोके येषां देवतानुग्रहादिना उषानिरुद्धयोरिव तुल्य एव परस्परसंवादिसंकल्पः स्वप्नो वा जातस्तेषां तत्र मिथः संकथनं यथा औत्तरकालिकीमर्थक्रियां धत्ते, तयोर्ज्ञप्तिलीलयोः संकथा संवादोऽपि तथेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अधिभूतं पृथ्व्यादि, अध्यात्मं नाडीप्राणाद्युपलक्षितशरीरमपि ऋते विना ॥ ५ ॥ इत्थमुक्ताशङ्कां समाधाय प्रस्तुतकथामनुसरति—**श्रीसरस्वत्युवाचे**ति ॥ ६ ॥ किंकारणं न दृष्टेत्यर्थः ॥ ७ ॥ अभ्यासेन विना अभ्यासाभावादित्यर्थः । द्वैतनिश्चयः प्रपञ्चसत्यतानिश्चयः ॥ ८ ॥ न यातो भेदकाऽविद्योच्छेदेन न प्राप्तः । अद्वैतकर्मभिः सत्यसंकल्पत्वाद्यर्थक्रियाभिः । छायाया अङ्गं गुणः शैत्यं तदनुभवः । छायोपविष्टाङ्गस्य पुंसो योऽनुभवः स वा ॥९॥ लीलादेह एवाहमस्मीति भावो दृढसंस्कारः ॥ १० ॥ अद्य

१ अन्तर्धिमापतुर्द्रष्ट्रा ततस्ते सिद्धयोषितौ इति पाठः. २ परस्थिते इति पाठः.

३ तूर्णीं व्यवस्थिताम् इति पाठः. ४ द्रष्टव्यसंविदः इति पाठः.

इदानीं तस्य भर्तुस्त्वं समीपं यदि गच्छसि ।
तत्तेन व्यवहारस्ते पूर्ववत्संप्रवर्तते ॥ १२

लीलोवाच ।

इहैव मन्दिराकाशे पतिर्विप्रो ममाभवत् ।
इहैव स मृतो भूत्वा संपन्नो वसुधाधिपः ॥ १३
इहैव तस्य संसारे तस्मिन्भूमण्डलान्तरे ।
राजधानीपुरे तस्मिन्पु[1]रन्ध्र्यस्मि व्यवस्थिता ॥ १४
इहैवान्तःपुरे तस्मिन्स मृतो मम भूपतिः ।
इहैवान्तःपुराकाशे तस्मिन्नेव पुरे नृपः ॥ १५
संपन्नो वसुधापीठे नानाजनपदेश्वरः ।
सर्वार्जवजवीभाव इहैवैवं व्यवस्थितः ॥ १६
अस्मिन्नेव गृहाकाशे सर्वा ब्रह्माण्डभूमयः ।
स्थिताः समुद्गके मन्ये यथान्तः सर्षपोत्कराः ॥ १७
सदाऽदूरमहं मन्ये तद्भर्तुर्मम मण्डलम् ।
कच्चित्पार्श्वे स्थितमिह यथा पश्यामि तत्कुरु ॥ १८

श्रीदेव्युवाच ।

भूतलारुन्धतिसुते भर्तारस्तव संप्रति ।
त्रयो नामाथवाभूवन्बहवः शतसंमताः ॥ १९
नेदीयसां त्रयाणां तु द्विजस्ते भस्मतां गतः ।
राजा माल्यान्तरगतः संस्थितोऽन्तःपुरे शवः ॥ २०
संसारमण्डले ह्यस्मिंस्तृतीयो वसुधाधिपः ।
महासंसारजलधिं पतितो भ्रममागतः ॥ २१
भोगकल्लोलकलनाविकलो मलचेतनः ।
जाड्यजर्जरचिद्वृत्तिः संसाराम्भोधिकच्छपः ॥ २२
चित्राणि राजकार्याणि कुर्वन्नप्याकुलान्यपि ।
सुप्तः स्थितो जडतया न जागर्ति भवभ्रमे ॥ २३
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ।
इत्यनर्थमहारज्ज्वा वलितो वशतां गतः ॥ २४
तत्कस्य वद भर्तुस्त्वां समीपं वरवर्णिनि ।
वात्या वनान्तरं गन्धलेखामिव नयाम्यहे ॥ २५
अन्य एव हि संसारः सोऽन्यो ब्रह्माण्डमण्डपः ।
अन्या एव तता वत्से व्यवहारपरम्पराः ॥ २६
संसारमण्डलानीह तानि पार्श्वे स्थितान्यपि ।
दूरं योजनकोटीनां कोटयस्तेष्विहान्तरम् ॥ २७
आकाशमात्रमेतेषामिदं पश्य वपुः पुनः ।
मेरुमन्दरकोटीनां कोटयस्तेष्ववस्थिताः ॥ २८
परमाणौ परमाणौ सर्ववर्गानिरर्गलम् ।
महाचितेः स्फुरन्त्यर्करुचीव त्रसरेणवः ॥ २९
महारम्भगुरूण्येवमपि ब्रह्माण्डकानि हि ।
तुलया धानकामात्रमपि तानि भवन्ति नो ॥ ३०
नानारत्नामलोद्द्योतो वनवद्भाति खे यथा ।
पृथ्व्यादिभूतरहिता जगच्चिद्भाति चिन्तया ॥ ३१
कचति ज्ञप्तिरेवेदं जगदित्यादि नात्मनि ।
नतु पृथ्व्यादि संपन्नं सर्गादावेव किंचन ॥ ३२
यथा तरङ्गः सरसि भूत्वा भूत्वा पुनर्भवेत् ।
विचित्राकारकालाङ्गदेशाज्ञप्तावलं तथा ॥ ३३

लीलोवाच ।

एवमेतज्जगन्मातर्मया स्मृतमिहाधुना ।

सत्यसंकल्पा संपन्नासि । सुतो मां पश्यत्वित्यभिमतमीप्सितम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ एवं प्रत्यक्षमुपदर्शनेनोपदेशेन च प्रश्नोक्तार्थे निवृत्तासंभवाशङ्का मण्डपाकाशान्तरेव भर्तृपरलोकद्वयस्य ब्रह्माण्डसहस्राणां च संभवमनुवदन्ती लीला पुनः स्वभर्तृमण्डलदर्शनं प्रार्थयते—**इहे**त्यादिना ॥ १३ ॥ पुरन्ध्री राजमहिषी । व्यवस्थिता वसुधाधिपस्येत्यनुषज्यते ॥ १४ ॥ १५ ॥ सर्ववस्तूनां आर्जवमकापट्यं कूटस्थं पारमार्थिकं ब्रह्म तस्मिन्कल्पितो जवीभावो मायिकचलनादिविकारः एवं उक्तदृष्टश्रुतलक्षण इहैव मण्डपाकाशे व्यवस्थितः ॥१६॥ समुद्गके संपुटके ॥१७॥ अदूरमतिसंनिहितम् ॥ १८ ॥ न केवलं सांप्रतिकमेवैतन्मण्डपाकाशे अस्ति, किंत्वतीतानागतं सर्वमपि तत्र तेऽनेकजन्मसंबन्धिष्वनेकभर्तृशब्दवाच्यशरीरेषु सर्वेषां दर्शनायोगात्संनिहितेषु त्रिषु कतममण्डलं प्रदर्श्यतामित्याशयेनाह—**भूतले**ति । शतशः संमताः शतसंमताः ॥ १९ ॥ नेदीयसामन्तिकतमानां मध्ये । इष्ठनो विषये ईयसुन् छान्दसः ॥२०॥ पतितः प्रविष्टः ॥२१॥ भोगलक्षणानां कल्लोलानां कलनाभिर्विकलो विक्षिप्तः । तत एव मलयुक्ता चेतना बुद्धिर्यस्य । अत एतदन्तः प्रतिफलिता चिद्वृत्तिरपि तज्जाड्येनैव जर्जरा शिथिलप्राया यस्य ॥२२॥२३॥ अवशतामस्वतन्त्रताम् ॥ २४ ॥ वातसमूहो वात्या । 'पाशादिभ्यो यः' ॥२५॥ तता विस्तृताः ॥२६॥ इहास्मिन्मण्डपाकाशे । अधिष्ठानचिद्दृष्ट्या पार्श्वे अन्तः । संनिधाविति यावत् । अपि यद्यपि तथापि । इह सांसारिकदृष्टौ । दूरमन्तरं । व्यवधानमित्यर्थः ॥ २७ ॥ परमार्थदृष्ट्या त्वाह—**आकाशमात्र**मिति । एतेषां संसारमण्डलानां इदं पारमार्थिकं वपुः स्वरूपं मण्डपान्तस्थचिदाकाशमात्रम् । तेष्वेतेषु ॥२८॥ अर्कस्य रुचिजालान्तरस्थमरीचौ ॥ २९ ॥ एवं दर्शितब्रह्माण्डवदेव तानि महद्भिर्द्वीपसमुद्रभुवनाद्यारम्भैर्गुरूणि महान्त्यपि चिद्दृष्टितुलया दृ[3]ष्टानि धानका वटबीजानि तावन्मात्रमपि न भवन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ वस्तुतः पृथ्व्यादिभेदरहितैव चिज्जगद्भाति । चिन्तया आविद्यकदृढवासनया ॥ ३१ ॥ भ्रान्त्या जगद्भानेऽपि न वस्तुनि कदाचिदपि किंचित्संपन्नमित्याह—**कचती**ति ॥ ३२ ॥ विचित्राकाराः कालाः कालाङ्गानि दिनरात्र्यादीनि ब्रह्माण्डा भुवनादिदेशाश्च ज्ञप्तौ महाचिति भूत्वा भूत्वा भवन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ इदं लीलाजन्म राजसं रजःकार्यं दुःखसंतापबाहुल्यात् 'मध्ये

---

१ पुरतोऽस्मिन्व्यवस्थिता इति पाठः. २ पुनः पुनः इति पाठः. ३ दृष्टाभिधानका इति पाठः.

ममेदं राजसं जन्म न तमो न च सात्त्विकम् ॥ ३४
ब्रह्मणस्त्ववतीर्णाया अष्टौ जन्मशतानि मे ।
नानायोनीन्यतीतानि पश्यामीवाधुना पुनः ॥ ३५
संसारमण्डले देवि कस्मिंश्चिदभवं पुरा ।
लोकान्तराब्जभ्रमरी विद्याधरवराङ्गना ॥ ३६
दुर्वासनाकलुषिता ततोऽहं मानुषी स्थिता ।
संसारमण्डलेऽन्यस्मिन्पन्नगेश्वरकामिनी ॥ ३७
कदम्बकुन्दजम्बीरकरञ्जवनवासिनी ।
पत्राम्बरधरा श्यामा शबर्यहमथाभवम् ॥ ३८
वनवासनया मुग्धा संपन्नाहमथोद्धता ।
गुलुच्छनयना पत्रहस्ता वनविलासिनी ॥ ३९
पुण्याश्रमलता साहं मुनिसङ्गपवित्रिता ।
वनाग्निदग्धा तस्यैव कन्याभूवं महामुनेः ॥ ४०
अस्त्रीत्वफलदातॄणां कर्मणां परिणामतः ।
राजाहमभवं श्रीमान्सुराष्ट्रेषु समाः शतम् ॥ ४१
तालीनां तलकच्छेषु राजदुष्कृतदोषतः ।
नकुली नववर्षाणि कुष्ठनष्टाङ्गिकाभवम् ॥ ४२
वर्षाण्यष्टौ सुराष्ट्रेषु देवि गोत्वं कृतं मया ।
मोहाद्दुर्जनदुष्टाज्ञबालगोपाललीलया ॥ ४३
विहंग्या वैरविन्यस्ता वागुरा विपिनावनौ ।
क्लेशेन महता च्छिन्ना अधमा वासना इव ॥ ४४
कर्णिकाक्रोडशय्यासु विश्रान्तमलिना सह ।
पद्मकुड्मलकोशेषु भुक्तकिंजल्कया रहः ॥ ४५
भ्रान्तमुत्तुङ्गशृङ्गासु हरिण्या हारिनेत्रया ।
वनस्थलीषु रम्यासु किराताहतमर्मया ॥ ४६
दृष्टं नष्टासु दिक्ष्वब्धिकल्लोलैरुह्यमानया ।
मत्स्याम्बुकच्छपाच्छोडे मोघमाननताडनम् ॥ ४७
पीतं चर्मण्वतीतीरे गायन्त्या मधुरस्वरम् ।
पुलिन्द्या[1] सुरतान्तेषु नालिकेररसासवम् ॥ ४८
सारसी[2]सरसालिन्या सीत्कारमधुरस्वरम् ।
सारसः सुरतैः स्वैरं सामन्तश्चारुरञ्जितः ॥ ४९
तालीतमालकुञ्जेषु तरलाननेत्रया ।
क्षीबप्रेक्षणविक्षोभैः कृतं कान्तावलोकनम् ॥ ५०
कनकस्यन्दसंदोहसुन्दरैरङ्गपञ्जरैः ।
स्वर्गेऽप्सरोम्बुजिन्याशु तोषिताः सुरषट्पदाः ॥ ५१
मणिकाञ्चनमाणिक्यमुक्तानिकरभूतले ।
कल्पद्रुमवने मेरौ यूना सह रतं कृतम् ॥ ५२
कल्लोलाकुलकच्छासु लसद्गुच्छलतासु च ।
वेलावनगुहास्वब्धेश्चिरं कूर्मतया स्थितम् ॥ ५३
तरत्तारतरङ्गासु दोलनं सरसालिनाम् ।
चलच्छदपटालीषु राजहंस्यं मया कृतम् ॥ ५४
शाल्मलीदललोलानामान्दोलनदरिद्रताम् ।

तिष्ठन्ति राजसाः' इति मर्त्यजन्मनां राजसत्वस्मृतेश्चेत्यर्थः । ॥ ३४ ॥ ब्रह्मणो हिरण्यगर्भादेतत्कल्पादावन्तःकरणोपाध्युत्पत्त्या प्रतिबिम्बतया तत्रावतीर्णायाः । पश्यामीव स्फुटं स्मरामीति यावत् ॥ ३५ ॥ लोकान्तरं विद्याधरलोकस्तदेवाब्जम् ॥ ३६ ॥ मानुषी भूत्वा स्थिता । ततः पन्नगेश्वरकामिनी अभवमित्यनुषङ्गः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ 'वासनया' इति पाठे स्पष्टम् । 'वासतया' इति पाठे तु वने वासो यस्यास्तद्भावेन मुग्धा मूढा । धर्ममर्यादानभिज्ञेति यावत् । अतएवोद्धता दुष्कर्मसंचयात् । गुलुच्छशब्दस्तत्पुष्पगुच्छपरः । वनविलासिनी लता जाता अर्थाद्गुलुच्छलतेति गम्यते ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अस्त्रीत्वं पुंस्त्वं तत्प्रयुक्तस्य राज्यादिभोगफलस्य दातॄणां प्राक्संचितकर्मणाम् । समाः संवत्सरान् ॥ ४१ ॥ कच्छा जलप्रायदेशाः । राजदुष्कृतदोषः परस्वापहारादिः ॥ ४२ ॥ सुराष्ट्रा देशविशेषाः । गोत्वं कृतम् । गोजन्मानुभूतमिति यावत् । दुर्जना दुष्टा अज्ञा बालाश्च ये गोपालास्तेषां ताडनानुधावनादिलीलया ॥ ४३ ॥ विहङ्ग्या विहङ्गीजन्मप्राप्तया मया निष्कारणवैरादेव व्याधैर्विन्यस्ता वागुराः । अधमा वासनाः द्वैतवासनाः ॥ ४४ ॥ कर्णिकाक्रोडाः किंजल्कमध्यानि त एव शय्याः । कुड्मला मुकुलाः । अलिना सहेत्यर्थादलिनीजन्मप्राप्तयेति गम्यते ॥ ४५ ॥ हरिण्या मृग्या मया । हारिनेत्रया रम्येक्षणया ॥ ४६ ॥ अब्धिकल्लोलैरुह्यमानया मत्स्या मया 'सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः' इति यलोपः । दिक्षु नष्टासु दिग्भ्रमे सति भ्रान्त्या । कैवर्तसविधं प्राप्तयेति यावत् । कैवर्तैर्यष्ट्यादिना कृतमाननप्रदेशे ताडनं दवोपनीते अम्बुनि बृहत्तरङ्गजले कच्छपाच्छोडे कूर्मपृष्ठास्थनि च निपतनान्मोघं व्यर्थं जातं दृष्टमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ पीतं पुलिन्द्या मयेति शेषः ॥ ४८ ॥ सारस्यां पद्मिन्यां सरसा सप्रेमा अलिनी भ्रमरीव निश्चलं स्थितयेति यावत् । मया सीत्कारेण सुरतकूजितेन मधुरस्वरं यथा स्यात्तथा सामन्तः अधीश्वरः । पतिरिति यावत् । सारसो रञ्जितः प्रीणितः ॥ ४९ ॥ क्षीबप्रेक्षणं समदनिरीक्षणं तत्कृतैर्मन्मथविक्षोभैः कान्तस्यावलोकनं मया कृतम् । अनेन तद्योग्यं जन्मान्तरमुक्तम् ॥ ५० ॥ स्यन्दो द्रवः । अप्सरोलक्षणया अम्बुजिन्या सुरा एव षट्पदा अधरमधुपानादिना तोषिताः ॥ ५१ ॥ तस्मिन्नेव जन्मनि देवयूना ॥ ५२ ॥ कूर्मतया कच्छपीत्वेन ॥ ५३ ॥ चलत्तारतरङ्गासु सरसीषु मया स्वीयेषु चलेषु च्छदेषु पटानां पटवत् शुभ्रपक्षाणां आलीषु पङ्क्तिषु पद्मभ्रान्त्योपविष्टानां सरसानामलिनां भ्रमराणां दोलनमान्दोलनसाधनं राजहंस्यं राजहंसीत्वं कृतम् । अनुभूतमिति यावत् । 'नलिनीनालदोलासु' इति पाठे स्पष्टम् ॥ ५४ ॥ दोलायमाने एकस्मिञ्शाल्मलीदले लोलानां बहूनां मशकानां मध्ये ततः प्रच्युतस्य कस्यचिन्मशकस्य तत्रोपवेष्टु-

१ पुलिन्दस्सुरतान्तेषु इति पाठस्तत्र पुलिन्देत्यर्थः.

२ सरसी इति पाठः.

मशकस्य मयालोक्य दीनं मशकया स्थितम् ॥ ५५
तरत्तारतरङ्गासु चञ्चद्वीच्यग्रचुम्बनैः।
भ्रान्तं शैलस्रवन्तीषु जलवञ्जुललीलया ॥ ५६
गन्धमादनमन्दारमन्दिरे मदनातुराः।
पातिताः पादयोः पूर्वं विद्याधरकुमारकाः ॥ ५७
कीर्णकर्पूरपूरेषु तल्पेषु व्यसनातुरा।
चिरं विलुलितासीन्दुबिम्बेष्विव शशिप्रभा ॥ ५८
योनिष्वनेकविधदुःखशतान्वितासु
भ्रान्तं मयोन्नमनसन्नमनाकुलाङ्ग्या।
संसारदीर्घसरितश्चलया लहर्या
दुर्वारवातहरिणीसरणक्रमेण ॥ ५९

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे जन्मान्तरवर्णनं नाम सप्तविंशः सर्गः ॥ २७॥

अष्टाविंशः सर्गः २८

श्रीराम उवाच।
वज्राङ्गसाराद्ब्रह्माण्डकुड्यान्निबिडमण्डलात्।
कोटियोजनसंपुष्टात्कथं ते निर्गतेऽबले ॥ १
श्रीवसिष्ठ उवाच।
क्व ब्रह्माण्डं क्व तद्भित्तिः क्वात्रासौ वज्रसारता।
किलावश्यं स्थिते देव्यावन्तःपुरवराम्बरे ॥ २
तस्मिन्नेव गिरिग्रामे तस्मिन्नेवालयाम्बरे।
ब्राह्मणः स वसिष्ठाख्य आस्वादयति राजताम् ॥ ३
तमेव मण्डपाकाशकोणकं शून्यमात्रकम्।
चतुःसमुद्रपर्यन्तं भूतलं सोऽनुभूतवान् ॥ ४
आकाशात्मनि भूपीठे तस्मिंस्तद्राजपत्तनम्।
राजसद्मानुभवति स च सा चाप्यरुन्धती ॥ ५
लीलाभिधाना सा जाता तया च ज्ञप्तिरर्चिता।
ज्ञप्त्या सह समुल्लङ्घ्य खमाश्चर्यमनोहरम् ॥ ६
प्रादेशमात्रे[1] नभसि सा तत्रैव गृहोदरे।
ब्रह्माण्डान्तरमासाद्य गिरिग्रामकमन्दिरे ॥ ७
ब्रह्माण्डात्परिनिर्गत्य स्वगृहे स्थितिमाययौ।
स्वप्नात्स्वप्नान्तरं प्राप्य यथा तल्पगतः पुमान् ॥ ८
प्रतिभामात्रमेवैतत्सर्वमाकाशमात्रकम्।
न ब्रह्माण्डं न संसारो न कुड्यादि न दूरता ॥ ९
स्वचित्तमेव कचति तयोस्ताद्दङ्मनोहरम्।
वासनामात्रसोल्लेखं क्व ब्रह्माण्डं क्व संसृतिः ॥ १०
निरावरणमेवेदं ज्ञप्त्याकाशमनन्तकम्।
किंचित्स्वचित्तेनोन्नीतं स्पन्दयुक्त्येव मारुतः ॥ ११
चिदाकाशमजं शान्तं सर्वत्रैव हि सर्वदा।
चित्त्वाज्जगदिवाभाति स्वयमेवात्मनात्मनि ॥ १२
येन बुद्धं तु तस्यैतदाकाशादपि शून्यकम्।
न बुद्धं येन तस्यैतद्वज्रसाराचलोपमम् ॥ १३
गृह एव यथा स्वप्ने नगरं भाति भासुरम्।
तथैतदसदेवान्तश्चिद्धातौ भाति भास्वरम् ॥ १४

मसामर्थ्यादान्दोलनदरिद्रतामालोक्य तत्संस्कारेणैव मृतयाहंस्या मयापि मशकतया भूत्वा दीनं स्थितम्। 'यं यं वापि स्मरन्भावम्' इति स्मृतेरिति भावः ॥ ५५ ॥ शैलस्रवन्तीषु गिरिणदीषु जलवञ्जुला वेतसास्तल्लीलया। तज्जन्मनेति यावत् ॥ ५६ ॥ स्थावरान्ताधमयोनिजन्मान्युक्त्वोत्तमजन्मान्यप्याह—**गन्धमादनेति** ॥ ५७ ॥ तत्रापि दुःखबाहुल्यं दर्शयति—**कीर्णेति**। व्यसनं तद्वियोगदुःखं तेनातुरा ॥ ५८ ॥ उक्तं संक्षिप्योपसंहरति—**योनिष्विति**। तुलाकोटेरिवोन्नमनमूर्ध्वगतिः सन्नमनमधोगतिस्ताभ्यामाकुलाङ्ग्या व्याकुलचित्तया। वातहरिणी वातप्रमीः। सा हि स्वभावाद्वायुप्रवाहानुसारिणी उच्चावचदेशान्सरतीति प्रसिद्धम् ॥५९॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे जन्मान्तरवर्णनं नाम सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

दृष्टप्रपञ्चमिथ्यात्वाच्चिदाकाशस्य सत्यता।
पर्वतो विस्तरेणात्र गिरिग्रामश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥

वज्राङ्गमिव साराद्दृढात्। पूर्वोक्तरीत्यानेककोटियोजनं सम्यक्पुष्टं अन्तर्घनं यस्य तथाभूतात्। मिथ्याभूतकुड्यादेरपि स्वप्ने गतिनिरोधकत्वदर्शनान्निर्गमनानुपपत्तिरिति शङ्कितुराशयः ॥ १ ॥ अबाधितावस्थमस्तु निरोधकं न बाधितं स्वप्नेऽपि तद्दर्शनादित्याशयेन वसिष्ठः परिहरति—**क्व ब्रह्माण्ड**मित्यादिना। अवश्यं वस्तुतः। देव्याविति राजवाचकदेवशब्दनिष्पन्नदेवीशब्दस्यान्यस्य चैकशेषः ॥ २ ॥ आस्वादयत्यनुभवति विदूरथः सन् ॥ ३ ॥ अनुभूतवान् पद्मभूपालः सन् ॥ ४ ॥ पत्तनं नगरं तस्मिन् राजसद्म। सा चानुभवतीति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवन्निर्देशः। विदूरथवासनाजन्यवक्ष्यमाणलीलान्तरात्मतां प्राप्ता सा अरुन्धती अनुभवतीति मुख्यवर्तमानोपपत्तिः ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रतिभा भ्रान्तिस्तन्मात्रम् ॥ ९ ॥ वासनामात्रेण सोल्लेखं तत्तत्पदार्थव्यवहारोल्लेखसहितम्। तयोः स्वचित्तमेव तथा कचति प्रथते ॥ १० ॥ ज्ञप्त्याकाशं चिदाकाशमेव ताभ्यां स्वचित्ते न किंचिद्ब्रह्माण्डरूपमुन्नीतं कल्पितम्। यथा आकाशमेव स्पन्दयोगेन मारुत इति कल्प्यते तद्वत् ॥११॥ जगदिवाभाति। येन न बुद्धं तद्दृशेति शेषः ॥ १२ ॥ येन बुद्धं तस्य दृशा तु नास्त्येवेत्याह—**येनेति**। कथं तर्ह्यन्योऽपि ब्रह्माण्डकुड्याद्बहिर्न निःसरति तत्राह—**न बुद्धमिति** ॥ १३ ॥ १४ ॥

[1] प्रदेशमात्रे इति पाठः.

यथा मरौ जलं बुद्धं कटकत्वं च हेमनि ।
असत्सदिव भातीदं तथा दृश्यत्वमात्मनि ॥ १५
एवमाकथयन्त्यौ ते ललने ललिताकृती ।
गृहान्निर्ययतुर्बाह्यं चारुचंक्रमणक्रमैः ॥ १६
आदृश्ये ग्रामलोकेन प्रेक्षमाणे पुरोगिरिम् ।
चुम्बिताकाशकुहरं संस्पृष्टादित्यमण्डलम् ॥ १७
नानावर्णाखिलोत्फुल्लविचित्रवननिर्मलम् ।
नानानिर्झरनिर्ह्रादकूजद्घनविहंगमम् ॥ १८
विचित्रमञ्जरीपुञ्जपिञ्जराम्बुदमण्डलम् ।
स्वभ्रमच्छगुलुच्छाग्रविश्रान्तखगसारसम् ॥ १९
सारवञ्जुलविस्तारगुप्ताखिलसरित्तटम् ।
असमाप्तशिलाश्वभ्रलतावर्तनमारुतम् ॥ २०
पुष्पाग्रपिहिताकाशकोशकुड्यकवारिदम् ।
पतद्दीर्घसरित्स्रोतःस्फुरन्मुक्ताकलापकम् ॥ २१
चलद्वृक्षवनव्यूहवातवेल्लिसरित्तटम् ।
नानावनाकुलोपान्तच्छायासततशीतलम् ॥ २२
अथ ते ललने तत्र तदा ददृशतुः स्वयम् ।
तं गिरिग्रामकं व्योम्नः स्वर्गखण्डमिव च्युतम् ॥ २३
रटत्प्रणालीपटलं पूर्णपुष्करिणीगणम् ।
द्विजैः कुचकुचैः कूजत्स्वलीलाश्वभ्रकच्छकम् ॥ २४
गच्छद्गोवृन्दहुंकारकरालाखिलकुञ्जकम् ।
कुञ्जगुल्मकखण्डाढ्यं सच्छायघनशाद्वलम् ॥ २५
दुष्प्रवेशार्ककिरणं दृशन्नीहारधूसरम् ।
उदग्रमञ्जरीपुञ्जजटालं विशिखान्तरम् ॥ २६
शिलाकुहरवाःस्फाल[1]प्रोच्चलन्मुक्तनिर्झरैः ।
स्मारिताचलनिर्धूतक्षीरोदकजलश्रियम् ॥ २७
फलमाल्यमहाभारभासुरैरजिरद्रुमैः ।
आनीय पुष्पसंभारं तिष्ठद्भिरिव संकुलम् ॥ २८
तरत्तरङ्गझांकारकारिमारुतकम्पितैः ।
कीर्णपुष्पसमावृष्टं द्रुमैरपि रसाकुलैः ॥ २९
अशङ्कितशिलाकूटस्रवदब्बिन्दुटंकृतैः ।
किंचित्कृतरवं गुप्तैरशङ्कैः शङ्कितैः खगैः ॥ ३०
उत्फाललहरीश्रान्तसीकरास्वादनाकुलैः ।
नद्यामुडुपरावर्तवृत्तिभिर्विहगैर्वृतम् ॥ ३१
उत्तालतालविश्रान्तकाकालोकनशङ्कितैः ।
बालैः प्रगोपितामिक्षाखण्डं जीर्णस्वभुक्तकैः ॥ ३२
पुष्पशेखरसंभारवसनग्रामबालकम् ।
खर्जूरनिम्बजम्बीरगहनोपान्तशीतलम् ॥ ३३
क्षौमाग्रहस्ताम्बरया मञ्जरीपूर्णकर्णया ।
क्षुत्क्षीणयाक्रान्तरथ्यं ग्रामकीटककान्तया ॥ ३४
सरित्तरङ्गसंघट्टसंरावाश्रुतसंकथम् ।
कर्मजाड्यघनत्रासवाञ्छितैकान्तसंस्थितम् ॥ ३५
दधिलिप्तास्यहस्तांसैः स्निग्धपुष्पलताधरैः ।
नग्नैर्गोमयपङ्काङ्कैर्बालैराकुलचत्वरम् ॥ ३६

दृश्यत्वं दृश्यप्रपञ्चरूपत्वम् ॥ १५ ॥ बाह्यं देशम् । चंक्रमणं गतिः ॥ १६ ॥ आकाशस्य कुहरं मध्यच्छिद्रम् । राहोः शिर इतिवच्छेदकल्पना । संस्पृष्टादित्यमण्डलमित्यतिशयोक्तिः ॥१७॥ ॥ १८ ॥ मञ्जरीपुञ्जपिञ्जराणि अतएव विचित्राण्यम्बुदमण्डलानि यस्येति वृक्षौन्नत्योक्तिः । अतएव स्वभ्रं शोभनाभ्रयुक्तम् । गुलुच्छा लताविशेषाः ॥ १९ ॥ सारैर्बलवद्भिर्वञ्जुलानामतिमुक्तकानामम्बुवेतसानां वा मूलविस्तारैर्गुप्तानि पतनाद्रक्षितानि सरित्तटानि यत्र । न सम्यगाप्ताः प्राप्ता वृक्षावलम्बनं याः शिलाश्वभ्रोत्पन्नलतास्तासामावर्तनः परिवर्तनो मारुतो यस्मिन् ॥ २० ॥ पुष्पाण्यग्रे येषां तैः शिखरद्रुमैः पिहिता आकाशकोशस्य कुड्यकाः कुड्यप्रतिकृतिभूता वारिदा यस्य । सरित्स्रोतांस्येव स्फुरन्मुक्तामाला यस्य ॥ २१ ॥ चलद्वृक्षा वनव्यूहा येषु अतएव वातेन वेल्लिनो वेष्टनशीलाः सरित्तटा यस्मिन् ॥ २२ ॥ गिरिमभिवर्ण्य गिरिग्रामं वर्णयितुमाह—**अथेति** ॥ २३ ॥ रटदिति विशेषणाद्घटीयन्त्रादिप्रणाल्यो ग्राह्याः । कुचकुचैरिति शब्दानुकरणेन ताद्रूप्यारोपोक्तिः । तथाविधैर्द्विजैः पक्षिभिः कूजन्तः स्वस्य ग्रामस्य लीलार्थाः श्वभ्रकच्छा यस्मिन् ॥ २४ ॥ तत्र गोसंपत्तिमाह—**गच्छदिति** । गवां यवसच्छायादिसमृद्धिमाह—**कुञ्जेति** ॥२५॥ दृषद्भिः शिलाभिर्नीहारैश्च धूसरं भस्मोद्धूलितमिव । उन्नम्राग्रैर्मञ्जरीपुञ्जैर्जटा इव लम्बीनि शिखान्तराणि कतिपयशिखा यस्य ॥ २६ ॥ शिलाच्छिद्रेषु वारां आस्फालात् प्रोच्चलन्तो मुक्तासदृशबिन्दवो येषां तथाविधैर्निर्झरैः स्मारिता मन्थाचलनिर्धूतक्षीरोदकजलश्रीर्यत्र ॥ २७ ॥ अजिरमङ्गणम् ॥२८॥ रसो मकरन्दः प्रेमातिशयश्च तेनाकुलितैर्द्रुमैरपि अर्थिषु सम्यगावृष्टं, किं पुनर्नरैरित्यर्थः ॥२९॥ अशङ्कैः शङ्काऽयोग्यैरपि अशङ्कितं यथा स्यात्तथा शिलाकूटात्स्रवतां निपततामब्बिन्दूनां टंकृतैर्हेतुभिर्गुटिकाधनुर्ध्वानसाम्याच्छङ्कितैरतएव गुप्तैर्निलीनैः खगैः ॥ ३० ॥ श्रान्तत्वं सीकरास्वादने हेतुः । उडूनां नक्षत्राणां परावर्तः परिवर्तनमिव वृत्तिः परिवृत्तिर्येषां तैर्विहङ्गैर्हंसैः ॥३१॥ काकग्रहणं मार्जारादीनामप्युपलक्षणम् । जीर्णप्रातस्तनस्वभुक्तकैरस्माभिर्भक्षणीयमिति बुद्ध्या प्रगोपिताः संवृतदेशे रक्षिता आमिक्षाखण्डा यत्र । घनीकृतं पय आमिक्षा ॥ ३२ ॥ पुष्पाण्येव शेखरसंभारः शिरोभूषणादिर्वसनानि च येषां तथाविधा ग्रामबालका यत्र ॥ ३३ ॥ तत्र भिल्लादिदरिद्रवधूर्वर्णयति—**क्षौमेति** । क्षुमाऽतसी तस्या अवयवाः क्षौमाण्यग्राणि शाखास्तान्येव हस्तप्राप्याण्यम्बराणि यस्याः । ग्रामे कीटका इवोपेक्ष्या दरिद्रनीचालसास्तेषां कान्तया वधूजनेन ॥ ३४ ॥ संरावैस्तारध्वनिभिरभिभवादश्रुताः संकथाः संलापा यत्र । कर्मकरणे जाड्यादकौशलाद्घनस्त्रासो येषां मुग्धालसानां तैर्वाञ्छिता एकान्तसंस्थितिर्यत्र ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

१ रवाःस्फार इति पाठः.

तीरशाद्वलवल्लीनां दोलान्दोलनकारिभिः ।
तरङ्गैर्वाह्यमानस्य लेखिकाङ्कितसैकतम् ॥ ३७
दधिक्षीरघनामोदमत्तमन्थरमक्षिकम् ।
कामभुक्तार्थतोद्बाष्पजर्जराबलबालकम् ॥ ३८
गोमयासिक्तवलयकरनारीकृतक्रुधम् ।
धम्मिल्लवलनाव्यग्रत्रस्तस्त्रीविहसज्जनम् ॥ ३९
दान्तपुष्पच्छदोत्सन्नपतत्ककुदवायसम् ।
गृहरथ्यागणद्वारकीर्णक्रूरकुरण्टकम् ॥ ४०
गृहपार्श्वस्थितश्वभ्रकुञ्जैः कुसुमितप्रभैः ।
प्रत्यहं प्रातरागुल्फमाकीर्णकुसुमाजिरम् ॥ ४१
वरचमरसारङ्गजालजङ्गलखण्डकम्[1] ।
गुञ्जानिकुञ्जसंजातशष्पसुप्तमृगार्भकम् ॥ ४२
एकान्तसुप्तवत्सैककर्णस्पन्दास्तमक्षिकम् ।
गोपोच्छिष्टीकृतदधिस्वसृक्किस्पन्दिमक्षिकम् ॥ ४३
समस्तसद्मसंक्षीणमक्षिकाक्षिप्तमाक्षिकम् ।
फुल्लाशोकद्रुमोद्यानकृतलाक्षिकमन्दिरम् ॥ ४४
सीकरासारमरुता नित्यार्द्रविकचद्रुमम् ।
कदम्बमुकुलप्रोतसमस्तच्छादनतृणम् ॥ ४५
प्रतिकृत्तलताफुल्लकेतकोत्करपाण्डुरम् ।
वहत्प्राणालपटलीरणद्घुरुघुरारवम् ॥ ४६
वातायनगुहानिर्यत्सौधविश्रान्तवारिदम् ।
पूर्णपुष्करिणीपङ्क्तिपूर्णराजपृथूत्तरम् ॥ ४७
नीरन्ध्रविटपिच्छायाशीतलामलशाद्वलम् ।
सर्वशष्पाग्रवार्बिन्दुप्रतिबिम्बिततारकम् ॥ ४८
अनारतपतत्फुल्लहिमवर्षसितालयम् ।
विचित्रमञ्जरीपुष्पपत्रसत्फलपादपम् ॥ ४९
गृहकक्षान्तरालीनमेघसुप्तचिरण्टिकम् ।
सौधस्थमेघविद्युद्भिरनादेयप्रदीपकम् ॥ ५०
कन्दरानिलभांकारघनघुंघुममण्डपम् ।
चरच्चकोरहारीतहरिणीहारिमन्दिरम् ॥ ५१
उन्निद्रकन्दलोद्भ्रान्तमांसलामोदमन्थरैः ।
मरुद्भिर्मन्दमायातुमारब्धैर्लोलपल्लवम् ॥ ५२
लावकालापलीलायामालीनललनागणम् ।
कोककोकिलकाकोलकोलाहलसमाकुलम् ॥ ५३
शालतालतमालाञ्जनीलतत्फलमालिनम् ।
वल्लीवलयविन्यासविलासवलितद्रुमम् ॥ ५४

आलोलपल्लवलतावलितायनाना-
मुत्फुल्लकन्दलशिलीन्ध्रसुगन्धितानाम् ।
तालीतमालदलताण्डवमण्डपाना-
मारामफुल्लकुसुमद्रुमशीतलानाम् ॥ ५५
सारावचारिचलनाकुलगोकुलाना-
मानीलसस्यकुसुमस्थलशोभितानाम् ।
तीरद्रुमप्रकरगुप्तसरिद्वयाणां
नीरन्ध्रपुष्पितलताग्रवितानकानाम् ॥ ५६

तीरशाद्वलेत्यादिपूर्वोक्तबालानां विशेषणं चेद्दोलास्वान्दोलनकारिभिः, तरङ्गविशेषणत्वे तु दोलावदान्दोलनकारिभिः, वाह्यमानस्य जलस्य लेखिका रेखास्ताभिरङ्कितसैकतम् ॥ ३७ ॥ कामभुक्तार्थतायै यथाभिलाषभक्षणाय रोदनादुद्गतबाष्पैर्जर्जरा अबलाः कृशा अस्वतन्त्रा वा बालका यत्र ॥ ३८ ॥ गोमयासिक्तवलयकरत्वादितरनारीषु कृतक्रोधं यथा स्यात्तथा मुक्तधम्मिल्लवलनासु व्यग्रास्त्रस्ताश्च स्त्रियो दृष्ट्वा विहसन्तो जना यत्र ॥ ३९ ॥ दान्तैर्जितक्रोधैर्मुनिभिः पुष्पैश्छदैः पत्रैर्वा उत्सन्ना उत्सारिता नतु काष्ठलोष्टादिना कदाचिदभिघातो मा भूदिति । बलिकर्माक्षतादिभक्षणाय पतन्तः ककुदानां गिरिशिखराणां वायसा यत्र । सकण्टकत्वात्क्रूराः कुरण्टकाः प्रसिद्धा गुल्मभेदा यत्र ॥ ४० ॥ ४१ ॥ चरन्तः शष्पादिभक्षयन्तश्चमरा मृगाः सारङ्गा मृगा पक्षिणश्च । निकुञ्जे लतागृहे संजातेषु शष्पेषु बालतृणेषु । ग्रामशब्दस्य ससीमके सस्थण्डिलकेऽपि वृत्तेर्महाभाष्यादौ प्रसिद्धत्वात्तदन्तर्जङ्गलकुञ्जादिवर्णनेऽपि न विरोधः ॥४२॥ गोपानामुच्छिष्टीकृतदधिषु सृक्किषु वक्त्रपार्श्वेषु ॥४३॥ समस्तेषु सद्मसु संक्षीणमधुमक्षिकं यथा स्यात्तथा आक्षिप्तं संचितं माक्षिकं मधु यस्मिन् । लाक्षिकानि लाक्षारञ्जितकाष्ठमयानि क्रीडामन्दिराणि यस्मिन् ॥ ४४ ॥ नित्यार्द्रत्वादेव विकचाः प्रोत्फुल्लाः । समस्तेति विशेषणमतिशयोक्त्यर्थम् ॥ ४५ ॥ प्रतिकूलत्वादेव कृत्ताभिश्छिन्नाभिर्लताभिरप्रतिबन्धात्फुल्लैः॥४६॥ पुष्करिणीपङ्क्तिषु पूर्णराजाः पूर्णचन्द्रा इव यानि फुल्लपद्मानि तैः पृथूत्तरं बहूत्कृष्टतरम् । पृथुभिः प्रांशुभिरुत्तीर्यत इति पृथूत्तरमिति वा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ फुल्लैः पुष्पैर्हिमवर्षैश्च सिताः शुभ्राः ॥४९॥ सुप्ताश्चिरण्टिकाः सुवासिन्यो यत्र । अनादेयाः अन्यतः कार्यसिद्धेरनुपादेयाः ॥ ५० ॥ घनाः प्रतिध्वनिभिर्निबिडिता घुंघुमा येषु तथाविधा मण्डपा यत्र । घना इव घुंघुमाः गर्जन्तो वा चकोरहारीतौ पक्षिभेदौ । हारीणि सुन्दराणि ॥ ५१ ॥ कन्दलैः कन्दलीपुष्पैः । उद्भ्रान्तैरिव निःसृतैरामोदैर्मन्थरैर्भरितैः ॥ ५२ ॥ लावकाग्रहणं शुकसारिकादीनामप्युपलक्षणम् । काकोला द्रोणकाकाः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ आलोलपल्लवलतानां वलयो वेष्टनान्यावलयः पङ्क्तयो वा तासां तायनानां संतानाधिकरणानाम् । लताभिर्वलितानि रुद्धान्ययनानि परितो मार्गा येषामिति वा । सर्वाणि सर्गान्त्यश्लोकस्थस्य गिरिमन्दिराणामित्यस्य विशेषणानि ॥ ५५ ॥ सारावाणि सहंभारवाणि वारिचलनेषु जलोत्तरणेष्वाकुलानि गोकुलानि येषाम् । गुप्त आच्छन्नः सरिद्द्वयो नदीप्रवाहो येषु

1 खण्डकैः इति पाठः.

उद्यानकुन्दमकरन्दसुगन्धितानां
गन्धान्धषट्पदकुलान्तरिताम्बुजानाम् ।
सौन्दर्यतर्जितपुरन्दरमन्दिराणां
राजीवराजिरजसारुणिताम्बराणाम् ॥ ५७
रंहोवहद्गिरिनदीरवघर्घराणां
कुन्दावदातजलदद्युतिभासुराणाम् ।
सौधस्थितोल्लसितफुल्ललतालयानां
लीलावलोलकलकण्ठविहङ्गमानाम् ॥ ५८
उल्लासिकौसुमदलास्तरणस्थयूना-
मापादमावलितमाल्यविलासिनीनाम् ।
सर्वत्र सुन्दरनवाङ्कुरदन्तुराणां
शोभोल्लसद्वरलताकुलमार्गणानाम् ॥ ५९
संजातकोमललतोत्पलसंकुलानां
तिष्ठत्पयोदपटसंवलितालयानाम् ।
नीहारहारहरितस्थलविश्रुतानां
सौधस्थमेघतडिदाकुलिताङ्गनानाम् ॥ ६०
नीलोत्पलोल्लसितसौरभसुन्दराणां
हुंकारहारिहरितोन्मुखगोकुलानाम् ।
विश्रब्धमुग्धमृगसारगृहाजिराणा-
मुन्नृत्यबर्हिघनसीकरनिर्झराणाम् ॥ ६१
सौगन्ध्यमत्तपवनाहतविक्लवानां
वप्रौषधिज्वलनविस्मृतदीपकानाम् ।
कोलाहलाकुलकुलायकुलाकुलानां
कुल्याकुलाकलकलाश्रुतसंकथानाम् ॥ ६२
मुक्ताफलप्रकरसुन्दरबिन्दुपात-
शीताखिलद्रुमलतातृणपल्लवानाम् ।
लक्ष्मीमनस्तमितपुष्पविकासभाजां
शक्नोति कः कलयितुं गिरिमन्दिराणाम् ॥ ६३

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने गिरिग्रामवर्णनं नामाष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः २९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

तत्र ते पेततुर्देव्यौ ग्रामेऽन्तःशीतलात्मनि ।
भोगमोक्षश्रियौ शान्ते पुंसीव विदितात्मनि ॥ १
कालेनैतावता लीला तेनाभ्यासेन साभवत् ।
शुद्धज्ञानैकदेहत्वात्त्रिकालामलदर्शिनी ॥ २
अथ सस्मार सर्वास्ताः प्राक्तनीः संसृतेर्गतीः ।
सा स्वयं स्वरसेनैव प्राग्जन्ममरणादिकाः ॥ ३

लीलोवाच ।

देवि देशमिमं दृष्ट्वा त्वत्प्रसादात्स्मराम्यहम् ।
इह तत्प्राक्तनं सर्वं चेष्टितं चेष्टितान्तरम् ॥ ४
इहाभूवमहं जीर्णा शिरालाङ्गी कृशा सिता ।
ब्राह्मणी शुष्कदर्भाग्रभेदरूक्षकरोदरा ॥ ५
भर्तुः कुलकरी भार्या दोहमन्थानशालिनी ।
माता सकलपुत्राणामतिथीनां प्रियंकरी ॥ ६
देवद्विजसतां भक्ता सिक्ताङ्गी घृतगोरसैः ।

॥ ५६ ॥ गन्धान्धैः षट्पदकुलैरन्तरितानि तिरोहितान्यम्बुजानि येषु । रजसा वायून्नीतेनेत्याशयः ॥ ५७ ॥ रंहसा वेगेन वहन्तीनाम् । कुन्दवदवदातैः शुभ्रैर्जलदद्युतिभिर्भासुराणाम् । कलकण्ठा मधुरकण्ठाः । कण्ठशब्देन तद्ध्वनिर्लक्ष्यते ॥ ५८ ॥ आपादमावलितानि माल्यानि याभिस्तथाविधा विलासिन्यः स्त्रियो येषु । वरलताभिराकुला व्याप्ता मार्गणाः शरस्तम्बा याचका वा येषु ॥ ५९ ॥ नीहारशब्देन तज्जलबिन्दुपङ्क्तयो लक्ष्यन्ते । ता एव हारा मुक्तावल्ल्यो येषु तथाविधैर्हरितस्थलैर्विश्रुतानाम् ॥ ६० ॥ हुंकारैर्हारीणि मनोहराणि हरितोन्मुखानि हरिततृणोन्मुखानि गोकुलानि येषु । विश्रब्धा विश्वस्ता मुग्धा मृगाः सरन्त्यस्मिन्नित्यधिकरणे बाहुलकाद्घञ् । निर्झराणां घनसीकरत्वं वृष्टिभ्रान्त्या बर्हिणानामुन्नृत्ये हेतुः ॥ ६१ ॥ सौगन्ध्येन मत्तवद्भ्रान्तेन पवनेनाहता निरस्ताः । विक्लवशब्दो वैक्लव्यपरः । वप्रेष्वौषध्यो ज्योतिर्लता एव ज्वलनाः । कोलाहलोऽत्र पक्षिरवः । कुलायो नीडम् । कुल्याशब्देन गिरिनिर्झरा ग्राह्यास्तत्कुलानामासमन्तात्कलकलैर्ध्वनिभिरश्रुतास्तिरस्कृता इति यावत् । संकथाः संवादा येषु ॥ ६२ ॥ लक्ष्मीं शोभां कलयितुं संख्यातुम् । गिरिमन्दिराणां गिरिग्रामस्येति यावत् ॥ ६३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे गिरिग्रामवर्णनं नामाष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

लीलायाः प्राक्चरित्राणां प्रत्यभिज्ञात्र वर्ण्यते ।
तथा प्रतिप्रयाणं च व्योम्नि लोकौघमण्डिते ॥ १ ॥

शान्ते शान्त्यादिसाधनसंपन्ने ॥ १ ॥ २ ॥ स्वरसेन अप्रयत्नेनैवेति यावत् ॥ ३ ॥ चेष्टितान्तरं तत्प्राक्तनजन्मपरम्पराचेष्टितमपि ॥ ४ ॥ जीर्णा वृद्धा । शुष्कदर्भाणामग्रैस्तीक्ष्णभागैर्भेदैर्विदारणै रूक्षं करोदरं यस्याः सा ॥ ५ ॥ मन्थानो दधिमन्थदण्डः ॥ ६ ॥ भर्जनी भर्जनपिठरी चरुश्चरुश्रपणस्थाली ।

---

१ दलातरणस्थ इति पाठः. २ शीलतात्मनि इति पाठः.

भर्जनी चरुकुम्भादिभाण्डोपस्करशोधिनी ॥ ७
नित्यमच्चलवार्त्तैककाचकम्बुप्रकोष्ठका ।
जामातृदुहितृभ्रातृपितृमातृप्रपूजनी ॥ ८
आदेहं सद्मभृत्यैव प्रक्षीणदिनयामिनी ।
वाचं चिरं चिरमिति वादिन्यनिशमाकुला ॥ ९
काहं क इव संसार इति स्वप्नेऽप्यसंकथा ।
जाया श्रोत्रियमूढस्य तादृशस्यैव दुर्धियः ॥ १०
एकनिष्ठा समिच्छाकगोमयेन्धनसंचये ।
म्लानकम्बलसंवीतशिरालकृशगात्रिका ॥ ११
तर्णकीकर्णजाहस्थकृमिनिष्कासतत्परा ।
गृहशाकायनासेकसत्वराहृतकर्परा ॥ १२
नीलनीरतरङ्गान्ततृणतर्पिततर्णिका ।
प्रतिक्षणं गृहद्वारकृतलेपनवर्णका ॥ १३
नीत्यर्थं गृहभृत्यानामादीनकृतवाच्यता ।
मर्यादानियमादब्धेर्वेलेवानिशमच्युता ॥ १४
जीर्णपर्णसवर्णैककर्णदोलाधिरूढया ।
काष्ठताड्यजराभीतजीववृत्त्येव चिह्निता ॥ १५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इत्युक्त्वा संचरन्ती सा शिखरिग्रामकोटरे ।
संचरन्त्याः सरस्वत्या दर्शयामास सस्मयम् ॥ १६
इयं मे पाटलाखण्डमण्डिता पुष्पवाटिका ।
इयं मे पुष्पितोद्यानमण्डपाशोकवाटिका[1] ॥ १७
इयं पुष्करिणीतीरद्रुमाऽऽग्रन्थिततर्णका ।
इयं सा कर्णिकानाम्नी तर्णिका मुक्तपर्णिका ॥ १८
इयं सा मेऽलसाकीर्णा वराकी जलहारिका ।
अद्याष्टमं दिनं बाष्पक्लिन्नाक्षी परिरोदिति ॥ १९
इह देवि मया भुक्तमिहोषितमिह स्थितम् ।
इह सुप्तमिहापीतमिह दत्तमिहाहृतम् ॥ २०
एष मे ज्येष्ठशर्माख्यः पुत्रो रोदिति मन्दिरे ।
एषा मे जङ्गले धेनुर्दोग्ध्री चरति शाद्वलम् ॥ २१
गृहे वसन्तदाहाय रूक्षक्षारविधूसरम् ।
स्वदेहमिव पश्चाक्षं पश्येमं प्रघणं मम ॥ २२
तुम्बीलताभिरुग्राभिः पुष्टाभिरिव वेष्टितम् ।
महानसस्थानमिदं मम देहमिवापरम् ॥ २३
एते रोदनताम्राक्षा बन्धवो भुवि बन्धनम् ।
अङ्कार्पितरुद्राक्षा आहरन्त्यनलेन्धनम् ॥ २४
अनारतं शिलाकच्छे गुच्छाच्छोटनकारिभिः ।
तरङ्गैः स्थगिताकारं स्पृष्टतीरलतादलैः ॥ २५
सीकराकीर्णपर्यन्तशाद्वलस्थलसल्लतैः ।
शिलाफलहकास्फालफेनिलोत्पलसीकरैः ॥ २६

भाण्डानामुपस्करान्तराणां च मार्जनादिना शोधनशीला ॥ ७ ॥ एकं काचकम्बु काचवलयं । बहूनां धारणे कर्मत्वरयाभिघाते भङ्गापत्तेः ॥ ८ ॥ देहपदेन तत्पातो लक्ष्यते । सद्मभृतिर्गृहपोषणम् । पुत्रभृत्यामृत्यवर्गान्प्रति कर्मत्वरार्थं चिरं त्वया स्नातं चिरं त्वया विलम्बितं किं चिरायसे इत्यादिवदनशीला । आकुला व्यग्रा ॥ ९ ॥ तादृशस्य ममैवात्यन्तगृहकर्मासक्तस्येति यावत् । दुर्धियः अविशुद्धबुद्धेः ॥ १० ॥ समिदादिसंचयविषये एकनिष्ठा एकाग्रचित्ता । सावधानेति यावत् ॥ ११ ॥ तर्णकी वत्सा तस्याः कर्णजाहे कर्णमूले स्थितानां कृमीणां निष्कासनं निष्कासस्तत्र तत्परा । 'तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ' इति जाहच् । गृहे कृतं शाकायनं शाककेदारस्तस्यासेकायाहृतानि सेकसाधनकर्पराणि यया । कर्परपदेन तत्पाणयो भृत्या लक्षणयोच्यन्ते ॥ १२ ॥ नीलनीरतरङ्गाणामन्तोऽवधिः कूलं तत्रत्यतृणैः स्नेहात्स्वयमाहृतैस्तर्पितास्तर्णिकाः बालवत्सा यया । गृहद्वारे कृतलेपनं तत्र वर्णका रङ्गवल्लीरचनाश्च यया ॥ १३ ॥ नीतिर्विनयाचारादिशिक्षणं तदर्थम् । आदीनमीषद्दैन्ययुक्तं यथा स्यात्तथा कृताः प्रकाशिता वाच्यता जनवचनीयता ईदृशानां गृहे कथमेवंशीला अविनीता भृत्यास्तिष्ठन्तीत्येवं वक्ष्यन्ति जना इत्येवमादिरूपा यया । स्वचरित्रेणापि तन्मर्यादाशिक्षकत्वमाह—मर्यादेति ॥ १४ ॥ एवं चिरं स्थितायाः स्वस्या जराप्रकर्षेण वामकर्णबाधिर्ये शिरःप्रकम्पे कुब्जत्वे यष्ट्यवलम्बनाधीने च संचारे या जीवनदशा तां वर्णयति—जीर्णेति । जीर्णपर्णसमानवर्णस्य देहस्यैको दक्षिणो यः कर्णः स एव शिरःकम्पेन कम्पमानत्वाद्दोला तदधिरूढयेव तदधीनश्रवणव्यवहारया अतएवावलम्बनकाष्ठस्योन्नयने तत्ताडनार्हयेव जरायाः सकाशाद्भीतयेव चरमजीवनवृत्त्या चिह्नितेवात्रासमित्यर्थः ॥ १५ ॥ संचरन्ती भ्रमन्ती । स्मयोऽत्र विस्मयः ॥ १६ ॥ पाटलैर्गुल्मैरखण्डमखण्डितं मण्डिता ॥ १७ ॥ आग्रन्थिता ईषद्ग्रन्थिनिबद्धास्तर्णका यस्याः मुक्तपर्णिका मद्वियोगदुःखादित्यार्थिकं लभ्यते ॥ १८ ॥ अलसा दुःखात्स्वकार्याक्षमेति यावत् । कीर्णा रजोभिरिति शेषः ॥ १९ ॥ आहृतमानीतं फलधान्यादि ॥ २० ॥ २१ ॥ वसन्तारम्भे होलिकादाहाय कृतमिति शेषः । क्षारेण भस्मना विधूसरम् । स्वदेहमिव मम प्रियमिति शेषः । पञ्चाक्षा गवाक्षा यस्मिन् देहपक्षे अक्षाणि ज्ञानेन्द्रियाणि । प्रघणं बहिर्द्वारप्रकोष्ठम् ॥ २२ ॥ तुम्बीलताभिरलाबुवल्लीभिः उग्राभिः कटुभिः पुष्टाभिः स्नेनारोप्य पोषिताभिरिव वेष्टितं योग्यतया छदिप्रदेशे इति गम्यते । महानसस्थानं पाकस्थानम् ॥ २३ ॥ बन्धनं प्रत्यक्षबन्धनभूता बन्धवः ॥ २४ ॥ शिलाप्रचुरे कच्छे आच्छोटनमास्फालनम् । उत्पलसीकरैरित्यन्तविशेषितैस्तरंगैः साधनैः स्थगिताकारं तिरस्कृतस्वरूपं यथा स्यात्तथा तुषारीकृताः मध्याह्नदिवाकरकरोत्करा यैस्तथाविधैस्तटद्रुमैर्व्याप्तया ग्रामकुल्यया वेष्टितोऽयं गृहमण्डप आलक्ष्यते इत्युत्तरैरन्वयः ॥ २५ ॥ सीकरव्याप्ताग्राः शाद्वलस्थलस्थाः सल्लता येषाम् । फलहकानि फलकानि तेष्वा-

[1] शोकपेटिका इति पाठः.

तुषारीकृतमध्याह्नदिवाकरकरोत्करैः ।
फुल्लपुष्पोत्करासारप्रणादोत्कतटद्रुमैः ॥ २७
विद्रुमैरिव संक्रान्तफुल्लकिंशुककान्तिभिः ।
व्याप्तया पुष्पराशीनां समुल्लासनकारिभिः ॥ २८
उह्यमानफलापूरसुव्यग्रग्रामबालया ।
महाकलकलावर्तमत्तया ग्रामकुल्यया ॥ २९
वेष्टितस्तरलास्फालजलधौततलोपलः ।
घनपत्त्रतरुच्छन्नच्छायासततशीतलः ॥ ३०
अयमालक्ष्यते फुल्ललतावलनसुन्दरः ।
दलद्गुलुच्छकाच्छन्नगवाक्षो गृहमण्डपः ॥ ३१
अत्र मे संस्थितो भर्ता जीवाकाशतयाऽकृतिः ।
चतुःसमुद्रपर्यन्तमेखलाया भुवः पतिः ॥ ३२
आ स्मृतं पूर्वमेतेन किलासीदभिवाञ्छितम् ।
शीघ्रं स्यामेव राजेति तीव्रसंवेगधर्मिणा ॥ ३३
दिनैरष्टभिरेवासौ तेन राज्यं समृद्धिमत् ।
चिरकालप्रलयदं प्राप्तवान्परमेश्वरि ॥ ३४
अत्रासौ भर्तृजीवो मे स्थितो व्योम्नि गृहे नृपः ।
अदृश्यः खे यथा वायुरामोदो वानिले यथा ॥ ३५
इहैवाङ्गुष्ठमात्रान्ते तद्व्योम्न्येव पदं स्थितम् ।
मद्भर्तृराज्यं समवगतं योजनकोटिभाक् ॥ ३६
आवां खमेव खस्थं च भर्तृराज्यं ममेश्वरि ।
पूर्णं सहस्रैः शैलानां महामायेयमातता ॥ ३७
तद्देवि भर्तृनगरं पुनर्गन्तुं ममेप्सितम् ।
तदेहि तत्र गच्छावः किं दूरं व्यवसायिनाम् ॥ ३८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रणता देवीं सा प्रविश्याशु मण्डपम् ।
विहंगीव तया सार्कं पुप्लुवे सिंनिभं[1] नमः ॥ ३९
भिन्नाञ्जनचयप्रख्यं सौम्यैकार्णवसुन्दरम् ।
नारायणाङ्गसदृशं भृङ्गपृष्ठामलच्छवि ॥ ४०
मेघमार्गमतिक्रम्य वातस्कन्धावनिं तथा ।
सौरमार्गमथाक्रम्य चन्द्रमार्गमतीत्य च ॥ ४१
ध्रुवमार्गोत्तरं गत्वा साध्यानां मार्गमेत्य च ।
सिद्धानां समतीत्योर्वीमुल्लङ्घ्य स्वर्गमण्डलम् ॥ ४२
ब्रह्मलोकोत्तरं गत्वा तुषितानां च मण्डलम् ।
गोलोकं शिवलोकं च पितृलोकमतीत्य च ॥ ४३
विदेहानां सदेहानां लोकानुत्तीर्य[2] दूरगम् ।
दूराद्दूरमथो गत्वा किंचिद्बुद्धा बभूव सा ॥ ४४
पश्चादालोकयामास समतीतं नभस्थलम् ।
यावन्न किंचिच्चन्द्रार्कताराद्यालक्ष्यते ह्यधः ॥ ४५
तमस्तिमितगम्भीरमाशाकुहरपूरकम् ।
एकार्णवोदरप्रख्यं शिलोदरघनं स्थितम् ॥ ४६

लीलोवाच ।

तद्देवि भास्करादीनां क्वाधस्तेजो गतं वद ।
शिलाजठरनिष्पन्दं मुष्टिग्राह्यं तमः कुतः ॥ ४७

श्रीदेव्युवाच ।

एतावतीमिमां व्योम्नः पदवीमागतासि भोः ।
अर्कादीन्यपि तेजांसि यतो दृश्यन्त एव नो ॥ ४८
यथा महान्धकूपाधः खद्योतो नावलोक्यते ।
पृष्ठगेन तथेहातो नाधः सूर्योऽवलोक्यते ॥ ४९

लीलोवाच ।

अहो नु पदवीं दूरमावामेतामुपागते ।
सूर्योऽप्यधोणुकणवन्न मनागपि लक्ष्यते ॥ ५०

स्फालनमास्फालस्तेन फेनिला उत्पलवासितसीकरा येषाम् ॥२६॥ फुल्लपुष्पोत्करानासरन्ति आगच्छन्तीति फुल्लपुष्पोत्करासारा भ्रमरास्तत्प्रणादैरुत्कैरुत्कण्ठितैरिव स्थितैस्तटद्रुमैः ॥२७॥ प्रतिबिम्बेन संक्रान्तानामन्तर्निविष्टानां फुल्लकिंशुकानां पलाशानां कान्तिभिर्विद्रुमैः प्रवालैरिव पुष्पराशीनां समुल्लासनं मण्डनं तत्कारिभिर्द्रुमैर्व्याप्तया ॥ २८ ॥ प्रवाहैरुह्यमाने आम्रादिफलानामापूरे तृष्णाभयाभ्यां सुव्यग्रा ग्रामबाला यस्याम् । महाकलकलैर्बहुकोलाहलैरावर्तैर्मत्तयेव ॥ २९ ॥ ३० ॥ वलनं वेष्टनं तेन सुन्दरः । गलद्भिर्विशीर्यमाणैर्गुलुच्छकैः फलपुष्पगुच्छैश्छन्नगवाक्षः ॥ ३१ ॥ जीवाकाशतया हेतुना अकृतिरक्रियोऽपि भुवः पतिर्भूत्वा संस्थितः ॥ ३२ ॥ आ इति निपातो नत्वाङ् । स्मरणे ङित्वाभावात् । तीव्रसंवेगो दृढाध्यवसायः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ स्थितं पदं परमार्थवस्तुयोजनकोटिभाक् समधिगतं भ्रान्त्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥ खमत्र चिदाकाशम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ नभो मण्डपान्तःकल्पितं महाकाशं पुप्लुवे उदडीयत ॥ ३९ ॥ सौम्येनाक्षुब्धेन । निश्चलेनेति यावत् । एकार्णवेन संनिभं तुल्यम् ॥ ४० ॥ अवनिशब्दः प्रदेशपरः ॥ ४१ ॥ मार्गशब्दो लोकपरो ध्रुवस्य मार्गाभावात् । एवमुर्वीपदमपि ॥ ४२ ॥ तुषितानां नित्यसंतुष्टानां मण्डलं वैकुण्ठम् । जगतः पितरौ शिवौ लोक्येते यत्रेति पितृभ्यां वालोक्यत इति पितृलोकोऽत्र शिवलोक एव । कव्यवाडादिपितृदेवाधिष्ठितलोकस्य दूरमध एवावस्थानादत्राप्रसक्तेः ॥ ४३ ॥ पुराणेषु 'सदेहाश्च विदेहाश्च भवन्त्यात्मेच्छया पुनः' इति शिवसारूप्यमुक्तिं प्राप्तानां द्वैधावस्थानोक्तेस्तेषां लोकम् । अपरिच्छिन्नस्वरूपविस्मरणात्किंचिद्बुद्धा ॥४४॥ यावत्कालं यावद्दूरं च न किंचिदालक्ष्यते तमश्च स्थितं तावत्पश्चादालोकयामासेति पूर्वेणान्वयः॥४५॥ आशा दशदिशस्तत्कुहराणां छिद्राणां पूरकम् ॥४६॥ तत्तत्र । घनत्वान्मुष्टिग्राह्यमिव मुष्टिग्राह्यम् । कुतः प्राप्तमिति शेषः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ खं द्योतयति खे द्योतत इति वा खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः पृष्ठगेन दूरोर्ध्वदेशस्थितेन नावलोक्यते तथेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ पदवीं पन्थानम् । अणोरप्यणुकस्य कणः

---

१ सितिभं इति पाठः. २ लोकमुत्तीर्य इति पाठः.

इत उत्तरमन्या स्यात्पदवी का नु कीदृशी ।
कथं च मातरेतव्या कथ्यतामिति देवि मे ॥ ५१

श्रीदेव्युवाच ।

इत उत्तरमग्रे ते ब्रह्माण्डपुटकर्परम् ।
यस्य चन्द्रादयो नाम धूलिलेशाः समुत्थिताः ॥ ५२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इति प्रकथयन्त्यौ ते प्राप्ते ब्रह्माण्डकर्परम् ।
भ्रमर्याविव शैलस्य कुड्यं निबिडमण्डपम् ॥ ५३
अक्लेशेनैव ते तस्मान्निर्गते गगनादिव ।
निश्चयस्थं हि यद्वस्तु तद्वज्रगुरु नेतरत् ॥ ५४
निरावरणविज्ञाना सा ददर्श ततस्ततम् ।
जलाद्यावरणं पारे ब्रह्माण्डस्यातिभासुरम् ॥ ५५
ब्रह्माण्डाद्दशगुणतस्तोयं तत्र व्यवस्थितम् ।
आस्थितं वेष्टयित्वा तु त्वगिवाक्षोटपृष्ठगा ॥ ५६
तस्माद्दशगुणो वह्निस्तस्माद्दशगुणोऽनिलः ।
ततो दशगुणं व्योम ततः परममम्बरम् ॥ ५७
तस्मिन्परमके व्योम्नि मध्याद्यन्तविकल्पनाः ।
न काश्चन समुद्यन्ति वन्ध्यापुत्रकथा इव ॥ ५८
केवलं विततं शान्तं तदनादि गतभ्रमम् ।
आद्यन्तमध्यरहितं महत्यात्मनि तिष्ठति ॥ ५९

आकल्पमुत्तमबलेन शिला पतेच्चे-
त्तस्मिन्बलात्पतगराडपि चोत्पतेच्चेत् ।
तद्योजनं न लभते विमलेऽम्बरेऽन्त-
माकल्पमेकजवगोऽप्यथ मारुतोऽपि ॥ ६०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० परमाकाशवर्णनं नामैकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ३०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

पृथिव्यप्तेजसां तत्र नभस्वन्नभसोरपि ।
यथोत्तरं दशगुणानतीत्यावरणान्क्षणात् ॥ १
ददर्श परमाकाशं तत्प्रमाणविवर्जितम् ।
तथा ततं जगदिदं यथा तत्राण्डमात्रकम् ॥ २
तादृशावरणान्सर्गान्ब्रह्माण्डेषु ददर्श सा ।
कोटिशः स्फुरितान्व्योम्नि त्रसरेणूनिवातपे ॥ ३
महाकाशमहाम्भोधौ महाशून्यत्ववारिणि ।
महाचिद्द्रवभावोत्थान्बुद्बुदानर्बुदप्रभान् ॥ ४
कांश्चिदापततोऽधस्तात्कांश्चिच्चोपरि गच्छतः ।
कांश्चित्तिर्यग्गतीनन्यान्स्थितांस्तब्धान्स्वसंविदा ॥ ५
यत्र यत्रोदिता संविद्येषां येषां यथा यथा ।
तत्र तत्रोदितं रूपं तेषां तेषां तथा तथा ॥ ६
नेहैव तत्र नामोर्ध्वं नाधो नच गमागमाः ।
अन्यदेव पदं किंचित्तस्माद्देहागमं हि तत् ॥ ७
उत्पद्योत्पद्यते तत्र स्वयं संवित्स्वभावतः ।
स्वसंकल्पैः शमं याति बालसंकल्पजालवत् ॥ ८

परमाणुस्तद्वत् ॥ ५० ॥ एतव्या गन्तव्या ॥ ५१ ॥ पुटस्य संपुटस्य कर्परमूर्ध्वखर्परम् । धूलिलेशा इव ॥ ५२ ॥ निबिडमण्डपं निश्छिद्रगर्भमिति यावत् ॥ ५३ ॥ निश्चयः सत्यताध्यवसायस्तत्स्थम् । कल्पितकुड्यादिवस्तु । इतरन्मिथ्यात्वबुद्धिबाधितम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ आक्षोटबीजकर्परपृष्ठगा ॥ ५६ ॥ परमं शुद्धम् । अम्बरं चिदाकाशः । अविद्याया नष्टत्वेनाव्याकृताकाशपरिशेषात् ॥ ५७ ॥ तस्यापरिच्छिन्नतामाह—**तस्मिन्निति** ॥ ५८ ॥ महत्यात्मनि तिष्ठति । 'स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः' इति श्रुतेरित्यर्थः ॥५९॥ तस्मिन्विमलेऽम्बरे । ऊर्ध्वदेशादाकल्पं शिला उत्तमबलेनातिजवेन पतेच्चेदधोदेशाद्गरुडराडप्याकल्पमुत्पतेच्चेत् अथ तयोरन्तः अन्तराले मानं मा तत्कल्पं तत्समर्थं यथा स्यात्तथा उभयत एकजवगोऽपि मारुतस्तयोर्योजनं मेलनं न लभते किं पुनः परितोऽन्तमिति सर्वतोऽप्यपरिच्छिन्नं तदित्यर्थः ॥ ६० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे परमाकाशवर्णनं नामैकोनत्रिंशः सर्गः ॥२९॥

तादृशास्तद्विचित्राश्च ब्रह्माण्डानन्तकोटयः ।
चिद्व्योम्नि रेणुवद्दृष्टा लीलयेत्यत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

नभस्वन्नभसोर्वाय्वाकाशयोः ॥ १ ॥ तत् प्रागुक्तं परमाकाशं अविद्याशबलं चिदाकाशं यथा तत्राकाशे इदं वर्णितब्रह्माण्डलक्षणं जगत्ततं विस्तृतं तथा अण्डमात्रकं सर्वं ब्रह्माण्डजातमपि ददर्शेत्यर्थः ॥ २ ॥ तदेव स्पष्टयति—**तादृशेति** । स्फुरितान् स्वप्रकाशाधिष्ठानचैतन्येन भासितान् ॥ ३ ॥ महाशून्यत्वमविद्या सैव वारि यत्र । अर्बुदग्रहणमसंख्यत्वपरम् ॥ ४ ॥ 'इतीदृशानामण्डानां कोट्यो ज्ञेयाः सहस्रशः । सर्वगत्वात्प्रधानस्य तिर्यगूर्ध्वमधस्थिताः ॥' इति पुराणोक्तिमनुरुध्याह—**कांश्चिदिति** । स्वसंविदा तत्तद्ब्रह्माण्डाभिमानिजीवसंविदनुसारेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥ इदानींतनक्रियावैचित्र्याद्रूपवैचित्र्येणोत्पत्तिरपि[1] प्राक्तनोपासनासंविदनुसारेणैवेत्याह—**यत्रेति** ॥ ६ ॥ इदं च तदनुभवितृदृष्ट्योक्तं परमार्थतस्तु तत्र चिदाकाशे इह एतद्ब्रह्माण्डदेशेऽपि नैव किंचिदस्ति ऊर्ध्वमपि नामेत्यत्यन्तनिवारणार्थम् । तेषामण्डानां गमनागमनान्यपि नच किंत्वन्यदेव किंचिद्वाङ्मनसगोचरं दिग्विभागादिसर्वद्वैतशून्यं पदं वस्त्वस्ति, तस्माद्ब्रह्माण्डजातं वर्णितं तद्देहागमं देहप्राप्तिमज्ञदृशाभिप्रेत्य तत्तथोक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥ यदि धर्म्यैव नास्ति क्व तर्ह्युत्पत्त्यादिकल्पनेति चेत्तदधिष्ठानसंविद्येवेत्याह—**उत्पद्येति** । स्वभावोऽत्र स्वाविद्या ततस्तत्प्रभवैः स्वसंकल्पैरुत्पद्यत इव । शमं यातीत्यर्थः ॥ ८ ॥

१ वैचित्र्याद्रूपवैचित्र्येण इति पाठः.

श्रीराम उवाच।

किमधः स्यात्किमूर्ध्वं स्यात्किं तिर्यक्तत्र भासुरे।
इति ब्रूहि मम ब्रह्मन्निहैव यदि न स्थितम्॥ ९

श्रीवसिष्ठ उवाच।

ससर्वावरणा एते महत्यन्तविवर्जिते।
ब्रह्माण्डा भान्ति दुर्दृष्टेर्व्योम्नि केशोण्ड्रको यथा॥ १०
अस्वातन्त्र्यात्प्रधावन्ति पदार्थाः सर्व एव यत्।
ब्रह्माण्डे पार्थिवो भागस्तदधस्तूर्ध्वमन्यथा॥ ११
पिपीलिकानां महतां व्योम्नि वर्तुललोष्टके।
दशदिक्कमधः पादाः पृष्ठमूर्ध्वमुदाहृतम्॥ १२
वृक्षवल्मीकजालेन केषांचिद्धृदि भूतलम्।
ससुरानरदैत्येन वेष्टितं व्योम निर्मलम्॥ १३
संभूतं सह भूतेन सग्रामपुरपर्वतम्।
इदं कल्पनभूतेन पक्वाक्षोटसिवत्त्वचा॥ १४
यथा विन्ध्यवनाभोगे प्रस्फुरन्ति करेणवः।
तथा तस्मिन्पराभोगे ब्रह्माण्डत्रसरेणवः॥ १५
तस्मिन्सर्वं ततः सर्वं तत्सर्वं सर्वतश्च यत्।
तच्च सर्वमयो नित्यं तथा तदणुकं प्रति॥ १६
शुद्धबोधमये तस्मिन्परमालोकवारिधौ।
अजस्रमेत्य गच्छन्ति ब्रह्माण्डाख्यास्तरङ्गकाः॥ १७
अन्तःशून्याः स्थिताः केचित्संकल्पक्षयरात्रयः।
तरङ्गा इव तोयेऽब्धौ प्रोह्यन्ते शून्यतार्णवे॥ १८
केषांचिदन्तःकल्पान्तः प्रवृत्तो घर्घरारवः।
न श्रुतोऽन्यैर्न च ज्ञातः स्वभावेन रसाकुलैः॥ १९
अन्येषां प्रथमारम्भे शुद्धभूषु विजृम्भते।
सर्गः संसिक्तबीजानां कोशेऽङ्कुरकला यथा॥ २०
महाप्रलयसंपत्तौ सूर्यार्चिर्विद्युतोऽद्रयः।
प्रवृत्ता गलितुं केचित्तापे हिमकणा इव॥ २१
आकल्पं निपतन्त्येव केचिदप्राप्तभूमयः।
यावद्विशीर्य जायन्ते तथा संविन्मयाः किल॥ २२

ननु यद्यधिष्ठाने दिग्विभागो नास्ति तर्ह्यध्यस्तेऽपि न स्यात्। अध्यस्तस्याधिष्ठानदिङ्मात्रनिष्ठत्वनियमादित्याशयेन रामः शङ्कते—**किमध** इति। इहाधिष्ठान एव यदि प्राङ् स्थितं तर्हि तत्र कल्पनया भासुरे जगति किमधः स्यादित्यर्थः ॥ ९॥ मायिके प्रपञ्चे नैतादृशनियमव्यभिचारो दोषायेत्याशयेन प्रथममुत्तरमाह वसिष्ठः—**ससर्वे**ति। दुर्दृष्टेस्तिमिरदूषितदृष्टेः ॥१०॥ सर्ववस्तूनामीश्वरेच्छापारतन्त्र्याद्वा नियमातिक्रमो न दोष इत्याशयेनाह—**अस्वातन्त्र्यादि**ति। यथा कदम्बकेसराणामाधारकर्णिकागोलकमपेक्ष्यैव मूलदेशकल्पना तथा ब्रह्माण्डेषु सर्वभावनां पृथिवीमपेक्ष्याधोदेशकल्पना। नच वास्तवाधोदिगभावे वृन्तमुक्तस्य फलस्य गुरुत्वादधःपतने विनिगमनाविरहः स्यादिति वाच्यम्। गुरुत्वं हि विषयाणां स्वस्वेन्द्रियाकर्षणशक्तिरिव स्वशक्यसंबद्धपृथिव्यादेः स्वांशाकर्षणशक्तिरेव न गुणान्तरम्। अतएव हि बहिर्दिग्विभागाभावाद्गुरुतमानामपि ब्रह्माण्डानां न पतनादिप्रसक्तिर्न वा तदावरणजलादेस्तद्विश्लेषप्रसक्तिरिति नाधिष्ठानचिति दिग्विभागापेक्षेत्याशयेन समाध्यन्तरमाह—**ब्रह्माण्डे** इति। पार्थिवो महापृथिवीरूपो ब्रह्माण्डभागस्तस्य सार्वभौतिकपदार्थस्याधः। अन्यथा तदन्यो नभोभाग ऊर्ध्वमिति कल्पनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अयं प्रकारो भूगोलं सर्वतः खगोलेन ज्योतिश्चक्राधारेण वेष्टितमित्यभ्युपगच्छतां ज्योतिःशास्त्रकृतामपि संमत इत्याशयेन तदुदाहृतं दृष्टान्तमाह—**पिपीलिकाना**मिति। लोष्टके मृत्पिण्डे। दशसु दिक्षु दशदिक्कं लग्नानां पादा अध एव, पृष्ठं तु ऊर्ध्वमिति महतां सूर्यादीनामुदाहृतं तत्सिद्धान्ते प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥ इत्थं शङ्कां समाधाय प्रस्तुतब्रह्माण्डानां वैचित्र्यं वर्णयितुं प्रक्रमते—**वृक्षे**त्यादिना। केषांचिद्ब्रह्माण्डानां हृदि अन्तर्भूतलं वृक्षवल्मीकजालेन वेष्टितं न मनुष्यैः। व्योम तु सुरैरनरैर्नरभिन्नैर्नरसदृशैः किंपुरुषैर्दैत्यैश्च सहितैस्तैस्तैर्लोकैर्वेष्टितमित्यर्थः ॥१३॥ किंचित्तु ब्रह्माण्डजातं भूतेन इदं कल्पनभूतेन सद्यः कल्पनात्मकेन चतुर्विधप्राणिवर्गेण सहैव संभूतमुत्पन्नम्। आक्षोटं कंदरालद्रुमफलम् ॥ १४ ॥ विन्ध्याचलस्य वनलक्षणे आभोगे कल्पितसंस्थाने करेणवः करिण्यः। परस्य परमात्मन आभोगे मायाशबलसंस्थाने। गजा इति वाच्ये करेणुग्रहणं यमकार्थम् ॥ १५ ॥ ननु यथा ब्रह्माण्डाश्चिदाकाशं प्रत्यणवस्तथा चिदाकाशमपि कंचित्पदार्थं प्रत्यणु किं न स्यात्तत्राह—**तस्मिन्नि**ति। स्थितौ तस्मिन्सर्वं, उत्पत्तौ ततः सर्वं, प्रलये तत्सर्वम्। यद्यस्मादेवं तस्मात्सर्वतः सर्वदिक्षु सर्वकालेषु सर्ववस्तुषु च तदेव। तच्च 'तद्यदिदंमयोऽदोमयः सर्वमयः' इति श्रुतिप्रसिद्ध आत्मैव तथाभूतं च तत्कं प्रत्यणु स्यान्न कंचित्प्रतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ शुद्धबोधमये। स्वार्थे मयट् ॥ १७ ॥ तत्र केचिद्ब्रह्माण्डा अव्याकृता एवान्तः सन्तीत्याह—**अन्त**रिति। पूर्वकल्पीयसर्वसंकल्पबीजलिङ्गोपाधिक्षये सति रात्रयस्तमोरूपाः सुषुप्त इवेति यावत्। 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति श्रुतावसच्छब्देनेव शून्यताशब्देनाव्याकृतमुच्यते। तल्लक्षणे अर्णवे अम्बुधौ प्रकर्षेण ऊह्यन्ते तर्क्यन्ते। 'कथमसतः सज्जायेत' इति श्रुत्युक्तयुक्त्या सन्तीति तर्क्यन्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥ स्वभावेन स्वाभाविकेन मोहेन। रसो विषयरागस्तदाकुलैरन्यैर्नच ज्ञातो नैव ज्ञातः ॥ १९ ॥ अन्येषां ब्रह्माण्डानां प्रथमारम्भे प्राथमिककल्पयुगाद्यारम्भे पूर्वोत्पन्नप्राणिभिरदूषितत्वाच्छुद्धासु भूषु भुवनेषु सर्गः प्रवर्तेत इत्यर्थः। कोशे बीजपुटे अङ्कुर एव शुभ्रत्वात्कला ॥ २० ॥ केषुचिद्ब्रह्माण्डेषु महाप्रलयस्य संपत्तौ विभवे। विजृम्भणकाल इति यावत्। सूर्यादयः प्रथमं भुवनं दग्ध्वा स्वयमपि गलितुं प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ २१ ॥ केचिद्ब्रह्माण्डा अप्राप्ता भूमिराधारो यैः। ननु पतनासंभवः प्रागुक्तस्तस्य का गतिस्तत्राह

स्तब्धा इव स्थिताः केचित्केशोण्डुकमिवाम्बरे ।
वायोः स्पन्दा इवाभान्ति तथा प्रोदितसंविदः ॥ २३
आचाराद्वेदशास्त्राणामाद्य एवान्यथोदिते ।
आरम्भोऽपि तथान्येषामनित्यः संस्थितः क्रमः ॥ २४
केचिद्ब्रह्मादिपुरुषाः केचिद्विष्ण्वादिसर्गपाः ।
केचिच्चान्यप्रजानाथाः केचिन्निर्नाथजन्तवः ॥ २५
केचिद्विचित्रसर्गेशाः केचित्तिर्यङ्मयान्तराः ।
केचिदेकार्णवापूर्णा इतरे जनिवर्जिताः ॥ २६
केचिच्छिलाङ्गनिष्पिण्डाः केचित्कृमिमयान्तराः ।
केचिद्देवमया एव केचिन्नरमयान्तराः ॥ २७
केचिन्नित्यान्धकाराढ्यास्तथा शीलितजन्तवः ।
केचिन्नित्यप्रकाशाढ्यास्तथा शीलितजन्तवः ॥ २८
केचिन्मशकसंपूर्णा उदुम्बरफलश्रियः ।
नित्यं शून्यान्तराः केचिच्छून्यस्पन्दात्मजन्तवः ॥ २९
सर्गेण तादृशेनान्ये पूर्णा येऽन्तर्धियामिह ।
कल्पनामपि नायान्ति व्योमपूर्णाचलो यथा ॥ ३०
तादृगम्बरमेतेषां महाकाशं ततं स्थितम् ।
आजीवितं प्रगच्छद्भिर्विष्ण्वाद्यैर्यन्न मीयते ॥ ३१
प्रत्येकस्याण्डगोलस्य स्थितः कटकरत्नवत् ।
भूताकृष्टिकरो भावः पार्थिवः स्वस्वभावतः ॥ ३२
यः सर्वविभवोऽस्माकं धियां न विषयं ततः ।
तज्जगत्कथने शक्तिर्न ममास्ति महामते ॥ ३३

भीमान्धकारगहने सुमहत्यरण्ये
नृत्यन्त्यदर्शितपरस्परमेव मत्ताः ।
यक्षा यथा प्रविततें परमाम्बरेऽन्त-
रेवं स्फुरन्ति सुबहूनि महाजगन्ति ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० विचित्रब्रह्माण्डकोटिवर्णनं नाम त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

—**तथे**ति । पतनसंविन्मयेषु पतनं न विरुध्यत इत्यर्थः ॥२२॥ स्तब्धा निश्चला अन्ये तथा प्रोदितसंविदः । स्पन्दात्मसंविद्वासनाप्रभवा इति यावत् ॥ २३ ॥ ननु 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इति श्रुत्या सर्गाणामैकरूप्यं प्रतिपादितं तद्विरुद्धमिदं कथं वैचित्र्यमुच्यते तत्राह—**आचारादि**ति । तया श्रुत्या पूर्वकल्पे यादृशी धातुः सृष्टिस्तादृश्येव द्वितीयादिरिति प्रतिपाद्यते । तत्र वेदशास्त्राणां संबन्धिनः प्राग्भवीयकर्मज्ञानानुष्ठानलक्षणादाचाराद्धातृभावं प्राप्तस्य आद्ये प्राथमिके एव सर्गे अन्यथा इतरधातृसर्गवैलक्षण्येनोदिते सति अन्येषां तदुत्तरकल्पीयसर्गाणामारम्भोऽपि तथा पूर्ववदस्तु नाम, तथापि धात्रन्तरसर्गापेक्षया अस्य क्रमोऽनित्योऽनियत एव संस्थित इति वैचित्र्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ २४ ॥ 'तपसा तोषयित्वा तु पितरं परमेश्वरम् । परस्परस्माज्जायन्ते परस्परजयैषिणः ॥' इति पुराणेषु ब्रह्मविष्णुरुद्राणां कल्पभेदेन परस्परस्मादुत्पत्त्यभिधानादुत्पादकप्राधान्ये तेषां गुणभेदात्सर्गस्य सत्त्वादिगुणप्राधान्यप्रयुक्तवैचित्र्यमपि दुर्वारमित्याशयेनाह—**केचिदि**त्यादिना । केचिद्ब्रह्माण्डा ब्रह्मा चतुर्मुख एवादिपुरुषो येषां तथाविधाः । विष्णुरेवादिः सर्गपः सर्गाधिनाथो येषाम् । अन्ये रुद्रभैरवदुर्गाविनायकादयः प्रजानाथा येषाम् । तत्तन्माहात्म्यप्रतिपादकपुराणादिषु तेषामपि ब्रह्मादिनियन्तृताश्रवणात् । निर्नाथा नियन्तृशून्या मृगपक्ष्यादिजन्तवो येषु ॥ २५ ॥ ब्रह्मादीनां समप्राधान्ये विचित्रसर्गेशाः । इत्थं च प्राणिकर्मवासनावैचित्र्यात्स्रष्टॄणामिच्छाबोधादिवैचित्र्याच्च यथेच्छं ब्रह्माण्डवैचित्र्यं सुकल्पमित्याशयेनाह—**तिर्यङ्मयान्तरा** इत्यादिना ॥२६॥ निष्पिण्डा नितरां पिण्डिता निबिडा इति यावत् ॥ २७ ॥ तथा शीलितादृष्टाः जन्तवः प्राणिनो येषु । पेचकादीनामन्धकारेऽपि दर्शनदर्शनादिति भावः ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ तादृशेन सर्गेण पूर्णा ये सर्गा अन्तर्धियां योगिनां केऽपि स्फुटव्यवहारकल्पनां सविकल्पकज्ञानविषयतां नायान्ति । 'असद्धियाम्' इति पाठेऽप्यस्माकं धीरिव धीर्येषां योगिनामित्येवार्थः ॥ ३० ॥ तादृगिति पदं देहलीदीपकन्यायेन पूर्वेणोत्तरेण च संबध्यते । तथाच व्योमपूर्णाचलो यथा यादृशस्तादृगम्बरमाकाशः । अशून्यस्वभाव इति यावत् । **महाकाशं महाप्रकाशं तु** तादृक्तथा ततं विस्तृतं यथा आजीवितं स्वजीवनकालमभिव्याप्य प्रगच्छद्भिर्धावद्भिरपि विष्ण्वाद्यैर्यन्न **मीयते** । इयदिति न परिमीयत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ नन्वस्तु ब्रह्माण्डानन्त्यं तद्वैचित्र्यं च तथापि बाह्यजलाद्यावरणानां विधारकाभावात्कथं न विश्लेष इत्याशङ्क्य प्रागसदुक्तामाकर्षणशक्तिमाश्रित्य समाधत्ते—**प्रत्येकस्ये**ति । भूतानामाकृष्टिराकर्षणं तत्करो भावः शक्तिविशेषः कटकरत्नवत्परितो व्याप्तः स्थितः ॥ ३२ ॥ जगद्विस्तारवर्णनं तदशक्तिख्यापनव्याजेनोपसंहरति—**य इ**ति । अस्माकं धियां जगद्वर्णनविषये यः सर्वविभवः स दर्शित इति शेषः । ततः परं यज्जगद्धियां न विषयं विषयः । विषयशब्दे क्लीबता छान्दसी । तत्कथने मम शक्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ न मदीयवर्णनाशक्त्या इयन्त्येव जगन्तीति मन्तव्यं, किंतु परैरलक्षितान्यपि अनन्तानि सन्ति मायायां सर्गशक्त्यानन्त्यादिति सदृष्टान्तमाह—**भीम**ति । न दर्शितं परस्परं स्वरूपं यथा स्यात्तथा यक्षा भूतगणा यथा नृत्यन्ति एवं सुबहूनि जगन्त्यविद्यावृते ब्रह्मणि स्फुरन्तीत्यर्थः ॥३४॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे विचित्रब्रह्माण्डकोटिवर्णनं नाम त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

---

१ शक्तिर्मम नास्ति इति पाठः.

एकत्रिंशः सर्गः ३१

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवमाकलयन्त्यौ ते निर्गत्य जगतो निजात् ।
अन्तःपुरं ददृशतुर्झटित्येव विनिर्गते ॥ १
स्थितपुष्पभरापूर्णमहाराजमहाशवम् ।
शवपार्श्वोपविष्टान्तश्चित्तलीलाशरीरकम् ॥ २
घनरात्रितयाल्पाल्पमहानिद्राजनाकुलम् ।
धूपचन्दनकर्पूरकुङ्कुमामोदमन्थरम् ॥ ३
तमालोक्यापरं भर्तुः संसारं गन्तुमादृता ।
पपात लीला संकल्पदेहेनात्रैव तन्नभः ॥ ४
विवेश भर्तुः संकल्पसंसारं किंचिदाततम् ।
संसारावरणं भित्त्वा भित्त्वा ब्रह्माण्डकर्परम् ॥ ५
प्राप सार्धं तया देव्या पुनरावरणान्वितम् ।
ब्रह्माण्डमण्डपं स्फारं तं प्रविश्य तथा जवात् ॥ ६
ददर्श भर्तुः संकल्पजगज्जम्बालपल्वलम् ।
सिंहीव शैलकुहरं तमो जलदपङ्किलम् ॥ ७
देव्यौ विविशतुस्तत्ते व्योम व्योमात्मिके जगत् ।
ब्रह्माण्डेऽन्तर्यथा पक्वं मृदुबिल्वं पिपीलिके ॥ ८
तत्र लोकान्तराण्यद्रीनन्तरिक्षमतीत्य ते ।
प्रापतुर्भूतलं शैलमण्डलाम्भोधिसंकुलम् ॥ ९
मेरुणालंकृतं जम्बूद्वीपं नवदलोदरम् ।
गत्वाथ भारते वर्षे लीलानाथस्य मण्डलम् ॥ १०
एतस्मिन्नन्तरे तस्मिन्मण्डले मण्डितावनौ ।
चक्रेऽवस्कन्दनं कश्चित्सामन्तोद्रिक्तभूमिपः ॥ ११
तेन संग्रामसंरम्भे प्रेक्षार्थं समुपागतैः ।
त्रैलोक्यभूतैस्तद्व्योम बभूवात्यन्तसंकटम् ॥ १२
अशङ्कितागते तत्ते देव्यौ ददृशतुर्नभः ।
नभश्चरगणाक्रान्तमम्बुदैरिव मालितम् ॥ १३
सिद्धचारणगन्धर्वगणविद्याधरान्वितम् ।
शूरग्रहणसंरब्धस्वर्गलोकाप्सरोवृतम् ॥ १४
रक्तमांसोन्मुखोन्मत्तभूतरक्षःपिशाचकम् ।
पुष्पवृष्टिभिरापूर्णहस्तविद्याधराङ्गनम् ॥ १५
वेतालयक्षकूश्माण्डैर्द्वन्द्वालोकनसादरैः ।
आयुधापातरक्षार्थं गृहीताद्रितटैर्वृतम् ॥ १६
अस्त्रमार्गनभोभागविद्रवद्भूतमण्डलम् ।
आहोपुरुषिकाक्षुब्धप्रेक्षकामोदनोद्भटम् ॥ १७
आसन्नभीमसंग्रामकिंवदन्तीपरस्परम् ।
लीलाहासविलासोत्कसुन्दरीधूतचामरम् ॥ १८
धर्मप्रेक्ष्यप्रयुक्ताग्र्यमुनिस्वस्त्ययनस्तवम् ।
संपन्नानेकलोकेशवनितावसरस्तवम् ॥ १९
स्वर्गार्हशूरानयनव्यग्रेन्द्रभटभासुरम् ।
शूरार्थालंकृतोत्तुङ्गलोकपालाख्यवारणम् ॥ २०
आगच्छच्छूरसन्मानोन्मुखगन्धर्वचारणम् ।
शूरोन्मुखामरस्त्रैणकटाक्षेक्षितसङ्कटम् ॥ २१
वीरदोर्दण्डकाश्लेषलम्पटश्रीगणाकरम् ।
शुक्लेन शूरयशसा चन्द्रीकृतदिवाकरम् ॥ २२

पुनरन्तःपुरप्रेक्षा ब्रह्माण्डान्तरदर्शनम् ।
शूरादिलक्ष्मसन्नद्धसैन्यप्रेक्षात्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

निजात्प्राग्भवीयाज्जगतो निर्गत्यैवमुक्तप्रकारमनन्तकोटिब्रह्माण्डवैचित्र्यमाकलयन्त्यौ पश्यन्त्यौ ते तेषु किंचिद्ब्रह्माण्डं झटित्येव प्रविश्यान्तःपुरं ददृशतुस्तत्र च न चिरमूषतुः किंतु झटित्येव विनिर्गते इति वक्ष्यमाणानुवादः ॥ १ ॥ स्थितेत्यादिबहुव्रीह्योऽन्तःपुरविशेषणानि । अन्तःसमाध्यारूढं चित्तं यस्मिंस्तथाविधं लीलाशरीरं यस्मिन् ॥ २ ॥ घनशब्देन शोकप्रयुक्तदैर्घ्यं लक्ष्यते । अल्पाल्पया महानिद्रया सुषुप्त्या युक्तैर्जनैराकुलम् ॥ ३ ॥ अत्रैवान्तःपुर एव तन्नभः प्रागुक्तमण्डपाकाशम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्फारं विस्तीर्णम् ॥ ६ ॥ जम्बालस्य पङ्कस्य पल्वलं वेशन्तमिव स्थितम् । तमोजलदाभ्यां पङ्किलं सपङ्कमिव स्थितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ नवदलानि नवखण्डाः । लीलानाथस्य मण्डलं राज्यं ददर्शेत्यन्वयः ॥ १० ॥ अवस्कन्दनं सेनया आक्रमणम् । सामन्तैर्मण्डलेश्वरैः स्वसहायैरुद्रिक्तो विवृद्धो भूमिपः सिन्धुराजः ॥ ११ ॥ तेन सह संग्रामसंरम्भे प्रसक्ते सतीति शेषः । त्रैलोक्यस्थैर्भूतैः प्राणिभिः संकटं निबिडितम् ॥ १२ ॥ मिथ्यात्वनिश्चयादन्तर्धानादिकुशलत्वाच्चाशङ्कितं भयशङ्कारहितं यथा स्यात्तथा आगते । नभश्चरेत्यादीन्याराम्प्रश्नान्नभसो विशेषणानि ॥ १३ ॥ १४ ॥ इत आरभ्य यथायोगं बहवो बहुव्रीहिसमासाः ॥ १५ ॥ वेतालादयो भूतजातिभेदाः । द्वन्द्वपदेन तत्कार्थं युद्धं लक्ष्यते । आयुधानां आसमन्तात्पातेभ्य आत्मनो रक्षार्थं गृहीतान्याश्रितान्यद्रितटानि यैः ॥ १६ ॥ अस्त्राणां मार्गभूतात् संनिहितान्नभोभागात् । अहो अहं पुरुष इत्यभिमान आहोपुरुषिका ॥ १७ ॥ किंवदन्ती जनश्रुतिः । लीलासु हासविलासयोश्चोत्काभिरुत्कण्ठिताभिः ॥ १८ ॥ धर्मातिशयेनान्यैरप्रेक्ष्याणां प्रेक्षितुमशक्यानां प्रयुक्तेन योगबलेन चाग्र्याणां श्रेष्ठानां मुनीनां जगत्स्वस्त्ययनार्थं पठ्यमाना देवतास्तवा यस्मिन् । संपन्ना अनेकेषां गन्धर्वादिलोकपालानां वनिताविषयास्तदवसरोचिताः स्तवा यस्मिन् । अप्सरसः स्वाँनुपेक्ष्याभिनवान्कान्तान्नोपगच्छेयुरिति लोकेशास्ताः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ स्वर्गार्हाः स्वर्गालंकरणत्वात्स्वर्गयोग्याः । लोकपालाख्या वारणा ऐरावतादयः ॥ २० ॥ अमराणां स्त्रैणेन स्त्रीसमूहेन ॥ २१ ॥ यशःशैत्ये-

१ स्वनुपेक्ष्याभिनवान् इति पाठः.

श्रीराम उवाच ।

भगवञ्छूरशब्देन कीदृशः प्रोच्यते भटः ।
स्वर्गालंकरणं कः स्यात्को वा डिम्भाहवो भवेत् ॥ २३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

शास्त्रोक्ताचारयुक्तस्य प्रभोरर्थेन यो रणे ।
मृतो वाथ जयी वा स्यात्स शूरः शूरलोकभाक् ॥ २४
अन्यथा प्राणिकृत्ताङ्गो रणे यो मृतिमाप्नुयात् ।
डिम्भाहवहतः प्रोक्तः स नरो नरकास्पदम् ॥ २५
अयथाशास्त्रसंचारवृत्तेरर्थेन युध्यते ।
यो नरस्तस्य संग्रामे मृतस्य निरयोऽक्षयः ॥ २६
यथासंभवशास्त्रार्थलोकाचारानुवृत्तिमान् ।
युध्यते तादृशश्चैव भक्तः शूरः स उच्यते ॥ २७
गोरर्थे ब्राह्मणस्यार्थे मित्रस्यार्थे च सन्मते ।
शरणागतयत्नेन स मृतः स्वर्गभूषणम् ॥ २८
परिपाल्यस्वदेशैकपालने यः स्थितः सदा ।
राजा मृतास्तदर्थे ये ते वीरा वीरलोकिनः ॥ २९
प्रजोपद्रवनिष्ठस्य राज्ञोऽराज्ञोऽथ वा प्रभोः ।
अर्थेन ये मृता युद्धे ते वै निरयगामिनः ॥ ३०
ये हि राज्ञामराज्ञां वाप्ययथाशास्त्रकारिणाम् ।
रणे म्रियन्ते छिन्नाङ्गास्ते वै निरयगामिनः ॥ ३१
धर्म्यं यथा तथा युद्धं यदि स्यात्तर्हि संस्थितिः ।
नाशयेयुरलं मत्ताः परलोकभयोज्झिताः ॥ ३२
यत्र यत्र हतः शूरः स्वर्ग इत्यवशोक्तयः ।
धर्मे योद्धा भवेच्छूर इत्येवं शास्त्रनिश्चयः ॥ ३३
सदाचारवतामर्थे खड्गधारां सहन्ति ये ।
ते शूरा इति कथ्यन्ते शेषा डिम्भाहवाहताः ॥ ३४
तेषामर्थे रणे व्योम्नि तिष्ठन्त्युत्कण्ठिताशयाः ।
शूरीभूतमहासत्त्वदयितोक्तिसुराङ्गनाः ॥ ३५
विद्याधरीमधुरमन्थरगीतिगर्भं
मन्दारमाल्यवलनाकुलकामिनीकम् ।
विश्रान्तकान्तसुरसिद्धविमानपङ्क्ति
व्योमोत्सवोच्चरितशोभमिवोल्ललास ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे युद्धप्रेक्षिकास्थिताम्बरवर्णनं नामैकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ३२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथ वीरवरोत्कण्ठनृत्यदप्सरसि स्थिता ।
लीलावलोकयामास व्योम्नि विद्यान्विताavनौ ॥ १
स्वराष्ट्रमण्डले भर्तृपालिते बलमालिते ।
कस्मिंश्चिद्विततारण्ये द्वितीयाकाशभीषणे ॥ २
सेनाद्वितयमाक्षुब्धं सौम्याब्धिद्वितयोपमम् ।
महारम्भघनं मत्तं स्थितं राजद्वयान्वितम् ॥ ३
युद्धसज्जं सुसंनद्धमिद्धमग्निमिवाद्भुतम् ।
पूर्वप्रहारसंपातप्रेक्षाक्षुब्धाक्षिलक्षितम् ॥ ४
उद्यतामलनिस्त्रिंशधारासारवहज्जनम् ।
कचत्परश्वधप्रासभिन्दिपालर्ष्टिमुद्गरम् ॥ ५

नाभिभूतौष्ण्यत्वाच्चन्द्रीकृतः ॥२२॥ प्रसङ्गाच्छूरादिलक्षणं जिज्ञासू रामः पृच्छति—**भगवन्निति** । अनुक्तासूचितस्यापि डिम्भाहवस्यात्र लक्षणप्रश्नः शूरस्वर्गालंकरणत्वव्यतिरेकात्मकत्वात्तत्प्रासङ्गिको बोध्यः ॥२३॥ रणे युध्यत इति शेषः ॥२४॥ ॥ २५ ॥ पूर्वोक्तमेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—**अयथाशास्त्रे**त्यादिना ॥ २६ ॥ २७ ॥ शरणागतस्य रक्षणार्थेन युद्धप्रयत्नेन ॥२८॥ परिपाल्यस्यावश्यंपरिपालनार्हस्य स्वदेशस्य एकपालने मुख्यवृत्त्या रक्षणे । स्थित उद्युक्तः ॥ २९ ॥ ३० ॥ अयथाशास्त्रकारिसमाश्रय एव नरकाय किंपुनः प्रजोपद्रवकारिसमाश्रय इत्याशयेन पुनराह—**ये हीति** । अयथाशास्त्रकारिणामर्थे इति शेषः ॥३१॥ धार्मिकाश्रितस्याप्यधर्मेण युध्यतो हतस्य न स्वर्ग इत्याह—**धर्म्यमिति** । धर्मादनपेतं धर्म्यम् । संस्थितिः स्वर्गे स्थितिः । अधर्म्येणापि युद्धेन यदि हतस्य स्वर्गः स्यात्तर्हि परलोकस्य निर्भयाः सन्तः अलमत्यर्थं अधर्मयुद्धेनापि मत्ताः परान्नाशयेयुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ 'परप्राणान्निजप्राणैः पणीकृत्योद्यतायुधः । यत्र यत्र हतः शूरः स्वर्गस्तत्र पदे पदे ॥' इत्यादिसामान्यप्रवादानां तर्हि का गतिस्तत्राह—**यत्रेति** ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ शूरीभूतानां महासत्त्वानां महाबलानां दयिता वयमित्युक्तिर्यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा तिष्ठन्ति । प्रतीक्षन्त इति यावत् ॥ ३५ ॥ मन्दारमाल्यानां वलना शूरोरसि प्रदानाय ग्रथनं स्वकबरीषु वेष्टनं वा तत्राकुला व्यग्राः कामिन्यो यस्मिन् । उत्सवार्थमुच्चरिता ऊर्ध्वंगता शोभा यस्य तथाविधमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३६ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे युद्धप्रेक्षिकास्थिताम्बरवर्णनं नामैकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

सांकल्पिकविमानस्थज्ञप्तिलीलावलोकितम् ।
संनद्धसेनाद्वितयं युयुत्स्वत्रोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

विद्या सरस्वती तदन्विता लीला अवनौ सेनाद्वितयमवलोकयामासेति संबन्धः ॥ १ ॥ बलेन चतुरङ्गसैन्येन मालिते वेष्टिते । सिंहवृश्चिकरक्षःपिशाचाधारत्वाद्द्वितीयाकाशभीषणे ॥ २ ॥ महद्भिरारम्भैः कार्योद्योगैः ॥ ३ ॥ ४ ॥ निस्त्रिंशानां खड्गानां धारा

१ वरोत्कण्ठा इति पाठः. २ स्वर्गस्थितिः इति पाठः.

गरुत्मत्पक्षविक्षुब्धवनसंपातकम्पितम् ।
उद्यद्दिनकरालोकचञ्चत्कनककङ्कटम् ॥ ६
परस्परमुखालोककोपप्रोद्दामितायुधम् ।
अन्योन्यबद्धदृष्टित्वाच्चित्रं भित्ताविवार्पितम् ॥ ७
लेखामर्यादया दीर्घबद्धया स्थापितस्थिति ।
अनिवार्यमहासैन्यझांकाराश्रुतसंकथम् ॥ ८
पूर्वप्रहारस्मयतश्चिरं संशान्तदुन्दुभि ।
निबद्धयोधसंस्थाननिखिलानीकमन्थरम् ॥ ९
धनुर्द्वितयमात्रात्मशून्यमध्यैकसेतुना ।
विभक्तं कल्पवातेन मत्तमेकार्णवं यथा ॥ १०
कार्ये संकटसंरम्भचिन्तापरवशेश्वरम् ।
विरटद्ध्वाङ्क्षकण्ठत्वग्भङ्गुरातुरहुङ्कहम् ॥ ११
प्राणसर्वस्वसंत्यागसोद्योगासंख्यसैनिकम् ।
कर्णाकृष्टशरौघौघत्यागोन्मुखधनुर्धरम् ॥ १२
प्रहारपातसंप्रेक्षानिष्पन्दासंख्यसैनिकम् ।
अन्योन्योत्कण्ठकाठिन्यभरभ्रुकुटिसंकटम् ॥ १३
परस्परसुसंघट्टकटुटङ्कारकङ्कटम् ।
वीरयोधमुखादग्धभीरुप्रेप्सितकोटरम् ॥ १४
मिथःसंस्थानकालोकमात्रासंदिग्धजीवितम् ।
समस्ताङ्गरुहासक्तप्रांशुवृद्धेभमानवम् ॥ १५
पूर्वप्रहारसंप्रेक्षाव्यग्रप्राणतया तया ।
संशान्तकल्लोलरवं निद्रामुद्रपुरोपमम् ॥ १६
संशान्तशङ्खसंघाततूर्यनिर्ह्रादवुन्दुभि ।
भूतलाकाशसंलीनसर्वपांसुपयोधरम् ॥ १७
पलायनपरैः पश्चात्यक्तमङ्गुलमण्डलम् ।
विसारिमकरव्यूहमत्स्यसंख्याब्धिभासुरम् ॥ १८
पताकामञ्जरीपुञ्जविजिताकाशतारकम् ।
हास्तिकोत्तम्भितकरकाननीकृतखान्तरम् ॥ १९
तरत्तरलभापूरसपक्षसकलायुधम् ।
धमद्धमिति शब्दैश्च श्वासोत्थैर्ध्मातखान्तरम् ॥ २०
चक्रव्यूहकराक्रान्तदुर्वृत्तसुरभासुरम् ।
गरुडव्यूहसंरम्भविद्रवन्नागसंचयम् ॥ २१
श्येनव्यूहविभिन्नाग्रसंनिवेशोत्तमध्वनि ।
अन्योन्यास्फोटनिःशेषप्रपतद्भूरिवृन्दकम् ॥ २२
विविधव्यूहविन्यासवान्तवीरवरारवम् ।
करप्रतोलनोल्लासमत्तमुद्गरमण्डलम् ॥ २३
कृष्णायुधांशुजलदश्यामीकृतदिवाकरम् ।
अनिलाधूतपल्यूलसूत्कृताभशरध्वनि ॥ २४
अनेककल्पकल्पाग्रसवृन्दमिव संस्थितम् ।
प्रलयानिलसंक्षुब्धमेकार्णवमिवोत्थितम् ॥ २५
सद्यश्छिन्नं महामेरोः पक्षद्वयमिव स्फुरत् ।
क्षुब्धमारुतनिर्धूतमिव कज्जलपर्वतम् ॥ २६

श्वधं परशुः । भिन्दिपालादय आयुधविशेषाः ॥ ५ ॥ कङ्कटं वर्म ॥ ६ ॥ कोपात्प्रोद्दामितानि प्रोद्यतानि ॥ ७ ॥ सर्पादिनिरोधाय मान्त्रिकोल्लिखितरेखासदृश्या सेनाद्वयमध्यकृतरेखालक्षणया वा मर्यादया । झांकारैर्ध्वनिभिरभिभूतत्वादश्रुताः संकथा मिथोवार्ता यत्र ॥ ८ ॥ राजाज्ञातः पूर्वं प्रहारो मा भूदिति स्मयोऽत्र शङ्का ततो निमित्तान्निबद्धप्रायेण योधा एव संस्थानानि प्रधानावयवसंनिवेशा यस्य तथाविधेन निखिलानीकेन मन्थरम् ॥ ९ ॥ धनुर्द्वितयप्रमाणं जनशून्यात्मकं यन्मध्यं तल्लक्षणेनैकसेतुना ॥ १० ॥ ईश्वरौ राजानौ । भयाद्ध्वाङ्क्षकण्ठत्वगिव भङ्गुरा कम्पमाना आतुराणां भीरूणां हुङ्कहा यत्र ॥ ११ ॥ शरौघलक्षणस्यौघस्य प्रवाहस्य ॥ १२ ॥ युद्धोत्कण्ठया काठिन्यं निर्दयता । क्रोध इति यावत् । तद्भरप्रयुक्तभ्रुकुटिभिः संकटं दुष्प्रेक्ष्यम् ॥ १३ ॥ सुसंघट्टोऽभिघातस्तेन कटुटंकाराः कङ्कटा वारबाणा यत्र । वीरयोधमुखाग्निना आदग्धैरिव श्यामीकृतमुखैर्भीरुभिर्निलयनाय प्रेप्सिता गिरिकोटरा यत्र ॥१४॥ संस्थानकं युद्धं तदालोकनपर्यन्तं असंदिग्धं जीवितं यस्य । सम्यगस्तैरुदञ्चितैरङ्गरुहैरासक्ता अतएवोर्ध्वं प्रांशवस्तिर्यक्च वृद्धा उपचिता इभा मानवाश्च यत्र ॥ १५ ॥ प्राणशब्देन तद्वशं चित्तं लक्ष्यते ॥१६॥ पांसुपयोधरयोर्यथाक्रमं संबन्धः ॥१७॥ मङ्गुलाः सेनामण्डनभूताः शूराः । मकरव्यूहानां मत्स्यानां च संख्यं युद्धं यस्मिंस्तथाविधाब्धिरिव भासुरम् ॥ १८ ॥ हास्तिकानां हस्त्यारोहाणामुत्तम्भितैरूर्ध्वीकृतैः करैः काननमिव संपद्यमानं कृतं खान्तरं नभोवकाशो यस्मिन् ॥ १९ ॥ तरद्भिः प्लवद्भिस्तरलैर्भापूरैः सपक्षाणीव संवृत्तानि सकलायुधानि यस्मिन् । दुन्दुभ्यादीनां धमद्धमितिशब्दैः श्वासोत्थैः शङ्खकाहलादिशब्दैश्च ध्मातं शब्दायमानं कृतम् ॥ २० ॥ सांप्रतं सेनयोः प्रदेशभेदेन व्यूहरचनाभेदं वर्णयन्विशिनष्टि—**चक्रेति**। क्वचिच्चक्रव्यूहस्य करैर्निर्मातृभिः पुरुषैराक्रान्ता दुर्वृत्ता दानवा यैस्तथाविधैः सुरैरिव भासुरम् । नागशब्दश्लेषभित्तिकाभेदारोपेण सर्पात्मतया गजा उच्यन्ते ॥ २१ ॥ क्वचित्तु श्येनव्यूहेन विभिन्नो विभक्तो यः प्रतिसैन्यसंनिवेशस्तेन हेतुना उत्तमस्तारतमो ध्वनिर्यस्मिन् । क्वचित्तु अन्योन्यं प्रतिभुजास्फोटेन संरम्भान्निःशेषं कृत्स्नशः प्रपतन्तो भूरिवृन्दकाः समूहा यस्मिन् ॥ २२ ॥ व्यूहविन्यासाद्वान्तानां पुरोनिर्गतानां वीराणां वर आरवो यस्मिन् । करेण प्रतोलनमुद्यमनं तत्कृतेनोल्लासेन मत्तानीव भ्रमन्ति मुद्गरमण्डलानि यस्मिन् ॥ २३ ॥ कृष्णानां श्यामानामायुधानामंशुभिरिवोत्थितैर्जलदैः श्यामीकृतस्तिरोहित इति यावत् । पल्यूलास्तृणविशेषास्तेषां सूत्कृतमिति वायुसंघट्टनजन्यशब्दानुकरणम् ॥ २४ ॥ कल्पाय प्रलयाय कल्पन्ते समर्था भवन्तीति कल्पकल्पाः पुष्करावर्तकादिमेघाः । अनेकैस्तैरग्रे सवृन्दं संघीभूतमिव ॥ २५ ॥ कज्जलपर्वतोऽञ्जनाद्रिः ।

१ कार्यसंकर इति पाठः २ मङ्गलमण्डलं इति पाठः.

३ श्लेषनिमित्तक इति पाठः.

पातालकुहरात्क्षुब्धमन्धकारमिवोत्थितम् ।
लोकालोकमिवोन्मत्तनृत्यलोलसत्तटम् ।
महानरकसंघातं भित्त्वावनिमिवोत्थितम् ॥ २७

आलोलकुन्तमुसलासिपरश्वधांशु-
श्यामायमानदिवसातपवारिपूरैः ।
एकार्णवं भुवनकोशमिवाचिरेण
कर्तुं समुद्यतमगाधमनन्तपूरैः ॥ २८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने आहवारम्भणं नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३

श्रीराम उवाच ।

भगवन्युद्धमेतन्मे समासेन मनाग्वद ।
श्रुतिराह्लाद्यते श्रोतुर्यस्मादेताभिरुक्तिभिः ॥ १

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथ तत्रैव ते देव्यौ संग्रामं तमवेक्षितुम् ।
विमाने कल्पिते कान्ते रुद्धे रुरुहतुः स्थिरे ॥ २
एतस्मिन्नन्तरे तत्र लीलेशः प्रतिपक्षतः ।
तमुत्सोढुमशक्तः सन्मुखव्यतिकरे रणे ॥ ३
प्रलयार्णवकल्लोल इवोत्पत्त्योद्भये भटे ।
जहौ सानाविव शिलां भटस्योरसि मुद्गरम् ॥ ४
अथ प्रवृत्तः प्रसभं प्रलयार्णवरंहसा ।
सेनयोः शस्त्रसंपातः किरन्ननलविद्युतः ॥ ५
तरत्तरलधाराग्ररेखाङ्कितनभस्तलः ।
ध्वनत्कणकणाशब्दमध्यलक्षितटांकृतिः ॥ ६
धीरहुंकारमिश्रोष्मघर्घरारवघस्मरः ।
प्रवृत्तशरधाराग्रभास्करार्चिर्वितानकः ॥ ७
नदत्कङ्कटटङ्कारप्रोड्डीनकणपावकः ।
परस्पराहतिच्छिन्नहेतिखण्डखगाम्बरः ॥ ८
वीरदोर्द्रुमसंचारवहद्वननभस्थलः ।
कोदण्डचक्रक्रेङ्कारद्रवद्वैमानिकाङ्गनः ॥ ९
महाहलहलारावभृङ्गीकृतघनध्वनिः ।
निर्विकल्पसमाधिस्थ इवैकघनतावशात् ॥ १०
नाराचासारधाराग्रलूनशूरशिरस्करः ।
परस्परांससंघट्टरणत्कङ्कटसंकटः ॥ ११
हुंकारहतहेत्युग्रसंघट्टकटुटांकृतः ।
तरद्धारातरङ्गाभ्रदन्तुराशेषदिङ्मुखः ॥ १२
हेतिसंघट्टविक्षोभमुष्टिग्राह्यझणज्झणः ।
चिरमास्फोटकास्फोटलुठच्चटचटारवः ॥ १३

श्यामतमगजादिबाहुल्यात्तत्साम्योक्तिः ॥ २६ ॥ उन्मत्तनृत्येन लोला लसन्तश्च तटा वप्राणि यस्य ॥ २७ ॥ कुन्ताद्यायुधानामंशवः किरणास्तल्लक्षणैः श्यामायमानो दिवसातपो येभ्यस्तथाविधैर्वारिभिः पूर्यन्त इति वा, वारिभिः पूरयन्ति जगदिति वा वारिपूरा मेघास्तैर्भुवनकोशमनन्तैः पूरैः प्रवाहैरगाधमेकार्णवं कर्तुं समुद्यतमिवेत्यर्थः ॥२८॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे आहवारम्भणं नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥३२॥

सांकल्पिकविमानस्थप्रज्ञालीलासमीक्षितः ।
अथ प्रवृत्तः संग्रामः सेनयोरत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

श्रुतिः श्रोत्रमाह्लाद्यते तत्त्वोपदेशग्रहणप्रतिरोधिजामितादोषनिवारणेनेत्यर्थः ॥ १ ॥ सत्यसंकल्पेन कल्पिते कान्ते रमणीये नभसि रुद्धे निश्चलीकृते अतएव स्थिरे विमाने आरुरुहतुः ॥ २ ॥ तत्र तयोः सेनयोर्मुखव्यतिकरे परस्परमुखसंघट्टने प्रसक्ते सति प्रतिपक्षतः शत्रुसैन्यात्प्रलयार्णवकल्लोल इवोत्पत्त्य निर्गत्य उद्भये निर्भये कस्मिंश्चिद्भटे प्रहर्तुकामे सति लीलेशो विदूरथस्तमुत्सोढुं क्षान्तुमशक्तः संस्तस्य भटस्योरसि मुद्गरं जहौ प्रहृतवानिति परेणान्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अथ राजप्रवृत्त्यनन्तरम् । अनलपदेन तत्सदृशानि शस्त्राणि विद्युत्पदेन तत्प्रभाश्च लक्ष्यन्ते ॥ ५ ॥ इतः प्रभृति सर्वाणि सर्गान्त्यश्लोकस्थरणसंभ्रमविशेषणानि । तरतां प्लवमानानां शस्त्राणां तरलधाराग्रै रेखाङ्कितमित्यौत्प्रेक्षिकम् ॥ ६ ॥ हुंकारमिश्रत्वेन तरतमत्वादूष्मणो ग्रीष्मान्तस्य घनघर्घरारावाणां घस्मरो भक्षकः । तिरस्कर्तेति यावत् । शरधाराप्रतिफलितभास्करार्चिष्येव वितानं यस्य ॥ ७ ॥ शरखड्गादिप्रहारान्नदद्भ्यः कङ्कटेभ्यो वर्मभ्यष्टङ्कारेण प्रोड्डीनाः कणपावकाः स्फुलिङ्गा यस्मिन् । हेतिखण्डाः खड्गशकलान्येव प्रोड्डीयमानत्वात्खगा यस्मिंस्तथाविधमम्बरमाकाशं यत्र ॥ ८ ॥ दोर्द्रुमाणां संचारैर्वहत्संचरद्वनं यस्मिंस्तथाविधं नभस्थलं यत्र ॥ ९ ॥ भृङ्गपदेन ध्वनिर्लक्ष्यते । हलहलारावैरभिभवाद्भृङ्गध्वनिवदल्पीकृतो मेघध्वनिर्यत्र । 'तद्यथा सैन्धवघनोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरेऽयमात्मा विज्ञानघन एव' इति श्रुतिदर्शित एकघनः परमात्मा तद्भाववशाद्यथा निर्विकल्पसमाधिस्थो बाह्यशब्दादीन्नानुभवति तद्वदित्यर्थः । तथाचोक्तम्—'समाधौ बाह्यशब्दादीन्यावदेषोऽधिगच्छति । तावत्स सविकल्पः स्यान्निर्विकल्पस्ततः परः ॥' इति ॥१०॥११॥ खड्गधारातरङ्गैरभ्रैर्दन्तुराण्युन्नतदन्तानीव दिङ्मुखानि यत्र ॥१२॥ खड्गप्रहारेण शत्रोर्विक्षोभे तच्छिरोग्रहणाय प्रवृत्तस्य हस्तस्य तदलाभाज्झणज्झणशब्द एव मुष्टिग्राह्य इव संपन्नो यत्र । बाह्वास्फोटकानां शूराणामास्फोटैर्लुठन्त इव चटचटारवा यत्र ॥ १३ ॥

प्रवहत्खड्गसीत्कारज्वलत्कणसणध्वनिः ।
सरच्छरभराध्वान्तशरत्खरखरारवः ॥ १४
धगद्धगितिविच्छिन्नकण्ठोत्थप्राणलोहितः ।
छिन्नबाहुशिरःखड्गखण्डनिर्विवराम्बरः ॥ १५
कङ्कटोत्थस्फुरद्वह्निसटास्पृष्टशिरोरुहः ।
रणत्पतदसिव्रातमत्तपीनझणज्झणः ॥ १६
कुन्तकुण्ठितमातङ्गतरङ्गोत्तुङ्गलोहितः ।
दन्तिदन्तविनिष्पेषतारचीत्कारकर्कशः ॥ १७
महामुसलसंपातपिष्टकष्टोद्धुरस्वरः ।
तरच्छूरशिरःपद्मप्रकराच्छादिताम्बरः ॥ १८
व्योमन्यस्तभुजाहीन्द्रः पूर्णधूलिमयाम्बुदः ।
छिन्नहेतिनरारब्धकेशाकेशिप्रतिक्रियः ॥ १९
नखानखिनिकृत्ताक्षिकर्णनासोष्ठकन्धरः ।
छिन्नायुधमहामल्लहेलोल्लालनलब्धभूः ॥ २०
पतत्समदमातङ्गकम्पितोर्वीलुठद्रथः ।
रणद्रथरयोत्पन्नक्षरद्रक्तसरित्पथः ॥ २१
रजोरचितनीहारः कचत्प्रवहदायुधः ।
एकीकृतघनक्षोभसैन्यसागरगर्जितः ॥ २२
मत्तहासविलासेन मृत्युना परिचर्वितः ।
गर्विताद्रीन्द्रनागेन्द्रखर्विताम्भोदगर्जितः ॥ २३
वृक्षश्वभ्रतटीच्छन्नचक्रशक्त्यृष्टिमुद्गरः ।
शरोर्णातन्तुनीरन्ध्रघृष्टियोधाद्रिमेखलः ॥ २४
मेघविश्रान्तविच्छिन्नपताकापटचामरः ।
यन्त्रपाषाणचक्रौघदूरविद्रुतखेचरः ॥ २५
मरणव्यग्रकृत्ताङ्गयोधाक्रन्दातिघर्घरः ।
कुठाराघातसंघातविदलन्मस्तकव्रजः ॥ २६
दूरोड्डीनकचत्खड्गखण्डतारकिताम्बरः ।
शक्तिनिर्मुक्तशक्त्यौघविभिन्नेभावृतावनिः ॥ २७
सैन्यव्याकुलवेताललललनोन्[1]मुक्तमुद्गरः ।
गगनोत्तम्भितोत्तुङ्गशूरतोमरतोरणः ॥ २८
भुशुण्डीभग्नखड्गौघखण्डालीव्योमकुन्तलः ।
कुन्तवेणुवनन्यस्ततापाम्बरकचच्छविः ॥ २९
खड्गर्ष्टिवृष्टिसंपुष्टराजपूजितसैनिकः ।
शूलोत्तम्भितसच्छूरग्रहणोद्यमिताप्सराः ॥ ३०
गदातुषारविगलत्स्फुरिताङ्गददिङ्मुखः ।
प्रासप्रसभसंपिष्टकष्टचेष्टतयोत्कटः ॥ ३१
चक्रक्रकचसंचारच्छिन्नाश्वनरवारणः ।
परशुव्रातसंपातपतत्समदवारणः ॥ ३२
लकुटोल्लोडनोड्डीनप्रोड्डामरचटद्भटः ।
यन्त्रपाषाणसंपातपिष्टकेतुरथद्रुमः ॥ ३३
करवालविलूनाग्रच्छत्रपङ्कजपाण्डुरः ।
क्षेपणक्षोभसंक्षीणसैन्यक्षोभोऽप्यलक्षणः ॥ ३४
कबन्धबन्धसंनेतृपातसंपिष्टपार्श्वगः ।
साङ्कुशाङ्कितसंख्यस्थवीरवारितवारणः ॥ ३५

त्वरया कोशात्प्रवहतां निर्गच्छतां खड्गानां लोहसंघर्षसीत्कारसहितो ज्वलत्कणानां सणसण इति ध्वनिर्यत्र । सरतां शरभराणामध्वान्ते मार्गावधौ । लक्ष्यदेश इति यावत् । शरतां विशारारूणां खरखरारवो यत्र ॥ १४ ॥ धगद्धगिति शब्देन सह विच्छिन्नकण्ठादुत्थाः प्राणा लोहितानि च यत्र ॥ १५ ॥ वह्नेः सटाभिर्जटासदृशज्वालाभिः स्पृष्टाः शिरोरुहाः केशा यत्र । असिव्रातानां मत्ता हर्षपरवशचित्ताः संपन्नाः पीना रणोत्साहोत्फुल्लदेहाः शूरा येन तथाविधो झणज्झणरवो यत्र ॥ १६ ॥ कुन्तैरायुधभेदैः कुण्ठितानां मातङ्गानां तरङ्गोत्तुङ्गो लोहितप्रवाहो यत्र ॥ १७ ॥ १८ ॥ केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धं केशाकेशि तदेव हेतिच्छेदनापराधप्रतीकारो यत्र ॥ १९ ॥ छिन्नायुधैर्महामल्लानां हेलया तिरस्कारेण उल्लालनेन उत्कृष्टबाहुयुद्धक्रीडया लब्धा भूर्जयस्थानं यत्र ॥ २० ॥ मातङ्गेन कम्पितानां अतएव धावितुमशक्त्या उर्व्यां लुठतां रयो यत्र ॥२१॥२२॥ चर्वितो भक्षितः । 'चर्चितः' इति पाठे हिंसितो भर्त्सितो वा । नागेन्द्रैर्गजश्रेष्ठैः खर्वितानि औन्नत्येन गर्जितेन चाल्पीकृतान्यम्भोदास्तद्गर्जितानि च यत्र ॥ २३ ॥ वृक्षश्वभ्राद्याश्रयेण प्रहरतां वधाय क्षिप्तास्तत्र च्छन्नाश्चक्रादयो यत्र । शरलक्षणोर्णातन्तुभिर्नीरन्ध्रघृष्टयो निरन्तरानुस्यूता नानावर्णा योधलक्षणा अद्रिमेखलाः पर्वतनितम्बा यत्र ॥ २४ ॥ मेघानां विश्रान्तैराक्रमणैर्मेघेषु वा विश्रान्तैर्विद्युदादिभिर्विच्छिन्नाः क्षेपणाख्ययन्त्रनिर्मुक्तपाषाणैश्चक्रौघैश्च दूरं विद्रुताः खेचराः पक्ष्यादयो यत्र ॥ २५ ॥ २६ ॥ खड्गखण्डैस्तारकितं संजाततारकमिवाम्बरं यत्र । शक्त्या बलेन निर्मुक्तैः शक्त्यायुधौघैः ॥ २७ ॥ गगने उत्तम्भितान्युत्तुङ्गानि शूरतोमराण्येव तोरणस्रगिव यत्र ॥ २८ ॥ खड्गखण्डालिरेव व्योम्नः कुन्तलाः केशा यत्र । कुन्तसमूहलक्षणे वेणुवने न्यस्तः क्षिप्तस्तापो दावाग्निरिवाम्बरे कचन्ती छविः कुन्तकान्तिर्यत्र ॥ २९ ॥ संपुष्टैः संतोषितैस्तत्स्वामिराजैः ॥ ३० ॥ गदालक्षणैस्तुषारैर्हिमैर्विगलन्ति पद्मानीव स्फुरिताङ्गददिशां भटानां मुखानि यत्र ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ 'तटाकश्च तडागः स्यान्मञ्चको मञ्जकस्तथा । मण्डपो मण्टपश्च स्याल्लकुटो लगुटोऽपि च ॥' इति द्विरूपोक्तेर्लकुटैर्बृहद्यष्टिभिरुल्लोडनं गवामिव प्रकालनं तेनोड्डीना इवादर्शनं गताः प्रोड्डामरा उत्पतनशीलाश्चटन्तो वृक्षकुड्यचर्मादिनात्मानमावृण्वानाश्च भटा यत्र । 'चटे आवरणे' ॥ ३३ ॥ पङ्कजैरुत्तंसपद्मैः पाण्डुरः । न लक्षयतीत्यलक्षणः सैन्यक्षोभं न गणयतीति यावत् ॥ ३४ ॥ उत्प्लुत्य रथिकान् जीवग्राहं जिघृक्षतामन्तरा शिरश्छेदे कबन्धानां छिन्नशिरस्कदेहानां बन्धैराश्लेषबन्धनैः सन्नेतॄणां जीवद्रथनायकानां पातेनोत्पथप्रवृत्तरथादिभिः संपिष्टाः पार्श्वगा

१ द्रुतमुद्गरः इति पाठः.

परशुव्रातसंपातपतत्समदवारणः ।
पाशापाशिविशेषज्ञवीरातिपरिदेवनः ॥ ३६
क्षुरिकाकुक्षिनिर्भेदगलत्पद्मपतज्जनः ।
त्रिशूलवलनोन्मत्तशूरसंकरनर्ततः ॥ ३७
धावद्धानुष्कसंपूर्णकुलकूजितकाकलिः[1] ।
भिन्दिपालसटाटोपहुंकारारभटीनटः ॥ ३८
वज्रमुष्टिविनिष्पिष्टपिष्टसद्भटसंकटः ।
श्येनवद्व्योमपदवीप्रोत्पतत्पट्टुपट्टिशः ॥ ३९
अङ्कुशाकृष्टशूरेशरथेभहयकेतनः ।
हलाहलिहतालूनहेलाकुलकुलाचलः ॥ ४०
सुतालोत्तालकुद्दालनिखातवनभूतलः ।
धनुर्द्विगुणमात्रास्तलूनलोकशिलावलिः ॥ ४१
क्रकचोभयपार्श्वैभच्छिन्नमत्तमतङ्गजः ।
संग्रामोलूखलक्षुण्णलोकतण्डुलमौसली ॥ ४२
अस्त्राभाश्टङ्खलाजालबद्धसेनाविहङ्गमः ।
लोलासिवीरनिस्त्रिंशनीतवादिगृहाङ्गणः ॥ ४३
गणशो नीयमानाग्र्यश्वापदारावनिर्भरः ।
नखाङ्कुष्ठखनत्पुङ्खप्रेङ्खारणरणारवैः ॥ ४४
मरिचैर्व्यञ्जनानीव रञ्जयन्सकलारवान् ।
सैन्यनिक्षिप्तकुम्भाग्निदग्धयोधेरितायुधः[2] ।
सैन्यनिक्षिप्तकुम्भाग्निदग्धयोधोज्झितायुधः[3] ॥ ४५
सैन्यनिक्षिप्तकुम्भस्थतप्ताङ्गारहतेक्षणः ।
सैन्यनिक्षिप्तकुम्भस्थविषवारिदलज्जनः ॥ ४६
नाराचवर्षवरवारिदवीरपूर-
मत्ताभ्रसंभ्रमसनृत्तकबन्धबर्हीं ।
कल्पान्तकाल इव वेगविवर्तमान-
मातङ्गशैलवलितो रणसंभ्रमोऽभूत् ॥ ४७

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे सेनयोः प्रथमपातवर्णनं नाम त्रयास्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ३४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
अथ राज्ञां युयुत्सूनां भटानां मन्त्रिणामपि ।
नभसः प्रेक्षकाणां च तत्रेमाः प्रोदगुर्गिरः ॥ १
चलत्पद्मं सर इव वहद्विहगमेव च ।
नभः शूरशिरःकीर्णं भाति तारकिताकृति ॥ २
पश्य रक्तपृषत्पूरसिन्दूरारुणमारुतैः ।
सांध्या इव विभान्त्येते मध्याह्नेऽम्बुदभानवः ॥ ३

यत्र । साङ्कुशानां हस्तिपकानामङ्कुशाघातेनाङ्कितैरपि संख्यस्थैर्युद्धे प्रहारिभिः शूरैर्वारिता निरस्ता वारणा यत्र ॥ ३५ ॥ वीराणामतिशयितं परितो देवनं प्राणद्यूतं यत्र ॥ ३६ ॥ पद्मं हृदयपद्मम् । शूरसंकराः शूरबहुला योधास्तेषां नर्ततो गात्रविक्षेपात् ॥३७॥ धनुः प्रहरणं येषां ते धानुष्काः । काकलिर्मधुरास्फुटध्वनिः । सटाटोपः केसराडम्बरः आरभटीसाहंकारनादः ताभ्यां नृसिंहवेषनटा इव भटा यत्र ॥ ३८ ॥ वज्रमुष्टिर्मल्लानां प्रसिद्धा तद्विनिष्पिष्टैः पिष्टा येऽन्ये सद्भटास्तैः संकटः । प्रोत्पतत्पट्टुपट्टिश इत्यसमर्थसमासश्छान्दसः ॥ ३९ ॥ शूरादिद्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः । केतनानि पताकाः । हलप्रहरणं युद्धं हलाहलि तत्र हतालूनानां हेलावहेलनं तत्राकुलाः कुलाचलवदुन्नताः शत्रुकुले अचला निष्कम्पा वा शूरा यत्र ॥ ४० ॥ सुतालवदुन्नतपुरुषैरुत्तालकुद्दालैरुद्यतखनित्रैः करणैर्निखातान्युन्मूलितानि समीकृतानि च । धनुःशब्देनेषुप्रक्षेपदेशो लक्ष्यते । तद्विगुणमात्रदेशे युद्धसंचारसौकर्याय अस्ता लूनाश्छिन्ना लोका जनाः शिलावलयश्च यत्र ॥ ४१ ॥ अत्रोलूखलादिरूपकोपपादितं मौसलं श्लेषादवघाताभेदेन विवक्षितं मुसलयुद्धं तदत्रास्तीति मौसली ॥ ॥ ४२ ॥ युद्धे लोलासयो ये वीरास्तदीयनिस्त्रिंशैः खड्गविशेषैः । वादिरत्र वकारादिनामा वैवस्वतः । अर्थात्स एव व्याधाधिपतिरिति कल्प्यते । अन्यथा बद्धसेनाविहंगमानां तदङ्गणे नीतत्वायोगात् ॥ ४३ ॥ नीयमाना अग्र्याः युद्धनिपतितभटश्रेष्ठा यैस्तथाविधानां श्वापदानां व्याघ्रवृकादीनाम् । नखप्रधानैरङ्कुष्ठैः खनन्त उद्ध्रियमाणाः । आरोहति हस्तीतिवत्कर्मव्यापारांशे कर्मणः स्वातन्त्र्यविवक्षणाच्छतृप्रत्ययः । ये पुङ्खोपलक्षितशरास्तेषां प्रेङ्खा वेगः ॥४४॥ रञ्जयन् मिश्रणेन रोचयन् । कुम्भाग्निः प्रसिद्धः ॥४५॥ विषवारिभिर्दलन्तो विशीर्णाः ॥ ४६ ॥ नाराचवर्षलक्षणं वरवारि ददति तथाविधानि वीरपूरलक्षणमत्ताभ्राणि तेषां संभ्रमेण विलासेन प्रनृत्ताः कबन्धलक्षणा बर्हिणो यत्र । वेगेन विवर्तमानैर्भ्रमद्भिर्मातङ्गलक्षणैः शैलैर्वलितो वेष्टितः ॥ ४७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे प्रथमपातवर्णनं नाम त्रयस्त्रिंशत्तमः सर्गः ॥ ३३ ॥

वर्ण्यतेऽत्र विशेषेण विचित्रार्थनिबन्धनैः ।
रणप्रेक्षकवक्त्रेण युद्धस्यैव चमत्कृतिः ॥ १ ॥

नभसः सकाशात्प्रेक्षकाणां देवगन्धर्वादीनाम् । प्रोदगुः प्रादुर्बभूवुः ॥ १ ॥ वहद्विहगमिति नभःसरसोः साधारणं विशेषणम् । तारकितस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्येति विशेषणभेदाद्भेदकल्पनयोपमानता ॥ २ ॥ रक्तपृषतां रुधिरसीकराणां पूरैर्निकरैः

१ कृतकूजित इति पाठः. २ सैनिकक्षिप्त इति पाठः. ३ ध्निमृतयोधोज्झितायुधः, मृतयोधेरितायुधः इति पाठौ.

किमिदं भगवन्व्योम पलालभरितं स्थितम् ।
नेदं पलालं वीराणामेते शरभराम्बुदाः ॥ ४
यावन्तो भुवि सिच्यन्ते रुधिरै रणरेणवः ।
तावन्त्यब्दसहस्राणि भटानामास्पदं दिवि ॥ ५
मा भैष्ट नैते निस्त्रिंशा नीलोत्पलदलत्विषः ।
अमी वीरावलोकिन्या लक्ष्म्या नयनविभ्रमाः ॥ ६
वीरालिङ्गनलोलानां नितम्बे सुरयोषिताम् ।
मेखलाः शिथिलीकर्तुं प्रवृत्तः कुसुमायुधः ॥ ७
लसद्भुजलतालोला रक्तपल्लवपाणयः ।
मञ्जरीमत्तनयना मध्वामोदसुगन्धयः ॥ ८
गायन्त्यो मधुरालापैर्नन्दनोद्यानदेवताः ।
तवागमनमाशङ्क्य प्रवृत्ताः परिनर्तितुम् ॥ ९
प्रत्यनीकं भिनत्त्यन्तः कुठारैः कठिनैरियम् ।
सेना ग्राम्येव वनिता दयितं दृष्टिचेष्टितैः ॥ १०
हा पितुर्मम भल्लेन शिरो ज्वलितकुण्डलम् ।
सूर्यस्य निकटं नीतं कालेनेवाष्टमो ग्रहः ॥ ११
आपादशृङ्खलाप्रोतभ्रमत्स्थूलोपलद्वयम् ।
भ्रामयंश्चित्रदण्डाख्यं चक्रमूर्ध्वभुजो जवात् ॥ १२
योधो यम इवाभाति याम्यादायाति दिक्तटात् ।
सर्वतः संहरन्सेनामेहि यामो यथागतम् ॥ १३
सद्यश्छिन्नशिरःश्वभ्रमज्जत्कङ्ककुलाकुलाः ।
कबन्धाः परिनृत्यन्ति तालोत्ताला रणाङ्गणे ॥ १४
गीर्वाणगणगोष्ठीषु प्रवृत्ताः संकथा मिथः ।
कदा लोकान्तरं धीराः कथं यास्यन्ति के कुतः॥ १५
निगिरत्यागताः सेनाः स्रवन्तीरिव सागरः ।
समत्स्यमकरव्यूहा अहो नु विषमो भटः ॥ १६

कटेषु करिणां कीर्णा धारानाराचराजयः ।
पतिता इव संपूर्णाः शृङ्गसंघेषु वृष्टयः ॥ १७
हा कुन्तेन शिरो नीतं ममेत्येवं विवक्षतः ।
शिरसाऽजीवमित्येवं खे खगेनेव वाशितम् ॥ १८
यन्त्रपाषाणवर्षेण यैषास्मान्परिषिञ्चति ।
सेनानुशृङ्खलाजालवलना क्रियतां बलात् ॥ १९
वलीपलितनिर्मुक्तं पूर्वभार्याप्सराः सती ।
अङ्गीकरोति भर्तारं परिज्ञाय रणे हतम् ॥ २०
आदिवं रचिताकाराः कुन्तकाननकान्तयः ।
वीराणां स्वर्गमारोढुमिव सोपानपङ्क्तयः ॥ २१
कान्तकाञ्चनकान्ताङ्गे भटस्योरसि कामिनी ।
दृष्टा देवपुरन्ध्रीयं भर्तुरन्वेषणान्विता ॥ २२
हा हतं सैन्यमस्माकं भटैरुद्धतमुष्टिभिः ।
महाप्रलयकल्लोलैः सुरशैलस्थलं यथा ॥ २३
युध्यध्वमग्रतो मूढा नयतार्धमृतान्नरान् ।
निजान्पादप्रहारेण मैतान्दारयताधमाः ॥ २४
धम्मिल्लवलनाव्यग्रे घनोत्कण्ठेऽप्सरोगणे ।
भटो दिव्यशरीरेण पार्श्वप्राप्तो निरीक्ष्यताम् ॥ २५
फुल्लहेमारविन्दासु च्छायाशीतजलानिलैः ।
स्वर्गनद्यास्तटीष्वेनं दूरायातं विनोदय ॥ २६
विविधायुधसंघट्टखण्डितोग्रास्थिकोटयः ।
खे कवन्त्यः कणत्कारैः प्रसृतास्तारका इव ॥ २७
व्योम्नि जीवनदीवाहे वहत्सायकवारिणि ।
चक्रावर्तिनि गच्छन्ति गिरयोऽप्यणुपङ्कताम् ॥ २८
भ्रमद्भिर्ग्रहमार्गेषु शिरोभिर्वीरभूभृताम् ।
आयुधांशुलतानाललग्नासिदलकण्टकैः ॥ २९

सिन्दूरेणेवारुणैर्मारुतैर्हेतुभिः । सांध्याः संध्यासंबन्धिनः । अम्बुदा भानवः सूर्यकराश्च ॥ ३ ॥ दूराच्छरोत्करेषु पलालभ्रान्त्या कश्चित्स्वमान्यं पृच्छति—**किमिदमि**ति । स प्रत्याह—**नेदमि**ति ॥ ४ ॥ ५ ॥ लक्ष्म्याः स्वर्गलक्ष्म्या जयलक्ष्म्या वा ॥ ६ ॥ नभश्चरोक्तिर्वीरेति ॥ ७ ॥ वीरस्य वीरान्तरं प्रत्युक्तिर्लसद्भुजेति द्वाभ्याम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ दृष्टिचेष्टितैर्दृग्विलासैः ॥१०॥ कालेन सूर्योपरागकालेनेव । अष्टमो ग्रहो राहुः ॥११॥ भीरोर्भीरुं प्रत्युक्तिरापादेति द्वाभ्याम् । आपादलम्बिन्यां यन्त्रशृङ्खलायां प्रोतं चक्रं चक्रोपलयन्त्रम् ॥ १२ ॥ याम्याद्दक्षिणात् । संहरन्निति योधयमयोर्विशेषणम् ॥ १३ ॥ श्वभ्रेषु कण्ठच्छिद्रेषु मज्जद्भिः कङ्ककुलैराकुलाः । तालैर्युद्धवादित्रतालैरुत्ताला उच्छलन्तः ॥ १४ ॥ चतुर्भिः किंवृत्तैः कालप्रकारपुरुषनिमित्तानि पृच्छ्यन्ते ॥ १५ ॥ स्रवन्तीर्नदीः । समत्स्यमकरव्यूहा इति स्रवन्तीसेनयोर्विशेषणम् ॥ १६ ॥ गिरिशृङ्गसङ्घेषु पतिताः संपूर्णवृष्टय इव राजन्त इति शेषः ॥ १७ ॥ शिरश्छेदस्य दुःखताबुद्ध्या तथा विवक्षतश्छिन्नेनोड्डीनेन शिरसा स्वर्गारोहणोत्सवदर्शनादजीवमहं नतु मृत इति हर्षेण खे यद्भाषितं तत्खगेन पक्षिणा वाशितमिव जनैः श्रुतमिति शेषः । तिरश्चां कूजितं वाशितम् ॥१८॥ या सेना सिञ्चति एषा अनुशृङ्खलाजालेन वलिता वेष्टिता क्रियतामिति सैनिकोक्तिः ॥१९॥ पूर्वभार्या प्रागेव मृता अप्सराः सती स्थिता युद्धे मृतं स्वभर्तारं वलीपलितनिर्मुक्तं देवभूतं परिज्ञायाङ्गीकरोतीति देवोक्तिः ॥२०॥ कुन्तायुधानां काननं समूहस्तेषां कान्तय आदिवं स्वर्गपर्यन्तं रचितवत्प्रसृताः सोपानपङ्क्तय इत्युत्प्रेक्ष्यन्ते ॥ २१ ॥ या भटस्य कामिनी स्वतः काञ्चनैश्च कान्तान्यङ्गानि करचरणादीनि यस्य तथाविधे भटस्योरसि मृता दृष्टा सेयं देवपुरन्ध्री भूत्वा भर्तुरन्वेषणान्विता दृश्यत इति शेषः ॥ २२ ॥ हा हतमिति कातरस्योक्तिः ॥ २३ ॥ निजान्स्वीयान् ॥ २४ ॥ धम्मिल्लवलना केशसंग्रथनम् ॥ २५ ॥ स्वर्गनद्या गङ्गायाः विनोदय विश्रामयेत्यप्सरःसख्युक्तिः ॥ २६ ॥ कोटिशब्दोऽसंख्येयपरः । कणत्कारैः कवन्त्यो रणन्त्यः ॥ २७ ॥ चक्रैरावर्तिन्यावर्तवति । अणवो रेणवस्तल्लक्षणां पङ्कताम् । कल्पितपूरानुरूपः कल्पित एव पङ्कः ॥ २८ ॥ ग्रहमार्गेषु भ्रमद्भिर्वीरभूभृतां शिरोभिर्नभः पद्मसरः कृतमित्युत्तरेणान्वयः । तदुपपत्तये विशि-

केतुपट्टमृणालाङ्कदलैर्लब्धशिलीमुखैः ।
वहद्वातचलत्पद्मं नभः पद्मसरः कृतम् ॥ ३०
मृतमातङ्गसंघाते गिराविव पिपीलिकाः ।
भीरवः पेरिलीयन्ते स्त्रियः पुंवक्षसीव च ॥ ३१
अपूर्वोत्तमसौन्दर्यकान्तसंगमशंसिनः ।
वान्ति विद्याधरस्त्रीणामलकोल्लासिनोऽनिलाः ॥ ३२
छत्रेषूड्डीयमानेषु स्थितेषु व्योम्नि चन्द्रता ।
इन्दुनेव यशोमूर्त्या कृता शुभ्रातपत्रता ॥ ३३
भटो मरणमूर्च्छान्ते निमेषेणामरं वपुः ।
स्वकर्मशिल्पिरचितं प्राप्तः स्वप्नपुरं यथा ॥ ३४
शूलशक्त्यृष्टिचक्राणां वृष्टयो मुक्तवृष्टयः ।
व्योमाब्धौ मत्स्यमकरसंकुलावयवाः स्थिताः ॥ ३५
शरोत्कृत्तसितच्छत्रकलहंसैर्नभःस्थलम् ।
भाति संचितपूर्णेन्दुबिम्बलक्षैरिवावृतम् ॥ ३६
क्रियते गगनोड्डीनैश्चामरैश्चारुघर्घरैः ।
वातावधूतसंरोधतरङ्गनिकरद्युतिः ॥ ३७
दृश्यन्ते हेतिदलिताश्छत्रचामरकेतवः ।
आकाशक्षेत्रविक्षिप्ता यशःशालिलता इव ॥ ३८
वहद्भिर्व्योम्नि सक्षेम पश्य नीता क्षयं शरैः ।
शक्तिवृष्टिरुपायान्ती सस्यश्रीः शलभैरिव ॥ ३९
एषा प्रसृतदोर्दण्डभटखड्गच्छटात्कृतिः ।
कठिनात्कंकटाज्जाता मृत्योरेवोग्रहुंकृतिः ॥ ४०

हेतिकल्पानिलक्षुण्णा दन्तनिर्झरवारयः ।
जनताक्षयकालेऽस्मिन्भग्ना नागा नगा इव ॥ ४१
सचक्रनाथसूताश्वं व्यूढं रक्तमहाह्रदे ।
हाहाभिभूतगतिकं चेष्टते रथपत्तनम् ॥ ४२
करकंकटकुम्भाङ्कखड्गसंघट्टटांकृतैः ।
कालरात्र्या प्रनृत्यन्त्या रणवीणेव वाद्यते ॥ ४३
नरेभखरवाजिभ्यो ये च्युता रक्तनिर्झराः ।
पश्य तद्विन्दुसिक्तेन वायुनारुणिता दिशः ॥ ४४
शस्त्रांशुजलदे व्योम्नि कालीचिकुरमेचके ।
शरकोरकभारस्रङ्मेघे विद्युदिवोदिता ॥ ४५
अनन्तरक्तसंसक्तसन्नावनितलायुधैः ।
भुवनं भात्यभिज्वालमग्निलोक इवाकुलम् ॥ ४६
भुशुण्डीशक्तिशूलासिमुसलप्रासवृष्टयः ।
अन्योन्यच्छेदभेदाभ्यां करप्रकरतोऽपतन् ॥ ४७
अक्षोभैकप्रहरणायातुधान्योऽन्यचेष्टितम् ।
संरम्भावेक्षणप्रज्ञं रणं स्वप्नमिव स्थितम् ॥ ४८
अनन्यशब्दाविरतहताहतिरणज्झणैः ।
गायतीव क्षतक्षोभमुदितो रणभैरवः ॥ ४९
अन्योन्यरणहेत्युग्रचूर्णपूर्णो रणार्णवः ।
वालुकामय एवाभूच्छिन्नच्छत्रतरङ्गकः ॥ ५०
सरभसरसवह्निस्फारितूर्य-
प्रतिरवपूरितलोकपाललोकः ।

नष्टि—आयुधांश्विल्यादिना । आयुधानामंशवः किरणा एव पद्मलतानालानि तेषु लग्ना असयः दलानि विदलनसाधनशूलकुन्तादीनि च कण्टका येषाम् ॥ २९ ॥ केतुपट्टाः पताकापटास्त एव मृणालस्यावयवभूतपर्णानि येषाम् । लब्धाः शिलीमुखाः श्लेषाद्बाणलक्षणभ्रमरा यैः ॥ ३० ॥ चकार उपमानद्वयसमुच्चयार्थः ॥ ३१ ॥ गृहादागच्छन्तीनामलकोल्लासितयानुकूलत्वेन शकुनरूपत्वान्मनोरथसिद्धिशंसिन इति भावः ॥ ३२ ॥ इवकारः पूर्वत्रापि संबध्यते । तेन छत्रेषु व्योम्नि स्थितेषु तैश्चन्द्रता कृतेव । यशोमूर्त्या इन्दुना भुवि शुभ्रातपत्रता कृतेवेत्युत्प्रेक्षाद्वयं लभ्यते ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ मुक्तवृष्टयः असंतोषशीला इव व्यग्रा मत्स्यमकररूपाः संकुलावयवा इव स्थिताः । अब्धिस्थमत्स्यादीनामवयवत्वं काल्पनिकम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ वातेनावधूतः संरोधः स्थैर्यं येषां तरङ्गाणाम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सक्षेमेति श्रोतृसंबोधनम् । उपायान्ती समुपसर्पन्ती आगन्नफला च ॥ ३९ ॥ छटात्कृतिरिति खड्गपातध्वन्यनुकरणम् । सैव मृत्योर्हुंकृतिरित्युत्प्रेक्षा ॥ ४० ॥ हेतयः खड्गाद्यायुधान्येव कल्पानिलास्तैः क्षुण्णाः । दन्ता एव निर्झरवारीणि शुभ्रत्वबहिर्निःसृतत्वसाम्याद्येषां ते । नागा गजा नगा गिरय इव ॥ ४१ ॥ व्यूढं संनद्धम् । रक्तमहाह्रदे अभिभूता चक्रविष्टम्भात्तिरोभूता गतिर्यस्य तथाभूतं सचेष्टते स्पन्दते । हाहेति खेदे ॥ ४२ ॥

वीरहस्त्यादिकराः कंकटानि च कुम्भाङ्कास्तन्नीपदानि तेषु खड्गसंघट्टकृतैष्टांकृतैर्वादनशब्दैः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ चिकुराः केशा इव मेचके श्यामे । शरा एव कोरकाः कलिकास्तेषां भारः प्रचयस्तल्लक्षणा स्रक् । जलदे इति जातिशब्दः । मेघे 'मिह' सेचने तत्प्रधाने इति तद्विशेषणम् ॥ ४५ ॥ अनन्तैः रक्तसंसक्तैः सन्नैर्विशीर्णैरवनितलैरायुधैश्च आकुलं भुवनं अग्निलोक इव भातीति शेषः । 'अग्निशोक इव' इति पाठे अग्निप्रयुक्त नगरादिदाहशोके आकुलमिवेति व्याख्येयम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अक्षोभेषु संचलितुमसमर्थेष्वनेकेष्वेकेन शूरतमेन स्वलाघवातिशयेन प्रहरणात् । यातुधानानां रक्षसां माया यातुधानी तया उन्यं उमेयं उपमेयं शूरचेष्टितं यत्र । नयतेष्टिलोपश्छान्दसः । संरम्भेण कोपेनावेक्ष्यते यया सा संरम्भावेक्षणी तथाविधा प्रज्ञा योद्धृबुद्धिर्यत्र । स्वप्नपक्षे अक्षोभेषु विनाशानुकूलच्छेदभेदादिसंचलनशून्येषु स्वाप्नपदार्थेष्वेकेन जागरमात्रेण प्रहरणाद्वाधायातुधानमायोपमेयमिथ्याचेष्टितम् । संरम्भेण आवेशेनावेक्षणी प्रज्ञा स्वयंज्योतिरात्मप्रज्ञा यत्र । स्वप्नमिव स्थितं रणं पुरःस्थितं स्वप्नमिव पश्यामीति शेषः ॥ ४८ ॥ अविरतं निरन्तरं या हताहतिरन्योन्यप्रहारस्तदुद्भवै रणज्झणैर्ध्वनिविशेषैः ॥ ४९ ॥ वालुकामयः सैकतप्रचुरः ॥ ५० ॥ सरभसं रसवद्भिर्भेरीवि-

१ परिहीयन्ते इति पाठः. २ महाभिभूत इति पाठः.

१ मेचका इति पाठः.

रणगिरिरयं[1]मुग्रपक्षदक्ष-
प्रतिसृतिवृत्त इवाम्बरे युगान्ते ॥ ५१
हा हा धिक्प्रविकटकङ्कटाननोद्य-
त्प्रोड्डीनप्रकटतडिच्छटाप्रतप्ताः ।
क्रेङ्कारस्फुरितगुणेरिता रणन्तो
नाराचाः शिखरिशिलागणं वहन्ति ॥ ५२
छिन्नेच्छाच्छमिति न यावदङ्गभङ्गं
कुर्वन्तो ज्वलदनलोज्ज्वलाः पृषत्काः ।
तावद्द्राग्द्रुतमित एहि मित्र यामो
यामोऽयं प्रवहति वासरश्चतुर्थः ॥ ५३

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने रणप्रेक्षकजनोक्तिवर्णनं नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ३५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथ प्रोड्डयनोद्युक्ततुरङ्गमतरङ्गकः ।
उत्ताण्डव इवोन्मत्तो बभूव स रणार्णवः ॥ १
छत्रडिण्डीरविश्रान्तसितेषुशफरोत्करः ।
अश्वसैन्योल्लसल्लोलकल्लोलाकुलकोटरः ॥ २
नानायुधनदीनीतसैन्यावर्तविवृत्तिमान् ।
मत्तहस्तिघटापीठचलाचलकुलाचलः ॥ ३
कचच्चक्रशतावर्तवृत्तिभ्रान्तशिरस्तृणः ।
धूलीजलधरापीतभ्रमत्खड्गप्रभाजलः ॥ ४
मकरव्यूहविस्तारभग्नाभग्नभटौघनौ ।
महागुडुगुडावर्तप्रतिश्रुद्घनकन्दरः ॥ ५
मीनव्यूहविनिष्क्रान्तशरबीजौघसर्षपः ।
हेतिवीचीवरालूनपताकावीचिमण्डलः ॥ ६
शस्त्रवारिकृताम्भोदसदृशावर्तकुण्डलः ।
संरम्भघनसंचारसेनातिमितिमिङ्गिलः ॥ ७
कृष्णायसपरीधानवलत्सेनाम्बुभीषणः ।

सारिभिः प्रसृमरैस्तूर्याणां वाद्यानां प्रतिरवैः प्रतिध्वनिभिः पूरिता लोकपालानां दिक्पतीनां लोका येन । तूर्यरवैरुड्डयनोद्योगेन गर्जन्निवेति यावत् । अयं दृश्यमानो रणलक्षणो रणसंनिहितो वा गिरिः पर्वतो युगान्ते अम्बरे नभसि उग्रयोर्युद्धकर्कशयोः सैन्यद्वयलक्षणयोः पक्षयोर्दक्षया समर्थया प्रतिसृत्या परस्परप्रतिकूलचलनेन वृत्त उड्डयने प्रवृत्त इवावभातीत्यर्थः ॥५१॥ समर्थानपि कठिनकङ्कटेषु मोघान्स्वशराननुशोचन्तो वीरा आहुर्हाहेति । प्रविकटानतिकठिनान्कङ्कटान् अनोद्याभित्त्वैव तदभिघातप्रोड्डीनाभिः प्रकटतडिच्छटासदृशीभिर्ज्वालाभिः प्रतप्ता नाराचाः शराः शिखरिणः सन्निहितपर्वतस्य शिलागणं छित्त्वा वहन्ति । हाहेति खेदे । अभिमतकार्ये प्रेरितस्य तदकृत्वा अनभिमतमहाकार्यकारिणोऽपि धिक्कार्यतैवेति भावः । 'अरणीतः' इति पाठे स्फुरितगुणं यद्धनुस्तल्लक्षणाया ईरितायाः कर्षणोन्मथिताया अरणीतः अरण्याः सकाशात् नाराचाः शराग्नय इति व्याख्येयम् ॥ ५२ ॥ अथ युद्धश्रान्तस्य तादृशं कंचित्प्रत्युक्तिः । हे छिन्नेच्छ श्रमविच्छिन्ना युद्धेच्छा यस्य तथाविध हे मित्र, अच्छं स्वच्छं निर्दोषं इति वक्ष्यमाणं हितं शृण्विति शेषः । ज्वलदनलोज्ज्वलाः पृषत्का बाणा अस्माकमङ्गानां हस्तपादादीनां भङ्गं विच्छेदं कुर्वन्तो यावन्न भवन्ति तावदेव द्राक् शीघ्रमेव द्रुतं पलायितं यथा स्यात्तथा इतो यामः अपगच्छामः । यतोऽयं चतुर्थो यामः प्रहरः यामो यमसंबन्धी वासरः । नियताशनदिनमिव जनक्षयाय प्रवहति । परिवर्तत इत्यर्थः । 'छिन्नेच्छाच्छं' इति पाठे तु छिन्नवर्मादौ छाच्छं इति शब्देन नाङ्गभङ्गं कुर्वन्त इति योज्यम् ॥५३॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे रणप्रेक्षकजनोक्तिवर्णनं नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥३४॥

समुद्रवनकल्पान्तनानारूपकविस्तरैः ।
संग्रामश्चतुरङ्गाणां विस्तरेणात्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

तत्रादौ त्रयोदशश्लोकैरर्णवात्मना निरूपयिष्यन्नाह—**अथे**त्यादिना ॥ १ ॥ डिण्डीरेषु फेनकूटेषु विश्रान्ताः सिता इषवः शफराः क्षुद्रमत्स्यजातिभेदाः अश्वसादिसैन्यान्येवोच्छलनशीलत्वात्कल्लोलाः ॥ २ ॥ विवृत्तिर्भ्रमणं तद्वान् । घटा समूहस्तल्लक्षणा आपीठमामूलाच्चलाचलाश्चञ्चलाः कुलाचला मन्दरादयो यत्र । 'बलाबल' इति पाठे बलाबलपरीक्षार्थं युध्यन्तः कुलाचला इवेति क्लेशेन योज्यम् ॥ ३ ॥ आवर्तानां वृत्तिः परिभ्रमस्तेन भ्रान्तानि तच्छिन्नशिरस्तृणानि यत्र । खड्गप्रभाणां धूलिभिराच्छादनं पानत्वेन कल्प्यते ॥ ४ ॥ सेनापक्षे मकराकारस्य व्यूहस्य सेनासंनिवेशस्य । प्रतिश्रुतः प्रतिध्वनन्त्यो घनानां मेघानां कन्दराश्छिद्राणि घनाः कन्दराः पर्वतगुहा वा यत्र ॥ ५ ॥ मीनाः प्रमीणा मृतजनास्तद्व्यूहेभ्यो विभिद्य निष्क्रान्ताः शरा एव क्षेत्रे फलिताः बीजौघशिम्बीशिरस्काः सर्षपा इव यत्र । अर्णवपक्षे मीनानां मत्स्यानां व्यूहेभ्यो निष्क्रान्ताः प्रसूताः काशबीजौघा इव शुभ्रा अण्डसर्षपा यत्र । वीचीवरैः प्रबलवीचिभिः ॥ ६ ॥ अम्भोदसदृशा मेघवदस्थिरा आवर्ता एव कुण्डलानीव यस्य । संरम्भः क्रोधस्तेन घनसंचारा सेनैव तिमयस्तिमिङ्गिलाश्च महामत्स्यजातिभेदा यत्र ॥ ७ ॥ कृष्णायसमयः सारस्तन्मयानि परीधानानि

[1] रवमुग्र इति पाठः.

कबन्धावर्तलेखान्तर्बद्धसैन्यादिभूषणः ॥ ८
शरसीकरनीहारसान्धकारककुब्गणः ।
निर्घोषाशोषिताशेषशब्दैकघनघुंघुमः ॥ ९
पतनोत्पतनव्यग्रशिरःशकलसीकरः ।
आवर्तचक्रव्यूहेषु प्रभ्रमद्भटकाष्ठकः ॥ १०
कष्टटाङ्कारकोदण्डकुण्डलोन्मथनोद्भटः ।
अशङ्कमेव पातालादिवोद्यत्सैनिकोर्मिमान् ॥ ११
गमागमपरानन्तपताकाच्छत्रफेनिलः ।
वहद्रक्तनदीरंहःप्रोह्यमानरथद्रुमः ॥ १२
गजप्रतिमसंपन्नमहारुधिरबुद्बुदः ।
सैन्यप्रवाहविचलद्धयहस्तिजलेचरः ॥ १३
ससंग्रामोऽम्बरग्राम इवाश्चर्यकरो नृणाम् ।
अभूत्प्रलयभूकम्पकम्पिताचलचञ्चलः ॥ १४
तरत्तरङ्गविहगः पतत्करिघटातटः ।
त्रस्तभीरुमृगानीकस्फूर्जद्घुरुघुरारवः ॥ १५
सरच्छरालीशलभशतभङ्गुरसैनिकः ।
तरत्तुरङ्गशरभः शरभारवनावनिः ॥ १६
चलद्विरेफनिर्ह्रादो[1] रसत्तूर्यगुहागुरुः ।
चिरात्स सैन्यजलदो लुठद्भटमृगाधिपः ॥ १७
प्रसरद्धूलिजलदो विगलत्सैन्यसानुमान् ।
पतद्रथवराढ्याङ्गः प्रतपत्खड्गमण्डलः ॥ १८
प्रोत्पतत्पदपुष्पौघः पताकाच्छत्रवारिदः ।
वहद्रक्तनदीपूरपतत्सारावबारणः ॥ १९
सोऽभूत्समरकल्पान्तो जगत्कवलनाकुलः ।
पर्यस्तसध्वजच्छत्रपताकारथपत्तनः ॥ २०
पतद्विमलहेत्यौघभूरिभास्वरभास्करः ।
कठिनप्राणसंतापतापिताखिलमानसः ॥ २१
कोदण्डपुष्करावर्तशरधारानिरन्तरः ।
वहत्खड्गशिलालेखाविद्युद्वलयिताम्बरः ॥ २२
उच्छिन्नरक्तजलधिपतितेभकुलाचलः ।
नभोविकीर्णनिपतद्युत्तारकणतारकः ॥ २३
चक्रकुल्याम्बुदावर्तपूर्णव्योमशिराम्बुदः ।
अस्त्रकल्पाग्निनिर्दग्धसैन्यलोकान्तरक्रमः ॥ २४
हेतिवर्षाशनिच्छिन्नभूतलामलभूधरः ।
गजराजगिरिव्रातपातपिष्टजनव्रजः ॥ २५
शरधाराघनानीकमेघच्छन्नमहीनभाः ।
महानीकार्णवक्षोभसंघट्टघटिताद्रवः ॥ २६
व्याप्त उग्रानिलोद्धूतैर्जलव्यालैरिवाचलः ।
अन्योन्यदलनव्यग्रैः शस्त्रोत्पात इवोत्थितैः ॥ २७

शूलासिचक्रशरशक्तिगदाभुशुण्डी-
प्रासादयो विदलनेन मिथो ध्वनन्तः ।
दीप्ता अधुर्दशदिशः शतशो भ्रमन्तः
कल्पान्तवातपरिवृत्तपदार्थलीलाम् ॥ २८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे रणवर्णनं नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

कवचानि यस्य तथाविधेन वलता परिवर्तमानेन सैन्याम्बुना। कबन्धं जलममूर्धकायश्च तदावर्तरेखाया अन्तर्मध्ये बद्धानि निविष्टानि सैन्यादीनां भूषणानि यत्र। समुद्रपक्षे सैन्यान्यदन्ति भक्षयन्तीति सैन्यादीनि रक्षांसि तान्येव भूषणानीव यस्य ॥ ८ ॥ निर्घोषेण आशोषिता इवासंवेद्याः कृता अशेषशब्दा येन। अतएवैकघनघुंघुमः ॥ ९ ॥ १० ॥ कोदण्डान्येव कुण्डलानि सर्पशरीराणि तेषामुन्मथने च्छेदने ॥ ११ ॥ १२ ॥ हयहस्तिन एव जलेचरा यादांसि यत्र ॥ १३ ॥ अम्बरग्रामो गन्धर्वनगरम्। सांप्रतं तमेव समरं कल्पान्तत्वेन वर्णयति— **अभूदि**त्यादिना ॥ १४ ॥ तरत्तरङ्गा इव विहगा यत्र ॥ १५ ॥ तुरङ्गा एव शरभा यत्र। शराणां भाराः, शरान् बिभ्रति ये ते वा वनावनिर्वनभूमिर्यत्र ॥ १६ ॥ चिरादित्यस्योत्तरत्राभूदित्यनेनान्वयः[2]। ससैन्या गजादयो जलदा इव यत्र ॥ १७ ॥ पतन्ति रथवराढ्यानां महारथानामङ्गानि यत्र। खड्गा मृगविशेषा निस्त्रिंशाश्च ॥ १८ ॥ पदान्यङ्घ्रयङ्का एव पुष्पौघाः ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ कठिनेन प्राणसंतापेन ॥ २१ ॥ कोदण्डा धनूंषि तल्लक्षणानां पुष्करावर्ताख्यप्रलयाम्बुदानां खड्गानां शिलालेखाः शिलासंस्कृतधारा एव विद्युतः ॥ २२ ॥ नभसि विकीर्णाः प्रसृताः निपतद्भिश्च युवन्ति मिश्रीभवन्ति अतएव ताराः स्थूला ये रुधिरकणास्त एव तारका इव यत्र ॥२३॥ चक्रकुल्याभिश्चक्रपरम्परासरिद्भिरम्बुदप्रदेशे भ्रमणे तदावर्तप्रायाभिः पूर्णा व्योमशिरा नभोनाड्योऽम्बुदाश्च यत्र। लोकान्तरक्रमः परलोकाक्रमणम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ शरधाराभिर्घनैर्निबिडैरनीकमेघैः ॥ २६ ॥ जलव्यालैर्डुण्डुभैः। अचलः अर्थात्समुद्रान्तर्गत इति लभ्यते। अन्योन्यदलने व्यग्रैः शस्त्रैरिति शेषः। शस्त्रवर्षिणि संवर्तोत्पाते उत्थितैरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ २७ ॥ दीप्ताः शूलादयो मिथो विदलनेन ध्वनन्तो दिशो भ्रमन्तः सन्तः कल्पान्तवातेन परिवृत्तानां भ्राम्यमाणानां शिलावृक्षशस्त्रादीनां पदार्थानां लीलां विलासं अधुः। अधारयन्नित्यर्थः ॥ २८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे रणवर्णनं नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

---

१ जलद्विरेफ इति पाठः. २ विंशतितमश्लोकगतेनेत्यर्थः.

षट्त्रिंशः सर्गः ३६

श्रीवसिष्ठ उवाच।

अथ शृङ्गोपमानेषु स्थितेषु शरराशिषु।
सर्वभीरुषु भग्नेषु विद्रुतेषु दिशो दश॥ १
मातङ्गशवशैलेषु विश्रान्ताम्बुदपङ्क्तिषु।
यक्षरक्षःपिशाचेषु क्रीडत्सु रुधिरार्णवे॥ २
महतां धर्मनिष्ठानां शीलौजःसत्त्वशालिनाम्।
शुद्धानां कुलपद्मानां वीराणामनिवर्तिनाम्॥ ३
द्वन्द्वयुद्धानि जातानि मेघानामिव गर्जताम्।
मिथोनिगरणोत्कानि मिलन्त्यापगपूरवत्॥ ४
पञ्जरः पञ्जरेणेव गजौघेन गजोच्चयः।
सवनः सवनेनाद्रिरद्रिणेवामिलद्बलात्॥ ५
अश्वौघो मिलदश्वानां वृन्देनाराविरंहसा।
तरङ्गौघेन घोषेण तरङ्गौघ इवार्णवे॥ ६
नरानीकं नरानीकः समायुधमयोधयत्।
वेण्वोघमिव वेण्वोघो मरुल्लोलो मरुद्बलम्॥ ७
रथौघश्च रथौघेन निष्पिपेषाखिलं वपुः।
नगरं नगरेणेव दैवेनोड्डीनमासुरम्॥ ८
सरच्छरभरासाररचितापूर्ववारिदम्।
युयुधे स्थगिताकाशा धनुर्धरपताकिनी॥ ९
विषमायुधयुद्धेषु योद्धारः पेलवाशयाः।
यदा युक्त्या पलायन्ते रणकल्पानले तदा॥ १०
मिलिताश्चक्रिणश्चक्रैर्धनुर्धारैर्धनुर्धराः।
खड्गिभिः खड्गयोद्धारो भुशुण्डीभिर्भुशुण्डयः॥ ११
मुसलैर्मुसलोदाराः कुन्तिनः कुन्तधारिभिः।
ऋष्ट्यायुधा ऋष्टिधरैः प्रासिभिः प्रासपाणयः॥ १२
समुद्गरा मुद्गरिभिः सगदैर्विलसद्गदाः।
शाक्तिकैः शक्तियोद्धारः शूलैः शूलविशारदाः॥ १३
प्रासासनविदः प्रासैः परशूक्ताः परश्वधैः।
लकुटोद्यैर्लकुटिनश्चोपलैरुपलायुधाः॥ १४
पाशिभिः पाशधारिण्यः शङ्कुभिः शङ्कुधारिणः।
क्षुरिकाभिस्तु क्षुरिका भिन्दिपालैश्च तद्गताः॥ १५
वज्रमुष्टिधरा वज्रैरङ्कुशैरङ्कुशोद्धताः।
हलैर्हलनिकाषज्ञास्त्रिशूलैश्च त्रिशूलिनः॥ १६
शृङ्खलाजालिनो जालैः शृङ्खलैरलिकोमलैः।
क्षुभिताकल्पविक्षुब्धसागरोर्मिघटा इव॥ १७
क्षुब्धचक्रदलावर्तः शरसीकरमारुतः।
प्रभ्रमद्धेतिमकरो व्योमैकार्णव आबभौ॥ १८
उत्फुल्लायुधकल्लोलशिराकुलजलेचरः।
रोदोरन्ध्रसमुद्रोऽसौ बभूवामरदुस्तरः॥ १९
दिव्याष्टकजनानीकं पक्षद्वयतया तया।
अर्धेनार्धेन कुपितं भूपालाभ्यां तथा स्थितम्॥ २०
मध्यदेशादिसंख्याने प्राग्दिभ्योऽभ्यागतानिमान्।
लीलानाथस्य पद्मस्य पक्षे जनपदाञ्छृणु॥ २१

समायुधद्वन्द्वयुद्धं सहायाश्चात्र वर्णिताः।
प्राच्यादिभिर्जनपदैः समं जनपदेश्वराः॥ १॥

मातङ्गशवशैलेषु स्थितेषु शरराशिषु शृङ्गोपमानेषु सत्स्विति परेण सहान्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ शीलं सुचारित्र्यम्। सत्त्वं बलम्। कुलपद्मानां स्वकुलं पद्मवत्स्वयशःसौरभैः सुरभीकुर्वाणानामित्यर्थः ॥ ३ ॥ मिथोऽन्योन्ययुद्धतो निगरणं ग्रसनं तत्रोत्कान्युत्कण्ठितानीवेति द्वन्द्वयुद्धविशेषणम्। मिलन्ति वीरा इति शेषः ॥ ४ ॥ वनेन सह वर्तमानः सवनोऽद्रिस्तादृशेनाद्रिणेव ॥ ५ ॥ ६ ॥ मरुता वलति चलतीति मरुद्वलस्तम् ॥ ७ ॥ वपुः परस्परसंस्थानम् ॥ ८ ॥ रचितः संपादितः अपूर्वोऽभिनवो वारिदो यस्मिन्कर्मणि तथा युयुधे। स्थगिताकाशा आच्छादिताकाशा ॥ ९ ॥ पेलवाशया भीरुचित्ताः ॥ १० ॥ अत्र प्रकरणे तृतीयान्तायुधनामभिः सर्वत्र तद्धारिणो लक्ष्यन्ते। भुशुण्डीशब्देन भुशुण्डीधरा लक्षणयोच्यन्ते ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ प्रासानामसनं क्षेपणं तद्विदः। परशुभिरुक्ताः। विख्याता इति यावत्। लकुटा वेणुदण्डा उद्या उद्यता येषां ते लकुटोद्यास्तैः ॥ १४ ॥ पाशधारिण्यः सेनाः। शङ्कुक्षुरिके क्षुद्रायुधविशेषौ। तद्गतास्तत्संगताः ॥ १५ ॥ वज्रैर्मुष्टिगतैः वज्रमुष्टिभिरिति यावत्। वज्रमुष्टिशब्देन मल्लानां सलोहकीला मुष्टिबन्धा उच्यन्ते। निकाषो निघर्षः ॥ १६ ॥ शृङ्खलाजालमिति कङ्कटजातिभेदस्तद्वन्तः सादिनः शृङ्खलाजालिनः। कोमलशब्दः स्निग्धश्यामपरः। मिलिता इति सर्वत्रानुषङ्गः। दृष्टान्तोऽपि प्राक्तनसर्वसाधारणः ॥ १७ ॥ क्षुब्धानि भ्रमन्ति दलानीव चक्राणि चक्रदलानि तान्यावर्ता यस्मिन् ॥ १८ ॥ उत्फुल्ला आयुधलक्षणाः कल्लोलशिरास्तरङ्गनाड्यः। रोदस्योर्द्यावापृथिव्यो रन्ध्रमन्तरालं स एव समुद्रः। अमरैर्जीवद्भिर्दुस्तरः ॥ १९ ॥ विद्या बुद्धिर्बलं शौर्यमस्त्राण्यश्वा रथो धनुरिति प्रसिद्धं दिव्यमप्रतिहतमष्टकं यस्य तथाविधं योधजनानीकं तया प्रागुक्तया द्वन्द्वशो मिलितया पक्षद्वयतया सैन्यद्वयेऽप्यर्धेनार्धेन कुपितं स्थितम्। तत्कुतः। यतो भूपालाभ्यां सिन्धुराजविदूरथाभ्यां तथा तदनुकूलतया स्थितमित्यर्थः। अथवा यक्षा रक्षांसि पिशाचा असुरा इत्येकतो देवा गन्धर्वाः किन्नरा विद्याधरा इत्येकत इति दिव्याष्टकजनानीकं तया भाविजयपराजयानुसारिण्या पक्षद्वयतया सैन्यस्यार्धेनार्धेन कुपितं स्थितं यतो भूपालाभ्यामपि तथा तदनुरूपादृष्टशालितया स्थितमित्यर्थः ॥ २० ॥ इदानीं पद्मसिन्धुराजयोः सहायभूतान् जनान् प्राच्यादिदिग्भेदतत्तद्देशभेदैः क्रमेण

पूर्वस्यां कोसलाः काशिमागधा मिथिलोत्कलाः ।
मेखलाः कर्करा मुद्रास्तथा संग्रामशौण्डकाः ॥ २२
मुख्या हिमा रुद्रमुख्यास्ताम्रलिप्तास्तथैव च ।
प्राग्ज्योतिषा वाजिमुखा अम्बष्ठाः पुरुषादकाः ॥ २३
वर्णकोष्ठाः सविश्वोत्रा आममीनाशनास्तथा ।
व्याघ्रवक्त्राः किराताश्च सौवीरा एकपादकाः ॥ २४
माल्यवान्नाम शैलोऽत्र शिबिराञ्जन एव च ।
वृषलध्वजपद्माद्यास्तथोदयकरो गिरिः ॥ २५
अथ प्राग्दक्षिणायां तु इमे विन्ध्यादिवासिनः ।
चेदयो वत्सदाशार्णा अङ्गवङ्गोपवङ्गकाः ॥ २६
कलिङ्गपुण्ड्रजठरा विदर्भा मेखलास्तथा ।
शबराननवर्णाश्च कर्णात्रिपुरपूरकाः ॥ २७
कण्टकस्थलनामानः पृथग्दीपककोमलाः ।
कर्णान्ध्राश्चौलिकाश्चैव तथा चार्मण्वता अपि ॥ २८
काकका हेमकुड्याश्च तथा श्मश्रुधरा अपि ।
बलिग्रीवमहाग्रीवाः किष्किन्धा नालिकेरिणः ॥ २९
अथ लीलापतेरस्य दक्षिणस्यामिमे नृपाः ।
विन्ध्योऽथ कुसुमापीडो महेन्द्रो दर्दुरस्तथा ॥ ३०
मलयः सूर्यवांश्चैव गणा राज्यसमृद्धकाः ।
अवन्तीरिति विख्यातास्तथा शाम्बवतीति च ॥ ३१
दशपूरकथाचकारेषिकातुरकच्छपाः ।
वनवासोपगिरयस्ते भद्रगिरयस्तथा ॥ ३२
नागरा दण्डकाश्चैव गणराष्ट्रनूराष्ट्रकाः ।
साह्या शैवार्ष्यमूकाश्च कर्कोटा वनबिम्बलाः ॥ ३३
पम्पानिवासिनश्चैव कैरकाः कर्कवीरकाः ।
खेरिका यासिकाश्चैव धर्मपत्तनपञ्जिकाः ॥ ३४
काशिकास्तृणखल्लूला यादास्ते ताम्रपर्णकाः ।
गोनर्दाः कनकाश्चैव दीनपत्तनमामकाः ॥ ३५
ताम्रीका दम्भराकीर्णाः सहकारैणकास्तथा ।
वैतुण्डकास्तुम्बवनालाजिनद्वीपकर्णिकाः ॥ ३६
कार्णिकाभाश्च शिवयः कौङ्कणाश्चित्रकूटकाः ।
कर्णाटमण्टवटका महाकटकिकास्तथा ॥ ३७
आन्ध्राश्च कोलगिरयश्चावन्तिकविचेरिकाः ।
चण्डायत्ता देवनकाः क्रौञ्चा वाहास्तथैव च ॥ ३८
शिलाक्षारोदभोनन्दमर्दना मलयाभिधाः ।
ते चित्रकूटशिखरा लङ्कारक्षोगणाः स्मृताः ॥ ३९
अथ प्रत्यग्दक्षिणस्यां महाराज्यसुराष्ट्रकाः ।
सिन्धुसौवीरशूद्राख्या आभीरा द्रविडास्तथा ॥ ४०
कीकटाः सिद्धखण्डाख्यास्तथा कालिरुहा अपि ।
अत्र हेमगिरिः शैलस्तथा रैवतको गिरिः ॥ ४१
जयकच्छो मयवरो यवनास्तत्र जन्तवः ।
बाह्लीका मार्गणावन्ता धूम्रास्तुम्बकनामकाः ॥ ४२
तथा लाजगणाश्चैव तथात्र गिरिवासिनः ।
ततोऽब्धितोकनियुता एते लीलापतेर्जनाः ॥ ४३
अथ तत्प्रतिपक्षस्थानिमाञ्जनपदाञ्शृणु ।
पश्चिमायां दिशि प्रौढा इमे तावन्महाद्रयः ॥ ४४
मणिमान्नाम शैलेन्द्रः कुरार्पणगिरिस्तथा ।
वनोऽर्कहो मेघभवश्चक्रवानस्तपर्वतः ॥ ४५
जनाः पञ्चजना नाम काशब्रह्मचयान्तकाः ।
तथैव भारक्षतथाः पारकाः शान्तिकास्तथा ॥ ४६
शैब्यारमरकायाच्छा गुहुत्वा नियमास्तथा ।
हैहयाः सुह्मगायाश्च ताजिका हूणकास्तथा ॥ ४७
पार्श्वैकतकयोः कर्का गिरिपर्णावमास्तथा ।
संत्यक्तधर्ममर्यादास्ते वर्णा म्लेच्छजातयः ॥ ४८
ततोऽजनपदा भूमिर्योजनानां शतद्वयम् ।
ततो महेन्द्रशिखरी मुक्तामणिमयावनिः ॥ ४९
युते महीधरशतैरथाश्वो नाम पर्वतः ।
ततो महार्णवो भीमः पारियात्रगिरिस्तटे ॥ ५०
पश्चिमोत्तरदिग्भागे देशो गिरिमति स्थितः ।
तथा वेणुपतिश्चैव ततो नरपतिर्मही ॥ ५१
तथा फल्गुणकाश्चैव माण्डव्यानेकनेत्रकाः ।
पुरुकुन्दाश्च पाराश्च भानुमण्डलभावनाः ॥ ५२
वन्मिला नलिना दीर्घा दीर्घकेशाङ्गबाहवः ।
रङ्गाश्च स्तनिकाश्चान्या गुरुहाश्चैलुहास्तथा ॥ ५३

वर्णयितुं वसिष्ठः प्रतिजानीते—मध्यदेशेत्यादिना । इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ २१ ॥ देशनामानि स्पष्टानि । मार्कण्डेयादिपुराणोक्तदेशनाम्नामत्रत्यानां च क्वचिद्यद्यपि वैलक्षण्यं व्यत्यासश्च दृश्यते तथापि ब्रह्माण्डान्तरत्वान्न दोषः । प्राच्यां देशाः २४ पर्वताः ७ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्राची च दक्षिणा चानयोरन्तरालं दिक्प्राग्दक्षिणा । 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति बहुव्रीहिः । अत्रापि देशाः २७ ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ २९ ॥ दक्षिणस्यां पर्वताः ६ देशाः ६३ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ प्रत्यग्दक्षिणस्यां पर्वताः ४ देशाः १९ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ पश्चिमायां पर्वताः ९ देशाः १८ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ काशानां ब्राह्मणचयानां चान्तका इति पञ्चजनानां विशेषणम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ दक्षिणोत्तरकतकदेशयोः पार्श्वे कर्काः ॥ ४८ ॥ अजनपदेति च्छेदः ॥ ४९ ॥ तटे अर्थान्महार्णवतटे ॥ ५० ॥ पश्चिमोत्तरस्यां देशाः १९ वेणुपतिर्नरपतिरिति देशः स्थितः । मही नित्योत्सववान् ॥५१॥५२॥ यतो

१ ताम्रीकदंभराकीर्णा इति पाठः. २ पटनास्तत्र इति पाठः. ३ करछायामहुका नियमास्तथा. ४ चलहास्तथा इति पाठः.

ततः स्त्रीराष्ट्रमतुलं गोवृषापत्यभोजनम् ।
अथोत्तरस्यां हिमवान्क्रौञ्चोऽथ मधुमान्गिरिः ॥ ५४
कैलासो वसुमान्मेरुस्तत्पादेषु जना उभे ।
मद्रावारेवयौधेया मालवाः शूरसेनिकाः ॥ ५५
राजन्याश्च तथा ज्ञेया अर्जुनातनयस्तथा ।
त्रिगर्ते एकपात्क्षुद्रामबलास्वस्तवासिनः ॥ ५६
अबलाः प्रखलाः शाकाः क्षेमधूर्तय एव च ।
दशाधानागावसन्यदण्डाहन्यसनास्तथा ॥ ५७
धानदाः सरकाश्चैव वाटधानास्तथैव च ।
अन्तरद्वीपगान्धारास्तथावन्तिसुरास्तथा ॥ ५८
अथ तक्षशिला नाम ततो वीलवगोधनी ।
पुष्करावर्तदेशस्य यशोवतिमही ततः ॥ ५९
ततो नाभिमतिर्भूमिस्तिक्षा कालवरास्तथा ।
काहकं नगरं चैव सुरभूतिपुरं तथा ॥ ६०
तथैव रतिकादर्शा अन्तरादर्श एव च ।
ततः पिङ्गलपाण्डव्यं यामुने यातुधानकाः ॥ ६१
मानवा नांगना हेमतालाः स्वस्वमुखास्तथा ।
हिमवान्वसुमान्क्रौञ्चकैलासाविल्यगास्तथा ॥ ६२
ततोऽजनपदा भूमिरशीतिशतयोजना ।
अथ प्रागुत्तरस्यां तु क्रमाज्जनपदाञ्छृणु ॥ ६३
कालुता ब्रह्मपुत्राश्च कुणिदाः खदिनास्तथा ।
मालवा रन्ध्रराज्याश्च वना राष्ट्रास्तथैव च ॥ ६४
केडवस्ताः सिंहपुत्रास्तथा वामनतां गताः ।
सावाकचापलवहाः कामिरा दरदास्तथा ॥ ६५
अभिसासदजार्वाकाः पलोलकुविकौतुकाः ।
किरातायामुपाताश्च दीनाः स्वर्णमही ततः ॥ ६६
देवस्थलोपवनभूस्तदनूदितश्री-
विश्वावसोस्तदनु मन्दिरमुत्तमं च ।
कैलासभूस्तदनु मञ्जुवनश्च शैलो
विद्याधरामरविमानसमानभूमिः ॥ ६७

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० जनपदवर्णनं नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ३७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
रणे रभसनिर्लूननरवारणदारुणे ।
अहंपूर्वमहंपूर्वमिति वृन्दानुपातिनि ॥ १
एते चान्ये च बहवस्तत्र भस्मत्वमागताः ।
प्रविशन्तः प्रयत्नेन शलभा इव पावके ॥ २
अत्रान्ये मध्यदेशीया जना नोदाहृता मया ।
तानिमाञ्छृणु वक्ष्यामि पक्षौलीलामहीभृतः ॥ ३
तदेहिकाः शूरसेना गुडा अश्वघनायकाः ।
उत्तमज्योतिभद्राणि मदमध्यमिकादयः ॥ ४
सालूकाकोद्यमालाख्या दौर्झेयाः पिप्पलायनाः ।
माण्डव्याः पाण्डुनगराः सौग्रीवाद्या गुरुग्रहाः ॥ ५
पारियात्राः कुराष्ट्राश्च यामुनोदुम्बरा अपि ।
राज्याह्वा उज्जिहानाश्च कालकोटिकमाथुराः ॥ ६
पाञ्चाला धर्मारण्याश्च तथैवोत्तरदक्षिणाः ।
पाञ्चालकाः कुरुक्षेत्रास्तथा सारस्वता जनाः ॥ ७
अवन्तीस्यन्दनश्रेणीकुन्तिपाञ्चनदेरितैः ।
स्पन्दमाना विद्रवन्ती निपपात महाभृगौ ॥ ८
कोशब्रह्मावसानाश्च छिन्ना वस्त्रवतीजनैः ।
भूमौ निपतिताः सन्तो मिलिता मत्तवारणैः ॥ ९
शूरा दाशपुराः शस्त्रनिकृत्तोदरकन्धराः ।
बाणक्षितिभिराक्रम्य योजिता योजने ह्रदे ॥ १०

दीर्घकेशाङ्गबाहवः अतो दीर्घाख्या इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ उत्तरस्यां पर्वताः ६ पादेषु प्रत्यन्तपर्वतेषु देशाः ४४ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ प्रागुत्तरस्यां देशाः २४ पर्वतः १ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे जनपदवर्णनं नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

कीर्त्यन्ते मध्यदेशीया जना जनपदाख्यया ।
तथा जानपदानां च द्वन्द्वयुद्धजयाजयाः ॥ १ ॥

वृन्दशो वृन्देषु वा अनुपातिनि अनुसृत्य पतनशीले ॥ १ ॥ २ ॥ मध्यदेशजनपदाः २९ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ एते चान्ये च रणे भस्मत्वमागता इति यदुक्तं तत्प्रकारमेव जनपदनामभिर्विभज्य सर्गसमाप्तेराचष्टे-अवन्तीत्यादिना । अवन्ती उज्जयिनी मालवेषु प्रसिद्धा, तत्रत्यानां स्यन्दनश्रेणी रथपङ्क्तिः कुन्तिदेशस्थानां पाञ्चनदानां च ईरितैः प्रेरणैः । युद्धरभसैरिति यावत् । ईरितैः क्षिप्तैः शस्त्रैरिति वा । स्पन्दमाना भयात्कम्पमाना द्रवन्ती पलायमाना महति भृगौ गिरिप्रपाते निपपात । एवमुत्तरत्रापि प्रथमान्तदेशवाचिवाच्यानां तृतीयान्तदेशवाचिवाच्यैः पराजयो बोध्यः ॥ ८ ॥ मिलिताः संगताः । विमर्दिता इति यावत् ॥ ९ ॥ बाणक्षितिभिर्बाणभूमिष्ठैः । तद्देश्यैरिति यावत् । आक्रम्य पराजित्यानुधाव्य योजने पलायिता दैवात्प्राप्ते ह्रदे योजिता निमज्जिताः

१ सालूसाकेय इति पाठः.

२ छिन्नाः शस्त्र इति पाठः.

दीर्णोदरविनिर्यातस्वान्त्रतन्त्रीनियन्त्रिताः ।
शान्तिकाः शान्तसंचाराः पिशाचैश्चर्विता निशि ॥ ११
उद्रवैर्भद्रगिरिभिः संग्रामाध्वरदीक्षितैः ।
क्षोणिगर्तेषु निक्षिप्ता मरगाः कमठा इव ॥ १२
प्रद्रुता विद्रवद्रक्ता विद्रावितमहारयः ।
दण्डिकास्थानिलोद्धूता हैहयैर्हरिणा इव ॥ १३
दन्तिदन्तविनिर्भिन्ना दरदा दलितारयः ।
नीता रक्तमहानद्या द्रुमाणां पल्लवा इव ॥ १४
नाराचैश्चर्विताश्चीना जीर्णा जर्जरजीविताः ।
जहुर्जलनिधौ देहान्भारभूतानिव स्थितान् ॥ १५
कर्णाटसुभटोड्डीनकुन्ताकलितकन्धराः ।
भग्ना नलदशूराश्च तारकानिकरा इव ॥ १६
करीन्द्रमकरव्यूहरंहःसंहतहेतयः ।
केशाकेशिकृतारम्भा विनेदुर्दाशकाः शकाः ॥ १७
दशार्णाः पाशनिर्मुक्तशृङ्खला जालभीरवः ।
निलीना रक्तजम्बाले वैतसास्तिमयो यथा ॥ १८
गुर्जरानीकनाशेन गुर्जरीकेशलुञ्चनम् ।
विहितं तङ्कणोत्तुङ्गनासिशङ्कुशतै रणे ॥ १९
सिषिचुः शस्त्रकर्णौघाद्बिन्दुभ्यो निगडा गुहान् ।
शरधारावनानीव वीरहेतिप्रभाम्बुदाः ॥ २०
भुशुण्डीमण्डलोद्द्योतश्यामार्कोत्पातभीरुषु ।
आभीरेष्वरयः पेतुर्गोगणा हरितेष्विव ॥ २१

॥१०॥ नियन्त्रिता निरुद्धा अतएव शान्तसंचाराः ॥ ११ ॥ उत् उत्कृष्टो द्रवो वेगो रवो ध्वनिर्वा येषां तैः । क्षोणिगर्तेषु पल्वलादिषु ॥ १२ ॥ दण्डिका नगरी तत्स्थाः । अनिलोद्धूता इति हरिणविशेषणम् । संधिरार्षः । हैहयैर्विद्राविता इत्यर्थाद्गम्यते । हरिणा वातप्रम्यः ॥१३॥१४॥१५॥ उड्डीनकुन्तैराकलिता आच्छिन्नाः कंधराः कण्ठा येषाम् । भग्ना विशीर्णाः ॥ १६ ॥ दाशकाः शकाश्च युध्यमाना दैवात्करीन्द्रैर्मकरव्यूहेनेव रंहसा संहतहेतयो विनाशितायुधाः केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धं केशाकेशि तदर्थं कृतारम्भाः सन्तो विनेदुः ॥ १७ ॥ पाशदेशीयैर्निर्मुक्तेभ्यः शृङ्खलाजालेभ्यो भीरवः । जम्बाले पङ्के । वैतसा वेतसमूलाश्रयास्तिमयो मत्स्यभेदाः ॥ १८ ॥ तङ्कणानां उत् ऊर्ध्वं तुङ्गनमुच्छलनं येषां तथाविधैरसिभिः शङ्कुशतैश्च विहितं कारितम् ॥ १९ ॥ शस्त्रकर्णानां कर्णवदूर्ध्वीकृतशस्त्रत्वात्तथा प्रसिद्धानामोघात्संघान्निर्गता वीरहेतिप्रभाविद्युद्भिरम्बुदायमाना निगडा जानपदा गुहान् जानपदान्प्रति शरधाराः सिषिचुरक्षरन् । यथा वीरहेतिसदृशप्रभा अम्बुदाः स्वबिन्दुभ्यो हेतुभ्यो वनानि सिंचन्ति तद्वत् ॥ २० ॥ भुशुण्डीमण्डलानामुद्द्योतैः श्यामो नीलीकृतो योऽर्कः सूर्यः भुशुण्डीमण्डललक्षणो वा उद्द्योतेन श्यामोऽर्कस्तल्लक्षणेनोत्पातेन । उक्तंच—'यदि चन्द्र इवादित्यः सच्छिद्रो रश्मिमण्डलः । कृष्णरक्तान्तपर्यन्तस्तज्जनक्षयलक्षणम् ॥' इति ॥२१॥ ताम्रा यवनभेदास्तेषां संग्रामोद्युक्ता वाहिनी

कान्तकाञ्चनकान्तासीत्ताम्रसंग्रामवाहिनी ।
भुक्ता गौडभटेनाङ्ग नखकेशनिकर्षणैः ॥ २२
रणे नगनयासंख्यकवचच्छक्रनिकृन्तनैः ।
तङ्कणाः कणशः कीर्णाः कङ्कगृध्रेषुभासकैः ॥ २३
लगुडालोडनोड्डीनं गौडं गुडुगुडारवम् ।
श्रुत्वा गान्धारगावोऽग्रे दुद्रुवुर्द्रविडा इव ॥ २४
आकाशगार्णवप्रख्यो वहच्छककदम्बकः ।
अकरोत्पारसीकानां घनैशतमोभ्रमम् ॥ २५
मन्दराहननोड्डीनस्वच्छक्षीरार्णवोदरे ।
वनानीवायुधान्यासञ्छत्रुप्रालेयसानुनि ॥ २६
यदम्बुदैरिवोड्डीनं शस्त्रवृन्दैर्नभोङ्गणे ।
तद्दृष्टं वीचिवलनैर्लोलैः प्लुतमिवार्णवे ॥ २७
शतचन्द्रं सितच्छत्रैः शरैः शलभनिर्भरम् ।
शक्तिभिः किल नीरन्ध्रं दृष्टमाकाशकाननम् ॥ २८
वीरासवसमाक्रन्दकारिणः केकयैः कृताः ।
कङ्कैः कङ्ककुलाक्रान्तव्योमोद्धूलितमस्तकाः ॥ २९
किरातसैन्यकन्यानां कामं कलकलारवैः ।
अङ्गैरनङ्गतां नीत्वा भैरवैरिव गर्जितम्[1] ॥ ३०
काशैस्तद्देहकाः क्रांता अदृश्यैर्मायया खगैः ।
निर्धूतपक्षैः क्षुभितैः पवनैरिव पांसवः ॥ ३१
उन्मत्ताः सुविनिर्धूतास्त्यक्तहेतिरणाम्बराः ।
नार्मदा नर्मनिर्मातॄ ननृतुर्जहसुर्जगुः ॥ ३२

सैव नायिका गौडभटेन नायकेन भुक्ता उपभुक्ता । अङ्गेति रामसंबोधनम् ॥ २२ ॥ नगान्वृक्षशैलानपि नयन्त्यपाकुर्वन्ति तथाविधैरनन्तैः कवद्भिर्ध्वनद्भिश्चक्रैर्निकृन्तनैश्छेदनैः । भासकैर्जानपदैः ॥ २३ ॥ लगुडानामालोडनेन भ्रमणेनोपलक्षितमुड्डीनमुद्गतं गौडभटसंबन्धि गुडुगुडारवमव्यक्तभाषणध्वनिम् । गान्धारा गाव इवेत्युपमितसमासः । टजभावश्छान्दसः ॥ २४ ॥ वहतां नदीवत्पर्वतेभ्योऽवतरतां शकानां कदम्बकः स्तोमः । प्रायः शका नीलाम्बरा इति गम्यते । पारसीकास्तु धवलाम्बरा इति ॥ २५ ॥ अतएवाह—**मन्दरे**ति । तत्र युध्यतामायुधानि क्षीरार्णवोदरे मन्दरस्य वनानीव प्रेक्षकाणां तु प्रालेयाचलसानुनि तद्वनानीवेति बोध्यम् ॥ २६ ॥ उड्डीनमिति भावे क्तः । ल्वादिभ्य इति नत्वम् । वलनैः संवलनैर्वीच्यन्तरसंवलितवीचिभिरिति यावत् । भूमिष्ठदृष्ट्याम्बुदोड्डीनमिव दृष्टमपि नभश्चरैर्वीचिप्लवनमिव दृष्टमिति भावः ॥ २७ ॥ शलभैः पतङ्गैर्निर्भरं भृशं व्याप्तम् । नीरन्ध्रं निरवकाशम् ॥ २८ ॥ कृताः शत्रव इति देहलीदीपन्यायेनोभयत्र शेषः ॥ २९ ॥ किरातसैन्यान्येव कन्यास्तासाम् । अङ्गैर्जानपदैः । अनङ्गतां विदेहतां मन्मथोद्रेकं च ॥ ३० ॥ काशैः सामुद्रैर्नरभेदैः । मायया खगैः पक्षिभूतैः ॥३१॥ उन्मत्ता युद्धोन्मत्ताः । नर्म लीला तन्निर्मातॄ इति क्रिया-

१ गर्जितैः इति पाठः.

प्रक्कणत्किंकिणीजालं शक्तिवर्षमुपागतम् ।
साल्वबाणानिलोद्भूतमगमत्पृषदाकृति ॥ ३३
शैब्यास्तु खण्डिताः कौन्तैर्भ्रमत्कुन्तैर्विघट्टिताः ।
शवीभूता दिवं नीता दृष्टा विद्याधरा इव ॥ ३४
धराधरणधर्मिण्या धीरया हीनसेनया ।
लुण्ठिताः पाण्डुनगराश्चलनोल्लासमात्रतः ॥ ३५
तं देहकाः पाञ्चनदैर्दलिता मत्तकाशिभिः ।
कुन्तदन्तद्रुमोद्दामा नगा इव मतङ्गजैः ॥ ३६
ब्रह्मावत्सनका नीपैश्चक्रैः कृत्ता गता महीम् ।
सहयाः क्रकचोत्कृत्ता वृक्षाः कुसुमिता इव ॥ ३७
श्वेतकाकाननं लूनं कुठारैर्जठरेरितैः ।
एतद्ददाह पार्श्वस्थो भद्रेशः शरवह्निना ॥ ३८
काष्ठयोधे निरालानं मग्ना जीर्णा मतङ्गजाः ।
लयमाजग्मुरायुद्धसिद्धेग्नाविन्धनं यथा ॥ ३९
मित्रगर्तास्त्रिगर्तात्ता भ्रमित्वोर्ध्वं तृणोपमम् ।
विविशुर्व्यस्तमूर्धानः पातालान्तं पलायितुम् ॥ ४०
मन्दानिलचलाम्भोधिभासुरे मागधे बले ।
निर्मग्ना वनिला मन्दाः पङ्के जीर्णगजा इव ॥ ४१
चेदयश्चेतनां जहुस्तङ्गणानां रणाङ्गणे ।
पुष्पाणां पथि शीर्णानां सौकुमार्यमिवातपाः ॥ ४२
कौसलाः पौरवारावमसहन्तोऽन्तका इव ।
तैरुन्मुक्तगदाप्रासशरशक्त्यतिवृष्टयः ॥ ४३
बभूवुर्भल्लकृत्ताङ्गाऽविस्मया विद्रुमद्रुमाः ।
इवाद्रौ विद्रवन्त्यार्द्रसान्द्रासृक्सूर्यमूर्तयः ॥ ४४
नाराचौघमहाहेतिमारुताधूतमूर्तयः ।
बभ्रमुर्भ्रमरानीकभासुरा जलदा इव ॥ ४५
शरधाराधरा मेघाः शरोर्णापूर्णमेषकाः ।
शरपत्रावृता वृक्षा भ्रेमुस्तद्गर्जनागजाः ॥ ४६
वनराज्यजराजीर्णाः कन्दा[1]कस्थलजन्तवः ।
अत्रुटन्परमाकृष्टाः पेलवा इव तन्तवः ॥ ४७
रथेषु ध्वस्तचक्रेषु निखातेऽमुत्र मूर्धसु ।
निपेतुर्जनसंघाता मेघा इव वनाद्रिषु ॥ ४८
शालतालवनं प्राप्य जनतावलनं वनम् ।
भुजावकर्तनं चासीदुत्तालं स्थाणुकाननम् ॥ ४९
ननर्दुर्नन्दनोद्यानसुन्दर्यो मत्तयौवनाः ।
वनोपवनदेशेषु मेरोर्वीरवराश्रिताः ॥ ५०
तावत्ताराखं रेजे सैन्यकाननमुत्तमम् ।
यावन्न परपक्षेण प्राप्तं कल्पानलार्चिषा ॥ ५१
छिन्नाः पिशाचसंयुक्ता भूतापहृतहेतयः ।
पातयित्वा ययुः कर्णान्दशार्णास्तर्णका इव ॥ ५२
जहुर्भग्नेश्वराः कान्तिं तां जिगीषवनौजसा ।
का[2]सयः कमलानीव शुष्कस्रोतस्विनौजसा ॥ ५३
तुषाका मे[3]सलैः कीर्णाः शरशक्त्यसिमुद्गरैः ।
विद्रुता नरकैः क्षिप्ताः कटकच्छलना अपि ॥ ५४

विशेषणम् ॥ ३२ ॥ पृषदाकृतिं बिन्द्वाकारम् । विशीर्णतामिति यावत् ॥ ३३ ॥ कौन्तैः कुन्तिदेशजैः ॥ ३४ ॥ धराया युद्धभूमेर्धरणमाक्रमणं तद्धर्मिण्या अहीना जानपदास्तेषां सेनया ॥ ३५ ॥ कुन्तैर्गजदन्तैर्द्रुमैश्च प्रहरणैरुद्दामा युद्धदक्षाः । नगा वृक्षाः ॥ ३६ ॥ ब्रह्मावत्सनका जानपदा नीपैर्जानपदैः ॥ ३७ ॥ श्वेतकाकानां जानपदानामाननं मुखं शिर इति यावत् । जठरैर्जानपदैः । एतज्जठरबलम् ॥ ३८ ॥ काष्ठयोधलक्षणपङ्केषु निरालानं विनैव बन्धनस्तम्भं मग्नाः सन्तो जीर्णा मतङ्गदेशजा एव श्लेषाद्गजाः ॥ ३९ ॥ त्रिगर्तैरात्ता गृहीताः ॥ ४० ॥ वनिला जानपदाः ॥ ४१ ॥ चेतनां विवेकबुद्धिं जीवं वा ॥ ४२ ॥ कौसलाः कोसलदेशजा अन्तका इव निघ्नन्त इति शेषः । तैः पौरवैरुन्मुक्ता गदादिवृष्टयो येषु तथाविधा बभूवुरित्यपकृष्यते ॥ ॥४३॥ तेषु ये भल्लकृत्ताङ्गा अप्यविस्मयाः परपराक्रमे आश्चर्यबुद्धिरहिताः अतएवार्द्रसान्द्रासृग्भिर्बालसूर्यसदृशमूर्तयः सन्तः अद्रौ पर्वते विद्रुमद्रुमाः प्रवालवृक्षा एव विद्रवन्ति परिधावन्तीव बभूवुः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तेषां कोसलानां गर्जनोपलक्षिता गजाः शराणां धारोर्णा यत्र । सदृशकाण्डगरुच्छल्यभागाकीर्णत्वात्क्रमान्मेघमेषवृक्षात्मना उत्प्रेक्ष्यन्ते ॥ ४६ ॥ कन्दाकस्थलोद्भवा जन्तवो मनुष्यहस्त्यादयो वनराज्या जानपदास्तल्लक्षणया जरया जीर्णा निर्बलीकृताः सन्तः परमाकृष्टाः पेलवास्तन्तव इवात्रुटन् छिन्नाः ॥ ४७ ॥ निखातगर्तैर्निरोधाद्रथेषु ध्वस्तचक्रेषु सत्सु अमुत्र अमीषु रथमूर्धसु प्रहरिष्यन्तः शत्रुजनसंघाता निपेतुः ॥ ४८ ॥ शालवनं तालवनं च युद्धे परस्परं जनतयोर्जनसमूहयोर्वलनं मेलनं अतएव वनं महावनत्वेन संपन्नं युद्धस्थानं प्राप्य तत्र भुजावकर्तनं चकाराच्छिरोवकर्तनं च प्राप्य यथाक्रममुत्तालमूर्ध्वीभूततालवृक्षप्रायं स्थाणुकाननं चासीत् । शालानां परितः शाखाच्छेदने तालप्रायता, तालानां तु शिरःकर्तने स्थाणुतैव परिशिष्यत इति युक्तमेव संपन्नमिति भावः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ तारः आरवो यस्मिन् । सैन्यमेव काननम् ॥ ५१ ॥ पिशाचैः पिशाचप्रधानैः कामरूपादिजानपदैः सह युद्धाय संयुक्ता दशार्णा भूतैरपहृतायुधाः सन्तस्तर्णका इव पलायमानाः पथि कर्णान्पातयित्वा ययुः । तर्णकपक्षे कर्णपदेन कर्णवदुद्भूतद्वित्रिपत्राणि गुल्मान्युच्यन्ते ॥ ५२ ॥ भग्नेश्वरा हतस्वामिकाः । तां जिगीषवनानां जानपदानाम् । शुष्काः स्रोतस्विनः सरःपूरकनिर्झरा येन तथाविधेन ग्रीष्मौजसा ॥ ५३ ॥ नरकैर्जानपदैः । क्षिप्ता निरस्ताः कटकच्छलना अपि विद्रुताः पलायिताः

---

१ कण्टकस्थल इति पाठः. २ काशयः इति पाठः. ३ मेखलैः इति पाठः.

कौन्तक्षेत्राः प्रस्थवासैः स्थित्वा योधिभिरावृताः ।
गुणा इव खलाक्रान्ता गता व्यक्तमशक्तताम् ॥ ५५
द्विपयो बाहुधानानां क्षणेनादाय मस्तकम् ।
भल्लैः पलाय्याशु गता विलूनकमला इव ॥ ५६
मिथः सारस्वता नीत्वा आदिनान्तं कृताजयः ।
पण्डिता इव वादेषु नोद्विग्ना न पराजिताः ॥ ५७
खर्वगाः खदिताः क्षुद्रा यातुधानैः परावृताः ।
तेजः परममाजग्मुः शान्ताग्नय इवेन्धनैः ॥ ५८
कियदाख्यायत एत-
ज्जिह्वानिचयैः किलालमाकुलितः ।
वासुकिरपि वर्णयितुं
न समर्थो रणवरं राम ॥ ५९

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे मो० लीलो० जनपदवर्णनं नाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ३८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
एवमत्याकुले युद्धे सास्फोटभयसंकुले ।
आदित्ये तमसा वृद्धे चटत्कठिनकङ्कटे ॥ १
वहत्यम्बूत्पतन्तीषु पतन्तीष्वश्मवृष्टिषु ।
नदीषु क्षेपणाच्छासु वरकेष्वब्जपङ्क्तिषु ॥ २
मिथः फलाग्रकाटोत्थवह्निसीकरिणीषु च ।
आयान्तीषु प्रयान्तीषु दूरं शरनदीषु च ॥ ३
वहल्लूनशिरःपद्मचक्रावर्तैस्तरङ्गितैः ।
खार्णवे पूरिते हेतिवृन्दमन्दाकिनीगणैः ॥ ४
समीरणरणत्क्वाणशस्त्रपूर्णघनैर्घनैः ।
संदेहान्तेषु सिद्धेषु कपिकच्छव्यथाप्रदैः ॥ ५
अष्टभागदशाशेषप्रतापमधुराकृति ।
शस्त्रघातौजसा वीर इवाहस्तनुतां ययौ ॥ ६
श्रान्ताश्वेभाः प्रभग्नाश्च हेतिसंघातदीप्तयः ।
दिवसेन समं सेना ययुर्मन्दप्रतापताम् ॥ ७
अथसेनाधिनाथाभ्यां विचार्य सहमन्त्रिभिः ।
दूताः परस्परं वृत्ता युद्धं संह्रियतामिति ॥ ८
तत्र श्रमवशान्मन्दयन्त्रशस्त्रपराक्रमैः ।
रणसंहरणं काले सर्वैरेवोररीकृतम् ॥ ९
ततो महारथोत्तुङ्गकेतुप्रान्तकृतास्पदम् ।
बलयोरारुरोहैक एको योधो ध्रुवो यथा ॥ १०
सोंऽशुकं भ्रामयामास सर्वदिङ्मण्डले सितम् ।
श्यामेव दीर्घशुद्धांशुं युद्धं संह्रियतामिति ॥ ११
ततो दुन्दुभयो नेदुः प्रतिध्वनितदिङ्मुखाः ।
महाप्रलयसंशान्तौ पुष्करावर्तका इव ॥ १२
शरादिहेतिसरितो विस्तीर्णे गगने स्थिते ।

॥ ५४ ॥ स्वस्थान एव स्थित्वा योधिभिर्युद्धशीलैर्धीरैरित्यर्थः । आवृताः परिक्षिप्ताः ॥ ५५ ॥ विलूनानि कमलानि यैस्ते विलूनकमलाः पुरुषा इव ॥ ५६ ॥ सारस्वताः सरस्वतीतीरोद्भवा मिथः कृताजयः कृतयुद्धाः सन्त आदिनान्तं दिनावसानावधिं नीत्वा नोद्विग्नाः ॥ ५७ ॥ खदिता विद्राविता अपि यातुधानैर्लङ्कास्थैः सहायैः परावृताः परावर्तिताः ॥ ५८ ॥ प्रकृतं रणवर्णनमुपसंहरति— **कियदिति**। जिह्वानिचयैर्द्विसहस्रजिह्वाभिरलमत्यर्थं वर्णयितुमाकुलितो व्यग्रो वासुकिः शेषोऽपि ॥५९॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे जनपदवर्णनं नाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

दिनान्ते सेनयोर्युद्धात्परावृत्तौ रणक्षितिः ।
पिशाचभीमबीभत्सा विस्तरेणात्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

जितकाशिभिः सास्फोटैः पराजितानां भयेन च संकुले । चटति रुधिरोद्गममावृणोति तथाविधे कठिनकङ्कटे अम्बु तद्रुधिरक्लेदजलं वहति प्रक्षरति सतीति परेणान्वयः ॥ १ ॥ क्षेपणपाषाणकरकैरच्छासु शुभ्रास्वश्मवृष्टिष्वेकत्रोत्पतन्तीष्वन्यत्र पतन्तीषु । नदीष्वब्जपङ्क्तिषु वरकेषु संवरकेषु संकुचन्तीषु सतीषु । लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः ॥ २ ॥ शरफलाग्रयोर्मिथः काटेन संघट्टनेनोत्थैर्वह्निकणैः सीकरिणीषु शरनदीषु ॥ ३ ॥ वहन्ति प्रवहन्ति लूनशिरांस्येव पद्मानि येषु तथाविधाश्चक्राण्येवावर्ता येषु तथाविधैर्हेतिवृन्दमन्दाकिनीगणैः खार्णवे आकाशलक्षणे समुद्रे पूरिते सति ॥ ४ ॥ समीरणवद्रणत्क्वाणैः शस्त्रैः पूर्णत्वादेव घनैर्निबिडैर्घनैर्मेघैरतएव वर्षर्त्वारम्भशङ्कया कपीनां कच्छप्रदेशे शोणतोपचयात्कामव्यथाप्रदैः । मेघान्तरितेषु सिद्धेषु संदिह्यते इति संदेहः अन्तः प्रलयो यैस्तथाविधेषु सत्सु ॥ ५ ॥ शस्त्राघातप्रयुक्तेनौजसा शोणकान्त्या वीरः शूर इव ॥ ६ ॥ ७ ॥ वृत्ताः प्रवर्तिताः ॥ ८ ॥ मन्दैर्मन्दीकृतैर्यन्त्रशस्त्रपराक्रमैः । बहुव्रीहिर्वा । संहरणमुपसंहारः ॥ ९ ॥ महतो रथस्योत्तुङ्गे केतुप्रान्ते कृतास्पदं कृताधारं दीर्घवंशस्तम्भद्वयमिति शेषः। नन्वेक एक इति द्विर्वचनं चेद्वीप्साविवक्षायाम् । 'एकं बहुव्रीहिवदि'ति बहुव्रीहिवद्भावे एकैक इति स्यात् तदविवक्षायां तु सरूपैकशेषः स्यादिति चेन्नात्र वीप्सा । व्याप्यानेकविवक्षाभावात् । नाप्येकशेषः । सह विवक्षाभावात् । संख्यावाच्येकशब्दस्य द्विवचनानर्हत्वादेकवचनेन सेनयोः पुरुषभेदप्रत्यायनायोगाच्च । तस्मात्परस्परानपेक्षयोरेव पुरुषयोस्तन्त्रेणारोहणक्रियासंबन्धविवक्षणान्न कश्चिद्दोष इति ॥ १० ॥ श्यामा रात्रिरंशुभिर्दीर्घशुद्धांशुं चन्द्रमिव ॥ ११ ॥ १२ ॥ सुखमप्रतिबन्धमागन्तुं

प्रवृत्ताः सुखमागन्तुं सरसः सरितो यथा ॥ १३
योधदोर्द्रुमसंचारस्तनुतामाययौ शनैः ।
भूकम्पान्ते वनस्पन्द इवाभ्रान्त इवार्णवः ॥ १४
विनिर्गन्तुं प्रववृते रणादथ बलद्वयम् ।
वारिपूरश्चतुर्दिक्षु प्रलयैकार्णवादिव ॥ १५
उत्क्षिप्तमन्दरक्षीरसमुद्रवदनाकुलम् ।
सैन्यं प्रशाम्यदावर्तं शनैः साम्यमुपाययौ ॥ १६
क्रमेणासीन्मुहूर्तेन विकटोदरभीषणम् ।
अगस्त्यपीतार्णववच्छून्यमेव रणाङ्गणम् ॥ १७
शवसन्ततिसंपूर्णं वहद्रक्तनदाकुलम् ।
परिकूजनझङ्कारपूर्णझि[1]ल्लिवनोपमम् ॥ १८
वहद्रक्तसरित्स्रोतस्तरङ्गारवघर्घरम् ।
साक्रन्दार्धमृताहूतसप्राणव्यग्रमानवम् ॥ १९
मृतार्धमृतदेहौघसृतासृक्प्लुतनिर्झरम् ।
सजीवनरपृष्ठस्थशवस्पन्दनभ्रान्तिदम् ॥ २०
करीन्द्रशवराश्यग्रविश्रान्ताम्बुदखण्डकम् ।
विशीर्णरथसंघातं वातच्छिन्नमहावनम् ॥ २१
वहद्रक्तनदीरंहःप्रोह्यमानहयद्विपम् ।
शरशक्त्यृष्टिमुसलगदाप्रासासिसंकुलम् ॥ २२
पर्याणावनसंनाहकवचावृतभूतलम् ।
केतुचामरपट्टौघगुप्तं शवशरीरकम् ॥ २३
फणास्फुटकतूणीरकुञ्जकूजत्समीरणम् ।
शवराशिपलालौघतल्पसुप्तपिशाचकम् ॥ २४
मौलिहाराङ्गदद्योतशक्रचापवनावृतम् ।
श्वशृगालकराकृष्टसान्द्रान्त्रादीर्घरज्जुकम् ॥ २५
रक्तक्षेत्रक्वणत्किंचिच्छेषजीवनृदन्तुरम् ।
रक्तकर्दमनिर्मग्नसजीवनरदर्दुरम् ॥ २६
वराङ्गकवचप्रख्यनिर्गताक्षिशतोच्चयम् ।
वहद्भुजोरुकाष्ठौघघोररक्तसरिच्छतम् ॥ २७
साक्रन्दबन्धुवलितं मृतार्धमृतमानवम् ।
शरायुधरथाश्वेभपर्याणासंवरान्तरम् ॥ २८
नृत्यत्कबन्धदोर्दण्डमण्डलानसिताम्बरम् ।
मदमेदोवसागन्धपीडार्द्रघ्राणकोटरम् ॥ २९
उत्तालवर्धमृतेभाश्ववा[2]र्यमाणाल्पजीवितम् ।
वहद्रक्तनदीवीचिप्रहारहतदुन्दुभि ॥ ३०
उह्यमानमृतेभाश्वमकरासृक्सरिच्छतम् ।
म्रियमाणनरानीकफूत्कृतासृक्प्रणालिकम् ॥ ३१
स्वल्पजीवशरापूर्णमुखदक्रान्तितस्वनम् ।
पिण्डभार्यावसागन्धवातान्तोत्पीठलोहितम् ॥ ३२
उन्नासार्धमृतेभेन्द्रकराक्रान्तकबन्धकम् ।
निरधिष्ठितहस्त्यश्वपातितोच्चकबन्धकम् ॥ ३३
रुदत्क्रन्दत्परिभ्रष्टशवक्षुब्धासृगुद्धति ।
मृतभर्तृगले शस्त्रत्यक्तप्राणकुलाङ्गनम् ॥ ३४
सेनोत्क्रान्तततक्षिप्रबहुपान्थपरीक्षणम् ।
शवहारकराकृष्टसप्राणानुचराकुलम् ॥ ३५
केशशैवालवक्राब्जचक्रावर्तनदीशतम् ।
तरत्तुङ्गतरङ्गाढ्यवहद्रक्तमहानदम् ॥ ३६
अङ्गलग्नायुधोद्धारव्यग्रार्धमृतमानवम् ।

पतितुम् । सरसो मानसादेः सरितः सरय्वादयो यथा ॥ १३ ॥ अभ्रान्ते शरदि ॥ १४ ॥ **वारिपूर** इति । अर्थात्प्रलयान्ते इति गम्यते ॥ १५ ॥ उत्क्षिप्तो बहिर्निष्कासितो मन्दरो यस्मात्तथाविधक्षीरसमुद्रवत् । साम्यमव्याकुलताम् ॥ १६ ॥ जननिर्गमनक्रमेण । विकटा पूतनेश्वरी तस्या उदरमिव भीषणम् ॥ १७ ॥ झिल्ल्यो वनपतङ्गभेदाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ शवानां स्पन्दनेन जीवनभ्रान्तिदम् ॥ २० ॥ शवराशीनामग्रेषु शिखरेषु विश्रान्ता अम्बुदखण्डा यत्रेत्यतिशयोक्तिः । वातच्छिन्नमहावनमिवेति शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ पर्याणैः पल्याणैरवनैरङ्गरक्षकैश्चर्मादिभिः सन्नाहैः कवचैश्चावृतं भूतलं यत्र । गुप्तमाच्छन्नं शवशरीरकं यत्र ॥ २३ ॥ फणावदुच्छ्रिताग्रेष्वास्फुटकेषु छिद्रीकृतेषु तूणीरेषु कीचककुञ्जेष्विव कूजन्समीरणो वायुर्यत्र ॥ २४ ॥ मौलिना ह्रियन्त इति मौलिहाराश्चूडामणयः अङ्गदानि च तेषां द्योतैः शक्रचापानां वनेन समूहेनेवावृतं व्याप्तम् ॥ २५ ॥ रक्तपूर्णे क्षेत्रे क्वणन्तो घर्घरस्वरेण कूजन्तो नृदन्तुरा उद्घाटितदन्ताः पुरुषा यत्र । सजीवनरा एव दर्दुरा भेका यत्र ॥ २६ ॥ वराङ्गकवचं चित्रकञ्चुकम् ॥ २७ ॥ पर्याणान्तैरासंवरमाच्छन्नमन्तरं मध्यं यस्य ॥ २८ ॥ आनमितमुच्छ्रयादधरीकृतमिति यावत् ॥ २९ ॥ उत्तालुभिरूर्ध्वीकृततालुभिः ॥ ३० ॥ फूत्कृता फूत्कारेण निरस्यमाना मुखप्रदेशप्रसृता असृक्प्रणालिका यत्र ॥ ३१ ॥ स्वल्पजीवैः शरापूर्णमुखदक्कैश्च नरैरन्तिता निबद्धा आक्रन्दस्वना यत्र । 'अति अदि बन्धने' । वामकुक्षिस्थो मांसग्रन्थिविशेषः पिण्डभार्येत्युच्यते । तस्या वसायाश्च गन्धेनोपलक्षितं वातान्तेन वायुसंस्पर्शेन उत्पीठमिव घनीभूतं लोहितं यत्र ॥ ३२ ॥ सादिमरणान्निरधिष्ठितैरनियन्त्रितैः ॥ ३३ ॥ रुदद्भिः क्रन्दद्भिः परिभ्रष्टैः पतद्भिः शवैश्च क्षुब्धा असृगुद्धतिर्लोहितोच्छलनं यत्र । मृतस्य भर्तुर्गले आलिङ्ग्येति शेषः । दैवोपनीतेन शस्त्राघातेन त्यक्तप्राणा कुलाङ्गना यत्र । बुद्धिपूर्वकं शस्त्रघातेन भर्तृसहगमनं तु न शास्त्रार्थः ॥ ३४ ॥ संस्कार्यशवानयनाय स्वाम्याज्ञप्तायाः शिबिरनिविष्टसेनायाः सकाशादुत्क्रान्तैर्निर्गतैः प्रत्येकं रणभूप्रवेशभीरुत्वात्ततैः संततैः क्षिप्रैः शीघ्रप्रवृत्तैर्बहुभिः पान्थैः कृतं स्वस्वजनशवपरीक्षणं यत्र । शवान् हरन्तीति शवहारास्तेषां स्वाभिलषितशवान्वेषणत्वरया कराकृष्टसप्राणनरैरनुचरैर्भृत्यैराकुलम् ॥ ३५ ॥ केशाः शैवालानि वक्राण्यब्जानि चक्राण्यावर्ता येषु तथाविधं रक्तनदीशतं यत्र ॥ ३६ ॥ विदेशे मृतानां शोकात्साक्रन्दं हुता दत्तास्तदङ्गभूषणा-

---

१ झिल्ली इति पाठः.

२ मार्यमाण इति पाठः.

विदेशमृतसाक्रन्दद्धुताङ्गगजवाजिनम् ॥ ३७
प्राणान्तस्मृतपुत्रेष्टमातृदेवपराभिधम् ।
हाहाहीहीतिकथितमर्मच्छेदनवेदनम् ॥ ३८
म्रियमाणमथौजिष्ठद्विष्टप्रारब्धसंचयम् ।
दन्तियुद्धासमर्थाग्रमृतदेहेष्टदैवतम् ॥ ३९
म्रियमाणमहावज्ञाशूराश्रितपलायनम् ।
अशङ्किताऽसृगावर्तभीमास्पदगमोत्सुकम् ॥ ४०
मर्मच्छेदशराघातव्यथाविदितदुष्कृति ।
कबन्धबन्धप्रारब्धवेतालवदनाक्रमम् ॥ ४१
उह्यमानध्वजच्छत्रचारुचामरपङ्कजम् ।
किरत्संध्यारुणं दिक्षु तेजस्कं रक्तपङ्कजम् ॥ ४२
रथचक्रधरावर्तं रक्तार्णवमिवाष्टमम् ।
पताकाफेनपुञ्जाढ्यं चारुचामरबुद्बुदम् ॥ ४३
विपर्यस्तरथं भूमिपङ्कमग्नपुरोपमम् ।
उत्पातवातनिर्धूतद्रुमं वनमिवाततम् ॥ ४४
कल्पदग्धजगत्प्रख्यं मुनिपीतार्णवोपमम् ।
अतिवृष्टिहतं देशमिव प्रोज्झितमानवम् ॥ ४५
कलापकुन्तवलितं भुशुण्डीमण्डलाकुलम् ।
मत्तनागशताकारशवतोमरमुद्गरम् ॥ ४६
शिलाशिखरसंजाततालजालमिवाततम् ।
तरद्रक्तनदीतीरजातकुन्तोन्नतद्रुमम् ॥ ४७
नागांसस्यूतहेत्योघवृक्षांशुकुसुमाकुलम् ।
कङ्ककृष्टान्त्ररसनावृन्दजालकिताम्बरम् ॥ ४८
असृक्सरित्तीरजातकुन्तोन्नतवनद्रुमम् ।
असृक्सरोवरोर्ध्वस्थपताकानलिनीगणम् ॥ ४९
रक्तकर्दमनिर्मग्ननराहूतसुहृज्जनम् ।
करीन्द्रकुणपापातनिर्यद्भग्नजनेक्षितम् ॥ ५०
हेतिलूनलतैर्वृक्षैः संदिग्धार्धकबन्धकम् ।
असृङ्नदीवहद्धस्तिकटकर्पटनौगणम् ॥ ५१
रक्तस्रोतःस्फुरच्छुक्लवस्त्रडिण्डीरपिण्डकम् ।
संचारनियतक्षिप्रभृत्यविच्छिन्नमानवम् ॥ ५२
इतश्चेतश्च निपतत्कबन्धैरवदानवम् ।
ऊर्ध्वस्थूलाक्षचक्रौघच्छिन्नसैन्यद्रवज्जनम् ॥ ५३
रक्तनिःस्वनभाङ्कारफेत्कारार्धमृतारवम् ।
शिलामुखललद्रक्तधाराधूतरजःखगम् ॥ ५४
सुतालोत्तालवेतालतालताण्डवसंकटम् ।
पर्यस्तरथदार्वन्तरर्धान्तरितसङ्कटम् ॥ ५५
अन्तस्थसज्जीवभटस्पन्दिस्पन्दनभीतिदम् ।
रक्तकर्दमपूर्णास्यकिंचिज्जीवकृपाच्छवम् ॥ ५६
किंचिज्जीवनरोद्ग्रीवदुःखदष्टश्ववायसम् ।
एकामिषोत्कक्रव्यादयुद्धकोलाहलाकुलम् ।
एकामिषार्थयुद्धेहामृतक्रव्यादसंकुलम् ॥ ५७
विवृत्तासंख्याश्वद्विरदपुरुषाधीश्वररथ-
प्रकृत्तोष्ट्रग्रीवाप्रसृतरुधिरोद्गारसुसरित् ।
रणोद्यानं मृत्योस्तदभवदशुष्कायुधलतं
सशैलं कल्पान्ते जगदिव विपर्यस्तमखिलम् ॥ ५८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो॰ आहववर्णनं नामाष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

दयो गजा वाजिनश्च यत्र । क्लीबे सुब्लुक् छान्दसः ॥ ३७ ॥ परोऽन्यः परमेश्वरो वा । तेषां अभिधा नामानि ॥ ३८ ॥ पराक्रममकृत्वैव म्रियमाणैर्मथैर्देवोन्मथितैरोजिष्ठैर्बलवत्तरैर्द्विष्टो निन्दितः स्वप्रारब्धकर्मसंचयो यत्र । दन्तियुद्धेष्वसमर्थैर्दन्त्यग्रे मृतप्रायदेहैर्विमर्दभयादिष्टानि प्रार्थितानि दैवतानि यत्र ॥ ३९ ॥ म्रियमाणेषु महत्या पादाघाताद्यवज्ञया अपराधेन अशूरैराश्रितं पलायनं यत्र । अतएवाशङ्किता निःशङ्का असृगावर्तभयानकस्थानेष्वपि गमनोत्सुका गमनोन्मुखा यत्र ॥ ४० ॥ मर्मच्छेदिन्या शराघातव्यथया विदितानुमिता जन्मान्तरस्वदुष्कृतिर्यत्र । पलायमानकबन्धानां बन्धनेन रुधिरपानाय प्रारब्धा वेतालवदनाक्रमा यत्र ॥ ४१ ॥ रक्तहृदेषूह्यमानानि ध्वजच्छत्रचामराणि पङ्कजानि सिताम्भोजानि यत्र । रक्तहृदेषु संध्यारागप्रतिफलनादरुणं तेजस्कं तेजःसमूहलक्षणं रक्तपङ्कजं कोकनदं दिक्षु किरत् विक्षिपत् ॥ ४२ ॥ रथास्तच्चक्राणि च क्रमाद्धराः पर्वता आवर्ताश्च यत्र तथाविधाम् । प्रसिद्धार्णवसप्तकाधिक्यादष्टमं रक्तार्णवमिव स्थितम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ हतो देश इति प्रथ-

१ तिर्यग्भग्न इति पाठः. २ नवदानवं इति पाठः.

मान्तपाठश्छान्दसः ॥ ४५ ॥ कलापैर्भूषणैः शरैश्च वलितं व्याप्तम् । नागा गजास्तदाकाराः शवाः, नागा सर्पास्तदाकारास्तोमरमुद्गराश्च यत्र ॥ ४६ ॥ पूर्वार्धोक्तार्थे उत्तरार्धोक्तोऽर्थो हेतुः ॥ ४७ ॥ नागानां गजानामङ्गेषु स्यूताः प्रोता हेत्योघा एव वृक्षास्तेषामंशवः किरणास्तल्लक्षणैः कुसुमैराकुलम् । जालकितं संजातजालकमिव कृतम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ करीन्द्राणां कुणपेभ्यः शवेभ्य आपातनिर्यद्भिरीषन्निर्गतैर्भग्नकव्यादिजनैरीक्षितम् ॥ ५० ॥ असृङ्नदीषु वहन्तः प्लवमाना हस्तिनां कटा गण्डाः कर्पटानि पल्याणवस्त्राणि च नौगणा नौकासमूहा यत्र ॥ ५१ ॥ डिण्डीरः फेनः । संचाराय नियतैराज्ञप्तैः क्षिप्रैः शीघ्रकारिभिर्भृत्यैर्विच्छिन्ना विवेचिताः ॥ ५२ ॥ ऊर्ध्वीभूतैः स्थूलाक्षैर्बृहच्छिद्रैश्चक्रौघैः ॥ ५३ ॥ रक्तनिःस्वनसहिता भाङ्कारफेत्काररूपा अर्धमृतप्राण्यारवा यत्र । शिलामुखेषु ललन्त्याः स्रवन्त्या रक्तधारायाः पानाय निरालम्बेन पक्षविधूननेनोद्धूतरजसः कङ्कादिखगा यत्र ॥ ५४ ॥ सङ्कटा जीवद्भटाः ॥ ५५ ॥ किंचिज्जीवत्वात्कृपां अन्ततः प्राप्नुवन्तः शवा यत्र ॥ ५६ ॥ युद्धेहाभिर्युद्धचेष्टाभिः ॥ ५७ ॥ विशेषेण वृत्तानां मृतानां परि-

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ३९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथ वीर इवारक्तः कालेनास्तमितो रविः ।
अस्त्रतेजःपरिम्लानप्रतापोऽब्धौ समुज्झितः ॥ १
रणरक्तरुचिर्व्योमदर्पणप्रतिबिम्बिता ।
जहौ सूर्यशिरश्छेदे संध्यालेखोदभूत्क्षणम् ॥ २
भूपातालनभोदिग्भ्यः प्रलयाब्धिजलौघवत् ।
समाजग्मुस्तनत्ताला वेताला वलया इव ॥ ३
मृष्टध्वान्तासिवलिते दिननागेन्द्रमस्तके ।
संध्यारागारुणं कीर्णं तारानिकरमौक्तिकम् ॥ ४
निःसत्त्वेषु तमोन्धेषु रसनारसशालिषु ।
संकोचमाययुः पद्मामृतानां हृदयेष्विव ॥ ५
मीलत्पक्षाः क्षणात्सुप्ताः कृच्छ्रप्रोच्छ्रितकन्धराः ।
कुलायेषु खगा आसञ्छवाङ्गेष्विव हेतयः ॥ ६
आसन्नचन्द्रसुभगा लोकाः कुसुमपङ्क्तयः ।
उल्लसद्धृदया जाता वीरपक्षेष्विव श्रियः ॥ ७
रक्तवारिमयी सायमङ्गगुप्तशिलीमुखा ।
संकुचद्वक्रपद्माभूद्रणभूमिरिवाब्जिनी ॥ ८
उपर्यभूद्व्योमसरस्ताराकुमुदमण्डितम् ।
अधस्त्वभूद्वारिसरः स्फुरत्कुमुदतारकम् ॥ ९
तमस्यपेतभीतानि भूतानि मिलितान्यलम् ।
पयांसीव विसेतूनि प्रसृतानि दिशं प्रति ॥ १०
आसीद्रणाङ्गणं गायद्वेतालकुलसंकुलम् ।
क्वणत्कङ्कालकाङ्क्षकङ्ककाकोलकेलिमत् ॥ ११
अथ काष्ठचिताज्वालसताराम्बरभास्वरम् ।
पचत्पचपचाशब्दिमेदोमांसमयानलम् ॥ १२
सर्वाङ्गास्थिस्फुटास्फोटस्फुटच्चितिचयोन्मुखम् ।
वेताललल्लनारब्धजललीलातिरोहितम् ॥ १३
श्वकाकयक्षवेतालतालकोलाहलोल्बणम् ।
गमागमेन भूतानां समुड्डीनवनोपमम् ॥ १४
रक्तमांसवसामेदोहरणव्यग्रडाकिनि ।
चर्वितासृग्वसामांसस्रवत्सृक्किपिशाचकम् ॥ १५
मध्यमध्यचितालोकप्रकटासृक्शवव्रजम् ।
विरूपिकानीयमानस्वांसन्यस्तमहाशवम् ॥ १६
उत्ताण्डवोग्रकुम्भाण्डमण्डलीड्डामरोदरम् ।
छमिच्छमित्प्रलापान्तं मेदोसृग्बाष्पसाम्बुदम् ॥ १७
वहद्रक्तनदीरंहोरूढभूचररूपिकम् ।
वेतालकुलकङ्कालकर्षणाकुलकाकलम् ॥ १८
मृतेभोदरमञ्जूषासुप्तवेतालबालकम् ।
विविक्तैककरणोद्देशपानक्रीडास्थराक्षसम् ॥ १९
मत्तवेतालकलहचितालातरणोज्ज्वलम् ।

वर्तितानां चासंख्यानामश्वादीनां प्रकृत्ताभ्यश्छिन्नाभ्य उष्ट्रग्रीवाभ्यश्च प्रसृता रुधिरोद्गारैः शोभनाः सरितो यत्र । अशुष्का रक्तसेकपल्लविता आयुधलता यत्र तथाविधं रणभूमिलक्षणं मृत्योरुद्यानमुपवनमासीत् ॥ ५८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे आहववर्णनं नामाष्टत्रिंशः सर्गः ॥३८॥

सूर्यस्यास्तमयः संध्या रक्षोवेतालसंकुला ।
बीभत्सबहलं रात्रौ रणस्थानं च वर्ण्यते ॥ १ ॥

सूर्यपक्षे अस्त्रतेजसि स्वच्छे नभसि परिम्लानप्रतापो मन्दरश्मिः । समुज्झितस्त्यक्तः पातित इति यावत् ॥ १ ॥ सूर्यलक्षणस्य सादिनः शिरसश्छेदे पातने सति प्राग्व्योमदर्पणे प्रतिबिम्बिता रक्तरुचिर्व्योम जहौ । क्षणमल्पकालम् ॥ २ ॥ सर्वदिग्वलयनाद्वलयाकाराः स्तनन्तो ध्वनन्तस्तालाः करताला येषां, स्तनन्तो ध्वनन्तस्ताला इव दीर्घा वा वेतालाः ॥ ३ ॥ दिनलक्षणस्य नागेन्द्रस्य गजश्रेष्ठस्य मस्तके मृष्टेन शाणनिघृष्टेन ध्वान्तासिना वलिते खण्डिते सति रागो रक्तं तेनारुणं तारानिकरलक्षणं गजमौक्तिकं विकीर्णमित्युत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥ निःसत्त्वेषु निर्गतहंसादिजन्तुषु निष्प्राणेषु च । तमसान्धकारेण मोहेन चान्धेषु । रसशालिषु सरःसु प्राग्जीवनप्रेमवत्सु च । रसनाः प्राग्भ्रमरादिभिः प्राणैश्च ध्वनन्तः ॥ ५ ॥ हेतिपक्षे कृच्छ्रेण मरणदुःखेन प्रोच्छ्रिता उन्नामिताः कन्धराः कण्ठा यैः ॥ ६ ॥ आसन्नस्य चन्द्रस्य सुभगालोकलक्षणास्तत्सदृशाश्च कुमुदादिकुसुमपङ्क्तयः ॥ ७ ॥ अब्जिनीपक्षे संध्यारागप्रतिफलनाद्रक्तसदृशवारिप्रचुराः । शिलीमुखा बाणा भ्रमराश्च । वक्राण्येव वक्राणीव वा पद्मानि यस्याः ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रागपेतानि वियुक्तानि पश्चान्मिलितान्यप्यपरिचयात्परस्परस्माद्भीतानीत्यर्थः ॥ १० ॥ कङ्कालकानां शवानामङ्के उत्सङ्गे ॥ ११ ॥ अथ रणाङ्गणं वक्ष्यमाणविशेषणमासीदित्यासर्गान्तमनुवर्तते ॥ १२ ॥ अस्थ्नां स्फुटैरासमन्तात्स्फोटैः स्फुटन्तश्चितिचया एव वीरवदुन्मुखाः प्राधान्येन प्रकाशमाना यत्र । वेताललल्लनाभिरारब्धं जललीला जलक्रीडा तस्यामिव चिताग्निषु तिरोहितमन्तर्धानं यत्र ॥ १३ ॥ १४ ॥ स्रवन्त्यौ सृक्किणी ओष्ठप्रान्तौ येषां तथाविधाः पिशाचका यत्र ॥ १५ ॥ मध्यमध्यचितासु आलोकाः पिशाचैरालोक्यमानाः प्रकटासृजः शवव्रजा यत्र । विरूपिकाः पूतनाः ॥ १६ ॥ कुम्भाण्डाः पिचण्डिलाः पिशाचजातिभेदाः । छमिच्छमिदिति प्रलापा इव शववक्रान्ते ज्वालाशब्दा यत्र । मेदोसृजां बाष्पैः सार्द्रधूमैः साम्बुदमिव ॥ १७ ॥ रक्तनदीरंहसि रूढा निखातपादा अतएव भूचरीव लक्ष्यमाणा रूपिका यत्र । वेतालकुलानां कङ्कालानां शवानां कर्षणासु कुलोच्चितानि काकलानि हर्षकलकूजितानि यत्र ॥ १८ ॥ १९ ॥ चिताना-

वहद्रक्तवसामिश्रगन्धबन्धुरमारुतम् ॥ २०
रूपिकापेटिकावान्तारणट्टटरटारवम् ।
अर्धपक्वशवास्वादलुब्धयक्षोल्लसत्कलि ॥ २१
तुङ्गवङ्गकलिङ्गाङ्गतङ्गणाङ्गलगत्खगम् ।
तारापातोपमहसत्संमुखज्वालरूपिकम् ॥ २२
पतद्वेतालसोल्लासमध्यस्थासृग्विरूपिकम् ।
पिशाचाकर्णिताभ्यर्णयोगिनीगणनायकम् ॥ २३
प्रसृतान्त्रमहातन्त्रीप्रायसंपन्नवादनम् ।
पिशाचवासनोत्क्रान्तपिशाचीभूतमानवम् ॥ २४
रूपिकालोकनापूर्वत्रासार्धमृतसङ्कटम् ।
कचिद्वेतालरक्षोभिरपरीपूर्णमद्रकम् ॥ २५
स्वरूपिकास्कन्धपतच्छवत्रस्तनिशाचरम् ।
नभःसंघट्टितापूर्वभूतपेटकसंकटम् ॥ २६
अतिप्रयत्नापहृतम्रियमाणनरामिषम् ।
स्वभक्ष्यापेक्षपक्षेषु विक्षिप्तशवराशिवत् ॥ २७
शिवामुखानलशिखाखण्डोत्थमितिरक्तगैः ।
समुड्डीननवाशोकपुष्पगुच्छमिवाभितः ॥ २८
कबन्धकन्धराबन्धव्यग्रवेतालबालकम् ।
यक्षरक्षःपिशाचादिकचदाकाशगोल्मुकम् ॥ २९
आकाशभूधरनिकुञ्जगुहान्तराल-
पिण्डोपमण्डिततमोम्बुदपीठपूरम् ।
व्यालोलभूतरभसाकुलकल्पवात-
व्याधूतलोककरकाण्डकपेटकल्पम् ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे ली० निशाचराकुलरात्रिरणाङ्गणवर्णनं नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥३९॥

चत्वारिंशः सर्गः ४०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवं निशाचराचारचिरघोरे रणाङ्गणे ।
अहनीव जनाचारे स्थिते यामावरेहिते ॥ १
हस्तहार्यतमःपिण्डस्फुटकुड्ये निशागृहे ।
लाभोच्छदोच्चलचते भूतसङ्घे प्रवल्गति ॥ २
निःशब्दे ध्वान्तसंचारे निद्रारुद्धककुब्गणे ।
लीलापतिरुदारात्मा किंचित्खिन्नमना इव ॥ ३
प्रातःकार्यं विचार्याशु मन्त्रिभिर्मन्त्रकोविदैः ।
दीर्घचन्द्रसमाकारे शयने हिमशीतले ॥ ४
चन्द्रोदरनिभे चारुगृहे शिशिरकोटरे ।
निद्रां मुहूर्तमगमन्मुद्रितेक्षणपुष्करः ॥ ५
अथ ते ललने व्योम तत्परित्यज्य तद्गृहम् ।
रन्ध्रैर्विविशतुर्वातलेखेऽब्जमुकुलं यथा ॥ ६

श्रीराम उवाच ।

कियन्मात्रमिदं स्थूलं शरीरं वाग्विदांवर ।
रन्ध्रेण तन्तुतनुना कथमाश्वाविशत्प्रभो ॥ ७

मलातैर्ज्वलदुल्मुकैर्यो रणस्तेनोज्वलं दीप्रम् ॥ २० ॥ रूपिकाणां पूतनाभेदानां पेटिका करण्डास्तासामेव प्रसिद्धाः । यक्षाणां उल्लसन्कलिः कलहो यत्र ॥ २१ ॥ तुङ्गेषु वङ्गादिदेशजानामङ्गेषु लगन्तो निशाचरखगा यत्र । तारापातोपमैर्दशनैर्हसन्त्यः संमुखीकृतज्वालारूपिका यत्र ॥ २२ ॥ असृक्पिपच्छिले पतत्सु वेतालेषु हासादिसोल्लासा असृक्प्रधाना विरूपिका यत्र ॥ २३ ॥ आन्त्रमहातन्त्रीभिः प्रायेण संपन्नानि वादनानि यत्र ॥ २४ ॥ रूपिकाणामालोकनादपूर्वत्रास आकस्मिकं भयं तस्मात् । मद्रकं कल्याणोत्सवः ॥ २५ ॥ नभसि संघट्टितैरपूर्वैः प्रसिद्धविलक्षणैर्भूतपेटकैः संकटं निरन्तरम् ॥ २६ ॥ स्वेषु स्वीयेषु भक्ष्यापेक्षेपु पक्षेपु ॥ २७ ॥ शिवा जम्बुकास्तन्मुखानलज्वालाभिरखण्डमनुच्छेदमुत्थमितिभिर्मूर्च्छान्तःप्राप्तसंज्ञैः रक्तगै रक्तव्याप्तैर्नरैश्च ॥ २८ ॥ कबन्धकन्धरासु च्छिन्नशिरोबन्धनक्रीडासु व्यग्रा वेतालबालका यत्र । यक्षादीनां कचन्तो दीप्यमाना आकाशगा उल्मुका ज्वलदलातानि यत्र ॥ २९ ॥ आकाशभूधरेषु तदीयनिकुञ्जानां गुहानां चान्तरालेषु च पिण्डवन्निबिडतया उपमण्डितस्तमोलक्षणः अम्बुदपीठानां पीठवत्प्रतिष्ठिताम्बुदानां पूरः समूहो यत्र । व्यालोलानां भूतानां रभसेन वेगेन आकुलं, कल्पवातैर्व्याधूता लोका जनास्तदीयकरकादिसंभाराश्च यत्र तथाविधं यदण्डकपेटं ब्रह्माण्डोदरं तत्कल्पं रणाङ्गणमासीदित्यर्थः ॥ ३० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे निशाचराकुलरात्रिरणाङ्गणवर्णनं नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

सुप्ते विदूरथे वेश्मप्रवेशो ज्ञप्तिलीलयोः ।
आतिवाहिकदेहस्य तत्त्वं चात्र निरूप्यते ॥ १ ॥

निशाचराणामाचारेण चिरं घोरे भयानके रणाङ्गणे । यामानां यमसंबन्धिनां दूतानामवराणां निकृष्टानां पिशाचादीनां च ईहिते चेष्टिते । अहनि जनानां यथोचिताचारवत् एवं वर्णितप्रकारेण स्थिते सतीत्यर्थः ॥ १ ॥ हस्तेन हर्तुं शक्यैरिव निबिडैस्तमःपिण्डैः स्फुटानि प्रकटीभूतानि कुड्यानि यत्र तथाविधे निशालक्षणे गृहे भक्ष्यसमृद्धिलाभे उच्छदं उद्गतवस्त्रं, उच्चलं पलायमानं च तं याच्ञादैन्यं यस्मात्तथाविधे भूतसङ्घे प्रवल्गति क्रीडति सति । चते याचने । घञर्थे कविधानमिति भावे कः ॥ २ ॥ रणाङ्गणस्थितिमुक्त्वा नगरस्थितिमाह—**निःशब्द इति।** ककुब्गणशब्देन दिक्समूहस्थितप्राणिनो लक्ष्यन्ते ॥ ३ ॥ ४ ॥ अगमत्प्राप ॥ ५ ॥ ते ललने ज्ञप्तिलीले ॥ ६ ॥ **सूक्ष्मतमब्रह्माण्डच्छिद्रान्निर्गमने प्राक्पृष्टमेवार्थं रामः पुनर्दृढीकारायाधिक-**

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

आधिभौतिकदेहोऽहमिति यस्य मतिभ्रमः ।
तस्यासावणुरन्ध्रेण गन्तुं शक्नोति नानघ ॥ ८
रोधितोऽहमनेनेति न माम्यत्रेति यस्य धीः ।
अनुभूतानुभवती भवतीत्यनुभूयते ॥ ९
येनानुभूतं पूर्वार्धे गच्छामीति स तत्क्रियः ।
कथं भवति पश्चार्धे गमनोन्मुखचेतनः ॥ १०
नहि वार्यूर्ध्वमायाति नाधो गच्छति पावकः ।
या यथैव प्रवृत्ता चित्सा तथैव प्रतिष्ठिता ॥ ११
छायायामुपविष्टस्य कुतस्तापानुभूतयः ।
यस्य संवेदनेऽन्योऽर्थः केनचिन्नानुभूयते ॥ १२
यथा संवित्तथा चित्तं सा तथावस्थितिं गता ।
परमेण प्रयत्नेन नीयतेऽन्यदशां पुनः ॥ १३
सर्पैकप्रत्ययो रज्ज्वामसर्पप्रत्यये बलात् ।
निवर्ततेऽन्यथा त्वेष तिष्ठत्येव यथास्थितः ॥ १४
यथा संवित्तथा चित्तं यथा चित्तं तथेहितम् ।
बालं प्रत्यपि संसिद्धमेतत्को नानुभूतवान् ॥ १५
यः पुनः स्वप्नसंकल्पपुरुषः प्रतिमाकृतिः ।
आकाशमात्रकाकारः स कथं केन रोध्यते ॥ १६
चित्तमात्रं शरीरं तु सर्वस्यैव हि सर्वतः ।
विद्यते वेदनाच्चैतत्कचिदेतीव हृद्गतात् ॥ १७
यथाभिमतमेवास्य भवत्यस्तमयोदयम् ।
आदिसर्गे स्वभावोत्थं पश्चाद्द्वैतैक्यकारणम् ॥ १८
चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम् ।
विद्ध्येतत्त्रयमेकं त्वमविनाभावनावशात् ॥ १९
एतच्चित्तशरीरत्वं विद्धि सर्वगतोदयम् ।
यथासंवेदनेच्छत्वाद्यथासंवेदनोदयम् ॥ २०
वसति त्रसरेण्वन्तर्ध्रियते गगनोदरे ।
लीयतेऽङ्कुरकोशेषु रसीभवति पल्लवे ॥ २१
उल्लसत्यम्बुवीचित्वे प्रनृत्यति शिलोदरे ।
प्रवर्षत्यम्बुदो भूत्वा शिलीभूयावतिष्ठते ॥ २२
यथेच्छमम्बरे याति जठरेऽपि च भूभृताम् ।
अनन्तराकाशवपुर्धत्तेऽथ परमाणुताम् ॥ २३
भवत्यद्रिर्धराधारो बद्धपीठो नभः शिराः ।

जिज्ञासया पृच्छति—**कियदि**ति । कियन्मात्रं चतुर्हस्तप्रमाणदैर्घ्यमिति यावत् ॥ ७ ॥ असौ स्थूलदेहः । अणुरन्ध्रेण सूक्ष्मच्छिद्रेण ॥ ८ ॥ तत्कुतस्तत्राह—**रोधित** इति । रोधितो निरुद्धः अत्रास्मिञ्छिद्रे न मामि मातुं न शक्नोमि नरदेहस्वभावत्वादिति यस्य धीः पूर्वं शतशोऽनुभूतमेव स्थूलदेहस्वरूपत्वमात्मनोऽनुभवती भवति । शप्श्यनोर्नित्यवचनान्नुमभावश्छान्दसः । तेन इति एवंरीत्या अगमनमेवानुभूयते इत्यर्थः ॥ ९ ॥ येन तु स्थूलनरदेहतादात्म्यबुद्ध्यभावादातिवाहिकदेहमात्रत्वनिश्चयाच्च पूर्वार्धपौर्वकालिकदृढवासनासमृद्धं सूक्ष्मतमेऽपि च्छिद्रे गच्छामि गमनसमर्थोऽस्मीत्येवं शतशोऽनुभूतं स तादृशगमनस्वभावोन्मुखात्मचेतनांशस्वभावः पुरुषः पश्चार्धे उत्तरकाले तत्क्रियः स्थूलदेहानुरूपनिरोधादिक्रियाविशिष्टः कथं भवति । प्रागाविर्भूतशक्तिस्वभावस्यान्यथात्वायोगादिति भावः ॥ १० ॥ बहिरपि वस्तुशक्तिस्वभावस्तथैव नियतो दृष्ट इत्याह—**नही**ति । प्रवृत्ता प्रागाविर्भूतशक्तिः ॥ ११ ॥ स्थूलदेहात्मबुद्धिरहितयोगिपिशाचादीनामपि निरोधदुःखाभावे द्वैतमात्राध्यासरहितानां तत्त्वज्ञानां तद्दुःखं नास्तीति किं वक्तव्यमित्याशयेनाह—**छायाया**मिति । यस्य परमात्मनः सम्यग्वेदने साक्षात्कारे सति ॥ १२ ॥ नन्वधिष्ठाने संविदि स्थौल्यसौक्ष्म्यादिशक्त्याविर्भावेऽपि चित्तस्य तदनुविधायित्वं कुतस्तत्राह—**यथे**ति । कथं तर्ह्यन्यथाभावस्तत्राह—**परमेणे**ति । योगज्ञानाभ्यासादिप्रयत्नेनेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तत्र ज्ञानप्रयत्नेनान्यथाभावमुदाहरति—**सर्पे**ति । असर्पप्रत्यये रज्जुतत्त्वनिर्णये सति ॥ १४ ॥ चित्तस्य संविच्छक्त्यनुसारित्वमिव चेष्टायाश्चित्तानुसारित्वमपि प्रसिद्धतरमित्याह—**यथे**ति ॥ १५ ॥ ननु स्थूलदेहवदातिवाहिकं चित्तशरीरमपि कुतो न रोध्यते तत्राह—**य** इति ॥ १६ ॥ ननु भौतिकस्यास्य देहस्य ज्ञानबलाद्वा कथं चित्तशरीरत्वप्राप्तिस्तत्राह—**चित्तमात्र**मिति । हृद्गताद्वेदनाद्वेदनं ज्ञानं तद्बलादेति आयातीव । तथाच न भूतानि चित्तात्पृथक्सन्तीति भावः ॥ १७ ॥ भूतानां चित्तादपृथक्सत्तामुपपादयति—**यथाभिमत**मिति । अस्य परमात्मनः अभिमतं चित्तवृत्तिस्तदनतिक्रम्येति यथाभिमतम् । अस्य भूतजातस्य । अस्तमयोदयमिति समाहारद्वन्द्वः । स्वभावः स्वाभाविकमज्ञानं कर्म वा तदुत्थम् । स्थूलानि भूतानि भौतिकानि च द्वैतं तेषां मेलनेनैकदेहभावेनैक्यं च तत्र कारणं पञ्चीकरणं पश्चाद्भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ एवं चित्ताव्यक्तयोरपि न शुद्धचितः पृथक्सत्तेत्याह—**चित्ताकाश**मिति । अविनाभावना अधिष्ठानसत्ताव्यतिरेकेणास्फुरणं तद्वशात् ॥ १९ ॥ एवमधिष्ठानसत्ताधीनसत्तासाम्येऽपि स्थूलात्सूक्ष्मे अनिरोधहेतुर्विशेषोऽस्तीत्याह—**एत**दिति । सर्ववस्तुषु गतः प्राप्त उदयः स्वैरमाविर्भावशक्तिर्यस्य तत्तथाविधं विद्धि । तत्कुतः । यतो यथासंवेदनोदयं संवेदनं पूर्ववासनाकर्मानुसारिपदार्थस्फूर्तिस्तदनतिक्रम्योदयो यस्य तथास्वभावं न बाह्यवस्तुशक्त्यनुसारिस्वभावम् । तदपि कुतः । यथासंवेदनेच्छत्वात् । यतः शुक्तिमपि रजतात्मना संविदितामिच्छति न शुक्तिशक्तिमनुसृत्योपेक्षते । तथाच स्थूलस्य बाह्यवस्त्वनुसारित्वान्निरोधेऽपि न संवेदनेच्छामात्रानुसारिणश्चित्तशरीरस्य निरोध इति भावः ॥ २० ॥ सर्वगतोदयत्वं प्रपञ्चयति—**वसती**त्यादिना ॥ २१ ॥ २२ ॥ न विद्यतेऽन्तः आकाशवपुरवकाशस्वरूपं यत्र तथाविधं सत्परमाणुतां धत्ते ॥ २३ ॥ वनलक्षणं तनूरुहं दधत् सत् अद्रिर्भवति । बद्धपीठो दृढमूलः । देह-

देहस्यान्तर्बहिरपि दधद्वनतनूरुहम् ॥ २४
भवत्याकाशमाधत्ते कोटीः पद्मजसद्मनाम् ।
अनन्याः स्वात्मनोऽम्भोधिरावर्तरचना इव ॥ २५
अनुद्विग्नप्रबोधोऽसौ सर्गादौ चित्तदेहकः ।
आकाशात्मा महान्भूत्वा वेत्ति प्रकृततां ततः ॥ २६
असत्यमेव वारित्वं बुद्ध्योदेतीव तत्तथा ।
वन्ध्यापुत्रोऽयमस्तीति यथा स्वप्ने भ्रमो नरः ॥ २७

श्रीराम उवाच ।

किं चित्तमेतद्भवति किंवा भवति नो कथम् ।
कथमेव न सद्रूपं नान्यद्भवति वीक्षणात् ॥ २८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

प्रत्येकमेव यच्चित्तं तदेवंरूपशक्तिकम् ।
पृथक्प्रत्येकमुदितः प्रतिचित्तं जगद्भ्रमः ॥ २९
क्षणकल्पजगत्सङ्घाः समुद्यन्ति गलन्ति च ।
निमेषात्कस्यचित्कल्पात्कस्यचिच्च क्रमं शृणु ॥ ३०
मरणादिमयी मूर्च्छा प्रत्येकेनानुभूयते ।
यैषा तां विद्धि सुमते महाप्रलययामिनीम् ॥ ३१
तदन्ते तनुते सर्गं सर्व एव पृथक्पृथक् ।
सहजस्वप्नसंकल्पान्संभ्रमाचलनृत्यवत् ॥ ३२
महाप्रलयरात्र्यन्ते चिरादात्ममनोवपुः ।
यथेदं तनुते तद्वत्प्रत्येकं मृत्यनन्तरम् ॥ ३३

श्रीराम उवाच ।

मृतेरनन्तरं सर्गो यथा स्मृत्यानुभूयते ।
चिरात्तथानुभवति नातो विश्वमकारणम् ॥ ३४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

महति प्रलये राम सर्वे हरिहरादयः ।
विदेहमुक्ततां यान्ति स्मृतेः क इव संभवः ॥ ३५
अस्मदादिः प्रबुद्धात्मा किलावश्यं विमुच्यते ।
कथं भवन्तु नो मुक्ता विदेहाः पद्मजादयः ॥ ३६
अन्ये त्वमिव ये जीवास्तेषां मरणजन्मसु ।
स्मृतिः कारणतामेति मोक्षाभाववशादिह ॥ ३७

स्यान्तरद्यादिभावः स्वप्ने प्रसिद्धो बहिस्त्विन्द्रजालादौ ॥ २४ ॥ स्वात्मनश्चित्तस्वरूपादनन्या अभिन्नाः पद्मजसद्मनां ब्रह्माण्डानां कोटीः आसमन्ताद्धत्ते ॥ २५ ॥ अनुद्विग्नः उद्वेगादविपर्यस्तः कर्मानुसारी प्रबोधो यस्य । आकाशात्मा आकाशादिक्रमेण महान् ब्रह्माण्डात्मा भूत्वा प्रकृततां प्रस्तुततां प्रारब्धकर्मानुसारिप्रवृत्तिम् ॥ २६ ॥ वारित्वं मृगतृष्णादौ यथेति शेषः । वन्ध्यापुत्रोऽयं नरोऽस्तीति यथा स्वप्ने भ्रम उदेतीत्यन्वयः ॥ २७ ॥ सूक्ष्मतमं चित्तमेव सर्वजगत्सर्वशक्तिमत् तदेवापरिज्ञाततत्त्वं स्थूलमिव भूत्वा परतन्त्रं भवति । परिज्ञाततत्त्वं तु व्यवहारे सर्वत्राप्रतिहतं स्वतन्त्रमित्युक्तं तत्र किमस्मदादिचित्तं प्रत्येकमेवंशक्तिकं भवत्युत न । आद्ये प्रतिचित्तं विचित्रसर्वभेदसत्त्वप्रसङ्गः । द्वितीये तु चित्ताजन्यं चित्तादन्यदेव जगद्रूपं स्यात्तथैव सर्वैर्वीक्षणात्तथा च ज्ञानेन चित्तनाशेऽपि जगदनुवृत्तिरेव स्यादित्याशयेन श्रीरामः पृच्छति—**कि**मिति । एतदस्मदादिसंबन्धिचित्तं एतदुक्तशक्तिकं भवति किंवा नो भवति । आद्ये प्रतिचित्तं भिन्नं जगत्सद्रूपं कथं न । द्वितीये तु अन्यत्कथं न भवतीति कथंशब्दद्वयस्य प्रत्येकमन्वयः ॥ २८ ॥ तत्राद्यकल्पमेवाभ्युपगम्य वसिष्ठ उत्तरमाह—**प्रत्येक**मिति ॥ २९ ॥ ३० ॥ कथं तर्हि महाप्रलयानन्तरं सृष्टिप्रवादस्तत्राह—**मरणे**ति । व्यष्टिकृतसर्गे प्राक्तनमरणमेव महाप्रलय इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ सहजान्स्वाभाविकाविद्योत्थानवस्थात्रयस्वप्नसंकल्पान् । 'तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः' इति श्रुतेः । संभ्रमश्चित्तमोहः ॥ ३२ ॥ आत्मनः परब्रह्मणः समष्टिमनोवपुर्हिरण्यगर्भः सत्यसंकल्पात्तनुते तथैव न तदतिक्रम्येति न प्रतिचित्तं जाग्रत्प्रपञ्चवैचित्र्यप्रसक्तिः । स्वप्नादौ तु वैचित्र्यं दृष्टत्वादिष्टमेवेति भावः । अथवायं दृष्टान्तः—यथा समष्टिमनोवपुर्हिरण्यगर्भः समष्टिभोग्यं प्रपञ्चं तनुते तथा व्यष्टिमनोमात्रो जीवोऽपि स्वस्वभोग्यं स्वप्नादिव्यष्टिप्रपञ्चमिति ॥ ३३ ॥ ननु 'यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति' इति श्रुत्या सर्वानुभवाच्च स्मृतिवत्क्रियाणामेकवस्तुविषयत्वं निश्चितं स्मृतिश्च स्वकारणानुभवस्य सत्यार्थत्वे यथार्था असत्यार्थत्वे त्वयथार्था । तत्रास्माकं भ्रान्तिबहुलत्वादसत्यसंकल्पत्वाच्चास्मत्स्मृतेरयथार्थत्वे तज्जन्यकतिपयस्वप्नादिप्रपञ्चस्यासत्यतास्तु । हिरण्यगर्भस्य तु सर्वज्ञत्वेनाभ्रान्तत्वात्सत्यसंकल्पत्वाच्च तत्स्मृतेरयथार्थत्वायोगेन तत्सृष्टप्रपञ्चस्य न मिथ्यात्वप्रसक्तिरित्याशयेन रामः शङ्कते—**मृते**रिति । यथा व्यष्टिजीवैर्मृतेरव्यवहितोत्तरकाले स्मृत्या स्वकृतसर्गोऽनुभूयते तथा समष्टिरपि चिरान्महाप्रलयादनन्तरं स्वकीयया यथार्थस्मृत्या सृष्टं प्रपञ्चमनुभवति अतस्तत्स्मृत्यारूढप्राक्तनसत्यार्थानामेवैतत्कल्पीयसत्यविश्वकारणत्वसंभवाद्विश्वमकारणं ब्रह्मातिरिक्तसत्यकारणताशून्यमिति यत्प्राक्प्रतिज्ञातं तन्मतव्याघात इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ भवेदेवं यद्यादिसर्गे यथार्थानुभवजन्या सर्गहेतुः स्मृतिस्तस्य संभवेत् । नहि सा प्रथमं हिरण्यगर्भपदप्राप्तस्योपासकस्य संभवति, तस्य हि स्मृतिरुपासनोपनीतसंस्कारजन्या न यथार्थानुभवजन्या । उपासना च प्राक्तनी व्यष्टेरेव समष्टिभावचिन्तनं न यथार्थानुभव इत्ययथार्थोपासनासंस्कारजस्मृतिजन्यत्वाच्चादिसर्गस्य सत्यताप्रसक्तिः । नहि प्राक्तनाः केचिदन्ये सर्वज्ञास्तदानीं सन्ति । सर्वेषां प्रागेव मुक्तत्वात् । द्वितीयकल्पादिसर्गहेतुस्मृतेस्तु पूर्वसर्गानुभूतमिथ्यार्थविषयत्वैवेति न क्वापि सर्गसत्यताप्रसक्तिरित्याशयेन वसिष्ठः समाधत्ते—**महती**त्यादिना ॥ ३५ ॥ प्रबुद्धात्मा तत्त्ववित् ॥ ३६ ॥ मरणजन्मसु मरणजन्मप्रयोजकसर्गेषु स्मृतिः प्राक्तन-

१ त्वमपि च इति पाठः.

जीवो हि मृतिमूर्च्छान्ते यदन्तः प्रोन्मिषन्निव ।
अनुन्मिषित एवास्ते तत्प्रधानमुदाहृतम् ॥ ३८
तद्व्योमप्रकृतिः प्रोक्ता तदव्यक्तं जडाजडम् ।
संस्मृतेरस्मृतेश्चैव क्रम एष भवोदये ॥ ३९
बोधोन्मुखत्वे हि महत्तत्प्रबुद्धं यदा भवेत् ।
तदा तन्मात्रदिक्कालक्रिया भूताद्युदेति खात् ॥ ४०
तदेवोच्छूनमावुद्धं भवतीन्द्रियपञ्चकम् ।
तदेव बुध्यते देहः स एषोऽस्यातिवाहिकः ॥ ४१
चिरकालप्रत्ययतः कल्पनापरिपीवरः ।
आधिभौतिकताबोधमाधत्ते चैष बालवत् ॥ ४२
ततो दिक्कालकलनास्तदाधारतया स्थिताः ।
उद्यन्त्यनुदिता एव वायोः स्पन्दक्रिया इव ॥ ४३
वृद्धिमित्थमयं यातो मुधैव भुवनभ्रमः ।
स्वप्नाङ्गनासङ्गसमस्त्वनुभूतोऽप्यसन्मयः ॥ ४४
यत्रैव म्रियते जन्तुः पश्यत्याशु तदेव सः ।
तत्रैव भुवनाभोगमिममित्थमिव स्थितम् ॥ ४५
व्योमैवानुभवत्यच्छमहं जगदिति भ्रमम् ।
व्योमरूपं व्योमरूपी जीवो जात इवात्मवान् ॥ ४६
सुरपत्तनशैलार्कतारानिकरसुन्दरम् ।
जरामरणवैक्लव्यव्याधिसंकटकोटरम् ॥ ४७
स्वभावाभावसंरम्भस्थूलसूक्ष्मचराचरम् ।
साब्ध्यद्र्युर्वीनदीशाहोरात्रिकल्पक्षणक्षयम् ॥ ४८
अहं जातोऽमुना पित्रा किलात्रेत्यात्तनिश्चयम् ।
इयं माता धनमिदं ममेत्युदितवासनम् ॥ ४९
सुकृतं दुष्कृतं चेदं ममेति कृतकल्पनम् ।
बालोऽभूवमहं त्वद्य युवेति विलसद्धृदि ॥ ५०
प्रत्येकमेवमुदितः संसारवनखण्डकः ।
ताराकुसुमितो नीलमेघचञ्चलपल्लवः ॥ ५१
चरन्नरमृगानीकः सुरासुरविहंगमः ।
आलोककौसुमरजाः श्यामागहनकुञ्जकः ॥ ५२
अब्धिपुष्करिणीपूर्णो मेर्वाद्यचललोष्टकः ।
चित्तपुष्करबीजान्तर्निलीनानुभवाङ्कुरः ॥ ५३
यत्रैष म्रियते जीवस्तत्रैवं पश्यति क्षणात् ।
प्रत्येकमुदितेष्वेवं जगत्खण्डेषु भूरिशः ॥ ५४
कोटयो ब्रह्मरुद्रेन्द्रमरुद्विष्णुविवस्वताम् ।
गिर्यब्धिमण्डलद्वीपलोकान्तरदृशां गताः ॥ ५५
याता यास्यन्ति यान्त्येता दृष्टयो नष्टरूपिणीः ।
या ब्रह्मण्युपबृंहाढ्यास्ताः के गणयितुं क्षमाः ॥ ५६
एवं कुड्यमयं विश्वं नास्त्येव मननादृते ।
मनने चलमेवान्तस्तदिदानीं विचारय ॥ ५७

मिथ्यार्थानुभववासनाजन्यैवेत्याशयः ॥ ३७ ॥ ननु हैरण्यगर्भी सृष्टिः प्रधानान्महदहंकारादिक्रमेण पुराणादिषु श्रूयते, जैवी तु सा सहसैव जायते, तत्र कथं तत्सृष्टिसाम्यं जैवसृष्टेरित्याशङ्क्य तत्रापि प्रधानमहदादिक्रममुपपादयति—**जीवो ही**त्यादिना । अनुन्मिषितो बहिरिति शेषः । तत्तादवस्थ्यं प्रधानं मूलप्रकृतिरित्युदाहृतं पुराणादावित्यर्थः ॥ ३८ ॥ 'आकाश इव तदोतं च प्रोतं च' इत्यादिश्रुतेर्व्योमादिशब्दानामपि तत्र प्रसिद्धिमाह—**तदि**ति । चित्प्रतिबिम्बग्रहाज्जडाजडम् । संस्मृतेः सर्गस्य अस्मृतेः प्रलयस्य च क्रमः आद्यन्तावधिरेष इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तदेव बोधोन्मुखत्वे महत्तत्त्वं प्रबुद्धं सदहंकाराख्यं यदा भवेत्तदा तदवस्थात् खात् प्रागुक्तावकाशात्तन्मात्रादिभूतभौतिकान्तमुदेतीत्यन्वयः ॥ ४० ॥ आ उच्छूनमीषदुच्छूनं सूक्ष्मावस्थमित्यर्थः । बुध्यते स्वप्नजागरयोः ॥ ४१ ॥ आधिभौतिकताबोधं भौतिकस्थूलदेहाहंभावम् ॥ ४२ ॥ दिक्कालपदेन तदाश्रितपदार्था लक्ष्यन्ते । तदाधारतया स्थूलदेहाश्रितचक्षुराद्यधीनतया स्थितास्तत्तद्देशकालगतपदार्थकलनाः उद्यन्ति प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ आगन्तुकदेहाद्यात्मना आत्मवान् जात इव सन् अहमिति जगदिति च भ्रममनुभवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ जगद्भ्रममेव विशेषणैः प्रपञ्चयति—**सुरे**त्यादिना । इन्द्रादयः सुराः अमरावत्यादीनि तत्पत्तनानि मेर्वादयस्तदाधारशैलास्तान्प्रदक्षिणीकुर्वाणा अर्कतारानिकरास्तैः सुन्दरम् । कोटरमत्र मर्त्यलोकादिच्छिद्रम् ॥ ४७ ॥ स्वानुकूलानां भावः संपादनं प्रतिकूलानां चाभावो निवारणं तद्विषये संरम्भेणोद्योगेन युक्ताः स्थूलाः सूक्ष्माश्चरा अचराश्च प्राणिनो यत्र । अचराणामपि लतानां सालम्बनदेशे प्रसरस्य निरालम्बनप्रदेशपरिहारस्य च दर्शनादचरसाधारण्योक्तिः । अब्धयश्च अद्रयश्च उर्वी च नद्यश्च ईशास्तत्तदधिपतयश्च तैः सहिता अहोरात्र्यादयो यत्र ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ हृदि विलसत् स्फुरन्तं जगद्भ्रमं पश्यतीति पूर्वत्र[1] संबन्धः । पुंलिङ्गविशेषणस्य क्लीबता पदसंस्कारपक्षाश्रयणात् ॥ ५० ॥ इदानीं तमेव प्रत्येकं जीवसंसारं वनखण्डत्वेन वर्णयति—**प्रत्येक**मित्यादिना । ताराभिः कुसुमितः संजातपुष्पः ॥ ५१ ॥ नरा एव मृगानीकानि यत्र । आलोकप्रधानान्यहानि कौसुमरजांसि यत्र । श्यामा रात्रय एव गहना दुष्प्रवेशाः कुञ्जका लतागृहाणि यत्र ॥ ५२ ॥ निलीनाः संस्कारात्मना स्थिता अनुभवाश्चित्तवृत्तयोऽङ्कुरा यत्र ॥ ५३ ॥ पश्यति वर्णितवनखण्डकमिति शेषः ॥ ५४ ॥ मरुतो देवाः । लोकान्तान्यान्तराणि ब्रह्माण्डगर्भस्थानि पश्यन्तीति तद्दृशस्तेषां ब्रह्मादीनां कोटयो गताः ॥ ५५ ॥ नष्टरूपिणीः असत्स्वरूपाः । छान्दसो विभक्तिव्यत्ययः । उपबृंहणमुपबृंह आविर्भावस्तदाढ्याः । घञर्थे कः ॥ ५६ ॥ एवं प्रपञ्चस्यारोपक्रममुपवर्ण्यापवादं क्रमेणाह—**एव**मित्यादिना । कुड्यमयं भित्तिवत्स्थूलं विश्वं मननान्मनःसंकल्पलक्षणात्सूक्ष्मादृते तद्व्यतिरेकेण नास्त्येव । 'त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्' इत्यादिश्रुतेः । ननु स्थूलं स्थिरस्वभावं

[1] पूर्वत्र व्योमैवानुभवतीति षट्चत्वारिंशत्तमश्लोके इति भावः.

यदेव तच्चिदाकाशं तदेव मननं स्मृतम् ।
यदेव च चिदाकाशं तदेव परमं पदम् ॥ ५८
यदेवाम्बु स आवर्तो नत्वस्यावर्त वस्तु सन् ।
दृष्टैवास्ते दृश्यमिव दृश्यं नत्वस्ति वस्तु सत् ॥ ५९
चिद्व्योम्नो भूतनभसि कचनं यन्मणेरिव ।
तज्जगद्भाविनानासत्तत्त्वं श्वभ्रमिवाम्बरे ॥ ६०
मद्बुद्ध्यार्थौ जगच्छब्दो विद्यते परमामृतम् ।
त्वद्बुद्ध्यार्थस्तु नास्त्येव त्वमहंशब्दकादपि ॥ ६१
तस्माल्लीलासरस्वत्यावाकाशवपुषौ स्थिते ।
सर्वगे परमात्माच्छे सर्वत्राप्रतिघेऽनघे ॥ ६२
यत्र यत्र सदा व्योम्नि यथाकामं यथेप्सितम् ।
उदयं कुरुतस्तेन तद्गेहेऽस्ति गतिस्तयोः ॥ ६३
सर्वत्र संभवति चिद्गगनं तदत्र
सद्वेदनं कलनमामननं विसारि ।
तच्चातिवाहिकमिहाङ्कुरकुड्यमेव
देहं कथं क इव तं वद किं रुणद्धि ॥ ६४

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने समरसमनन्तरसंस्मृत्यनुभववर्णनं नाम चत्वारिंशः सर्गः ४०

एकचत्वारिंशः सर्गः ४१

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

तयोः प्रविष्टयोर्देव्योः पद्मसद्म बभूव तत् ।
चन्द्रद्वयोदयोद्द्योतधवलोदरसुन्दरम् ॥ १
कोमलामलसौगन्ध्यमृदुमन्दारमारुतम् ।
तत्प्रभावेन निद्रालुनृपेतरनराङ्गनम् ॥ २
सौभाग्यनन्दनोद्यानं विद्रुतव्याधिवेदनम् ।
सवसन्तं वनमिव फुल्लं प्रातरिवाम्बुजम् ॥ ३
तयोर्देहप्रभापूरैः शशिनिस्यन्दशीतलैः ।
आह्लादितोऽसौ बुबुधे राजोक्षित इवामृतैः ॥ ४
आसनद्वयविश्रान्तं स ददर्शाप्सरोद्वयम् ।
मेरुशृङ्गद्वये चन्द्रबिम्बद्वयमिवोदितम् ॥ ५
निमेषमिव संचिन्त्य स विस्मितमना नृपः ।
उत्तस्थौ शयनाच्छेषादिव चक्रगदाधरः ॥ ६
परिसंयमितालम्बिमाल्यहाराधराम्बरः ।
पुष्पाहार इवोत्फुल्लं जग्राह कुसुमाञ्जलिम् ॥ ७

मनस्तु चलस्वभावं तत्कथमस्य मनोमात्रता तत्राह—मनन इति । यद्यपि बहिर्विश्वं स्थिरं भाति तथापि मननेन मनसा यथेच्छं विभाव्यमानं चलमस्थिरस्वभावमेवानुभूयते । भ्राम्यति मनसि भ्रमदिव प्रसन्ने प्रसन्नमिव मलिने मलिनमिव मनोरथादौ उत्पाद्यान्यत्रारोप्यमाणमिव सर्वैरनुभूयते तदिदानीं त्वं स्वानुभवेनैव विचारयेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ मनसश्च विमर्शे तत्साक्षिमात्रत्वं साक्षिणश्च ब्रह्ममात्रतेति पूर्णैकचिन्मात्रपरिशेष इत्याह—यदेवेति । मननं यच्चिदाकाशं तदेवेति संबन्धः ॥ ५८ ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयति—यदेवेति । आवर्त इति विभक्तिलोपश्छान्दसः ॥ ५९ ॥ अभूते असत्ये अनादौ वा मायानभसि सूक्ष्मभूतकार्यचित्तनभसि वा कचनं जीवभावेन स्फुरणं यत्तदेव नामरूपात्मना भावि नानाभवनशीलं सज्जगदित्युच्यते । यथा ऐन्द्रजालिकमणेरम्बरे कचनं बहुविधगन्धर्वनगरच्छिद्रमिव भवति तच्चिद्व्योमैव तत्त्वं परमार्थ इत्यर्थः ॥ ६० ॥ मद्बुद्ध्यार्थोऽधिष्ठानसन्मात्रम् । त्वद्बुद्ध्यार्थ आरोपितसत्ता । एवं त्वमहंशब्दौ कायति अभिलपति यः स त्वमहंशब्दकात् जगत्प्रमाता सोऽपि मद्बुद्धः साक्षिचिन्मात्रस्वभाव एवास्ति न त्वद्बुद्धजीवस्वभाव इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ उक्तमुपसंहृत्य प्रस्तुते योजयति—तस्मादिति । आकाशवपुषौ सत्यसंकल्पचित्ताकाशमात्रशरीरे । अप्रतिघे सूक्ष्मतमेऽपि च्छिद्रे प्रवेशप्रतिघातरहिते ॥ ६२ ॥ अप्राप्तप्राप्तीच्छा ईप्सा । प्राप्तोपभोगेच्छा काम इति भेदः । उदयमाविर्भावम् । तेन हेतुना । तद्गेहे विदूरथगृहे ॥ ६३ ॥ चिद्गगनं सर्वत्र संभवति । न प्रतिहन्यत इति यावत् । तदेव कलनं सत् आमननं मानसविषयावधारणपर्यन्तं विसारि बहिःप्रसरणस्वभावं सद्वेदनं यथार्थज्ञानं भवति । अकुड्यमस्थूलं सूक्ष्ममेवाहुः । को रुणद्धि किं निमित्तं कथं केन प्रकारेण वा । न कथंचिदपि तस्य रोधसंभावनेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे समरसमनन्तरसंस्मृत्यनुभववर्णनं नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

प्रविष्टयोस्तयो राज्ञा सुसद्बुद्धेन पूजनम् ।
राज्ञोऽन्वयः स्मृतिर्ज्ञप्त्यात्मोपदेशश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥

चन्द्रद्वयोदय इव उद्द्योतधवलेनोदरेण सुन्दरं शोभमानम् ॥ १ ॥ कोमलाः सुखस्पर्शा अमलसौगन्ध्या मृदवः सांकल्पिकमन्दारपुष्पमारुता यत्र । तयोर्देव्योः प्रभावेन कारणेन । संबन्धिशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वेन सामर्थ्याविघातात्समासः ॥ २ ॥ सौभाग्येन नन्दनोद्यानमिव ॥ ३ ॥ उक्षितः सिक्त इव ॥ ४ ॥ सांकल्पिके आसनद्वये विश्रान्तमुपविष्टम् । अप्सरोद्वयं दिव्यस्त्रीद्वयम् ॥ ५ ॥ निमेषमल्पकालं संचिन्त्यान्तर्विमृश्य । चिरं विमर्शे पूजादिविलम्बेनापराधापत्तेः । अतएवाल्पविमर्शस्यापि निगूहनद्योतनायेवकारः ॥ ६ ॥ निद्राकाले व्यत्यस्तानि परितः संयमितानि स्वस्वोचितस्थानं प्रापितानि अतएव कण्ठाद्यालम्बीनि माल्यादीनि यस्य तथाविधः सन् । पुष्पाण्याहरतीति पुष्पा-

१ त्वमहंशब्दौ कायतीति विचारणीयोंऽशः.

२ महाव्योम्नि इति पाठः. ३ वलनं इति कतिपयपुस्तकेषु पठ्यते.

उपधानप्रदेशस्थात्स्वयं पटलकोटरात् ।
बद्धपद्मासनो भूमौ भूत्वोवाचेदमानतः ॥ ८
जयतां जन्मदौःस्थित्यदाहदोषशशिप्रभे ।
देव्यौ बाह्यान्तरतमोविद्रावणरविप्रभे ॥ ९
तयोरुक्त्वेति तत्याज पादयोः कुसुमाञ्जलिम् ।
तीरद्रुमो विकसितः पद्मिन्योः पद्मयोरिव ॥ १०
लीलायै भूपजन्माथ वक्तुं मन्त्रिणमीश्वरी ।
बोधयामास पार्श्वस्थं संकल्पेन सरस्वती ॥ ११
प्रबुद्धोऽप्सरसौ दृष्ट्वा प्रणम्य कुसुमाञ्जलिम् ।
तयोः पादेषु संत्यज्य विवेश पुरतो नतः ॥ १२
उवाच देवी हे राजन्कस्त्वं कस्य सुतः कदा ।
इह जात इति श्रुत्वा स मन्त्री वाक्यमब्रवीत् ॥ १३
देव्यौ युष्मत्प्रसादोऽयं भवत्योरपि यत्पुरः ।
वक्तुं शक्नोमि तद्देव्यौ श्रूयेतां जन्म मत्प्रभोः ॥ १४
आसीदिक्ष्वाकुवंशोत्थो राजा राजीवलोचनः ।
श्रीमान्कुन्दरथो नाम दोश्छायाच्छादितावनिः ॥ १५
तस्याभूदिन्दुवदनः पुत्रो भद्ररथाभिधः ।
तस्य विश्वरथः पुत्रस्तस्य पुत्रो बृहद्रथः ॥ १६
तस्य सिन्धुरथः पुत्रस्तस्य शैलरथः सुतः ।
तस्य कामरथः पुत्रस्तस्य पुत्रो महारथः ॥ १७
तस्य विष्णुरथः पुत्रस्तस्य पुत्रो नभोरथः ।
अयमस्मत्प्रभुस्तस्य पुत्रः पूर्णामलाकृतिः ॥ १८
अमृतापूरितजनः क्षीरोदस्येव चन्द्रमाः ।
महद्भिः पुण्यसंभारैर्विदूरथ इति श्रुतः ॥ १९
जातो मातुः सुमित्राया गौर्या गुह इवापरः ।
पितास्य दशवर्षस्य दत्त्वा राज्यं वनं गतः ॥ २०
पालयत्येष भूपीठं ततः प्रभृति धर्मतः ।
भवत्यावद्यसंप्राप्ते फलिते सुकृतद्रुमे ॥ २१
देव्यौ दीर्घतपःक्लेशशतैर्दुष्प्रापदर्शने ।
इत्ययं वसुधाधीशो विदूरथ इति श्रुतः ॥ २२
अद्य युष्मत्प्रसादेन परां पावनतां गतः ।
इत्युक्त्वा संस्थिते तूष्णीं मन्त्रिण्यवनिपे तथा ॥ २३
कृताञ्जलौ नतमुखे बद्धपद्मासनेऽवनौ ।
राजन्स्मर विवेकेन पूर्वजातिमिति स्वयम् ॥ २४
वदन्ती मूर्ध्नि पस्पर्श तं करेण सरस्वती ।
अथ हार्दं तमो मायापद्मस्य क्षयमाययौ ॥ २५
सुविकासं च हृदयं ज्ञप्तिस्पर्शोदयेऽभवत् ।
सस्मार पूर्ववृत्तान्तमन्तः स्फुरदिव स्थितम् ॥ २६
त्यक्तदेहैकराज्यत्वं लीलाविलसितान्वितम् ।
ज्ञात्वा प्रज्ञप्तिवृत्तान्तं लीलायास्तु विजृम्भितम् २७
आत्मोदन्तं बभूवासावुह्यमान इवार्णवे ।
उवाचात्मनि संसारे बत मायेयमातता ॥ २८
परिज्ञाता प्रसादेन देव्योरिह मयाधुना ।

राजोवाच ।

हे देव्यौ किमिदं नाम दिनमेकं मृतस्य मे ॥ २९
गतमद्येह जातानि वयो वर्षाणि सप्ततिः ।
स्मराम्यनेककार्याणि स्मरामि प्रपितामहम् ॥ ३०
स्मरामि बाल्यं तारुण्यं मित्रं बन्धुपरिच्छदम् ।

ज्ञप्तिरुवाच ।

राजन्मृतिमहामोहमूर्च्छायाः समनन्तरम् ॥ ३१
तस्मिँल्लोकान्तरेऽतीते तस्मिन्नेव मुहूर्तके ।
तस्मिन्नेव गृहे चास्मिन्नेव व्योम्न्यपि सद्मनि ॥ ३२
अयं तस्य गृहस्यान्तर्व्योमन्येव किल स्थिते ।
गिरिग्रामकविप्रस्य गृहेऽन्तर्भूप मण्डपः ॥ ३३
तस्यान्तरेऽयमाभाति प्रत्येकं च जगद्गृहम् ।
किल ब्राह्मणगेहान्तर्जीवस्ते मदुपाश्रितः ॥ ३४

हारो भृत्य इव ॥ ७ ॥ पटलं पुष्पकरण्डम् ॥ ८ ॥ दौःस्थित्यं दुःखजीवनम् । दाहस्त्रिविधसंतापः ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वा तयोः पादयोः कुसुमाञ्जलिं तत्याजेत्यन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ इति प्रश्नं स मन्त्री श्रुत्वा ॥ १३ ॥ १४ ॥ दोश्छायया आच्छादितेव शत्रुदारिद्र्यादिसंतापनिवारणेन पालिता अवनिर्येन ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तस्य नभोरथस्य पुण्यसंभारैर्जातः ॥ १८ ॥ अमृतसदृशैः स्नेहमाधुर्यौदार्यादिगुणैरापूरिता जना येन । पुण्यसंभारैरित्येतद्देहलीदीपकन्यायेन मात्रापि संबध्यते ॥ १९ ॥ अस्य दशवर्षस्येति 'षष्ठी चानादरे' इति भावलक्षणे षष्ठी वैराग्यातिशयाद्राज्ये पुत्रे चानादरद्योतनार्था ॥ २० ॥ अस्माकं सुकृतद्रुमे फलिते सति अद्य संप्राप्ते ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति वदन्ती सरस्वती मूर्ध्नि पस्पर्शेति परेणान्वयः ॥ २४ ॥ हार्दं हृदयाकाशस्थजीवावरकम् ॥ २५ ॥ हृदयं मनः सुविकासं सान्तःप्रकाशम् ॥ २६ ॥ एक एव राजा यस्य भुवनस्य तदेकराट् तद्भाव ऐकराज्यं देहश्च ऐकराज्यं च देहैकराज्ये त्यक्ते देहैकराज्ये येन स त्यक्तदेहैकराज्यस्तस्य भावस्त्यक्तदेहैकराज्यत्वम् । ज्ञप्त्यनुग्रहबलादननुभूतमपि ज्ञातवानित्याह—**ज्ञात्वेति** ॥२७॥ आत्मोदन्तं स्वपूर्ववृत्तान्तम् । आत्मनि स्वमनसि ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ परिच्छदं परीवारम् । यत्स्मरामि तदिदं किमिति तत्तत्त्वजिज्ञासया प्रश्नः । स्वरूपत्वमधिष्ठानचिन्मात्रमेव सर्वप्रपञ्चतत्त्वमितरत्तु मायामात्रमिति तत्त्वमुपदेष्टुं प्रथमं विप्रकृष्टदेशकालस्थितं लोकान्तरागमनभ्रमं वारयन्ती ज्ञप्तिरुवाच—**राजन्नि**त्यादिना ॥३१॥ अस्मिन्नेव त्वत्सद्मनि तदधिष्ठानचिद्व्योमनि अतीते मायावरणतिरोहिते गिरिग्रामकविप्रस्य गृहेऽन्तःस्थिते तस्मिन्पाद्मे लोकान्तरे तस्मिन्नेव राजगृहे तत्रापि प्रधानगृहस्यान्तर्व्योमन्येवायं ब्रह्माण्डमण्डपः किलास्तीति प्राक्तनकथाक्रमानुरोधादन्वयः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तस्य ब्रह्माण्डमण्डपस्यान्तरे अयं परिदृश्यमानस्त्वदीयजन्मादिराभाति आपाततः

---

१ तदिदं इति पाठः.

तत्रैव तस्य भूपीठं तस्मिंश्च किल मण्डपे ।
तस्यैव च गृहस्यान्तरिदं संसारमण्डलम् ॥ ३५
तत्रैवेदं तव गृहं स्थितमारम्भमन्थरम् ।
तत्रैव चेतसि तव निर्मलाकाशनिर्मले ॥ ३६
प्रतिभामागतमिदं व्यवहारभ्रमाततम् ।
यथेदं नाम मे जन्म तथेक्ष्वाकुकुलं मम ॥ ३७
एवंनामान एते मे पुराभूवन्पितामहाः ।
जातोऽहमभवं बालो दशवर्षस्य मे पिता ॥ ३८
परिव्राड्विपिनं यात इह राज्येऽभिषिच्य माम् ।
ततो दिग्विजयं कृत्वा कृत्वा राज्यमकण्टकम् ॥ ३९
अमीभिर्मन्त्रिभिः पौरैः पालयामि वसुन्धराम् ।
यज्ञक्रियाक्रमवतो धर्मं पालयतः प्रजाः ॥ ४०
वयसः समतीतानि मम वर्षाणि सप्ततिः ।
इदं परबलं प्राप्तं मम दारुणविग्रहः ॥ ४१
युद्धं कृत्वेदमायातो गृहमस्मिन्यथास्थितम् ।
इमे देव्यौ गृहे प्राप्ते ममैते पूजयाम्यहम् ॥ ४२
पूजिता हि प्रयच्छन्ति देवताः स्वसमीहितम् ।
ममेयमेतयोरेका ज्ञानं जातिस्मृतिप्रदम् ॥ ४३
इह दत्तवती देवी भास्वस्येव विकासनम् ।
इदानीं कृतकृत्योऽस्मि जातोऽस्मि गतसंशयः ॥ ४४
शाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे च केवलम् ।
इतीयमातता भ्रान्तिर्भवतो भूरिसंभ्रमा ॥ ४५
नानाचारविहाराढ्या सलोकान्तरसंचरा ।
यस्मिन्नेव मुहूर्ते त्वं मृतिमभ्यागतः पुरा ॥ ४६
तदैव प्रतिभैषा ते स्वयमेवोदिता हृदि ।
एकामावर्तचलनां त्यक्त्वा दत्ते [1]यथाऽपराम् ॥ ४७
क्षिप्रमेव नदीवाहो वित्प्रवाहस्तथैव च ।
आवर्तान्तर[2]संमिश्रो यथावर्तः प्रवर्तते ॥ ४८
कदाचिदेवं सर्गश्रीर्मिश्राऽमिश्रा च वर्धते ।
तस्मिन्मृतिमुहूर्ते ते प्रतिभानमुपागतम् ॥ ४९
एतज्जालमसद्रूपं चिद्भानोः समुपस्थितम् ।
यथा स्वप्नमुहूर्तेऽन्तः संवत्सरशतभ्रमः ॥ ५०
यथा संकल्पनिर्माणे जीवनं मरणं पुनः ।
यथा गन्धर्वनगरे कुड्यमण्डनवेदनम् ॥ ५१
यथा नौयानसंरम्भे वृक्षपर्वतवेपनम् ।
यथा स्वधातुसंक्षोभे पूर्वपर्वतनर्तनम् ॥ ५२
यथा समञ्जसं स्वप्ने स्वशिरःप्रविकर्तनम् ।
मिथ्यैवैवमियं प्रौढा भ्रान्तिराततरूपिणी ॥ ५३
वस्तुतस्तु न जातोऽसि न मृतोऽसि कदाचन ।
शुद्धविज्ञानरूपस्त्वं शान्त आत्मनि तिष्ठसि ॥ ५४
पश्यसीवैतदखिलं न च पश्यसि किंचन ।
सर्वात्मकतया नित्यं प्रकचस्यात्मनात्मनि ॥ ५५
महामणिरिवोदार आलोक इव भास्वरः ।
वस्तुतस्तु न भूपीठमिदं न च भवानयम् ॥ ५६
न चेमे गिरयो ग्रामा न चैते न च वै वयम् ।
गिरिग्रामकविप्रस्य मण्डपाकाशके किल ॥ ५७
तल्लीलाभर्तृदाराढ्यं जगदाभाति भास्वरम् ।
तत्र लीलाराजधानी मण्डपामण्डिताकृतिः ॥ ५८
भाति तस्योदरे व्योम्नि तदेवं विदितं जगत् ।
तस्मिञ्जगति गेहेऽन्तर्यस्मिन्वयमिह स्थिताः ॥ ५९
एवं तेषां मण्डपानां व्योमाव्योमैव निर्मलम् ।
तथैव मण्डपेष्वस्ति न मही न च पत्तनम् ॥ ६०

प्रथते तर्हि किं तदेव ब्राह्मणजगदित्थं भाति नेत्याह—**प्रत्येकमिति** । भिन्नभिन्नमित्यर्थः । प्रत्येकतामेवोपपादयन्नाह—**किलेत्यादिना** । मां उपास्थितो मदुपास्थितः मद्भक्त इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ इदं संनिहितं पाद्मसंसारमण्डलम् ॥ ३५ ॥ तत्र पाद्मगृहमण्डपे एव । प्रपञ्चत्रयस्यापि चित्तविकारमात्रत्वमित्याशयेनाह—**तत्रैव चेतसीति** । नैर्मल्योक्तिश्चित्प्रतिबिम्बोपपत्त्यर्था ॥ ३६ ॥ व्यवहारभ्रमाततत्वमनुभूतमुल्लिख्य प्रपञ्चयति—**यथेत्यादिना** । नामेति किलार्थे ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ मन्त्रिभिः पौरैः सहेति शेषः ॥ ४० ॥ दारुणो विग्रहः संग्रामः प्राप्त इति विपरिणामेनानुषज्यते ॥ ४१ ॥ अस्मिन्गृहे यथापूर्वं स्थितं मयेति शेषः ॥ ४२ ॥ एतयोर्देव्योर्मध्ये एका ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सर्वदुःखोपशमाच्छाम्यामि । निरतिशयसुखसमृद्ध्या परिनिर्वामि । केवलं एकरसं सुखमेवाहं भूत्वा आसे तिष्ठामि ॥ ४५ ॥ लोकान्तरसंचराः सिद्धा अस्मदादयस्तत्सहिता ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वेत्तीति विच्चित्तं तत्प्रवाहः ॥ ४८ ॥ मिश्रा जीवान्तरसर्गसंवलिता जाग्रति । अमिश्रा स्वप्ने । चिद्भानोस्ते प्रतिभानमुपागतमिति संबन्धः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ कुड्यानां तन्मण्डनचित्रादीनां च वेदनं दर्शनम् ॥ ५१ ॥ वेपनं कम्पनम् । स्वस्य धातूनां वातपित्तश्लेष्मणां संक्षोभे सन्निपाते अपूर्वं पर्वतनर्तनम् ॥ ५२ ॥ असमञ्जसं व्यवहारे अननुरूपं मिथ्यैव तथेति शेषः ॥ ५३ ॥ तर्हि कः परमार्थसत्यस्तत्राह—**वस्तुतस्त्विति** ॥ ५४ ॥ दृश्यमिथ्यात्वे तत्संवलितचिदाभासलक्षणं तद्दर्शनमपि मिथ्यैवेति निर्विषयचिन्मात्रपरिशेष इत्याशयेनाह—**पश्यसीवेति** । प्रकचसि प्रदीप्यसे ॥ ५५ ॥ आलोकः सूर्यादिः । भवान् अयं विदूरथदेहः ॥ ५६ ॥ एते तव परिजनाः शत्रवश्च । अल्पतरे महत्तरस्यासंमाननमेव मिथ्यात्वकारणमित्याशयेनाह—**गिरिग्रामकेत्यादिना** ॥ ५७ ॥ मण्डपैः शालाभिरासमन्तान्मण्डिता आकृतिः संस्थानं यस्याः ॥ ५८ ॥ यस्मिन्गृहे इह सांप्रतं वयं स्थितास्तद्भातीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ तेषां मण्डपानां यद्व्योम तद्व्योम आकाशादिशून्यं ब्रह्मैव

१ यथा पुरा इति पाठः.

२ संसिद्धो इति पाठः.

न वनानि न शैलौघा न मेघसरिदर्णवाः ।
केवलं तत्र निःशून्ये विहरन्ति गृहे जनाः ॥ ६१
न पश्यन्ति जना नापि पार्थिवा न च भूधराः ।

विदूरथ उवाच ।

एवं चेत्तत्कथं देवि ममेहानुचरा इमे ॥ ६२
संपन्ना आत्मना सन्ति ते किमात्मनि नोऽथवा ।
जगत्स्वप्नार्थवद्भाति तस्य स्वप्ननरादयः ॥ ६३
कथमात्मनि सत्याः स्युर्न सत्या वेति मे वद ।

श्रीसरस्वत्युवाच ।

राजन्विदितवेद्येषु शुद्धबोधैकरूपिषु ॥ ६४
न किंचिदेतत्सद्रूपं चिद्व्योमात्मसु जागतम् ।
शुद्धबोधात्मनो भाति कुतो नाम जगद्भ्रमः ॥ ६५
रज्ज्वां सर्पभ्रमे शान्ते पुनः सर्पभ्रमः कुतः ।
असद्भावे परिज्ञाते कुतः सत्ता जगद्भ्रमे ॥ ६६
परिज्ञाते मृगजले पुनर्जलमतिः कुतः ।
स्वप्नकाले परिज्ञाते स्वे स्वप्नमरणं कुतः ।
स्वस्वप्ने स्वप्नमृतिभीरमृतस्यैव जायते ॥ ६७

बुद्धस्य शुद्धस्य शरन्नभःश्रीः
स्वच्छावदातातितताशयस्य ।
अहं जगच्चेति कुशब्दकार्थौ
न वस्तुतः सोऽङ्ग हि वाचिकं तत् ॥ ६८
इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम ।
स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम
श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ६९

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने भ्रान्तिविचारवर्णनं नामैकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

पञ्चमदिनम् ।

द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यस्त्वबुद्धमतिर्मूढो रूढो न वितते पदे ।
वज्रसारमिदं तस्य जगदस्त्यसदेव सत् ॥ १
यथा बालस्य वेतालो मृतिपर्यन्तदुःखदः ।
असदेव सदाकारं तथा मूढमतेर्जगत् ॥ २
ताप एव यथा वारि मृगाणां भ्रमकारणम् ।
असत्यमेव सत्याभं तथा मूढमतेर्जगत् ॥ ३
यथा स्वप्नमृतिर्जन्तोरसत्या सत्यरूपिणी ।
अर्थक्रियाकरी भाति तथा मूढधियां जगत् ॥ ४
अव्युत्पन्नस्य कनके कानके कटके यथा ।
कटकज्ञप्तिरेवास्ति न मनागपि हेमधीः ॥ ५
तथाऽज्ञस्य पुरागारनगनागेन्द्रभासुरा ।
इयं दृश्यदृगेवास्ति नत्वन्या परमार्थदृक् ॥ ६
यथा नभसि मुक्तालीपिच्छकेशोण्ड्रकादयः ।
असत्याः सत्यतां याता भात्येवं दुर्दृशां जगत् ॥ ७

॥ ६० ॥ निःशून्ये चिन्मात्रपूर्णे तत्र ब्रह्मणि मिथ्यागृहे मिथ्याजना विहरन्तीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ जना न पश्यन्तीत्युक्त्या मन्त्रिभृत्यादीनां स्वप्नदृष्टसामाजिकजनसाम्यं प्राप्तं तदसंभावयन् राजा पृच्छति—**एवं चेदि**त्यादिना ॥ ६२ ॥ आत्मना जीवेन संपन्ना युक्ताः सन्ति । अहमिवात्मनि सत्स्वभावे । स्वशङ्काबीजमाह—**जगदि**ति । तस्य ममेत्यर्थः ॥ ६३ ॥ कथं सत्याः स्युस्त्वदुक्तकल्पे इत्यर्थः । अज्ञदृशा जीवभावेन तेषां यदि सत्यतां पृच्छसि तर्हि सा तवापि नास्ति । तत्त्वदृशा अधिष्ठानचिन्मात्रभावेन चेत्तेषामपि सास्त्येवेत्याशयेन देव्युत्तरमाह—**राजन्नि**त्यादिना ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ स्वप्नकाले स्वे जीवस्वरूपे प्रबोधेन परिज्ञाते सति स्वप्नमरणं कुतः, कथं सत्यमित्यर्थः ॥ ६७ ॥ बोधेनाज्ञानमेघावरणापाये शरन्नभःश्रीरिव स्वच्छो निर्मलः स्फुरदात्मभाभिरवदातो धवलीकृतस्तदैकरस्यापत्त्या अतिततः अतिविस्तारं पूर्णतालक्षणं प्राप्त आशयो यस्य बुद्धस्य तत्त्वविदः सः अज्ञदृशा प्रसिद्धः अहमिति जगदिति च कुत्सितस्याल्पस्य शब्दस्यार्थौ वस्तुतो नास्त्येव । अङ्गेति कोमलामन्त्रणे । हि यस्मात्तद्वाचिकं वाचारम्भणमात्रम् । 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे भ्रान्तिविचारवर्णनं नामैकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

सत्यत्वं जगतोऽज्ञाने स्वप्नस्यापि प्रपञ्च्यते ।
अत्रान्ते तु कथाशेषो वरदानान्त ईर्यते ॥ १ ॥

विद्वद्दृशा जगतो मिथ्यात्वं विस्तरेणोपवर्ण्य तद्दृढीकारायाज्ञदृशा तस्यात्यन्तदृढसत्यतामाह—**यस्त्वि**ति । रूढो दृढव्युत्पन्नो न वज्रस्य सारो दार्ढ्यमिव सारो यस्य तत्तथाविधं परमार्थसदस्ति । लोके अर्थक्रियाकारित्वस्यैव सत्यत्वेन प्रसिद्धेरिति भावः ॥ १ ॥ असतोऽज्ञं प्रत्यर्थक्रियाकारित्वलक्षणं सत्त्वं(त्यं?) क्व दृष्टं तत्राह—**यथे**ति ॥ २ ॥ यथा तापो मरुभूम्यातप एवाज्ञमृगदृशा सत्यवारि सत् मृगाणां भ्रमकारणम् ॥ ३ ॥ शोकरोदनाद्यर्थक्रियाकरी ॥ ४ ॥ कनके अव्युत्पन्नस्य अनुगतकनकस्वरूपानभिज्ञस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ अगाराणि गृहाः नगाः पर्वता वृक्षाश्च नागेन्द्रा गजाः सर्पा वा तैर्भासुरा परमार्थदृक् सर्वानुगतैकसद्ब्रह्मदृष्टिः ॥ ६ ॥ मुक्ताली मौक्तिकमाला । पिच्छानि

१ भास्वरा इति पाठः,

दीर्घस्वप्नमिदं विश्वं विद्ध्यहन्तादिसंयुतम् ।
अत्रान्ये स्वप्नपुरुषा यथा सत्यास्तथा शृणु ॥ ८
अस्ति सर्वगतं शान्तं परमार्थघनं शुचि ।
अचेत्यचिन्मात्रवपुः परमाकाशमाततम् ॥ ९
तत्सर्वगं सर्वशक्ति सर्वं सर्वात्मकं स्वयम् ।
यत्र यत्र यथोदेति तथास्ते तत्र तत्र वै ॥ १०
तेन स्वप्नपुरे द्रष्टा यान्वेत्ति पुरवासिनः ।
नरानिति नरा एव क्षणात्तस्य भवन्ति ते ॥ ११
यद्द्रष्टुश्चित्स्वरूपं तत्स्वप्नाकाशान्तरस्थितम् ।
स्वप्नाकाशचित्ताभं हि नरानामेति भावितम् ॥ १२
वेदितृत्वैक्यवशतो नरतेवावबुध्यते ।
आत्मन्यतश्चिद्बलेन द्वयोरप्येति सत्यता ॥ १३

श्रीराम उवाच ।

स्वप्नेऽपि स्वप्नपुरुषा न सत्याः स्युर्मुने यदि ।
वद तत्को भवेद्दोषो मायामात्रशरीरिणि ॥ १४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

स्वप्ने न पुरवास्तव्या वस्तुतः सत्यरूपिणः ।
प्रमाणमत्र शृणु मे प्रत्यक्षं नाम नेतरत् ॥ १५
सर्गादावात्मभूर्भाति स्वप्नाभानुभवात्मकः ।
तत्संकल्पकलं विश्वमेवं स्वप्नाभमेव तत् ॥ १६
एवं विश्वमिदं स्वप्नस्तत्र सत्यं भवान्मम ।
यथैव त्वं तथैवान्ये स्वप्ने स्वप्नवरा नृणाम् ॥ १७
स्वप्ने नगरवास्तव्याः सत्या न स्युरिमे यदि ।
तदिहापि तदाकारे न सत्यं मे मनागपि ॥ १८
यथाहं तव सत्यात्मा सत्यं सर्वं भवेन्मम ।
स्वप्नोपलम्भे संसारे मिथः सिद्ध्यै प्रमेदृशी ॥ १९
संसारे विपुले स्वप्ने यथा सत्यमहं तव ।
यथा त्वमपि मे सत्यं सर्वं स्वप्नेष्विति क्रमः ॥ २०

श्रीराम उवाच ।

स्वप्नद्रष्टरि निर्निद्रे तद्द्रष्टुः स्वप्नपत्तनम् ।
सद्रूपत्वात्तथैवास्ते ममेति भगवन्मतिः ॥ २१

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवमेतत्तथैवास्ते सत्यत्वात्स्वप्नपत्तनम् ।
स्वप्नद्रष्टरि निर्निद्रेऽप्याकाशविशदाकृति ॥ २२
एतदास्तामिदं तावद्यज्जाग्रदिव मन्यसे ।
विद्धि तत्स्वप्नमेवान्तर्देशकालाद्यपूरकम् ॥ २३

बर्हाणि ॥ ७ ॥ अन्ये स्वातिरिक्तसत्यजनाः स्वप्नपुरुषाः स्वप्नदृष्टपुरुषान्तरप्रायाः । तर्हि ते कथं शास्त्रीययाजनप्रतिग्रहोपदेशाद्यर्थक्रियाक्षमाः सत्या इति शास्त्रेऽभ्युपगतास्तत्राह—**यथा सत्यास्तथा शृण्विति** ॥ ८ ॥ सर्वगतं सर्वाधिष्ठानम् । परमार्थघनं निरतिशयसत्यम् । 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इत्यादिश्रुतेः ॥ ९ ॥ तस्य मायाशबलं रूपमाह—**तत्सर्वग**मिति । मायया यत्र यत्र यथा यथा यादृशार्थक्रियायोग्यमाविर्भवति तत्र तत्र तथा आस्ते ॥ १० ॥ तथा जागरे शास्त्रीयार्थक्रियायोग्यं तदाविर्भूतं न स्वप्ने इत्यवान्तरविशेषेऽपि न सद्रूपे विशेष इत्याशयेनाह—**तेने**ति ॥ ११ ॥ स्वप्नस्याकाशो विकाशः सूक्ष्मतमनाडीच्छिद्रं तदन्तःस्थितं स्वप्नाध्यस्तविपुलाकाशपरिवर्तिचित्ताभं चित्तवासनानुसारेण विवर्तमानमित्यर्थः ॥ १२ ॥ स्वप्नजागरयोर्द्वयोरपि आत्मनि नरताद्यवबोधे अध्यस्ते सत्यतावबोधे चान्योन्यतादात्म्यसंसर्गाध्यास एव हेतुरित्याह—**वेदितृत्वे**ति । वेदितुर्भावो वेदितृत्वं सत्यस्वप्रकाशापरोक्षचैतन्यं तदैक्यं तत्तादात्म्याध्यासस्तद्वशः संसर्गाध्यासस्तस्मादित्यर्थः । द्वयोः स्वप्नजागरयोरध्यस्ततद्धर्मयोर्वा सत्यता एति प्रथते ॥ १३ ॥ तदेवं स्वप्नजाग्रद्दृश्यपदार्थानां मिथुनीभूतमायातदधिष्ठानलक्षणसत्यानृतोभयशरीरतोक्ता । तत्र रामः स्वप्नस्यानृतमायामात्रशरीरत्वमस्तु किं सत्यांशानुप्रवेशेनेति शङ्कते—**स्वप्ने** इति । यदि जाग्रत्पुरुषा अधिष्ठानसत्तया सत्या न स्युस्तर्हि व्यवहारविसंवादः कर्मशास्त्राप्रामाण्यं च दोषः स्यादिति तेषां तथात्वमस्तु । यदि सत्यासंवलितमायामात्रशरीरिणि स्वप्नेऽपि कल्पिताः स्वप्नपुरुषास्तथा सत्या न स्युस्तदा को दोषः । 'मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इति भगवता व्यासेन स्वप्नस्य मायामात्रत्वोक्तेः । तथाच कथं स्वजगतः स्वप्नसाम्यमिति भावः ॥ १४ ॥ स्वाप्नार्था ब्रह्मवद्वस्तुतः सत्या न भवन्तीत्येतावदेव शक्यं वक्तुं न निरधिष्ठानत्वादधिष्ठानसत्तयापि सत्या न भवन्तीति । प्रत्यक्षप्रमाणविरोधादित्याशयेन वसिष्ठ उवाच—**स्वप्ने** इति । नेतरदिति प्रमाणान्तरस्यानादरार्थमुक्तं न प्रतिषेधार्थम् । नह्यत्यन्तासतः प्रत्यक्षं नामोपपद्यते वन्ध्यापुत्रादावदर्शनादित्याशयः ॥ १५ ॥ किंच स्वप्नस्यात्यन्तासत्त्वे जाग्रत्प्रपञ्चस्यापि तद्दुर्वारम्, तस्यापि हैरण्यगर्भस्वप्नरूपत्वादित्याशयेनाह—**सर्गादा**विति ॥ १६ ॥ तथाच जगतः स्वप्नसाम्यं प्रागुक्तसत्यता च सिद्धेत्याह—**एव**मिति । तत्र स्वप्ने भवान्मम सत्यं त्वत्सत्यतायास्त्वया अपलपितुमशक्यत्वात् । यथैव त्वं तथैवान्येऽपि त्वद्दृशा मद्दृशा च सत्याः । एवमन्येषामपि नृणां स्वस्वानुभवानुसारात्स्वप्नसत्यता सिद्धेत्यर्थः ॥ १७ ॥ उक्तमेवार्थं पुनः स्पष्टमाह—**स्वप्ने** इत्यादिना । नगरस्य वास्तुनि वेश्मभुवि भवा नगरवास्तव्याः, नगरे वसन्तीति वा नगरवास्तव्याः । 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' इति वचनात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ एवं चेत्तर्हि स्वप्नद्रष्टुर्जागरणे जातेऽपि स्वप्नप्रपञ्चस्य जाग्रत्प्रपञ्चवदवस्थानं स्यादिति रामः शङ्कते—**स्वप्ने**ति । इति मतिर्मम त्वद्वचनात्संपन्नेति शेषः ॥ २१ ॥ इष्टापत्त्या वसिष्ठः परिहरति—**एवमेतदि**ति । आकाशविशदाकृति अधिष्ठानसन्मात्रस्वभावं सत्यमेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ एवं तर्हि, जाग्रदर्थवत्स्वप्नस्यापि स्वप्नान्तरे व्यवहारसंवादः स्यादिति

---

१ कलाविश्वं इति पाठः. २ सत्याः संवलित इति पाठः.

एवं सर्वमिदं भाति न सत्यं सत्यवत्स्थितम् ।
रञ्जयत्यपि मिथ्यैव स्वप्नस्त्रीसुरतोपमम् ॥ २४
सर्वत्र विद्यते सर्वं देहस्यान्तर्बहिस्तथा ।
यत्तु वेत्ति यथा संवित्तत्तथा स्वैव पश्यति ॥ २५
यत्कोशे विद्यते द्रव्यं तद्द्रष्टा लभ्यते यथा ।
तथास्ति सर्वं चिद्व्योम्नि चेत्यते तत्त्वनेन वै ॥ २६
अनन्तरमुवाचेदं देवी ज्ञप्तिर्विदूरथम् ।
कृत्वा बोधामृतासेकैर्विवेकाङ्कुरसुन्दरम् ॥ २७
एतदेव मया राजँल्लीलार्थमुपवर्णितम् ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यावो दृष्टा दृष्टान्तदृष्टयः ॥ २८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इति प्रोक्ते सरस्वत्या गिरा मधुरवर्णया ।
उवाच वचनं धीमान्भूमिपालो विदूरथः ॥ २९

विदूरथ उवाच ।

ममापि दर्शनं देवि मोघं भवति नार्थिनि ।
महाफलप्रदायास्तु कथं तव भविष्यति ॥ ३०
अहं देहं समुत्सृज्य लोकान्तरमितोऽपरम् ।
निजमायामि हे देवि स्वप्नात्स्वप्नान्तरं यथा ॥ ३१
पश्यादिशाशु मां मातः प्रपन्नं शरणागतम् ।
भक्तेऽवहेला वरदे महतां न विराजते ॥ ३२
यं प्रदेशमहं यामि तमेवायात्वयं मम ।
मन्त्री कुमारी चैवेयं बालेति कुरु मे दयाम् ॥ ३३

श्रीसरस्वत्युवाच ।

आगच्छ राज्यमुचितार्थविलासचारु
प्राग्जन्ममण्डलपते कुरु निर्विशङ्कम् ।
अस्माभिरर्थिजनकामनिराकृतिर्हि
दृष्टा न काचन कदाचिदपीति विद्धि ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० स्वप्नपुरुषसत्यत्वनिरूपणं नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३

श्रीसरस्वत्युवाच ।

अस्मिन्रणवरे राजन्मर्तव्यं भवताधुना ।
प्राप्तव्यं प्राक्तनं राज्यं सर्वं प्रत्यक्षमेव ते ॥ १
कुमार्या मन्त्रिणा चैव त्वया च प्राक्तनं पुरम् ।
आगन्तव्यं शवीभूतं प्राप्तव्यं तच्छरीरकम् ॥ २
आवां यावो यथायातं वातरूपेण च त्वया ।
आगन्तव्यः स देशस्तु कुमार्या मन्त्रिणापि च ॥ ३
अन्यैव गतिरश्वस्य गतिरन्या खरोष्ट्रयोः ।
मदखिन्नकपोलस्य गतिरन्यैव दन्तिनः ॥ ४
प्रस्तुतेति कथा यावन्मिथो मधुरभाषिणोः ।

रामस्य विवक्षामालक्ष्य देशान्तरकालान्तरानुवृत्तिकृतोऽसंवादो जाग्रत्पदार्थेष्वपि बहुष्वस्ति । पृथिव्याकाशनामजात्यादिकतिपयपदार्थानुवृत्तिसंवादः स्वप्नेऽप्यस्तीति न विशेष उपपादयितुं शक्य इत्याशयेन प्रौढिमादर्शयन्नाह—**एतदास्ता**मिति । अथवा यदि स्वाप्नार्थाः सत्यास्तर्हि जागरेऽप्यनुवर्तेरन्निति रामस्याशङ्कामालक्ष्याह वसिष्ठः-**एतदि**ति । स्वाप्नस्य जाग्रद्बाह्यदेशकालाद्यननुवृत्त्या यद्यलीकत्वं मन्यसे तर्हि यज्जाग्रदिति मन्यसे तदपि अन्तः स्वाप्नदेशकालाद्यपूरकमिति तुल्यमिति द्वयोः स्वप्नतैवेत्यर्थः ॥२३॥ एवमधिष्ठानसत्तया सत्यत्वेऽपि सर्वदेशकालाद्यपूरकत्वान्न स्वतस्तथेति मिथ्यात्वमुभयोः सममित्याह—**एव**मिति । रञ्जयति स्वासक्त्या मोहयति ॥ २४ ॥ संविदस्तु सर्वदेशकालादिपूरकत्वात्सत्यत्वं सर्वत्र मायाशक्त्या सर्वभावेन स्फुरणसामर्थ्यं चेत्याह—**सर्वत्रे**ति । स्वैव स्वयमेव ॥ २५ ॥ कोशे धनागारे । द्रव्यं धनम् । अनेन चिद्व्योम्ना ॥ २६ ॥ एवमुक्तथं रामं समाधाय प्रस्तुतकथामालम्ब्याह—**अनन्तर**मिति ॥ २७ ॥ एतत्प्रागुक्तं तत्त्वम् । लीलार्थं लीलाप्रीत्यर्थम् । स्वस्ति अभिलषितार्थसिद्धिरस्तु । जगन्मिथ्यात्वस्योक्तस्य दृष्टान्तदृष्टयो मण्डपान्तस्त्वदीयब्रह्माण्डकल्पनालक्षणा दृष्टा लीलयेति शेषः ॥ २८ ॥ धीमान्स्वस्ति तेऽस्त्वित्युक्तेस्तात्पर्यं विद्वान् ॥ २९ ॥ मम मनुष्यमात्रस्याल्पदानसमर्थस्यापीत्याशयः ॥ ३० ॥ निजं प्राक्तनम् । आयामि अविलम्बेनागमिष्यामि ॥ ३१ ॥ पश्य कृपादृष्ट्या । आदिश प्रयच्छ मत्प्रार्थितमुपदेशोत्तरकार्यं च ॥ ३२ ॥ प्रार्थनीयार्थमाह—**य**मिति । कुमारी अनूढा कन्या ॥ ३३ ॥ लीलाभक्तिभाग्योचितैरर्थविलासैश्चारु राज्यं कुरु । अस्माभिर्निराकृतिः प्रत्याख्यानं कदाचिदपि न कृतेति शेषः । केनचिदपि न दृष्टेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे स्वप्नपुरुषसत्यत्वनिरूपणं नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

अभीष्टवरदानं च पुरस्याक्रमदीपनम् ।
वर्ण्यते दह्यमानानां चेष्टा च पुरवासिनाम् ॥ १ ॥

देवी तज्जिज्ञासितं भाव्यर्थमपि स्पष्टमाचक्षाणा वरशेषमपि दातुमाह—**अस्मिन्नि**ति । सर्वं ते प्रत्यक्षमेव भविष्यतीति शेषः ॥ १ ॥ त्वया च प्राक्तनं शवीभूतं तच्छरीरकं प्राप्तव्यमिति संबन्धः ॥ २ ॥ मृत्वा वायुरूपिणा आतिवाहिकदेशरूपेण त्वया स प्राक्तनो देश आगन्तव्यः ॥ ३ ॥ इयमातिवाहिकदेहगतिर्मानोरथिकगतिवन्मण्डपान्तःसंवृताकाशेऽपि सुदूरमिव संभवति नाश्वादिगतिवद्देशवैपुल्यं प्राक्सिद्धमपेक्षत इत्याशयेनाह—**अन्यैवे**ति ॥ ४ ॥ ऊर्ध्वस्थितः प्रासादाग्राद्युन्नतप्रदेशमारुह्य निरि

तावत्प्रविश्य संभ्रान्त उवाचोर्ध्वेस्थितो नरः ॥ ५
देव सायकचक्रासिगदापरिघवृष्टिमत् ।
महत्परबलं प्राप्तमेकार्णव इवोद्धतः ॥ ६
कल्पकालानिलोद्भूतकुलाचलशिलोपमम् ।
गदाशक्तिभुशुण्डीनां वृष्टिं मुञ्चति तुष्टिमत् ॥ ७
नगरे नगसंकाशे लग्नोऽग्निर्व्याप्तदिक्तटः ।
दहंश्चटचटास्फोटैः पातयत्युत्तमां पुरीम् ॥ ८
कल्पाम्बुदघटातुल्या व्योम्नि धूममहाद्रयः ।
बलात्प्रोड्डयनं कर्तुं प्रवृत्ता गरुडा इव ॥ ९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ससंभ्रमं वदत्येवं पुरुषे परुषारवः ।
उदभूत्पूरयन्नाशा बहिः कोलाहलो महान् ॥ १०
बलादाकर्णकृष्टानां धनुषां शरवर्षिणाम् ।
बृंहतामतिमत्तानां कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ ११
पुरे चटचटास्फोटैर्दहतां जातवेदसाम् ।
पौराणां[1] दग्धदाराणां महाहलहलारवैः ॥ १२
तरतामग्निखण्डानां टांकारः कथितो रवैः ।
ज्वलितानां परिस्पन्दाद्धगद्धगिति चार्चिषाम् ॥ १३
अथ वातायनाद्देव्यौ मन्त्री राजा विदूरथः ।
ददृशुः प्रोल्लसन्नादं महानिशि महापुरम् ॥ १४
प्रलयानलसंक्षुब्धपूर्णैकार्णवरंहसा ।
पूर्णं परबलेनोग्रहेतिमेघतरङ्गिणा ॥ १५
कल्पान्तवह्निविगलन्मेरुभूधरभासुरैः ।
दह्यमानं महाज्वालाज्वालैरम्बरपूरकैः ॥ १६
मुष्टिग्राह्यमहामेघगर्जासंतर्जितोर्जितैः ।
घोरं कलकलारावैर्मांसलैर्दस्युजल्पितैः ॥ १७
पुष्करावर्तसंकाशधूम्राभ्रपिहिताम्बरम् ।
प्रोड्डीनहेमाग्रनिभैर्ज्वालापुञ्जैर्निरन्तरम् ॥ १८
तरदुल्मुकखण्डोग्रतारातरलिताम्बरम् ।
अन्योन्यदेशसञ्चारप्रज्वलज्ज्वलनाचलम् ॥ १९
हतसैन्यपुरापातं द्रुताङ्गाराभ्रकोटरैः ।
कर्कशाक्रन्दनिर्दग्धलोकपूगोग्रगर्जितम् ॥ २०
कृशानुकणनाराचनिरन्तरतराम्बरम् ।
बहुहेतिशिलाजाललुठद्दग्धपुरोत्करम् ॥ २१
रणद्विरदसंघट्टकुट्टितोद्भटसङ्कटम् ।
विद्रवत्तस्करच्छेदमार्गकीर्णमहाधनम् ॥ २२
अङ्गारराशिनिपतन्नरनार्युग्ररोदनम् ।
स्फुटच्चटचटाशब्दप्रलुठत्स्फुटकाष्ठकम् ॥ २३
विपुलालातचक्रौघशतसूर्यनभस्तलम् ।
अङ्गारशिखिराकीर्णसमस्तवसुधातलम् ॥ २४
दग्धाग्निकाष्ठक्रेंकाररणज्ज्वलनवैणवम् ।
दग्धजन्तुघनाक्रन्दरुदत्सकलसैनिकम् ॥ २५
पांसुशेषात्तराजश्रीवृद्धतृप्तहुताशनम् ।
सकलग्रसनारम्भसोद्योगाग्निमहाशनम् ॥ २६
यदृच्छात्कारडात्कारकठिनाग्निरटद्गृहम् ।
अनन्तजन्तुभोज्यान्नवह्निभुक्तेन्धनस्पृहम् ॥ २७
अथ शुश्राव तत्रासौ गिरो राजा विदूरथः ।
योधानां दग्धदाराणां पश्यतामभिधावताम् ॥ २८

बाह्यपुरवृत्तान्तदर्शी पुरुषो राजसन्निधिं प्रविश्योवाच ॥ ५ ॥ देवेति राजसंबोधनम् ॥ ६ ॥ तुष्टिमत् उत्साहप्रहृष्टं परबलम् ॥ ७ ॥ उन्नतप्रासादशिखरैस्तृणकाष्ठादिसमृद्ध्या च नगसंकाशे पर्वतसदृशे ॥ ८ ॥ कल्पाम्बुदानां संवर्तमेघानां घटाभिः समूहैस्तुल्याः ॥ ९ ॥ ससंभ्रमं सभयम् । परुषा निष्ठुरभाषणरूपा आरवा यत्र तथाविधः कोलाहलः । आशा दिशः ॥ १० ॥ कोलाहलमेव संबन्धिभेदैर्विशिष्य वर्णयति—**बलादि**त्यादिना ॥ ११ ॥ महाहलहलारवैः कथित इत्युत्तरत्रान्वयः ॥ १२ ॥ अर्चिषां धगद्धगिति रवैः सह जनैः कथितष्टांकार उदभूदित्यनुकृष्यते ॥ १३ ॥ वातायनात्प्रासादगवाक्षात् ॥ १४ ॥ उग्रैर्हेतिभिर्मेघतरङ्गोभयवता ॥ १५ ॥ महाज्वालानां ज्वालैः शिखाभिः । 'जालैः' इति पाठे स्पष्टम् ॥ १६ ॥ मोषणं मुष्टिः परलुण्ठनं तद्ग्राह्यविषये परभीषणाय महामेघगर्जासदृशैः संतर्जितैर्भर्त्सनैरूर्जितैः प्रबलैर्मांसलैः पुष्टैर्दस्यवश्चोरास्तज्जल्पितैर्घोरम् ॥ १७ ॥ पुष्करावर्ताः प्रलयमेघाः । निरन्तरं निरवकाशम् ॥ १८ ॥ उल्मुकानां ज्वलत्काष्ठानां खण्डा एवोग्रा औत्पातिका रक्तास्ताराः ज्वालापरिवर्तेन अन्योन्यदेशविनिमयेन प्रज्वलन्तो ज्वलनाचला यत्र ॥ १९ ॥ हतावशिष्टसैन्यानां पुरापातो नगरप्रवेशो यत्र । द्रुताः प्रसृता अङ्गारा येषु तथाविधैरभ्रकोटरैर्मेघच्छिद्रैरुपलक्षितमित्यर्थः । कर्कशाक्रन्दं यथा स्यात्तथा निर्दग्धजनसमूहैः शत्रुभिरुग्रगर्जितं यत्र ॥ २० ॥ कृशानुकणैर्नाराचैश्च निरन्तरतरमत्यन्तनिरवकाशमम्बरं यत्र । हेतिभिः शिलाजालैश्च लुठन्तो निपतन्तः । पुरशब्देन पुरजना उच्यन्ते । लुठन्तः प्रधावन्तो दग्धं पुरं यैस्तथाविधा उत्करा ऊर्ध्वीकृतहस्ताः शत्रवो यत्रेति वा ॥ २१ ॥ रणे द्विरदानां संघट्टैः कुट्टिताश्चूर्णिता उद्भटाः शूरतराः सङ्कटा यत्र । तस्कराणां शिरश्छेदेन ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ अलातानि ज्वलदुल्मुकानि । शिखिरैरग्निभिराकीर्णानि ॥ २४ ॥ दग्धैरग्निकाष्ठैः सहक्रेंकारेण रणत्प्रज्वलनयुक्तं वैणवं वेणुकाष्ठं यत्र ॥ २५ ॥ पांसव एव शिष्यन्ते यथा तथा आत्तायां दग्धायां राजश्रियि वृद्धः प्रवृद्धस्तृप्तश्च हुताशनो यत्र । अग्निलक्षणो महाशनो घस्मरो यत्र ॥ २६ ॥ यदृच्छया अकस्मादेव दैवोपपादिताभ्यां सर्वस्वादानमात्कारो निशि सुप्तेषु दस्युभिः प्रहरणं डात्कारस्ताभ्यां कठिनेन दुर्वारेणाग्निना च रटन्तो गृहा यत्र । अनन्तानां जन्तूनां भोज्येषु भोजनार्हेष्वन्नेषु धान्यराशिषु वह्निना भुक्तेषु अवशिष्टेन्धनमात्रे केषांचित्स्पृहा यत्र ॥ २७ ॥ दारग्रहणं सर्वस्वोपलक्षणम् ॥ २८ ॥

[1] पौराणामिति द्वादशश्लोकोत्तरार्धेन इति भावः.

हा मत्तमरुदूर्ध्वस्थानङ्गार गृहपादपान् ।
रणत्खरखरं नीरजालामातपपन्थिनः ॥ २९
हा दग्धदाराः प्रालेयशीता देहेषु दन्तिनाम् ।
मग्ना मनस्सु महतामिव विज्ञानसूक्तयः ॥ ३०
हा तात हेतयो लग्नास्तरुणीकबरीतृणे ।
ज्वलन्ति शुष्कपर्णौघा इव वीरानिलेरिताः ॥ ३१
आवर्तननदीदीर्घा वहत्यूर्ध्वतरङ्गिणी ।
पश्येयं धूमयमुना व्योमगङ्गां प्रधावति ॥ ३२
वहदुल्मुककाष्ठोर्ध्वगामिनी धूमनिम्नगा ।
वैमानिकानन्धयति पश्याग्निकणबुद्बुदा ॥ ३३
अस्या माता पिता भ्राता जामाता स्तनपाः सुते ।
अस्मिन्सद्मनि निर्दग्धा दग्धैवासत्समिन्धने ॥ ३४
हा हा हागच्छ ते शीघ्रमेतदङ्गारमन्दिरम् ।
इतः प्रवृत्तं पतितुं सुमेरुः प्रलये यथा ॥ ३५
अहो शरशिलाशक्तिकुन्तप्रासासिहेतयः ।
जालसंध्याभ्रपटलं विशन्ति शलभा इव ॥ ३६
हेतिप्रवाहा ज्वलनं नभस्यन्त्यां विशन्त्यहो ।
वडवानलमुज्ज्वालमर्णःपूरा इवार्णवात् ॥ ३७
धूमायन्ति महाभ्राणि ज्वालाः शिखरिकोटिषु ।
सरसान्यपि शुष्यन्ति हृदयानीव रागिणाम् ॥ ३८
आलानत्वरुषेवैता दन्तिभिर्वृक्षपङ्क्तयः ।
स्फुरत्कटकटारावं पात्यन्ते कृतचीत्कृतैः ॥ ३९
पुष्टपुष्पफलस्कन्धा गतश्रीका गृहद्रुमाः ।
गता निर्दग्धसर्वस्वा गृहस्था इव दीनताम् ॥ ४०
मातापितृविनिर्मुक्ता बालकास्तिमिरावलीम् ।
मग्नन्तोऽङ्गेषुरथ्यासु कुड्यपातेन हा हताः ॥ ४१
वातविद्रावितात्त्रस्यन्करिण्यो रणमूर्धनि ।
पतदङ्गारकागारभारिणः कटुकूजितम् ॥ ४२
हा कष्टमसिनिर्भिन्ने स्कन्धे सन्नद्धदोल्मुके ।
पतितो यन्त्रपाषाणः पुरुषस्याशनिर्यथा ॥ ४३
गवाश्वमहिषेभोष्ट्रश्वशृगालैडकैरहो ।
घोरै रणमिवारब्धं मार्गरोधकमाकुलैः ॥ ४४
पटैः पटपटाशब्दजलजालालिमालितैः ।
आक्रन्दन्त्यः स्त्रियो यान्ति स्थलपद्माचिता इव ॥ ४५
स्त्रीणां ज्वालालवाः पश्य लिहन्त्यलकवल्लरीः ।
कुर्वन्तोऽशोकपुष्पाभा करभा इव पन्नगीः ॥ ४६
हा हा हरिणशावाक्ष्याः पक्ष्मलक्षणपक्ष्मसु ।
कुमार्गेष्विव विश्रान्तिमेति कार्शानवी शिखा ॥ ४७
दह्यमानो विनिर्याति न कलत्रं विना नरः ।
अहो बत दुरुच्छेदाः प्राणिनां स्नेहवागुराः ॥ ४८
करी रभसनिर्लूनज्वलदङ्गारपादपः ।
प्लुष्टपुष्करकः कोपान्मग्नः पुष्करदं सरः ॥ ४९

अङ्ग आर इति च्छेदः । अङ्गेति कश्चित्कंचित्संबोध्याह—नीरजालेन रसातिशयेन आमान् हरितानत एवातपस्य संतापस्य पन्थिनः परिपन्थिनो निवारकान् ऊर्ध्वस्थान् औन्नत्ये स्थितान् अस्मद्गृहलक्षणानस्मद्गृहसंवृद्धांश्च पादपान् वृक्षान् उन्मूलयितुं मत्तः प्रचण्डो मरुत् विपल्लक्षणो वायुर्वा रणत्खरखरं[1] यथा स्यात्तथा आर आजगाम । हा इति खेदे ॥ २९ ॥ प्राक्प्रालेयशीता दग्धाः संतप्ता दारा दन्तिनां मृतानां देहेषु लीनाः प्रच्छन्नाः सूक्तिपक्षे ज्ञानाग्निना दग्धाः स्थूलादिदेहा याभिः । त्रिविधतापोपशमनात्प्रालेयादपि शीतलाः ॥ ३० ॥ हेतयः शस्त्राग्नयो विविधास्तज्ज्वाला वा । कबर्यः केशास्तल्लक्षणे तृणे । ज्वलन्ति दीप्यन्ते ॥ ३१ ॥ आवर्तनैरावर्तैर्नदीसदृशप्रवाहभेदैश्च दीर्घा । व्योमलक्षणां गङ्गां मन्दाकिनीं वा ॥ ३२ ॥ वहन्ति प्रवहन्ति उल्मुककाष्ठानि यस्यां सा । अग्निकणा एव बुद्बुदा यस्याम् ॥ ३३ ॥ स्तनपाः स्तनंधयाः । सुते कन्ये । पुत्रीसंबोधनं वा । इयमपि तद्विरहलक्षणे असत्समिन्धने अविद्यमानेऽप्यग्नौ दग्धैव ॥ ३४ ॥ शीघ्रं आगच्छ निर्गच्छ ते तव एतदङ्गारवज्ज्वलितं मन्दिरं इतः स्वस्थानाच्चलनेन पतितुं प्रवृत्तम् ॥ ३५ ॥ वातायनजालकलक्षणं संध्याभ्रपटलम् ॥ ३६ ॥ नभस्यन्त्यां भयान्नभ उत्पतितुमिच्छन्त्यां पुर्याम् । अर्णःपूरा[2] जलप्रवाहाः ॥ ३७ ॥ शिखरिणां शृङ्गवतां प्रासादानां कोटिष्वग्रभागेषु । सरसानि सजलानि वाप्यादीनि उद्यानानि च ॥ ३८ ॥ आलानं बन्धनस्तम्भस्तज्जातीयत्वप्रयुक्तया रुषा ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तिमिरावलीं निलयनाय मग्नन्तः शोधयन्तः । मृगयन्त इति यावत् । मस्जेः शोधनार्थाच्छतरि च्छान्दसे कुत्वनत्वे । अङ्गेत्यामन्त्रणे । इषुकीर्णासु रथ्यासु । कुड्यपातेन भित्तिपतनेन ॥ ४१ ॥ वातेन विद्रावितात् प्रोड्डायितात् । पतन्तः अङ्गारका यस्मात्तथाविधात् । अगारं भर्तुं वर्षातपादिभ्यस्त्रातुं शीलमस्येत्यगारभारिच्छदिस्तस्मात्करिण्योऽभ्रम्वः कटुकूजितं यथा स्यात्तथा त्रसन् । त्रसेर्लङि 'वा भ्राशभ्लाश' इति श्यन् । अडभावश्छान्दसः ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ एडकैर्मेषैः गन्तॄणां मार्गनिरोधकं रणं युद्धमारब्धमिव पश्यन्त्विति शेषः ॥ ४४ ॥ अग्निशिखास्कन्दनभयादार्द्रपटान्परिधाय निर्गच्छन्तीः स्त्रियो वर्णयति—**पटैरि**ति । जलबिन्दुजाललक्षणैरलिभिर्मालितैः परिवृतैर्हस्तपादवक्त्रलक्षणैः स्थलपद्मैराचिता घटिता इव ॥ ४५ ॥ करभा उष्ट्राः । पन्नं पतितं यथा स्यात्तथा गच्छन्त्यः पन्नग्यः प्रलम्बिततरुशाखाः दैवात्तदालम्बिसर्पिणीर्वा ॥ ४६ ॥ पक्ष्मलक्षणेषु भ्रमरपक्षसदृशेष्वक्षिपक्ष्मसु । कृशानुरग्निस्तत्संबन्धिनी कार्शानवी शिखा ज्वाला ॥ ४७ ॥ स्वयं दह्यमानोऽपि ॥ ४८ ॥ रभसेन बलवेगेन निर्लूनो भग्नो ज्वलदङ्गारमिश्र आलानपादपो येन । अतएव तदाकर्षणकाले प्लुष्टो दग्धः पुष्करः शुण्डाग्रं यस्य तथाविधः करी पलाय्य जनेभ्यः पुष्करदं पद्मदं सरः प्राप्य तत्र मग्नः । दग्धपुष्करस्य पुनर्लाभेच्छयेवेति श्लेषमूला उत्प्रेक्षा ॥ ४९ ॥

१ कतिपयादर्शान्तरैरप्यत्र रणादित्येव पठ्यते, परन्त्वेतत्पाठो मूलानुगत्वात्सुवच इति स एव सङ्गृहीतोऽस्माभिः. २ अर्णपूराः इति पाठः.

धूमोऽम्बुदपदं प्राप्य विलोलान्तस्तडिल्लतः ।
ज्वलदङ्गारनाराचनिकरं परिवर्षति ॥ ५०
देव धूमस्फुरद्वह्निकण आवर्तवृत्तिमान् ।
स्थित आपीडवान्व्योम्नि रत्नपूर्ण इवार्णवः ॥ ५१
गौरमम्बरमाभाति ज्वालाशिखरतेजसा ।
मृत्युनेवोत्सवे दत्तः कुङ्कुमाक्तकरण्डकः ॥ ५२
अहो नु विषमं चेदं वर्तते वृत्तवर्जितम् ।
म्रियन्ते राजनार्योऽपि वैरिवीरैरुदायुधैः ॥ ५३
लोलस्रग्दामकुसुमैर्मार्गप्राकारकारकैः ।
अर्धनिर्दग्धकबरीकीर्णवक्षस्थलस्तनाः ॥ ५४
आलोलाम्बरसंलक्ष्यनितम्बजघनस्थलाः ।
पतन्माणिक्यवलयवलितावनिमण्डलाः ॥ ५५
छिन्नहारलताजालविकीर्णामलमौक्तिकाः ।
दृष्टादृष्टस्तनश्रेणीपार्श्वोद्यत्कनकप्रभाः ॥ ५६
कुररीकर्कशाक्रन्दमन्दीकृतरणारवाः ।
धारावाहाप्लुतारावभिन्नपार्श्वविचेतनाः ॥ ५७
रक्तकर्दमबाष्पाम्बुक्लिन्नग्रन्थितवाससः ।
भुजमूलार्पितभुजैर्नीयमाना बलान्नृभिः ॥ ५८
क इवास्मिन्परित्राता स्यादित्यादीनवीक्षितैः ।
उत्पलालीव वर्षद्भिः परिरोदितसैनिकाः ॥ ५९
मृणालकोमलाच्छोरुमूलजालैः सुनिर्मलैः ।
स्वच्छाम्बरतलालक्ष्यैराकाशनलिनीनिभाः ॥ ६०
आलोलमाल्यवसनाभरणाङ्गरागा
बाष्पाकुलाततचलालकवल्लरीकाः ।
आनन्दमन्दरनिरन्तरमथ्यमाना-
त्कामार्णवात्समुदिता इव राजलक्ष्म्यः ॥ ६१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० अग्निदग्धगृहादिवर्णनं नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ४४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
एतस्मिन्नन्तरे राजमहिषी मत्तयौवना ।
तद्विवेश गृहं लक्ष्मीरिव पङ्कजकोटरम् ॥ १
आलोलमाल्यवसना भिन्नहारलताकुला ।
अनुयाता वयस्याभिर्दासीभिर्भयविह्वला ॥ २
चन्द्राननावदाताङ्गी श्वासोत्कम्पिपयोधरा ।
तारकाकारदशना स्थिता द्यौरिव रूपिणी ॥ ३
अथ तस्या वयस्यैका राजानं तं व्यजिज्ञपत् ।
भूतसंग्रामसंरब्धममरेन्द्रमिवाप्सराः ॥ ४
देव देवी सहास्माभिः पलाय्यान्तःपुरान्तरात् ।
शरणं देवमायाता वातार्तेव लता द्रुमम् ॥ ५
राजन्दारा हृतास्तास्ते बलवद्भिरुदायुधैः ।
ऊर्मिजालैर्महाब्धीनां तीरद्रुमलता इव ॥ ६
अन्तःपुराधिपाः सर्वे पिष्टाः शत्रुभिरुद्धतैः ।
अशङ्किताभिपतितैर्वातैरिव वरद्रुमाः ॥ ७
दूरेणाशङ्कमायातैः परैर्नः पुरमाहृतम् ।
रात्रौ वर्षास्विवोद्धोषैः कमलानीव वारिभिः ॥ ८

अम्बुदानां पदं वृष्ट्यधिकारनिर्वाहकमाकाशस्थानं प्राप्य विलोलवह्निज्वालालक्षणा अन्तर्गतास्तडिल्लता यस्य । ज्वलतामङ्गाराणां नाराचानां शराणां च निकरं स्वानुरूपं परितो वर्षतीत्युत्प्रेक्षा ॥५०॥ देवेति राजानं संबोध्य कस्यचिदुक्तिः । धूमो व्योम्नि अर्णव इव स्थितः । आपीडवान् शिखातरङ्गवान् ॥ ५१ ॥ गौरं पीतमम्बरमाकाशः । कुङ्कुमैः अक्तो रञ्जितः करण्डकः संपुटको दत्तः । अर्थाद्दिग्वधूभ्य इति गम्यते ॥ ५२ ॥ वृत्तं सच्चरितं तेन वर्जितं बहिष्कृतम् ॥ ५३ ॥ आसर्गसमाप्ते राजनारीरेव विशिनष्टि—**लोले**त्यादिना । मार्गे प्र आकिरणं प्राकारस्तस्य कारकैर्लोलैः स्रग्दामभिः कुसुमैश्चोपलक्षिताः ॥ ५४ ॥ पतद्भिर्माणिक्यैर्वलयैश्च माणिक्यखचितैर्वलयैर्वा वलितानि संवृतान्यवनिमण्डलानि याभिः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ कुररीशब्दवत्कर्कशैर्दुःश्रवैराक्रन्दैर्मन्दीकृतोऽभिभूतो रणारवो याभिः । धारावाहमविच्छिन्नधारं यथा स्यात्तथा आप्लुतैर्निर्गतैराक्रन्दारावैर्भिन्नानि विदारितानीव पीडितानि कुक्षिपार्श्वानि यासाम् । अतएव विचेतनाः कर्तव्यार्थचेतनाशून्याः ॥ ५७ ॥ पलायनशङ्कया परस्परं ग्रन्थितवाससः ॥ ५८ ॥ दीनैर्वीक्षितैर्वीक्षणैः । परितो दयया रोदिताः रोदनशीलाः कृताः स्वपक्षसैनिका याभिस्ताः ॥ ५९ ॥ स्वच्छेष्वम्बरतलेषु वस्त्रान्तःप्रदेशेष्वालक्ष्यैः । अम्बरपदश्लेषादाकाशनलिनीनिभाः ॥ ६० ॥ आतता दीर्घाश्चलाश्चालकवल्लर्यो यासां ताः । आनन्दोऽत्र विषयसुखं तल्लक्षणेन मन्दरेण मथ्यमानात् । राज्ञां मूर्तिभूता लक्ष्म्यः संपदो, राजा चन्द्रस्तद्घटिता लक्ष्म्यः श्रियो वा ॥ ६१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे अग्निदग्धगृहादिवर्णनं नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥४३॥

भीतां विलोक्य महिषीं श्रुत्वान्तःपुरधर्षणम् ।
युद्धाय राज्ञो निर्याणं लीलातत्त्वं च वर्ण्यते ॥ १ ॥

मत्तमिव विघूर्णमानं यौवनं यस्याम् । तल्लीलाप्रज्ञाधिष्ठितं राज्ञो गृहम् ॥ १ ॥ २ ॥ चन्द्र इव चन्द्र एव च आननं यस्याः । अवदातानि गौराणि स्वच्छानि चाङ्गानि यस्याः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ देवी कृताभिषेका प्रधानमहिषी ॥ ५ ॥ दाराः अन्या भोगिन्यः ॥ ६ ॥ पिष्टाः संचूर्णिताः ॥ ७ ॥ दूरेण दूरात् । 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति चात्तृतीया । आहृतमास्कन्दि-

कचन्त्यसत्याः सत्याभा जीवाकाशेऽनुभूतयः ।
तत्कुलास्तत्समाचारास्तज्जन्मानस्तदीहिताः ॥ ४६
त एव मन्त्रिणः पौराः प्रतिभाने भवन्ति च ।
ते चैवात्मन्यलं सत्या देशकालेहितैः समाः ॥ ४७
सर्वगात्मस्वरूपायाः प्रतिभाया इति स्थितिः ।
यथा राजात्मनि व्योम्नि प्रतिभोदेति सन्मयी ॥ ४८
तथा तदग्रगोदेति सत्येव प्रतिभाम्बरे ।
त्वच्छीला त्वत्समाचारा त्वत्कुला त्वद्वपुर्मयी ॥ ४९
इति लीलेयमाभाति प्रतिभाप्रतिबिम्बजा ।
सर्वगे संविदादर्शे प्रतिभा प्रतिबिम्बति ॥ ५०
यादृशी यत्र सा तत्र तथोदेति निरन्तरम् ।
जीवाकाशस्य यान्तस्था प्रतिभा कुरुते स्वयम् ।
सा बहिश्च चिदादर्शे प्रतिबिम्बादियं स्थिता ॥ ५१
एषा त्वमम्बरमहं भुवनं धरा च
राजेति सर्वमहमेव विभातमात्रम् ।
चिद्व्योमबिल्वजठरं विदुरङ्ग विद्धि
त्वं तेन शान्तमलमास्स्व यथास्थितेह ॥ ५२

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० अग्निदाहरात्रियुद्धे जगद्भ्रमवर्णनं नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥४४॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ४५

श्रीसरस्वत्युवाच ।
विदूरथस्ते भर्तैष तनुं त्यक्त्वा रणाङ्गणे ।
तदेवान्तःपुरं प्राप्य तादृगात्मा भविष्यति ॥ १
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
इत्याकर्ण्य वचो देव्या लीला सा तत्पुरास्पदा ।
पुरः प्रह्वा स्थितोवाच वचनं विहिताञ्जलिः ॥ २
द्वितीयलीलोवाच ।
देवी भगवती ज्ञप्तिर्नित्यमेवार्चिता मया ।
स्वप्ने संदर्शनं देवी सा ददाति निशासु मे ॥ ३
सा यादृश्येव देवेशि तादृश्येव त्वमम्बिके ।
तन्मे कृपणकारुण्याद्वरं देहि वरानने ॥ ४
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
इत्युक्ता सा तदा ज्ञप्तिः स्मृत्वा तद्भक्तिभावनम् ।
इदं प्रसन्ना प्रोवाच तां लीलां तत्पुरास्पदाम् ॥ ५
श्रीदेव्युवाच ।
अनन्यया भावनया यावज्जीवमजीर्णया ।
परितुष्टास्मि ते वत्से गृहाणाभिमतं वरम् ॥ ६
तद्देशलीलोवाच ।
रणादेहं परित्यज्य यत्र तिष्ठति मे पतिः ।
अनेनैव शरीरेण तत्र स्यामेतदङ्गना ॥ ७
श्रीदेव्युवाच ।
एवमस्तु त्वयाऽविघ्नं पूजितास्मि सुते चिरम् ।
अनन्यभावया भूरि पुष्पधूपसपर्यया ॥ ८
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
अथ तद्देशलीलायां फुल्लायां तद्वरोदयात् ।
पूर्वलीलाब्रवीद्देवीं संदेहलुलिताशया ॥ ९

तयोः प्रथमोऽयं प्रकार इत्याह—**तत्कुला** इत्यादिना ॥ ४६ ॥ तेषामधिष्ठानदृष्ट्या परमार्थतः प्राक्तनाभेदः, अध्यस्तदृष्ट्या तु साम्यं पर्यवस्यतीत्याह—**ते चेति** । आत्मनि पारमार्थिकस्वरूपे अलमत्यन्तं त एवेति सत्याः स्वस्वदेशकालेहितदृष्ट्या तु समास्तुल्याः ॥ ४७ ॥ सर्वत्रैवमेव चैतन्यस्थितिरित्याह—**सर्वगे**ति । नन्वीश्वरस्य प्रतिभानुसार्यर्थनिर्मातृत्वं श्रुतं जीवस्य त्वर्थानुसार्येव प्रतिभोदयः । अन्यथा मानोरथिकस्यापि सत्यत्वसाधारण्ययोरापत्तेस्तत्कथं राजप्रतिभामात्रादर्थानां सिद्धिरितरजीवसाधारणव्यवहारयोग्यता चेत्याशङ्क्याह—**यथे**ति । राजात्मनि यथा यादृशी सन्मयी सर्वसाधारणसत्यार्था प्रतिभा उदेति तथा तदग्रगा ततः पूर्वभाविनी साधारणभोजकादृष्टवशात् सच्छब्दवाच्ये अम्बरे अव्याकृताकाशरूपे ईश्वरे सत्यसंकल्परूपा प्रतिभा उदेत्येव । तथाच नोक्तदोष इति भावः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इति उक्तदिशा आभाति । सर्वत्रेयमेव रीतिरित्याह—**सर्वगे** इति ॥५०॥ अन्तस्था अन्तर्यामीश्वरप्रतिभासा बहिश्च कुरुते । तथाच बाह्यत्वेन साधारणदृश्यत्वोपपत्तिरिति भावः ॥ ५१ ॥ अम्बरमाकाशं तदन्तर्गतं भुवनं तदन्तर्गता धरा तदन्तर्गता त्वं अहं राजा चेति सर्वं विभातमात्रं चिन्मात्रस्वभावं अहं प्रत्यग्रूपमेव । एवमेवान्ये तत्त्वज्ञाः सर्वं चिद्व्योमलक्षणबिल्वस्य जठरं तत्सत्तामात्रं बीजगर्भं विदुः । हे अङ्ग लीले, त्वमपि तथा विद्धि । तेन यथास्थिता स्वभावस्था शान्तं निर्विक्षेपमास्स्व ॥ ५२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे जगद्भ्रमवर्णनं नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

वरो द्वितीयलीलायाः पद्मप्राप्तिरिहोच्यते ।
जीवानां फललाभश्च स्वसंकल्पानुसारतः ॥ १ ॥

तादृगात्मा पद्मभूपालात्मा ॥ १ ॥ प्रह्वा भक्तिनम्रा पुरः स्थिता । विहिताञ्जलिः कृताञ्जलिः ॥ २ ॥ ३ ॥ त्वं तादृश्येव दृश्यसे अतः सैव त्वमित्याशयः ॥ ४ ॥ भक्त्या भावनं चिन्तनं पूजनं च ॥५॥ ६॥ तिष्ठति स्थास्यति । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् ॥७॥ अविघ्नमिति कर्मसाङ्गतामाह । अनन्यभावया असाधारण्या ॥ ८ ॥ फुल्लायां संतोषेण विकासितायां सत्याम् । तस्याः

१ स्वमित्यपि पाठः.

पूर्वलीलोवाच ।

ये सत्यकामाः सन्त्येवंसंकल्पा ब्रह्मरूपिणः ।
त्वादृशाः सर्वमेवाशु तेषां सिद्ध्यत्यभीप्सितम् ॥ १०
तत्तेनैव शरीरेण किमर्थं नाहमीश्वरि ।
लोकान्तरमिदं नीता तं गिरिग्रामकं वद ॥ ११

श्रीदेव्युवाच ।

न किंचित्कस्यचिदहं करोमि वरवर्णिनि ।
सर्वं संपादयत्याशु स्वयं जीवः स्वमीहितम् ॥ १२
अहं हितं रटे ज्ञप्तिः संविन्मात्राधिदेवता ।
प्रत्येकमस्ति चिच्छक्तिर्जीवशक्तिस्वरूपिणी ॥ १३
जीवस्योदेति या शक्तिर्यस्य यस्य यथा यथा ।
भाति तत्फलदा नित्यं तस्य तस्य तथा तथा ॥ १४
मां समाराधयन्त्यास्तु जीवशक्तिस्तवोदिता ।
तदा भवद्यदीह स्यां मुक्तासीति चिरं तदा ॥ १५
तेन तेन प्रकारेण त्वं मया संप्रबोधिता ।
तया युक्त्यामलं भावं नीतासि वरवर्णिनि ॥ १६
अनयैव भावनया बोधितासि चिरं तदा ।
तमेवार्थं प्राप्तवती सदा स्वचितिशक्तितः ॥ १७
यस्य यस्य यथोदेति स्वचित्प्रयतनं चिरम् ।
फलं ददाति कालेन तस्य तस्य तथा तथा ॥ १८
तपो वा देवता वापि भूत्वा स्वैव चिदन्यथा ।
फलं ददात्यथ स्वैरं नभःफलनिपातवत् ॥ १९
स्वसंविद्यतनादन्यन्न किंचिच्च कदाचन ।
फलं ददाति तेनाशु यथेच्छसि तथा कुरु ॥ २०

चिद्भाव एव ननु संर्गगतोऽन्तरात्मा
यच्चेतति प्रयतते च तदेति तच्छ्रीः ।
रम्यं ह्यरम्यमथवेति विचारयस्व
यत्पावनं तदवबुध्य तदन्तरास्स्व ॥ २१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे ली० सत्यकामसत्यसङ्कल्पास्तिता नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ४६

श्रीराम उवाच ।

एवं संकथयन्तीषु तासु तस्मिन्गृहोदरे ।
विदूरथः किमकरोन्निर्गत्य कुपितो गृहात् ॥ १

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

विदूरथः स्वसदनान्निर्गतः परिवारितः ।
परिवारेण महता ऋक्षौघेणेव चन्द्रमाः ॥ २
सन्नद्धसर्वावयवो लग्नहारविभूषणः ।
महाजयजयारावैः सुरेन्द्र इव निर्गतः ॥ ३
समादिशन्योधगणं शृण्वन्मण्डलसंस्थितिम् ।
आलोकयन्वीरगणानारुरोह नृपो रथम् ॥ ४
कूटाकारसमाकारं मुक्तामाणिक्यमण्डितम् ।
पताकापङ्क्तिभिर्व्याप्तं द्युविमानमिवोत्तमम् ॥ ५

स्थूलशरीरेण भर्तृलोकप्राप्तिः स्वस्य तु देहं त्यक्त्वेति कुतो विशेष इति संदेहेन लुलितो लोलः कृत आशयो यस्याः सा ॥ ९ ॥ तत्रादौ संदेहबीजमाह—**ये** इति ॥ १० ॥ तत्तस्मात्सत्यकामताबलात् ॥ ११ ॥ स्वस्य न स्वतः कामनास्ति पूर्णकामत्वात् । प्राणिकर्मानुसारिणी तु सा तद्व्यवस्थयैव व्यवस्थितेत्याशयेन ज्ञप्तिः समाधत्ते—**न किंचिदि**त्यादिना ॥ १२ ॥ हितं प्राण्यभिलषितं भाविशुभं रटे वरदानेन प्रकाशयामि । फलोत्पादने च जीवानां प्रत्येकं प्राक्तनकामकर्मवासनावच्छिन्नचिदात्मकजीवशक्तिस्वरूपिणी तत्तत्कार्यबीजभूता मायासंवलितचिच्छक्तिरस्ति ॥ १३ ॥ अतस्तदनुसारेणैवाहं फलप्रदेत्याह—**जीवस्ये**ति । भाति कर्मानुष्ठानहेतुकामनाविषयतया स्फुरति ॥ १४ ॥ अस्मीत्यहंशब्दपर्यायं तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । अहं मुक्ता स्यां इति भाविकर्मतत्फलसूक्ष्मावस्थानगर्भकामनावच्छिन्नचिद्रूपा जीवशक्तिः ॥ १५ ॥ बोधनिरस्ताज्ञानावरणनिर्मलात्मावस्थितिलक्षणममलं भावम् ॥ १६ ॥ मुक्ता स्यामित्येवंभावनया चिरं युक्ता त्वमनया प्राग्दर्शितयुक्त्या बोधितासि । तं भावितमेवार्थम् ॥ १७ ॥ स्वचिदवच्छिन्नं प्रयतनं पुरुषप्रयत्नः ॥ १८ ॥ नभःफलनिपातवन्मिथ्याभूतमित्यर्थः ॥ १९ ॥ यथा यादृशं फलमिच्छसि तथा तदनुरूपं कर्म कुरु ॥ २० ॥ चिद्भावश्चित्सत्ता । नन्विति निश्चये । तदा प्राक्काले रम्यं विहितमथवा अरम्यं निषिद्धं यत्कर्म चेतति प्रयतते च उत्तरकालं तस्यैव फलरूपा श्रीः एति उदेति इति विचारयस्व । विचारेण च यत्पावनं पदं तदवबुध्य तदन्तः आस्स्व तिष्ठ ॥ २१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सत्यकामसत्यसङ्कल्पास्तिता नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

विदूरथस्य युद्धार्थं निर्गमः सैन्यसंभ्रमैः ।
रणभूमिप्रवेशेन युद्धारम्भश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥

॥ १ ॥ ऋक्षौघेण नक्षत्रगणेन ॥ २ ॥ वर्मायुधादिना सन्नद्धसर्वावयवः । लग्नानि स्वस्वोचितस्थानेष्वासक्तानि हारविभूषणानि यस्य ॥ ३ ॥ समादिशन् तत्तदुचितकार्येष्वाज्ञापयन् । मन्त्रिभिरुक्तां मण्डलस्य व्यूहरचनाविशेषस्य संस्थितिं जनपदव्यवस्थां वा ॥ ४ ॥ कूटस्य मेर्वादिशिखरस्याकारेण सम

---

१ सर्वगतः इति पाठः.

चक्रभित्तिपरिप्रोतप्रकचत्काञ्चनाङ्कुरम् ।
मुक्ताजालरणत्कारचारुविक्रमकूबरम् ॥ ६
सुग्रीवैर्लक्षणोपेतैः प्रशस्तैः प्रचलैः कृशैः ।
जवोड्डयनवेगेन प्रवहद्भिः सुरानिव ॥ ७
वायुं जवेन सहसा असहद्भिर्गतिक्रमैः ।
प्रोह्यद्भिरिव पश्चार्धमापिबद्भिरिवाम्बरम् ॥ ८
योजितैरिव संपूर्णैश्चन्द्रैश्चामरदीप्तिभिः ।
अश्वैरष्टभिराबद्धमाशापूरकहेषितैः ॥ ९
अथोदपतदुद्दामनागाभ्ररवनिर्भरः ।
शैलभित्तिप्रतिध्वानदारुणो दुन्दुभिध्वनिः ॥ १०
मत्तसैनिकनिर्मुक्तैर्व्याप्तं कलकलारवैः ।
किंकिणीजालनिर्ध्वानैर्हेतिसंघट्टघट्टितैः ॥ ११
धनुश्चटचटाशब्दैः शरसीत्कारगायनैः ।
परस्पराङ्गनिष्पिष्टकवचौघझणज्झणैः ॥ १२
ज्वलदग्निटणत्कारैरार्तिमत्क्रन्दनारवैः ।
परस्परभटाह्वानैर्बन्दिविक्षुब्धरोदनैः ॥ १३
शिलाघनीकृताशेषब्रह्माण्डकुहरो ध्वनिः ।
हस्तग्राह्योऽभवद्भीमो दशाशाकुक्षपूरकः ॥ १४
अथोदपतदादित्यपथपीवररोधकम् ।
रजोनिभेन भूपीठमम्बरोड्डयनोन्मुखम् ॥ १५
गर्भवाससिवापन्नं तेनासीत्तन्महापुरम् ।
मूढत्वं यौवनेनेव घनतामाययौ तमः ॥ १६
प्रययुः क्वापि दीपौघा दिवसेनेव तारकाः ।
आययुर्वलमालोला नैशभूतपरम्पराः ॥ १७
ददृशुस्तन्महायुद्धं द्वे लीले सा कुमारिका ।
प्रस्फुटद्धृदयेनेव देवीदत्तमहादृशौ ॥ १८
प्रशेमुरथ हेतीषु प्रोद्यत्कटकटारवाः ।
एकार्णवपयःपूरैर्वालवा इव वह्नयः ॥ १९
शनैः सेनां समाकर्षन्नाज्ञायत बलान्तरम् ।
विवेशपक्षप्रोड्डीनो मेरुरेकमिवार्णवम् ॥ २०
अथोदभूद्गुणध्वानं चटच्चटदिति स्फुटम् ।
रचितांशुमयाम्भोदाश्चेरुः परपरम्पराः ॥ २१
ययुरम्बरमाश्रित्य नानाहेतिविहंगमाः ।
प्रसस्रुरलमात्तासुमलिनाः शस्त्रदीप्तयः ॥ २२
जज्वलुः शस्त्रसंघट्टज्वलना उल्मुकाग्निवत् ।
जगर्जुः शरधारौघान्वर्षन्तो वीरवारिदाः ॥ २३
विविशुः क्रकचक्रूरा वीराङ्गेषु च हेतयः ।
पेतुः पटपटारावं हेतिनिष्पिष्टयोऽम्बरे ॥ २४
जग्मुः शमं तमांस्याशु शस्त्रकानलदीपकैः ।
बभूवुरखिला सेना नवनाराचरोमशाः ॥ २५
उत्तस्थुर्यमयात्रायां कबन्धनटपङ्क्तयः ।
जगुरुच्चै रणोद्रेकं पिशाच्यो रणदारिकाः ॥ २६
उदगुर्दन्तसंघट्टटंकारा दन्तिनां बलात् ।
ऊहुः क्षेपणपाषाणमहानद्यो नभस्तले ॥ २७
पेतुः शवा निवातास्तत्संशुष्कवनपर्णवत् ।
निर्ययुर्लोहिता नद्यो रणाद्रेर्भूतिवर्षिणः ॥ २८

आकारो यस्य । द्युविमानं स्वर्गे प्रसिद्धं विमानम् ॥५॥ चक्रेषु भित्तिषु च परिप्रोता निखाताः प्रकचन्तः काञ्चनाङ्कुराः स्वर्णकीला यत्र । विक्रमकूबरं दीर्घाग्रभागम् ॥ ६ ॥ प्रशस्तैरुत्तमजातिजैः । सुरानिवान्तरिक्षे प्रवहद्भिरित्यतिशयोक्तिः ॥ ७ ॥ पूर्वकायगतिक्रमैः पश्चार्धं प्रोह्यद्भिर्वहद्भिरिव । छान्दसो विकरणव्यत्ययः ॥८॥ चामरदीप्तिभिः संपूर्णैश्चन्द्रैर्योजितैरिवेति सर्वत्रोत्प्रेक्षा ॥९॥ नागा गजास्तल्लक्षणानामभ्राणां रवेण निर्भरोऽतिशयितः । शैलानां भित्तिषु वप्रेषु प्रतिध्वानेन दारुणो भीरुभीषणः ॥१०॥ हेतीनामायुधानां संघट्टेन संघट्टनशब्देन घट्टितैर्निबिडितैः ॥११॥ ॥ १२ ॥ बन्दिभिर्वीरोत्साहायाधिक्षेपेण विक्षुब्धानामयुद्धक्षतपीडितानां कातराणां रोदनैः ॥ १३ ॥ स्वपूरणेन शिलावद्घनीकृतं निरन्तरीकृतमशेषं ब्रह्माण्डकुहरं येन । घनत्वादेव हस्तग्राह्य इत्युत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥ आदित्यपथस्य पीवरं सत् रोधं कामयते इति रोधकम् । कमेः क्विप् । रजोनिभेन वेषेण भूपीठमेव अम्बरोड्डयनोन्मुखं भूत्वा उदतिष्ठदित्युत्प्रेक्षा ॥१५॥ तेन रजसा । मूढत्वं स्वाभाविकमज्ञानम् । रजोधिकेन यौवनेनेव । तमोन्धकारो घनतां निबिडताम् ॥ १६ ॥ बलं वीर्यं आययुः प्रापुः ॥ १७ ॥ देव्या ज्ञप्त्या दत्ता महादृशो दिव्यदृष्टयो ययोस्ते । सा विदूरथस्य कुमारिका कन्या च देवीदत्तमहादृगिति विपरिणामेन संबध्यते ॥ १८ ॥ अथ विदूरथनिर्गमनानन्तरं नगरलुण्टाकानां सैन्धवानां हेतीनामिषूणां च प्रोद्यन्तः कटकटारवाः प्रशेमुः प्रलये एकार्णवपयःपूरैर्वालवा वाडवा वह्नय इव । लडयोरभेदात् ॥ १९ ॥ सेनां समाकर्षन्स विदूरथः सैन्धवानां बलस्य स्वबलस्य च अन्तरं तारतम्यं न आज्ञायत । अविज्ञायैव एकं सांवर्तमर्णवं मेरुरिव विवेश परबलमिति शेषः ॥ २० ॥ गुणध्वानं ज्यासिंजितम् । रचिताः स्वायुधांशुमया अम्भोदा मेघा याभिस्ताः परेषां शत्रूणां परम्पराश्चेरुः ॥ २१ ॥ आत्तासवो गृहीतपरप्राणा अतएव पापेनेव मलिनाः श्यामाः । प्रसस्रुः प्रसृताः ॥ २२ ॥ २३ ॥ हेतिनिष्पिष्टयः खड्गप्रहारा एव पटपटारावात्मना अम्बरे पेतुरुत्पेतुः ॥ २४ ॥ २५ ॥ यमयात्रायां यमाराधनयात्रोत्सवे इति यावत् । नटास्तदनुरूपा रणोत्सवालंकारभूता दारिका बालिकास्तरुण्य इति यावत् ॥ २६ ॥ उत् ऊर्ध्वमगुः ॥ २७ ॥ नितरां वातेनास्तैः क्षिप्तैः संशुष्कैर्वनपर्णैस्तुल्यं तद्वत्निपेतुः । भूतिः प्राणिमरणं तेन

प्रशेमुः पांसवो रक्तैस्तमांस्यायुधवह्निभिः ।
युद्धैकध्यानतः शब्दा भयानि मृतिनिश्चयैः ॥ २९
अभवत्केवलं युद्धमपशब्दमसंभ्रमम् ।
अनाकुलाम्बुवाहाभं खड्गवीचिसटांकृतम् ॥ ३०

खदखदरवसंवहच्छरौघं
टकटकितारवसंपतद्भुशुण्डि ।
झणझणरवसंसिलन्महास्त्रं
तिमितिमिवद्रणमास दुस्तरं तत् ॥ ३१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने विदूरथनिर्याणं नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
एतस्मिन्वर्तमाने तु घोरे समरसंगमे ।
लीलाद्वयमुवाचेदं ज्ञप्तिं भगवतीं पुनः ॥ १
लीलाद्वयमुवाच ।
देवि कस्मादकस्मान्नौ भर्ता जयति नो रणे ।
वद त्वय्यपि तुष्टायामस्मिन्विद्रुतवारणे ॥ २
श्रीसरस्वत्युवाच ।
चिरमाराधितानेन विदूरथनृपारिणा ।
अहं पुत्रि जयार्थेन न विदूरथभूभृता ॥ ३
तेनासावेव जयति जीयते च विदूरथः ।
ज्ञप्तिरन्तर्गता संविदेतां मां यो यदा यथा ॥ ४
प्रेरयत्याशु तत्तस्य तदा संपादयाम्यहम् ।
यो यथा प्रेरयति मां तस्य तिष्ठामि तत्फला ॥ ५
न स्वभावोऽन्यतां धत्ते वह्नेरौष्ण्यमिवैष मे ।
अनेन मुक्त एव स्यामहमित्यस्मि भाविता ॥ ६
प्रतिभारूपिणी तेन बाले मुक्तो भविष्यति ।
एतदीयः स्वयं शत्रुः सिन्धुर्नाम महीपतिः ॥ ७
जयाम्यहं स्यां संग्राम इत्यनेनास्मि पूजिता ।
तस्माद्विदूरथो देहं तत्प्राप्य सह भार्यया ॥ ८
त्वयानया च कालेन बाले मुक्तो भविष्यति ।
एतदीयः स्वयं शत्रुः सिन्धुर्नाम महीपतिः ॥ ९
हत्वैनं वसुधापीठे जयी राज्यं [1]करिष्यति ।
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
एवं देव्यां वदन्त्यां तु बलयोर्युध्यमानयोः ॥ १०
रविर्द्रष्टुमिवाश्चर्यमाजगामोदयाचलम् ।
चेलुस्तिमिरसंघाता बलानीवारिरूपिणः ॥ ११
असृजन्जीवसङ्घान्ये संध्यायां तारका इव ।
शनैः प्रकटतां जग्मुर्नी[2]लाकाशाद्रिभूमयः ॥ १२
भुवनं कज्जलाम्भोधेरिवोत्क्षिप्तमराजत ।
पेतुः कनकनिःस्यन्दसुन्दरा रविरश्मयः ॥ १३
शैलेषु वरवीरेषु रणे रक्तच्छटा इव ।
अदृश्यत ततो व्योम तथा रणमहीतलम् ॥ १४
बाहुभिर्भ्रान्तभुजगं प्रभाभिः कीर्णकाञ्चनम् ।
कुण्डलैः कीर्णरत्नौघं शिरोभिर्दृष्टपङ्कजम् ॥ १५
आयुधैः खड्गनीरन्ध्रं शरैः शलभनिर्भरम् ।
रक्ताभास्थिरसंध्याढ्यं ससिद्धपुरुषं शवैः ॥ १६

वर्षिणो वृष्टिप्लाविताद्रणलक्षणादद्रेः सकाशात् ॥ २८ ॥ प्रशेमुरिति सर्वत्र संबध्यते । शब्दा वाक्प्रसराः ॥ २९ ॥ अपशब्दमपगतशब्दम् । वाय्वाद्यनाकुलवर्षदम्बुवाहाभम् । वीचयोऽत्र विद्युत्तरङ्गास्तैः सटांकृतम् ॥ ३० ॥ तिमितिमीत्युक्तशस्त्रातिरिक्तप्रहरणध्वन्यनुकरणम् । तद्वत् रणं युद्धं दुस्तरं आस । भीरूणामिति शेषः ॥ ३१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे विदूरथनिर्याणं नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः ४६

सिन्धोः शत्रुजये हेतुः सूर्योदयरणक्रमः ।
युद्धं च द्वैरथं राज्ञोर्मन्त्रास्त्रैरिह कीर्त्यते ॥ १ ॥

पुनःशब्देन वक्ष्यमाणप्रश्नोत्तरयोः प्रागुक्तयुक्तिभिरेव गतार्थत्वात् पुनरुक्तप्रायतया उक्तार्थस्फुटीकारमात्रप्रयोजनतां दर्शयति ॥ १ ॥ विद्रुताः प्रधाविता वारणा यस्मिंस्तथाविधे रणे नौ आवयोर्भर्ता विदूरथः ॥ २ ॥ आराधिता जयकामनयेति शेषः ॥ ३ ॥ अन्तर्गता सर्वप्राणिमनोन्तर्गता संवित्संवेदनमहमिति शेषः ॥ ४ ॥ प्रेरयति कामकर्मवासनाबलात्फलदानोन्मुखीकरोति । संपादनं च स्वस्य तत्तत्फलभावेन विवर्त एवेत्युक्तार्थस्फुटीकारेणाह—य इति ॥ ५ ॥ अनेन विदूरथेन ॥ ६ ॥ बाले इत्यप्रबुद्धलीलासंबोधनम् । प्रबुद्धलीलायाः प्रागेव समाहितत्वात् ॥ ७ ॥ जयेन आमयति पीडयति शत्रूनिति जयामी अहं स्यां इति संकल्पेन । स्यामिति सामान्यस्य जयामीति क्रियाविशेषेण पचतिभवतीतिवदभेदान्वयो वा ॥ ८ ॥ त्वया अनया च भार्यया सह ॥ ९ ॥ १० ॥ विदूरथस्यारिरूपिणो ये तिमिरसंघाता रात्रौ रक्षःपिशाचादीन् जीवसङ्घान् बलानि स्वसैन्यानीव असृजन् आविश्चक्रुरित्युत्प्रेक्षा । संध्यायां तारका इवेति तस्योपमानम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ उत्क्षिप्तं पर्यानीतम् ॥ १३ ॥ रणमहीतलं वीरबाहुभिर्भ्रान्तभुजगमिव व्योम तु सूर्यस्य बाहुभिरिव किरणैः ॥ १४ ॥ उभयमुभयप्रभाभिः कीर्णकाञ्चनमिवादृश्यतेत्यर्थः । एवमग्रेऽप्युत्प्रेक्षयोभयवर्णनं बोध्यम् । उत्पतद्भिः पतितैश्च कुण्डलैः कीर्णरत्नौघं शिरोभिश्च दृष्टपङ्कजं सर इव ॥ १५ ॥ खड्गैर्मृगजातिभिर्नीरन्ध्रं निबिडितमिव । रक्ताभाभिः रक्तकान्तिभिः स्थिरसंध्याढ्यमिव । एवं सर्वत्र ॥ १६ ॥

---

१ भविष्यति इति पाठः. २ बिलाकाशाद्रि इति मुद्रितपुस्तके पाठः.

हारैः ससर्पनिर्मोकं कटैरिद्धं सुसंकुलम् ।
लसल्लतं पताकाभिरुरुभिः कृततोरणम् ॥ १७
हस्तैः पादैः पल्लवितं शरैः शरवणोपमम् ।
शस्त्रांशुशाद्वलश्यामं शस्त्रपूरैः सकैतकम् ॥ १८
कीर्णमायुधमालाभिरुन्मत्तमिव भैरवम् ।
फुल्लाशोकवनाकारं शस्त्रसंघट्टवह्निभिः ॥ १९
उदघुंघुमहाशब्दैर्विद्रवत्सिद्धनायकैः ।
सौवर्णनगराकारं बालार्कक्कचितायुधैः ॥ २०
प्रासासिशक्तिचक्रर्ष्टिमुद्गरारणिताम्बरम् ।
वहद्रक्तनदीरंहःप्रोह्यमानशवोत्करम् ॥ २१
भुशुण्डीशक्तिकुन्तासिशूलपाषाणसंकुलम् ।
शूलशस्त्राहतिच्छन्नकबन्धपतनान्वितम् ॥ २२
कालताण्डववेतालकुलारब्धहलारवम् ।
शून्ये रणाङ्गणे दीप्तौ पद्मसिन्ध्वो रथौ चलौ ॥ २३
अदृश्येतां नभश्चिह्नौ चन्द्रसूर्यौ दिवीव तौ ।
चक्रशूलभुशुण्ड्यृष्टिप्रासायुधसमाकुलौ ॥ २४
सहस्रेण सहस्रेण वीराणां परिवारितौ ।
विचरन्तौ यथाकामं मण्डलैर्विततारवैः ॥ २५
सचीत्कारमहाचक्रपिष्टानेकमृतामृतौ ।
तरन्तौ रक्तसरितौ मत्तवारणलीलया ॥ २६
केशशैवलसंपन्ने चक्रचक्रजलेन्दुके ।
वहच्चक्राहतिक्षोभपातिताकुलवारणौ ॥ २७
मणिमुक्ताझणत्काररणत्कूबरकारवौ ।
वाताहतपताकाग्रपटत्पटपटारवौ ॥ २८
अनुयातौ महावीरैर्भूरिभिर्भीरुसैनिकैः ।
धारा वमद्भिः कुन्तानां शराणां धनुषामपि ॥ २९
शक्तीनां प्रासशङ्कूनां चक्राणां कचतां रणे ।
तत्र तौ क्षणमावृत्य मण्डले भूमिकुण्डले ॥ ३०
उभौ व्यतिबभूवाते संमुखावायुधावुभौ ।
नाराचधारानिकरविक्षेपकरकध्वनौ ॥ ३१
अन्योन्यमपि गर्जन्तौ मत्ताब्धिजलदाविव ।
तयोः प्रहरतोर्बाणा वसुधानरसिंहयोः ॥ ३२
पाषाणमुसलाकारा व्योमविस्तारिणोऽभवन् ।
करवालमुखाः केचिन्मुद्गराननकाः परे ॥ ३३
शितचक्रमुखाः केचित्केचित्परशुवक्त्रकाः ।
केचिच्छक्तिमुखाः केचित्केचिच्छूलशिलामुखाः ।
त्रिशूलवदनाः केचित्स्थूला इव महाशिलाः ॥ ३४
प्रलयपवनपातिताः शिलौघा
इव निपतन्ति शिलीमुखास्तदा स ।
प्रमिलितमभवत्तयोस्तदानीं
प्रलयविजृम्भितसिन्धुसंभ्रमेण ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे ली० विदूरथसिन्धुसमागमो नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

कटैः कंकटैः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ उदधिवद्धुंघुमहाशब्दैः । उदधिशब्दस्य च्छान्दसो धिलोपः । सौवर्णनगरं त्रिपुरे प्रसिद्धं तदाकारम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इत्थं व्योमरणमहीतले वर्णयित्वा सिन्धुविदूरथयोर्द्वैरथं युद्धं रथादिद्वारा वर्णयति—**शून्ये** इत्यादिना । शून्ये परिवारयोधानां परस्परं युद्धेन क्षयादिति भावः ॥ २३ ॥ नभसश्चिह्नौ लक्षणभूतौ । दिवि स्वर्गे ॥ २४ ॥ २५ ॥ रक्तसरितौ अन्योन्यसंपादिते तरन्तौ ॥ २६ ॥ चक्राण्येव चक्राश्चक्रवाका जलप्रतिबिम्बितेन्दुकाश्च ययोस्तथाविधे रक्तसरितौ ॥ २७ ॥ झणत्कारलक्षणा रणतां रणप्रवृत्तानां वा रथकूबरकाणामारवा ध्वनयो ययोस्तौ ॥ २८ ॥ भीरवः सैनिका येषां तथाविधैर्भूरिभिर्महावीरैरनुयातौ । धनुषां संबन्धिनां शराणां शक्त्यादीनामपि धारा वमद्भिः । क्षिपद्भिरिति यावत् ॥ २९ ॥ रणभूमेः कुण्डले इवालंकारभूते रथयोः परिवर्तनरूपे मण्डले क्षणमावृत्य ॥ ३० ॥ आयोधनमायुधिर्युद्धं तस्मिन्नुभौ व्यतिबभूवाते परस्परक्रियाव्यत्यासेन बभूवतुः । व्यतिशब्दौ कर्मव्यतिहारद्योतनार्थौ । 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यात्मनेपदम् । व्यतिहृतक्रियां दर्शयति—**नाराचे**ति । नाराचा एव जलधारानिकराः । विक्षिप्यन्त इति विक्षेपाः प्रासकुन्तादयस्त एव करका वर्षोपलास्तत्पातनसहनप्रयुक्तध्वनौ विषये अब्धिजलदाविव पुनःपुनः पर्यायेणैको जलद इव ववर्ष अपरोऽब्धिरिव सेहे । तत्र च ध्वनिमात्रं वृत्तं न क्षतादिफलान्तरमिति द्योतनाय ध्वनावित्युक्तिः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तयोः शराणां वैचित्र्यं वर्णयति—**पाषाणे**त्यादिना । व्योम्नि विस्तारिणः अभवन्निति सर्वत्र संबध्यते ॥ ३३ ॥ केचित्केचिदिति वीप्साविवक्षया द्विरुक्तिः ॥ ३४ ॥ शिलीमुखा बाणाः तयोः सिन्धुविदूरथयोः प्रमिलितमन्योन्यमेलनं प्रलयार्थं विजृम्भितयोर्विवृद्धयोः सिन्ध्वोः समुद्रयोः संभ्रमेण परस्परमेलनविलासेन अभवत् तुल्यमिति शेषः ॥ ३५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे विदूरथसिन्धुसमागमो नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
प्राप्य राजा पुरः प्राप्तं सिन्धुमुद्धुरकन्धरम् ।
मध्याह्नतपनान्तेन कोपेन विततोऽभवत् ॥ १
धनुरास्फालयामास चिराराविततदिङ्मुखम् ।
कल्पान्तपवनास्फोट इव मेरुगिरेस्तटम् ॥ २
विससर्जोर्जितो राजा प्रलयार्कः करानिव ।
तूणीररजनीबद्धाः शिलीमुखपरम्पराः ॥ ३
एक एव विनिर्याति गुणात्तस्य शिलीमुखः ।
सहस्रं भवति व्योम्नि गच्छन्पतति लक्षशः ॥ ४
सिन्धोरपि तथैवासीच्छक्तिर्लाघवमेव च ।
वरेण वरदस्यैवं विष्णोर्धानुष्कता तयोः ॥ ५
मुसला नाम ते बाणा मुसलाकृतयोऽम्बरम् ।
छादयामासुरुन्नादाः कल्पान्ताशनयो यथा ॥ ६
रेजुः कनकनाराचराजयो व्योम्नि सस्वनाः ।
रसन्त्यः कल्पवातार्ताः पतन्त्य इव तारकाः ॥ ७
विदूरथाच्छरासारा अजस्रमभिनिर्ययुः ।
अब्धेरिव पयःपूराः सूर्यादिव मरीचयः ॥ ८
प्रचण्डपवनोद्धूतात्पुष्पाणीव महातरोः ।
अयःपिण्डादिवोत्तप्तात्ताडितात्कणपङ्क्तयः ॥ ९
धारा वर्षमुच इव सीकरा इव निर्झरात् ।
तत्पुराग्निमहादाहात्स्फुलिङ्गा इव भासुराः ॥ १०
तयोश्चटचटास्फोटं शृण्वत्कोदण्डयोर्द्वयोः ।
बलद्वयमभूत्प्रेक्षामूकं शान्त इवाम्बुधिः ॥ ११
वहन्ति स्म शरापूरा गङ्गापूरा इवाम्बरे ।
सिन्धोरभिमुखं युद्धे घर्घरारावरंहसः ॥ १२
कचत्कनकनाराचशरवर्षा अनारतम् ।
वहच्छवशवाशब्दं निर्ययुर्धनुरम्बुदात् ॥ १३
बाणमन्दाकिनीपूरं व्रजन्तं सिन्धुपूरणे ।
वातायनात्तमालोक्य लीला तत्पुरवासिनी ॥ १४
तेन बाणसमूहेन जयमाशङ्क्य भर्तरि ।
उवाच वाक्यमानन्दविकसन्मुखपङ्कजा ॥ १५
जय देवि जयत्येष नाथोऽस्माकं विलोकय ।
किंचानेन शरौघेण मेरुरप्येति चूर्णताम् ॥ १६
तस्यामेवं वदन्त्यां तु घनस्नेहरवाकुलम् ।
प्रेक्षणव्यग्रयोर्देव्योर्हसन्त्योर्मानुषीं हृदा ॥ १७
तच्छरार्णवमामत्तमपिबत्सिन्धुवाडवः ।
शरोष्मणा ह्यगस्त्येन जह्नुर्मन्दाकिनीमिव ॥ १८
बाणवर्षेण कणशस्तं सायकमहाघनम् ।
छित्त्वा तनुरजः कृत्वा चिक्षेप गगनार्णवे ॥ १९
यथा दीपस्य शान्तस्य न परिज्ञायते गतिः ।
तस्य सायकसङ्घस्य न विज्ञाता तथा गतिः ॥ २०
तं छित्त्वा सायकासारं शरीराम्बुधरं घनम् ।
व्योम्नि प्रसारयामास रसाच्छवशतान्वितम् ॥ २१
विदूरथस्तमप्याशु व्यधमत्सायकोत्तमैः ।
सामान्यजलदं मत्तं कल्पान्तपवनो यथा ॥ २२
कृतप्रतिकृतैरेवं बाणवर्षैर्महीपती ।
व्यर्थीकृतैरनयतां प्रहारमविचारणैः ॥ २३
अथादधे मोहनास्त्रं सिन्धुर्गन्धर्वसौहृदात् ।
प्राप्तं तेन ययुर्लोका विना मोहं विदूरथात् ॥ २४
व्यस्तशस्त्राम्बरा मूका विषण्णवदनेक्षणाः ।
मृता इवाभवन्योधाश्चित्रन्यस्ता इवाथवा ॥ २५
यावद्विदूरथादन्यं मोहो नयति मन्दताम् ।
तावद्विदूरथो राजा प्रबोधास्त्रमथाददे ॥ २६

विचित्रमायाजननैर्मन्त्रास्त्रैर्विश्वमोहनः ।
वर्ण्यते विस्तरेणात्र समरः सिन्धुपद्मयोः ॥ १ ॥

मध्याह्नतपनं अन्तयति सादृश्येन बध्नातीति मध्याह्नतपनान्तस्तेन । तत्सदृशेनेति यावत् । 'अति बन्धने' कर्मण्यण् ॥ १ ॥ आस्फालयामास विस्फारयामास ॥ २ ॥ रजनीपदेन तत्स्थानि मुकुलितपद्मानि लक्ष्यन्ते । तेषु बद्धाः शिलीमुखा बाणा भ्रमराश्च तत्परम्पराः ॥ ३ ॥ यदा विनिर्याति तदैक एव ॥ ४ ॥ कुत ईदृशं युद्धकौशलं तयोरिति तत्राह—**वरेणेति** । विष्णोस्तपसा आराधितस्येति गम्यते । धानुष्कता धनुर्युद्धकुशलता ॥ ५ ॥ उन्नादा महाध्वनयः ॥ ६ ॥ कनकरञ्जिता नाराचा बाणाः । रसन्त्यो ध्वनन्त्यः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ वर्षाणि वृष्टीर्मुञ्चतीति वर्षमुक् तस्माद्वर्षमुचो धारा इव । तत्पुरस्य विदूरथनगरस्य । प्रागुक्तादग्निमहादाहात् ॥१०॥ बलद्वयं सेनाद्वयम् ॥ ११ ॥ सिन्धो राज्ञः समुद्रस्य च । घर्घरारावयुक्तानि रंहांसि वेगा येषाम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ मानुषीं मनुष्यदेहात्मबुद्धिम् । अप्रबुद्धामिति यावत् ॥ १७ ॥ अगस्त्येनागस्त्यीभूतेन शरोष्मणा करणेनापिबत् । उपसंहृतवानिति यावत् ॥ १८ ॥ तनुरजः कृत्वा धूलीकृत्येत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ शरीरलक्षणानामम्बूनां धरम् । तस्योपपत्तिः शवशतान्वितमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ प्रहारं बाणाभिघातं अविचारणैर्लक्ष्यीकरणैरनयतां अत्यवाहयताम् । यद्वा प्रहारं छान्दसो दीर्घः । प्रहरमितं कालं कृतप्रतिकृतैरनयताम् ॥२३॥ गन्धर्वस्य सौहृदान्मैत्रीवशात्प्राप्तम् । विदूरथाद्विना विदूरथमेकं वर्जयित्वा अन्ये परिवारलोका मोहं ययुः । 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्' इति सूत्रे 'अपादाने पञ्चमी'त्यतः पञ्चम्यप्यनुवर्तेत इति मतेन पञ्चमी ॥ २४ ॥ **मोहप्रकारमेव वर्णयति—व्यस्तेति** ॥ २५ ॥ अन्यं जनम् ॥ २६ ॥

---

१ रसात् युद्धविषये रागात्.

ततः प्रबोधमापन्नाः प्रजाः प्रातरिवाब्जिनी ।
विदूरथे भवत्सिन्धुः क्रुद्धोऽर्क इव राक्षसे ॥ २७
नागास्त्रमाददे भीमं पाशबन्धनखेददम् ।
तेनाभवन्नभो व्याप्तं भोगिभिः पर्वतोपमैः ॥ २८
सर्पैर्विलसिता भूमिर्मृणालैः सरसी यथा ।
संपन्ना गिरयः सर्वे कृष्णपन्नगकम्बलाः ॥ २९
पदार्थाः सर्व एवेमे विषोष्मखिन्नतां ययुः ।
सपर्वतवनाभोगा ययौ विवशतां मही ॥ ३०
पूताङ्गारसमाकीर्णं विषवैषम्यशंसिनः ।
ववू रूक्षोष्णनीहारवाता ज्वलनरेणवः ॥ ३१
विदूरथोऽथ सौपर्णमाददेऽस्त्रं महास्त्रवित् ।
उद्गुर्गरुडास्त्रेण सौपर्णाः पर्वता इव ॥ ३२
काञ्चनीकृतसर्वाशाः सर्वाशापरिपूरकाः ।
पक्षपर्वतसंरम्भजनितप्रलयानिलाः ॥ ३३
घोणानिलजवाकृष्टश्वसद्भुजगमण्डलाः ।
महाघुरघुरारावपूरिताम्भोधिखण्डकाः ॥ ३४
स सुपर्णघनोऽपात्तं सर्पौघं भूप्रपूरकम् ।
कष्टं शलशलायन्तमगस्त्य इव वारिधिम् ॥ ३५
सर्पकम्बलनिर्मुक्तं भूमण्डलमराजत ।
चिरात्तमवनीरन्ध्रमिव निर्वारिराशि च ॥ ३६
ततस्तद्गरुडानीकं क्वाप्यगच्छददृश्यताम् ।
दीपौघ इव वातेन शरदेवाब्दमण्डलम् ॥ ३७
वज्रभीत्येव पक्षौघपर्वतप्रकरः पुरः ।
स्वप्नदृष्टं जगदिव संकल्पपुरपूरवत् ॥ ३८
ततस्तमोऽस्त्रमसृजत्सिन्धुरन्धान्धकारदम् ।
तेनान्धकारो[1] ववृधे कृष्णो भूजठरोपमः ॥ ३९
रोदोरन्ध्रे प्रविसृत एकार्णव इवाभवत् ।
मत्स्या इवाभवन्सेनास्ताराश्च मणयोऽभवन् ॥ ४०
अन्धकारप्रवृत्तेन मषीपङ्कार्णवोपमम् ।
कज्जलाचलसंभारोद्भूतकल्पानिलैरिव ॥ ४१
अन्धकूपे निपतिता इवासन्सकलाः प्रजाः ।
कल्पान्त इव संशेमुर्व्यवहारा दिशं[2] प्रति ॥ ४२
विदूरथोऽथ मार्तण्डं दीपं ब्रह्माण्डमण्डपे ।
अस्त्रं मन्त्रविदां श्रेष्ठः सृष्ट्वा मन्त्रो व्यचेष्टयत् ॥ ४३
अथोदिततमोम्भोधिमर्कागस्त्यो गभस्तिभिः ।
अपिबत्कृष्णमम्भोदं शरत्काल इवामलः ॥ ४४
अन्धकाराम्बरोन्मुक्ता विरेजुरमला दिशः ।
भूपतेः पुरतः कान्ता इव रम्यपयोधराः ॥ ४५
ययुः प्रकटतामन्तरखिला वनराजयः ।
लोभकज्जलजालेन मुक्ता इव सतां धियः ॥ ४६
अथ कोपाकुलः सिन्धू राक्षसास्त्रं महाभयम् ।
क्षणादुदीरयामास मन्त्रोदीर्णशरात्मकम् ॥ ४७
उद्गुर्भीषणा दिग्भ्यः परुषा वनराक्षसाः ।
पातालगजफूत्कारक्षुब्धा इव महार्णवाः ॥ ४८
कपिलोर्ध्वजटाधूम्राः स्फुटच्चटच्चटारवाः ।
अग्नयो लेलिहानोग्रजिह्वा आर्द्रेन्धना इव ॥ ४९
सावर्तवृत्तयो व्योम्नि भीमचीत्कारटांकृताः ।
अग्निदाहा महाधूमविलोला इव सोल्मुकाः ॥ ५०
दंष्ट्राबिसाङ्कुराक्रान्तमुखपङ्काक्षदेहकाः ।
उदिता लोमजम्बाला दुष्पल्वलतटा इव ॥ ५१

विदूरथे विषये । राक्षसे मन्देहाख्येऽर्क इव क्रुद्धो लोहितोऽभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥ भोगिभिः सर्पैः ॥ २८ ॥ तत्र भूः पाण्डुरैः सर्पैर्व्याप्ता पर्वतास्तु कृष्णैरिति वैचित्र्यमाह—**सर्पैरिति** ॥२९॥ विषोष्मणा खिन्नतामिव म्लानताम् । विवशतां व्याकुलताम् ३० रूक्षा उष्णाश्च नीहारा हिमाः स्निग्धशीतला अपि पदार्था यैस्तथाविधा ये वातास्तल्लक्षणा ज्वलनरेणवः पूतैर्भस्मतो विवेचितैरङ्गारैः समाकीर्णं यथा स्यात्तथा ववुः ॥ ३१ ॥ उद्गुर्निर्ययुः । सुपर्णा एव सौपर्णाः ॥ ३२ ॥ पक्षैः सपक्षपर्वतसदृशेनोड्डयनसंरम्भेण जनितप्रलयानिलाः ॥ ३३ ॥ घोणा नासास्तदनिलजवेन श्वासवेगेन ॥३४॥ सः सुपर्णलक्षणो घनो मेघस्तं सर्पलक्षणमोघं प्रवाहं अपात् अपिबत् । पिबतेर्लुङि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । विशेषणान्योघवारिध्योः साधारण्येन योज्यानि ॥ ३५ ॥ चिराद्ग्राहेण आत्तमुद्धृतमत एव निर्गतं वारिराशेरिति निर्वारिराशि च । अवनीरन्ध्रं भूम्यवकाशमिव ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पक्षौघयुक्तमैनाकादिपर्वतप्रकर इव । संकल्पकल्पितं पुरं पूरश्च तद्वत् ॥ ३८ ॥ जठरं मध्यम् ॥ ३९ ॥ रोदस्योर्द्यावाभूम्योः रन्ध्रेऽन्तराले । एकार्णवसाम्योपपादनायाह—**मत्स्या इवेति** । मणय इवेत्यत्रापि संबध्यते ॥ ४० ॥ अन्धकारस्य प्रवृत्तेन प्रवृत्त्या । भावे क्तः । मषीपङ्कार्णवोपमं अभूज्जगदिति शेषः । कज्जलाचलस्याञ्जनगिरेः संभारैः उपादानभूतै रेणुभिः सह उद्भूतैः कल्पानिलैः प्रलयवायुभिरिव व्याप्तमिति शेषः ॥ ४१ ॥ दिशं प्रति प्रतिदिशम् ॥ असमासश्छान्दसः ॥ ४२ ॥ अमन्त्रः मन्त्रणं मन्त्रो गुप्तविचारस्तदनपेक्ष एव व्यचेष्टयज्जगदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अन्धकारलक्षणेनाम्बरेण वस्त्रेण । पयोधरा मेघाः स्तनाश्च ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ उद्गुर्निर्जग्मुः । पातालस्था गजा दिग्गजाः ॥ ४८ ॥ आर्द्रं इन्धनं येषां तथाविधा अग्नय इव धूम्राः । अग्निपक्षे 'काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः' इति श्रुतिप्रसिद्धा जिह्वाः ॥४९॥ आवर्तानां वृत्तिर्भ्रमणं तत्सहिताः ॥ ५० ॥ दंष्ट्रालक्षणैर्बिसाङ्कुरैर्मृणालैराक्रान्तैर्मुखैः पङ्कैर्मलिनैरक्षैश्चक्षुरादिभिः कर्दमैः पद्मबीजैश्चोपलक्षितदेहकाः । लोमान्येव जम्बालानि शैवला

१ 'तेनान्धकारः कृष्णोऽभूद्भूबिले जठरोपमः' इति पाठः; तत्र भूबिले पाताले यज्जठरं मध्यं तदुपम इत्यर्थः. २ दिशः इति पाठः.

निगिरन्तः प्रधावन्तो गर्जन्तः सर्जिता इव ।
जटाजालतडित्पुञ्जा जलदाः सजला इव ॥ ५२
एतस्मिन्नन्तरे तस्मिँल्लीलानाथो विदूरथः ।
नारायणास्त्रं प्रददे दुष्टभूतनिवारणम् ॥ ५३
उदीर्यमाण एवास्मिन्मन्त्रराजेऽस्त्रराजयः ।
राक्षसानां प्रशेमुस्ता अन्धकार इवोदये ॥ ५४
प्रमुष्टराक्षसानीकमभवद्भुवनत्रयम् ।
शरदीव गताम्भोदं व्योम निर्मलमाबभौ ॥ ५५
अथ सिन्धुर्मुमोचास्त्रमाग्नेयं ज्वलिताम्बरम् ।
जज्वलुः ककुभस्तेन कल्पाग्निज्वलिता इव ॥ ५६
धूमाम्बुदभराच्छन्ना बभूवुः सकला दिशः ।
गगने प्रोतपातालतिमिराकुलिता इव ॥ ५७
बभूवुर्ज्वलिताकारा गिरयः काञ्चना इव ।
प्रफुल्लवननीरन्ध्रचम्पकौघवना इव ॥ ५८
ययुर्व्योमाद्रिदिक्कुञ्जा ज्वालाजालजटालताम् ।
कुङ्कुमेनोत्सवे मृत्योः समालब्धा इव स्रजः ॥ ५९
ज्वलिता जनता चैकशङ्किनी सा नभःस्पृशा ।
सहस्राकृतिनौवेगचलितेनेव सागरात् ॥ ६०
जित्वा रिपुं पुनरसौ यथा प्रहरते तथा ।
वारुणं विससर्जास्त्रं पूजयित्वा विदूरथः ॥ ६१
आययुः सलिलापूरास्तमःपूरा इवाभितः ।
अधस्तादूर्ध्वतो दिग्भ्यो द्रवरूपा इवाद्रयः ॥ ६२
भागा इव शरव्योम्नि धृतयाना इवाम्बुदाः ।
महार्णवा इवोच्चस्थाः कुलशैलशिला इव ॥ ६३
तमालौघा इवोड्डीनाः संधिता इव रात्रयः ।
कज्जलौघा इवोद्भूता लोकालोकतटादिव ॥ ६४
रसातलगुहाभोगा इव व्योमदिदृक्षवः ।
महाघुरघुरारावरंहोबृंहितमूर्तयः ॥ ६५
तामग्निसंततिं मत्तामाचचामाम्बुसंततिः ।
भुवनव्यापिनीं संध्यामाशु कृष्णेव यामिनी ॥ ६६
तामग्निसंततिं पीत्वा पूरयामास भूतलम् ।
जलश्रीर्जटितं देहं निद्रेव व्यक्तिमेयुषी ॥ ६७
एवंविधानस्त्रमोहान्विद्धुर्धावनेतरे ।
मिथोमायामयानग्रे पश्यन्त्यनुभवन्ति च ॥ ६८
हेतिभारवराः सिन्धोश्चक्ररक्षास्ततोऽम्भसा ।
तृणानीव गताः प्रोह्य रथश्चास्याभवत्प्लुतः ॥ ६९
एतस्मिन्नन्तरे सिन्धुरस्त्रं सस्मार शोषणम् ।
आपन्नाणकरं दैवं ददौ च शररूपिणम् ॥ ७०
शशामाम्बुमयी माया तेन यामेव भास्वता ।
ये मृतास्ते मृता एव बभूवुः शोषिता भुवः ॥ ७१
अथ मूर्खरुषा तुल्यस्तापः संतापयन्प्रजाः ।
जजृम्भे झर्झराकीर्णवनविस्तारकर्कशः ॥ ७२
कचत्कनकनिःस्यन्दसुन्दराङ्गच्छविर्दिशाम् ।
आसीद्राजवरस्त्रीणामिवालेपोऽङ्गसंगतः ॥ ७३
तेन घर्ममयीं मूर्च्छामाजग्मुस्तद्विरोधिनः ।
ग्रीष्मदावानलोत्तप्ता मृदवः पल्लवा इव ॥ ७४
विदूरथो रणोद्रेके तावत्क्रैंकारमाततम् ।
कोदण्डं कुण्डलीकृत्य पर्जन्यास्त्रमथाददे ॥ ७५
उदगुः पङ्क्तयोऽब्दानां यामिन्य इव संचिताः ।
तमालविपिनोड्डीनसंरम्भादम्बुमन्थराः ॥ ७६
वामना वारिपूरेण गर्जनोद्दामसंचराः ।
महिम्नामन्थराशेषककुम्मण्डलकुण्डलाः ॥ ७७

येषाम् ॥ ५१ ॥ निगिरन्तो जनान् जलदपक्षे ज्योतींषि । जगन्निगरणार्थमेव सर्जिताः सृष्टा इव । निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिच् ॥ ५२ ॥ तस्मिन्युद्धे । प्रददे प्रयोक्तुमाददे ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ककुभो दिशः ॥ ५६ ॥ गगने प्रोतेन पातालसंबन्धिना तिमिरेणाकुलिता व्याकुलीकृताः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ज्वालाजालैर्जटालतां जटिलताम् । मृत्योः क्ष्वेलिकासेचनोत्सवे कुङ्कुमेन समालब्धाः सिक्ताः स्रज इव ॥ ५९ ॥ सागरात् सहस्राकृतिभिर्नावां वेगैश्चलितेन आगतेन वडवाग्निनेव जनता एकशङ्किनी वह्न्यद्वैतमेव जगतः संभावयन्ती सती ज्वलिता ॥ ६० ॥ असौ वक्ष्यमाणास्त्रविशेषः । आग्नेयमस्त्रं जित्वा । अप्यर्थे पुनःशब्दः । रिपुं सिन्धुमपि यथा प्रहरते तथा वारुणं अस्त्रं पूजयित्वा विससर्ज ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ शरव्योम्नि शरमार्गावकाशे तदीयभागा अवयवा इव । धृतयाना निबद्धगतयः । उच्चस्था ऊर्ध्वदेशाद्विलुठिताः कुलशैलानां बृहच्छिला इव ॥ ६३ ॥ लोकालोकस्य गिरेस्तटान्धकारकज्जलौघा इव ॥ ६४ ॥ व्योम ऊर्ध्वाकाशं दिदृक्षव इवेत्युत्प्रेक्षा । 'सूर्मयः' इति पाठे सूर्मिः प्रतिमा मूर्तिरिवेत्येवार्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ धावनाः पूर्वास्त्रकृतमालिन्यविशोधकास्तदितरे तद्विरुद्धाश्चान्येऽप्यस्त्रविदः । 'विभाषा जसि' इति वैकल्पिकी सर्वनामता । मिथ्याभूतानामप्यस्त्रमोहानामर्थक्रियासामर्थ्यं दर्शयति—**मिथ** इति । अनुभवन्ति शत्रुविध्वंसादिफलमुखेनापि जना इति शेषः ॥ ६८ ॥ चक्रं स्वबलं रक्षन्तीति चक्ररक्षाः हेतीनामायुधानां भारावराः श्रेष्ठा योधाश्च ॥ ६९ ॥ शररूपिणं शोषणास्त्रं ददौ । धनुषि संदधे इत्यर्थः ॥ ७० ॥ नामैकदेशे नामग्रहणाद्यामा त्रियामा रात्रिरिव । भास्वता सूर्येण । भुवो भूप्रदेशाः शोषिता बभूवुः ॥ ७१ ॥ तापस्तीव्रातपः । झर्झरैः शुष्कपर्णैराकीर्णैर्वनविस्तारैः कर्कशः ॥ ७२ ॥ दिशामालेपोऽङ्गराग इव आसीत् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ क्रैंकारो ज्यास्वनस्तस्य मा श्रीस्तया ततम् ॥ ७५ ॥ तमालविपिनस्य यदुड्डीनमाकाशे गमनं तदिव संरम्भाद्विभ्रमात् । उदगुः उदयुः ॥ ७६ ॥ वारिपूरेण नम्रत्वाद्वामना अप्रांशवः । महिम्ना तिर्यग्विस्तारेण अमन्थराणि स्वाभाविकविस्तारे कुण्ठितगतीनीव संकुचितानि अशेषदिङ्मण्ड-

ववुरावलितासारा मेघडम्बरभेदिनः ।
कीर्णसीकरनीहारभारोदाराः समीरणाः ॥ ७८
प्रपुस्फुरुः सुसौवर्णसर्पापत्सरणोपमाः ।
विद्युतो दिवि दैव्यस्त्रीकटाक्षवलना इव ॥ ७९
जुघूर्णुर्गर्जनोच्छूनप्रतिश्रुद्धनकन्दराः ।
दिशश्चलितमातङ्गसिंहर्क्षरवघर्घराः ॥ ८०
महामुसलधाराभिः पेतुरासारवृष्टयः ।
कष्टटंकारकठिनाः कृतान्तस्येव दृष्टयः ॥ ८१
उदभूत्प्रथमं बाष्प उष्णोऽनलनिभो भुवः ।
पातालादभ्रवृन्दानां युद्धायेवात्तविभ्रमः ॥ ८२
ततो निमेषमात्रेण प्रशेमुर्मृगतृष्णिकाः ।
परबोधरसापूरैर्यथा संसारवासनाः ॥ ८३
आसीत्पङ्काङ्कमखिलं भूमण्डलमसंचरम् ।
पूरितः पूर्णधाराभिः सिन्धुः सिन्धुरिवाम्बुना ॥ ८४
वायव्यमस्त्रमसृजत्पूरिताकाशकोटरम् ।
कल्पान्तनृत्तसंमत्तरटद्भैरवभीषणम् ॥ ८५
ववुरशनिनिपातपीडिताङ्गा
दलितशिलाशकलाः ककुम्मुखेषु ।
प्रलयसमयसूचका भटानां
कृतपटुटांकृतटङ्किनः समीराः ॥ ८६

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० आयुधवर्णनं नामाष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ४९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
ववुर्वेलितनीहारा विकीर्णवनपल्लवाः ।
वायवो धूतवृक्षौघाः सलीलापीडपांसवः ॥ १
पक्षिवक्रान्तवृक्षौघाः पतनोत्पातनोद्भटाः ।
विकुट्टिताट्टालखण्डाश्चाभ्रभित्तिविभेदिनः ॥ २
तेनातिभीमवातेन विदूरथरथोऽप्यथ ।
उह्यमानोऽभवन्नद्या यथा जर्जरपल्लवः ॥ ३
विदूरथोऽथ तत्याज पार्वतास्त्रं महास्त्रवित् ।
व्योमापि घनतोयेन समादातुमिवोद्यतम् ॥ ४
तेन शैलास्त्रघातेन विराट् प्राणसमीरणः ।
शमं चैतन्यशान्त्येव प्रययौ वायुराततः ॥ ५
अन्तरिक्षगता वृक्षपङ्क्तयः पतिता भुवि ।
नानाजनशवव्यूहे काकानामिव कोटयः ॥ ६
शेमुः सूत्कारडात्कारभांकारोत्कारका दिशाम् ।
प्रलापा इव विध्वस्ताः पूर्ग्रामवनवीरुधाम् ॥ ७
गिरीनपश्यन्नभसः पततः पत्रवर्णवत् ।
सिन्धुः सिन्धुरिवोत्पक्षान्मैनाकादीनितस्ततः ॥ ८
वज्रास्त्रमसृजद्दीप्तं चेरुर्वज्रगणास्ततः ।
पिबन्तोऽद्रीन्द्रतिमिरमग्निदाहमिवाग्नयः ॥ ९
ते गिरीणां तथा क्षिताः कोटितुण्डावखण्डनैः ।
शिरांसि पातयामासुः फलानीवोल्बणानिलाः ॥ १०
विदूरथोऽथ वज्रास्त्रशान्त्यै ब्रह्मास्त्रमत्यगात् ।

लानि कुण्डलानीव संपन्नानि येषाम् ॥ ७७ ॥ कीर्णैः शीकरैरम्बुकणैर्नीहारभारेण शैत्योत्कर्षेण उदाराः सुखदाः समीरणा वायवो ववुः ॥७८॥ सौवर्णानां सर्पाणां प्रागुक्तसंतापलक्षणाया आपदः सकाशात्सरणं बहिर्निःसरणं यत्पर्वतादौ प्रसिद्धं तदेव उपमा यासाम् । दैव्यो देवविषयिण्यः । अर्थाद्दिव्यस्त्रीकटाक्षा इति गम्यते ॥ ७९ ॥ उच्छूनैः प्रवृद्धैः प्रतिश्रुद्भिः प्रतिध्वनिभिर्घना निबिडिता गिरिकन्दरा यासु । रोषाच्चलितानामभिमुखप्रस्थितानां मातङ्गादीनां प्रतिगर्जितरवैर्घर्घरा मुखराः ॥ ८० ॥ कष्टैष्टंकारैः करकनिपातध्वनिभिर्मर्मशिराभेदनध्वनिभिश्च कठिनाः ॥ ८१ ॥ अभ्रवृन्दानां संबन्धिने युद्धाय आत्तः स्वीकृतो विभ्रमः शौर्यविलासो येन तथाविध इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ८२ ॥ मृगतृष्णिकाशब्देन तद्धेतव आतपा लक्ष्यन्ते । परस्यात्मनो बोधः साक्षात्कारस्तल्लक्षणैर्निरतिशयानन्दरसापूरैः ॥ ८३ ॥ असंचरं संचाराक्षमम् । सिन्धुः राजा सिन्धुः समुद्र इव पूरितः ॥८४॥ ॥ ८५ ॥ अशनिनिपातेनेव पीडितानि प्राणिनामङ्गानि यैः भटानां प्रतियोद्धृभिरिव कृतैः पटुभिष्टांकृतैः शिलाद्यभिघातध्वनिभिष्टङ्कः पाषाणदारणायुधविशेषस्तद्वन्त इव समीरा वायवः ककुभां दिशां मुखेषु ववुः ॥ ८६ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे आयुधवर्णनं नामाष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

पर्वतास्त्रं च वज्रास्त्रं ब्रह्मास्त्रं चात्र वर्ण्यते ।
विस्तरेण पिशाचास्त्रं पिशाचचरितान्वितम् ॥ १ ॥

सतां मूर्तिमतां लीलया आपीडाः शिरोभूषणीकृताः पांसवो यैः ॥ १ ॥ पक्षिवक्रान्ता भ्रमिता वृक्षौघा यैः । विकुट्टिताश्चूर्णिताः ॥ २ ॥ उह्यमानः प्रवाह्यमाणः ॥ ३ ॥ घनतोयेन मेघोदकेन समं व्योमापि समादातुं ग्रसितुमिवोद्यतमुद्युक्तम् ॥ ४ ॥ तत्त्वावबोधाच्चैतन्यस्य मायालक्षणकारणशान्त्या तत्कार्यभूतो विराट्प्राणसमीरणः सूत्रात्मेव वायुः शमं ययौ ॥५॥६॥ 'निःश्वासशब्दाः सूत्कारा डात्कारा लुण्ठनारवाः । भांकारा भीषणाः शब्दा उत्कारा उद्भटारवाः ॥' पुरां ग्रामाणां वनानां वीरुधां वल्लीनां च प्रलापा निरर्थकवर्णनवाक्यानीव ॥ ७ ॥ सिन्धुः राजा । सिन्धुः समुद्रः स्वस्मिन्नुत्पततो मैनाकादीनिव ॥ ८ ॥ अग्निभिर्दह्यत इत्यग्निदाहं इन्धनम् ॥ ९ ॥ कोटयः अग्रभागास्तल्लक्षणैस्तुण्डैश्चञ्चुभिरवखण्डनैश्छेदनैः । गिरीणां शिरांसि शिखराणि ॥१०॥ अत्यगात् इतरास्त्राण्यतिक्रम्य प्रयोक्तुं अगात्प्राप्तत् ।

ततो ब्रह्मास्त्रवज्रास्त्रे समं प्रशममागते ॥ ११
श्यामाश्यामं पिशाचास्त्रमथ सिन्धुरचोदयत् ।
तेनोद्गुः पिशाचानां पङ्क्तयोऽत्यन्तभीतिदाः ॥ १२
संध्यायामथ भीत्येव दिवसः श्यामतां ययौ ।
पिशाचा भुवनं जग्मुरन्धकारभरा इव ॥ १३
भस्मनःस्तम्भसदृशास्तालोत्तालविलासिनः ।
दृश्यमानमहाकारा मुष्टिग्राह्या न किंचन ॥ १४
ऊर्ध्वकेशाः कृशाङ्गाश्च केचिच्च श्मश्रुला अपि ।
कृष्णाङ्गा मलिनाङ्गाश्च ग्राम्या इव नभश्चराः ॥ १५
सभया मूढदृष्टाश्च यत्किंचनकराश्चलाः ।
दीना वज्रासिनः क्रूरा दीना ग्राम्यजना इव ॥ १६
तरुकर्दमरथ्यान्तःशून्यगेहगृहाश्चलाः ।
लेलिहानाः प्रेतरूपाः कृष्णाङ्गाश्चपला इव ॥ १७
जगृहुस्ते तदा मत्ता हतशिष्टमरेर्बलम् ।
आसंस्तत्सैनिकास्तत्र भिन्नास्त्रक्षुब्धचेतनाः ॥ १८
त्यक्तायुधतनुत्राणास्त्रस्तप्राणाः स्खलद्गमाः ।
नेत्रैरक्तैर्मुखैः पादैर्विकारभरकारिणः ॥ १९
त्यक्तकौपीनवसना निमग्नावसनोत्तराः ।
विष्ठां मूत्रं च कुर्वन्तः स्थिरमारब्धनर्तनाः ॥ २०
पिशाचराजी राजानं तस्य यावद्विदूरथम् ।
समाक्रामति तावत्तां मायां स बुबुधे बुधः ॥ २१
पिशाचसंग्रामकरीं मायां वेत्ति स भूमिपः ।
तया पिशाचसैन्यं तत्परसैन्ये न्ययोजयत् ॥ २२
ततः स्वसैनिकाः स्वस्थाः परयोधाः पिशाचिनः ।
तस्याशु रूपिकास्त्रं च ददावन्यदसौ रुषा ॥ २३
उदगुर्भूतलाद्योम्नो रूपिका ऊर्ध्वमूर्धजाः ।
निर्मग्नविकरालाक्ष्यश्चलच्छ्रोणिपयोधराः ॥ २४
उद्भिन्नयौवना वृद्धाः पीवराङ्ग्योऽथ जर्जराः ।
स्वरूपारूपजघना दुर्नाभ्यो विकसद्भगाः ॥ २५
नररक्तशिरोहस्ताः संध्याभ्रारुणगात्रिकाः ।
अर्धचर्वितमांसासृक्स्रवत्सृक्कयाकुलाननाः ॥ २६
नानाङ्गवलना नानानमन्नमनसत्तमाः ।
शिलाभुजगवक्रोरुकटिपार्श्वकराङ्गिकाः ॥ २७
नारीकृतार्भकशवा हस्ताकृष्टान्त्ररज्जवः ।
श्वकाकोलूकवदना निम्नवक्रहनूदराः ॥ २८
जगृहुस्तान्पिशाचांस्ता दुर्बलान्दुःशिशूनिव ।
पिशाचरूपिकासैन्यं तदासीदेकतां गतम् ॥ २९
निर्मग्ननर्तनोत्तानवदनाङ्गविलोचनम् ।
परस्पराक्रान्तिकरं प्रधावच्च परस्परम् ॥ ३०
निष्कासितमहाजिह्वं नानामुखविकारदम् ।
शरभाराढ्यमन्योन्यं ह्रियमाणशवाङ्ककम् ॥ ३१
रुधिराम्भसि मज्जं तदुन्मज्जद्गृल्लसत्तनु ।
लम्बोदरं लम्बभुजं लम्बकर्णोष्ठनासिकम् ॥ ३२
रक्तमांसमहापङ्केष्वन्योन्यं वेल्लनाभ्यसत् ।
मन्दरोद्धूतदुग्धाब्धिलसत्कलकलाकुलम् ॥ ३३
यथैव मायासंचारस्तेन तस्य कृतः पुरा ।
तेनापि तस्याशु तथा कृतो बुद्धा स लाघवात् ॥ ३४
वेतालास्त्रं ततो दत्ते तेनोत्तस्थुः शवव्रजाः ।
अमूर्धानः समूर्धानो वेताला वेशवल्गिताः ॥ ३५

समं एककालम् ॥ ११ ॥ श्यामा तमिस्रेव श्यामम् ॥ १२ ॥ इवकार आवृत्त्योभयत्र संबध्यते । तेन संध्यायामिवेत्युपमा । भीत्येवेति हेतूत्प्रेक्षा । जग्मुः आजग्मुः ॥ १३ ॥ भस्मनः संबन्धी स्तम्भो दग्धस्तम्भ इति यावत् । असमर्थसमासश्छान्दसः । मुष्टिग्राह्या हस्तप्राप्याः ॥ १४ ॥ ग्राम्याः ग्रामीणा दरिद्रजना इव । नभश्चरा आकाशसंचारिणः ॥ १५ ॥ मूढैर्मूर्खैरप्युच्यनाचार्रदंष्ट्राः । यत्किंचनास्थिकपालादि करे येषाम् । वज्रं चासिश्चोभयोः समाहारो वज्रासि तस्मादपि क्रूरा निष्ठुराः । समाहारनपुंसकत्वे 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुम् ॥ १६ ॥ लेलिहानाः सर्पिणी । चपला विद्युत इव दृश्यादृश्यस्वभावाः ॥ १७ ॥ तत्सैनिका विदूरथसैनिकाः ॥ १८ ॥ विकारभरा भूताविष्टचेष्टाः ॥ १९ ॥ ता एव दर्शयति—त्यक्तेति । निमग्नानि संकुचितान्यवसनान्युत्तराण्यधराङ्गानि येषाम् ॥ २० ॥ पिशाचानां राजिः पङ्क्तिः ॥ २१ ॥ परप्रयुक्तानां पिशाचानां स्ववशीकारेण परसैन्यसंग्रामकरीम् ॥ २२ ॥ तस्य पिशाचसैन्यस्य सहायभूतम् । रूपिकाः पूतनाभेदाः । असौ विदूरथः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ रक्तपदेन तत्पूर्णकपालानि लक्ष्यन्ते । स्रवन्त्यां सृक्किभ्यामोष्ठप्रान्ताभ्यामाकुलाननाः ॥ २६ ॥ नानाविधान्यङ्गवलनान्यवयवचेष्टा यासाम् । नानाविधानामनमतामुत्तब्धानामपि नमने प्रह्वीकरणे सत्तमाः समर्थाः । शिला इव कठिना भुजगा इव वक्राश्च वक्रादयो यासाम् ॥ २७ ॥ नराणामियं नारी नरमाला तथाकृताः अर्भकशवा याभिः ॥ २८ ॥ जगृहुः पतित्वेन स्वीचक्रुः । दुष्कृतकारिशिशूनिव । उपभोग्यतांशे साम्याद्दृष्टान्तः ॥ २९ ॥ एकतां गतं तद्वर्णयति—निर्मग्नेत्यादिना । क्रीडारसावेशे नितरां मग्नम् ॥ ३० ॥ शरो रुधिरमण्डस्तद्भाराढ्यम् । अन्योन्यप्रीतये ह्रियमाणानि शवाङ्गानि येन ॥ ३१ ॥ मज्जं उन्मज्जत् । पुनःपुनर्निमज्ज्योन्मज्जत् । आभीक्ष्ण्ये णमुलि द्विर्वचनाभावश्छान्दसः । घृत् क्षरद्रक्तं तेन लसत्तनु ॥ ३२ ॥ वेल्लनान्यालिङ्गनान्यभ्यसत् आवर्तयत् । मन्दरेणोद्धूतस्य मथ्यमानस्य दुग्धाब्धेरिव लसता कलकलेन कोलाहलेन आकुलम् ॥ ३३ ॥ मायायाः संचारः परावृत्य प्रेषणम् । तेन विदूरथेन । तस्य सिन्धोः । सः मायासंचारः कृतः ॥ ३४ ॥ ततस्तत्सहायार्थं दत्ते, ददाविति यावत् ।

१ स्वरूपेण स्वरूपतः अरूपाणि निराकाराणि जघनानि यासां तथाविधाः दुर्लक्ष्यजघना इत्यर्थः. २ न्योन्यह्रियमाण इति पाठः.

ततः पिशाचवेतालरूपिकोग्रकबन्धवत् ।
तद्बभूव बलं भीममुर्वीनिगरणक्षमम् ॥ ३६
अथेतरोऽपि भूपालो मायां संचार्य तां गुरौ ।
राक्षसास्त्रं ससर्जाथ त्रैलोक्यग्रहणोन्मुखम् ॥ ३७
उदगुः पर्वताकाराः सर्वतः स्थूलराक्षसाः ।
देहमाश्रित्य निष्क्रान्ताः पातालान्नरका इव ॥ ३८
अथोदभूद्बलं भीमं ससुरासुरभीतिदम् ।
गर्जद्रक्षोमहानादवाद्यनृत्यत्कबन्धकम् ॥ ३९
मेदोमांसोपदंशाढ्यं रुधिरासवसुन्दरम् ।
क्षीबकूश्माण्डवेतालयक्षताण्डवसुन्दरम् ॥ ४०
कूश्माण्डकोत्ताण्डवदण्डपाद-
क्षुब्धासृगुत्क्षिप्ततरङ्गसिक्तैः ।
संध्याभ्ररागोत्करकोटिकान्ति
भूतैरसृक्स्रोतसि दत्तसेतु ॥ ४१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० तृतीयास्त्रयुद्धं नामैकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ५०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
तस्मिंस्तदा वर्तमाने घोरे समरविभ्रमे ।
सर्वारिसैन्यनाशार्थमेकं स्वबलशान्तये ॥ १
ससार स्मृतिमानन्तो महोदाराधिधैर्यभृत् ।
अस्त्रमस्त्रेश्वरं श्रीमद्वैष्णवं शंकरोपमम् ॥ २
अथ योऽसौ शरस्तेन वैष्णवास्त्राभिमन्त्रितः ।
मुक्तस्तस्य फलप्रान्तादुल्मुका दिवि निर्ययौ ॥ ३
पङ्क्तयः स्फारचक्राणां शतार्कीकृतदिक्तटाः ।
गदानामभियान्तीनां शतवंशीकृताम्बराः ॥ ४
वज्राणां शतधाराणां तृणराजीकृताम्बराः ।
पट्टिशानां सपद्मानां दीनवृक्षीकृताम्बराः ॥ ५
शराणां शितधाराणां पुष्पजालीकृताम्बराः ।
खड्गानां श्यामलाङ्गानां पत्रराशीकृताम्बराः ॥ ६
अथ राजा द्वितीयोऽपि वैष्णवास्त्रस्य शान्तये ।
ददौ वैष्णवमेवास्त्रं शत्रुनिष्ठावपूरकम् ॥ ७
ततोऽपि निर्ययुर्नद्यो हेतीनां हतहेतयः ।
शरशक्तिगदाप्रासपट्टिशादिपयोमयाः ॥ ८
शस्त्रास्त्रसरितां तासां व्योम्नि युद्धमवर्तत ।
रोदोरन्ध्रक्षयकरं कुलशैलेन्द्रदारणम् ॥ ९
शैरपातितशूलासिखड्गकुट्टितपट्टिशम् ।
मुसलप्रतनाप्रासशूलशातितशक्तिकम् ॥ १०
शराम्बुराशिमथनमत्तमुद्गरमन्दरम् ।
गदावदनतो युक्तं दुर्वारास्त्रिनिभासिनि ॥ ११
रिष्टारिष्टप्रशमनभ्रमत्कुन्तेन्दुमण्डलम् ।
प्रासप्रसरसंरब्धप्रोद्यतान्तकृतान्तकम् ॥ १२

वेशेन परमर्दनावेशेन वल्गिताः संचलिताः । 'वल वल्ल संवरणे संचलने च' ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इतरो विदूरथः । गुरौ पूर्वप्रयोगेणोपदेष्टरीव सिन्धौ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ क्षीबाणां मत्तानाम् ॥ ४० ॥ दण्डपादो नाट्यशास्त्रप्रसिद्धः पादाघातविशेषः । सिक्तैर्भूतैः । दत्तसेतु निबद्धसेतु । बलं उदभूदिति पूर्वेणान्वयः ॥ ४१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे तृतीयास्त्रयुद्धं नामैकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

अत्रास्त्रयोर्वैष्णवयोर्युद्धं विरथता द्वयोः ।
मृतिर्विदूरथस्यापि गृहानीतस्य वर्ण्यते ॥ १ ॥

एकमसाधारणम् । स्वबलस्य स्वसैन्यस्य शान्तये रक्षःपिशाचपीडाशान्तये ॥ १ ॥ अन्तः कालोचितप्रतिभावतामवधिभूतः सिन्धुः महोदारः सन्नधिकधैर्यभृदधिकधैर्यवान् । शंकरोपमं कालरुद्रवत्संहारकम् ॥ २ ॥ फलप्रान्तात् शल्यप्रदेशात् ॥ ३ ॥ उल्मुकादीत्युक्तमादिशब्दार्थं प्रपञ्चयति—**पङ्क्तय** इत्यादिना । त्रिषु श्लोकेषु पङ्क्तय एव विशेष्याः । वंशपदेन गदाकाराणि वंशकरीराणि गृह्यन्ते ॥ ४ ॥ सपद्मानां पद्मदलमुकुलाकारानेकशाखाशालिनां पट्टिशानां पङ्क्तयः । दीना लूना ये वृक्षास्तच्छायप्रायं कृतमम्बरं याभिरित्यर्थः । 'ल्वादिभ्यः' इति निष्ठानत्वम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ द्वितीयो राजा विदूरथः शत्रोर्निष्ठा पराक्रमस्थितिस्तस्या अवपूरकं पूर्तिकरम् । तदनुरूपमिति यावत् ॥ ७ ॥ हताश्छिन्नाः पूर्वास्त्रप्रयुक्तहेतयो याभिस्ताः ॥ ८ ॥ ९ ॥ शस्त्रास्त्रसरितां युद्धमेव विस्तराद्वर्णयति—**शरे**त्यादिना । शरेभ्य आपतितैर्निर्गतैः शूलादिभिः कुट्टितानि चूर्णितानि पट्टिशानि यत्र । असिखड्गयोरवान्तरजातिभेदविवक्षया पृथग्ग्रहणम् । मुसलानां प्रतननं प्रतना विस्तारः । भिदादित्वादङ् । तथा प्रासादिभिश्च शातिताः खण्डिताः शक्तयो यत्र ॥ १० ॥ शरलक्षणस्याम्बुराशेर्मथने मत्ताः प्रहृष्टाः । समर्था इति यावत् । मुद्गरा एव मन्दरपर्वता यत्र । गदानां वदनतः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । मुखसदृशैरग्रभागैर्युक्तं संघट्टितम् । दुर्वाराः अस्त्रं येषामस्ति तेऽस्त्रिणः प्रतियोद्धारस्तन्निभास्तत्समानप्रमाणप्रभावा असिन्यः खड्गजातिभेदा यत्र । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ङीपो ह्रस्वः ॥ ११ ॥ रिष्टम् । 'रिष हिंसायां' भावे क्तः । स-

१ तरच्छन्नीकृताम्बरा इति पाठः. २ तृणजालीकृताम्बरा इति पाठः. ३ शरापतित इति टीकाकारसम्मतः पाठः.

चक्रावकुण्ठितोर्ध्वास्त्रं सर्वायुधक्षयंकरम् ।
शब्दस्फुटद्गिरिब्रह्माण्डं घातभग्नकुलाचलम् ॥ १३
धारानिकृत्तशस्त्रौघमस्त्रयोर्युध्यमानयोः ।
मदस्त्रवारणेनेव वज्राविजरपर्वतम् ॥ १४
शङ्कुशङ्कितसूत्कारकाशिशूलशिलाशतम् ।
भुशुण्डीनिर्जितोद्दण्डभिन्दिपालोग्रमण्डलम् ॥ १५
परशूलकराभैकपरशूलैकलम्पितम् ।
वहदुच्छिन्नचञ्चूरचारणं शत्रुवारणम् ॥ १६
स्फुटच्चटचटास्फोटरुद्ध[1]त्रिपथगारयम् ।
हेत्यस्त्रीचूर्णसंभारमहाधूमवितानकम् ॥ १७
अन्योन्यशस्त्रसंघट्टाद्भ्रमज्ज्वालोल्लसत्तडित् ।
शब्दस्फुटद्गिरिब्रह्माण्डं घातमग्नकुलाचलम् ॥ १८
धारानिकृत्तशस्त्रौघमस्त्रयोर्युध्यमानयोः ।
मदस्त्रवारणेनैव कालोपायोऽचलात्मनः ॥ १९
अयं कियद्बल इति सिन्धौ तिष्ठति हेलया ।
विदूरथोऽस्त्रमाग्नेयं तत्याजाशनिशब्दवत् ॥ २०
ज्वालयामास स रथं सिन्धोः कक्षमिवारसम् ।
एतस्मिन्नन्तरे व्योम्नि हेतिनिर्विवरोदरे ॥ २१
ससन्नाह इव प्रावृट्पयोदतटिनीव यः ।
अस्त्रे राज्ञोः क्षणं कृत्वा युद्धं परमदारुणम् ॥ २२
अन्योन्यं शममायाते सवीर्ये सुभटाविव ।
एतस्मिन्नन्तरे सोऽग्नी रथं कृत्वा तु भस्मसात् ॥ २३
प्राप दग्ध्वा वनं सिन्धुं मृगेन्द्रमिव कन्दरात् ।
सिन्धुरभ्यासतोऽग्न्यस्त्रं वारुणास्त्रेण शामयन् ॥ २४
रथं त्यक्त्वावनिं प्राप्य खड्गास्फोटकवानभूत् ।
अक्ष्णोर्निमेषमात्रेण रथाश्वानां रिपोः खुरान् ॥ २५
लुलाव करवालेन मृणालानीव लाघवात् ।
विदूरथोऽपि विरथो बभूवास्फोटकासिमान् ॥ २६
समायुधौ समोत्साहौ चेरतुर्मण्डलानि तौ ।
खड्गौ क्रकचतां यातौ मिथः प्रहरतोस्तयोः ॥ २७
दन्तमालेयमस्येव बले चर्वयतः प्रजाः ।
शक्तिमादाय चिक्षेप खड्गं त्यक्त्वा विदूरथः ॥ २८
सिन्धवम्बुघर्घरारावो महोत्पात इवाशनिः ।
अविच्छिन्ना समायाता पतिता सास्य वक्षसि ॥ २९
अप्रियस्य यथा भर्तुरनिच्छन्ती स्वकामिनी ।
तेन शक्तिप्रहारेण नासौ मरणमाप्तवान् ॥ ३०
केवलं रुधिरव्रातं नागो जलमिवात्यजत् ।
तद्देशलीला तं दृष्ट्वा भग्नं तम इवेन्दुना ॥ ३१
सविकासघनानन्दा पूर्वलीलामुवाच ह ।
देवि पश्य नृसिंहेन हतो भर्त्रायमावयोः ॥ ३२
शक्तिकोटिनखैर्दैत्यः सिन्धुरुद्धुरकन्धरः ।
सरःस्थलस्थनागेन्द्रकरफूत्कृतवारिवत् ॥ ३३
पिष्टो रसोऽस्य निर्याति रक्तं चुलचुलारवैः ।
हा कष्टं रथमानीतं सिन्धुरारोढुमुद्यतः ॥ ३४
सौवर्णं मैरवं शृङ्गं पुष्करावर्तको यथा ।
पश्य देवि रथोऽस्यासौ मुद्गरेण विचूर्णितः ॥ ३५
भ्रमत्पार्थनिपातेन सौवर्णं नगरं यथा ।
प्रवृत्तो रथमारोढुमानीतं पतिरेष मे ॥ ३६

स्वसैन्यहिंसनं तल्लक्षणस्यारिष्टस्याशुभतमसः प्रशमनाय भ्रमन्ति कुन्तलक्षणानीन्दुमण्डलानि यत्र । प्रासानां प्रसरैः संरब्धः कुपितः अतएव प्रोद्यतान्तः प्रारब्धजनविनाश एव कृतान्तो यमो यत्र ॥ १२ ॥ १३ ॥ मत्कृतेन विश्वामित्रास्त्रनिवारणेनेव परस्परप्रतिबद्धकार्ययोर्युध्यमानयोर्नारायणास्त्रयोः संबन्धिभिर्वज्रैः अविजरा जरयितुमशक्याः पर्वता यत्र । असमर्थसमासश्छान्दसः ॥१४॥ शङ्कवः कीलानीव कार्याच्छङ्कितानि संभावितानि सूत्कारशब्दमात्रकाशीनि शूलानि शिलाशतानि च यत्र ॥ १५ ॥ पर उत्कृष्टः सर्वसंहारसमर्थः शूलकरो रुद्रस्तदाभं एकैकमायुधं परं श्रेष्ठं यद्रुद्रशूलं तत्सदृशेनैकैकेन लम्पितं कुण्ठितं यत्र । वहतां निःसरतामेवोच्छिन्नानां खण्डितानामायुधानां चञ्चूराणि कुटिलविषमगतिफलानि च चारणानि प्रवर्तनानि यत्र । चरतेः 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इति यङि पचाद्यचि 'यङोऽचि च' इति लुकि 'उत्परस्यातः' इत्युत्वे छान्दसो दीर्घः ॥ १६ ॥ हेतीनामस्त्राणां च समाहारो हेत्यस्त्री । स्त्रीत्वं छान्दसम् ॥ १७ ॥ भ्रमत् ज्वालमानाय इवोल्लसन्त्यस्तडितो यत्र ॥ १८ ॥ पुनरुक्तं श्लोकार्धद्वयं व्याख्यातम् । अचलात्मनः युद्धे अचलवज्जडीभूतस्य विदूरथस्य मदीयास्त्रनिवारणमात्रेणावस्थितिरियं कालस्य कालक्षेपमात्रस्य उपायः ॥ १९ ॥ अयं तु मदग्रे कियद्बल इति हेलया अवज्ञाबुद्ध्या सिन्धौ तिष्ठति सति ॥ २० ॥ कक्षं तृणगुच्छम् । अरसं शुष्कम् ॥ २१ ॥ यो राजा स सन्नाहः प्रावृडिव यश्चान्यो राजा पयोदवर्धिता तटिनी नदीव शरान्वर्षति वहति च । तयो राज्ञोः अस्त्रे प्राक्प्रयुक्ते द्वे नारायणास्त्रे ॥ २२ ॥ स आग्नेयास्त्रसंबन्धी अग्निः ॥ २३ ॥ वनं दग्ध्वा । वनकन्दरान्निर्गतं मृगेन्द्रमिव ॥ २४ ॥ आस्फोटकं चर्म तद्वान् अभूत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ क्रकचतां क्रकचवत्कठिनतरचर्मादिविदारणसमर्थतां यातौ प्राप्तौ ॥ २७ ॥ बले सैन्यद्वये ॥२८॥ सिन्धोः समुद्रस्याम्बु जलमिव घर्घरारावः महाप्रलयादिसूचक उत्पातः सा शक्तिरस्य सिन्धोर्वक्षसि ॥२९॥ ॥ ३० ॥ नागो गजो जलं मदजलमिवात्यजत् अस्रवत् ॥ ३१ ॥ आवयोर्भर्त्रा नृसिंहेन सिन्धुर्दैत्यो हिरण्यकशिपुर्हत इति व्यस्तरूपकम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पिष्टात्संचूर्णितात् उरसः सकाशात् । रक्तं सरःस्थलस्थस्य सरोमध्यस्थस्य गजेन्द्रस्य करात् फूत्कृतं वारीव निर्यातीति पूर्वेणान्वयः ॥ ३४ ॥ मैरवं मेरोः संबन्धि शृङ्गम् । पुष्करावर्तको मेघराजः । अस्य सिन्धो रथः ॥३५॥ पार्थस्यार्जुनस्य शरनिपातेन भ्रमन्निपातकवचानां सौवर्णं नगरं

---

१ रुद्धत्रिपथगा इति पाठः.

कष्टं वज्रमिवेन्द्रेण मुसलं सिन्धुनेक्षितम् ।
जवात्पतिः प्रयातो मे सैन्धवं मुसलायुधम् ॥ ३७
वञ्चयित्वा विलासेन रथमारुह्य लाघवात् ।
हा धिक्कष्टमसौ सिन्धुरार्यपुत्ररथं ययात् ॥ ३८
हरिश्वभ्रमिवारूढं प्लवेनोर्ध्वमिव द्रुमम् ।
क्रीडित्वा पीडयामास शरवर्षैर्विदूरथम् ॥ ३९
छिन्नध्वजं छिन्नरथं छिन्नाश्वं छिन्नसारथिम् ।
छिन्नकार्मुकवर्माणं भिन्नसर्वाङ्गमाकुलम् ॥ ४०
हृदि स्फोटशिलापट्टदृढे पीवरमूर्धनि ।
भित्त्वा वज्रसमैर्बाणैः पातयत्येष भूतले ॥ ४१
अथान्यं रथमानीतं कृच्छ्रेण प्राप्य चेतनाम् ।
खड्गेनारोहतोऽस्यांसं छिन्नं भर्तुर्विलोकय ॥ ४२
पद्मरागगिरिद्योतमिवर्द्धासृग्विमुञ्चति ।
हा हा धिक्कष्टमेतेन सिन्धुना खड्गधारया ॥ ४३
जङ्घयोर्मे पतिश्छिन्नः क्रकचेनेव पादपः ।
हा हा हतास्मि दग्धास्मि मृतास्म्युपहतास्मि च ॥ ४४

मृणाले इव पत्युर्मे लूने द्वे अपि जानुनी ।
इत्युक्त्वा सा तदालोक्य भर्तुर्भावभयातुरा ॥ ४५
लता परशुकृत्तेव मूर्च्छिता भुवि सापतत् ।
विदूरथोऽपि निर्जानुः प्रहरन्नेव विद्विषि ॥ ४६
पपात स्यन्दनस्याधश्छिन्नमूल इव द्रुमः ।
पतन्नेवैष सूतेन रथेनैवापवाहितः ॥ ४७
यदा तदाहतिं तस्य कण्ठेऽदात्सिन्धुरुद्धतः ।
अर्धविच्छिन्नकण्ठोऽसावनुयातोऽथ सिन्धुना ४८
स्यन्दनेनाविशत्सद्म पद्मं रविकरो यथा ।
सरस्वत्याः प्रभावाढ्यं तत्प्रवेष्टुमसौ गृहम् ।
नाशकन्मशको मत्तो महाज्वालोदरं यथा ॥ ४९

खड्गावकृत्तगलगर्तगलत्सवात-
रक्तच्छटाछुरितवस्त्रतनुत्रगात्रम् ।
तत्याज तं भगवतीमभितो गृहान्तः
सूतः प्रवेश्य मृतितल्पतले गतोऽरिः ॥ ५०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० विदूरथमरणवर्णनं नाम पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ५१

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
हतो राजा हतो राजा प्रतिराजेन संयुगे ।
इतिशब्दे समुद्भूते राष्ट्रमासीद्भयाकुलम् ॥ १
भाण्डोपस्करभाराढ्यं विद्रवच्छकटव्रजम् ।
साक्रन्दार्तकलत्राढ्यं द्रवन्नागरदुर्गमम् ॥ २
पलायमानसाक्रन्दं मार्गाहृतवधूगणम् ।
अन्योन्यलुण्ठनव्यग्रलोकलग्नमहाभयम् ॥ ३
परराष्ट्रजनानीकताण्डवोल्लाससारवम् ।

यथा तथा भ्रमन्तमर्थात्तं रथं पश्येत्यर्थः । तद्ब्रह्माण्डेऽपि पार्थादिजन्मसंभवान्नाप्रसिद्धोपमा ॥ ३६ ॥ ईक्षितं प्रहरणार्थमिति शेषः । सैन्धवं वञ्चयित्वा ॥३७॥३८॥ ध्वजलाञ्छितत्वात् प्लवेन पक्षिविशेषेण उपलक्षितम् । शैवलादिना हरि हरितवर्णं श्वभ्रं पल्वलमिव । तथाविधमूर्ध्वमुच्छ्रितं द्रुममिव वा स्थितं रथमारूढमार्यपुत्रं स्वभर्तारं विदूरथं पीडयामासेति संबन्धः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ स्फोटे स्फोटनविषये शिलापट्टवद्दृढे । अशक्यस्फोटने इति यावत् । पीवरे स्थूले मूर्धनि च भित्त्वा ॥ ४१ ॥ रथं कृच्छ्रेणारोहतोऽस्य मे भर्तुः सिन्धुना छिन्नमंसं स्कन्धदेशं विलोकय ॥ ४२ ॥ अतएव भर्तारं भिन्नस्य पद्मरागगिरेर्निःसृतं द्योतमारक्तप्रभामिवर्द्धं समृद्धमसृग्रक्तं विमुञ्चति । पश्येत्यत्राप्यनुकृष्यते ॥ ४३ ॥ हता हननव्यापारविषयीकृता, मृता तत्फलमरणभागिनीति भेदः ॥ ४४ ॥ भर्तुर्विषये भावः स्नेहातिशयस्तेन भयेन चातुरा । सीदतीति सा । सदेर्डप्रत्यये टाप् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ पपात पतनोन्मुखो बभूवेत्यर्थः । पतन् पतनोन्मुख एवैष सूतेन विष्टभ्य रथेनैवापवाहितो गृहं प्रतीति शेषः । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥' इति स्मृतेः । रणे अभिमुखमरणे सूर्यमण्डलभेदिनो ब्रह्मलोकावाप्तौ विरक्तस्य । 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥' इति वचनात्क्रममुक्तिप्रसक्तौ अविरक्तस्य 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति श्रुतेः कल्पान्तरे पुनरावृत्तौ वा प्राक्तनपद्मशरीरेण प्रारब्धशेषभोगासिद्धेस्तदनुगुणसरस्वतीसंकल्पवरदानबलादेव सूतस्य राजयशःश्रेयोविनाशे अपवाहने प्रवृत्तिरासीदिति बोध्यम् ॥ ४७ ॥ यदा अपवाहितस्तदा आहतिं खड्गाघातं अदात् । अपवाह्यमाने असंमुखे शत्रौ प्रहारः शूरविगर्हितः कृत इति सूचयन्विशिनष्टि— **उद्धत** इति ॥ ४८ ॥ असौ सिन्धुः पद्मगृहं प्रवेष्टुं नाशकत् ॥ ४९ ॥ खड्गेन अवकृत्तस्य गलस्य गर्ताच्छिद्रात् गलद्भिः सवाताभिः रक्तस्य च्छटाभिर्धाराभिश्छुरितानि सिक्तानि वस्त्रादीनि यस्य तथाविधं तं विदूरथं सूतो गृहं प्रवेश्य गृहान्तर्भगवतीं सरस्वतीमभितः अभिमुखे मृतितल्पतले सुखमरणयोग्यमृद्वास्तरणोपरि तत्याज । 'अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि' इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । अरिः शत्रुः सिन्धुश्च गृहप्रवेशासामर्थ्याद्गतः परावृत्त इत्यर्थः ॥५०॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे विदूरथमरणवर्णनं नाम पञ्चाशः सर्गः ॥५०॥

अत्र राजवधोदन्ताद्वर्ण्यते राष्ट्रविड्वरः ।
सिन्धौ प्रतिष्ठिते भूयो देशस्वास्थ्यं च विस्तरात् ॥ १ ॥

राजा विदूरथः । प्रतिराजेन सिन्धुना । संयुगे युद्धे ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ शत्रुराष्ट्रजनान्तराणां सिन्ध्वनीकस्य च जयता-

निरधिष्ठितमातङ्गहयवीरपतञ्जनम् ॥ ४
कपाटपाटनोड्डीनकोशान्तरवघर्घरम् ।
लुण्ठितासंख्यकौशेयप्रावृताभिभटोद्भटम् ॥ ५
क्षुरिकोत्पाटितार्द्रान्त्रमृतराजगृहाङ्गनम् ।
राजान्तःपुरविश्रान्तचण्डालश्वपचोत्करम् ॥ ६
गृहापहृतभोज्यान्नभोजनोन्मुखपामरम् ।
सहेमहारवीरौघपादाहतरुदच्छिशु ॥ ७
अपूर्वतरुणाक्रान्तकेशान्तःपुरिकाङ्गनम् ।
चोरहस्तच्युतानर्घ्यरत्नदन्तुरमार्गगम् ॥ ८
हयेभरथसंघट्टव्यग्रसामन्तमण्डलम् ।
अभिषेकोद्यमादेशपरमन्त्रिपुरःसरम् ॥ ९
राजधानीविनिर्माणसारम्भस्थपतीश्वरम् ।
कृतवातायनश्वभ्रनिपतद्राजवल्लभम् ॥ १०
जयशब्दशतोद्घोषसिन्धुराजन्यनिर्भरम् ।
असंख्यनिजराजौघधृतसिन्धुकृतास्थिति ॥ ११
ग्रामान्तरसमाक्रान्तविद्रवद्राजवल्लभम् ।
मण्डलान्तरसंजातनगरग्रामलुण्ठनम् ॥ १२
अनन्तचोरमोषार्थरुद्धमार्गगमागमम् ।
महानुभाववैधुर्यसनीहारदिनातपम् ॥ १३
मृतबन्धुजनाक्रन्दैर्मृततूर्यरवैरपि ।
हयेभरथशब्दैश्च पिण्डग्राह्यघनध्वनि ॥ १४
सिन्धुदेवो जयत्येकच्छत्रभूमण्डलाधिपः ।
इत्यनन्तरमारेभे भेर्यः प्रतिपुरं तदा ॥ १५
राजधानीं विवेशाथ सिन्धुरुद्धुरकन्धरः ।
प्रजाः स्रष्टुं युगस्यान्ते मनुर्जगदिवापरः ॥ १६
प्रवृत्ता दशदिग्भ्योऽथ प्रवेष्टुं सैन्धवं पुरम् ।
कराः करिहयाकारै रत्नपूरा इवाम्बुधिम् ॥ १७
निबन्धनानि चिह्नानि शासनानि दिशं प्रति ।
क्षणान्निवेशयामासुर्मण्डलं प्रति मन्त्रिणः ॥ १८
उदभूदचिरेणैव देशे देशे पुरे पुरे ।
जीविते मरणे माने नियमोऽयमतो यथा ॥ १९
अथ शेमुर्निमेषेण देशोपप्लवविभ्रमाः ।
प्रशान्तोत्पातपवनाः पदार्थावृत्तयो यथा ॥ २०
सौम्यतामाजगामाशु देशो दशदिगन्वितः ।
क्षीरोदः क्षुभितावर्तो द्रागिवोद्धृतमन्दरः ॥ २१
वबुरलकचयान्विलोलयन्तो
मुखकमलालिकुलानि सैन्धवीनाम् ।
जललववलनाकुलाः समीरा
अशिवगुणानिव सर्वतः क्षणेन ॥ २२

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० सिंधुराष्ट्रवर्णनं नामैकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

ण्डवोल्लासेन सारवं सशब्दम् ॥ ४ ॥ कपाटानां पाटनेन उड्डीन इव बहिराकाशे निर्गतो यः कोशगृहस्यान्ते विनाशे रवस्तेन घर्घरम् । कौशेयप्रावृता अभिभूतकोशपालभटा उद्भटा यत्र ॥ ५ ॥ चोरैः क्षुरिकाभिः शस्त्रीभिरुत्पाटितैरार्द्रैरान्त्रैरुपलक्षिता मृता राजगृहाङ्गना यत्र ॥ ६ ॥ भोज्यानां राजभोजनयोग्यानामन्नानां भोजने उन्मुखाः पामराः पृथग्जना यत्र ॥ ७ ॥ रत्नैर्दन्तुरा उन्नतदन्ता इव धवलिता मार्गगा यत्र ॥ ८ ॥ संघट्टनं संघट्टः अपहृत्य मेलनं तत्र व्यग्रं सामन्तमण्डलं यत्र । सिन्धुसुतपट्टाभिषेकोद्यमस्य आदेशे आज्ञापने परास्तत्पराः ॥ ९ ॥ स्थपतीश्वराः कारुश्रेष्ठाः । कारुकृतेषु वातायनश्वभ्रेषु अपूर्वनगरसौन्दर्यदर्शनाय निपतन्त्यः प्रविशन्त्यः सिन्धुराजवल्लभा यत्र ॥१०॥ जयशब्दशतोद्घोषैः प्रवेशितस्य सिन्धुराजन्यस्य सिन्धुराजपुत्रस्य अभिषिक्तस्य निर्भरः प्रभावातिशयो यत्र । निजैः स्वपक्षीयै राजौघैः शिरसा धृता सिन्धुना कृता स्थिती राष्ट्रमर्यादा यत्र ॥ ११ ॥ ग्रामान्तरप्रच्छन्नाः परैः परिज्ञातास्ततोऽपि विद्रवन्तः पूर्वराजवल्लभजना यत्र ॥ १२ ॥ अनन्तैश्चोरैर्मोषार्थं रुद्धा मार्गेषु गमागमा जनसंचारा यत्र । महानुभावो विदूरथस्तद्वैधुर्येण सनीहारा दिनेषु आतपा यत्र ॥ १३ ॥ पिण्डवत्करे ग्रहीतुं शक्या इत्यौत्प्रेक्षिकम् । घना ध्वनयो यत्र ॥ १४ ॥ इति उद्घोषयन् भेर्यः भेरीः । छान्दसः सुब्व्यत्ययः । वादयितुमारेभे जन इति शेषः ॥ १५ ॥ अथ पुत्रस्य राज्याभिषेकानन्तरम् । सिन्धुः स्वराजधानीं विवेश ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ निबन्धनानि मर्यादाः । चिह्नानि मुद्रादिषु सिन्धुनामाङ्कनानि ॥ १८ ॥ १९ ॥ पवने शान्ते पवनकृतास्तृणपर्णधूल्यादिपदार्थानामावृत्तयो भ्रमणानि यथा शाम्यन्ति तद्वत् ॥ २० ॥ २१ ॥ समीरा वायवः सैन्धवीनां मुखकमले अलिकुलानि भ्रमरपङ्क्तिभूतानलकचयान्विलोलयन्तः । तन्मधुप्रायाणां तत्स्वेदजललवानां वलनेन मत्ता इव मन्दगतित्वादाकुलाः सन्तस्तच्छैत्यसौरभ्यादिमङ्गलगुणैः सर्वदेशतः संतापदौर्गन्ध्याद्यशिवगुणान्विलोलयन्तो डलयोरभेदाद्विलोडयन्त उपघ्नन्त इव वबुः ॥ २२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सिन्धुराष्ट्रवर्णनं नामैकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

१ द्यमादेशं परं इत्यपि आदर्शान्तरे पाठो लभ्यते, तथाप्येतत्पाठस्य सुसङ्गतत्वाट्टीकाकारसंमतत्वाच्चैष एवास्माभिरादृतः.

द्विपञ्चाशः सर्गः ५२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे राम लीलोवाच सरस्वतीम् ।
श्वासावशेषमालोक्य मूढं भर्तारमग्रगम् ॥ १
प्रवृत्तो देहमुत्स्रष्टुं मद्भर्तायमिहाम्बिके ।

ज्ञप्तिरुवाच ।

एवंरूपमहारम्भे संग्रामे राष्ट्रसंभ्रमे ॥ २
संपन्नेऽपि स्थितेऽप्युच्चैर्विचित्रारम्भमन्थरे ।
न किंचिदपि संपन्नं राष्ट्रं न च महीतलम् ॥ ३
न स्थितं क्वचनाप्येवं स्वप्नात्मकमिदं जगत् ।
तस्य तन्मण्डपस्यान्तः शवस्य निकटाम्बरे ॥ ४
इदं भूराष्ट्रमाभाति भर्तृजीवस्य तेऽनघे ।
अन्तःपुरगृहान्ते तदिदं राष्ट्रान्वितोदरम् ॥ ५
वसिष्ठविप्रगेहेऽन्तर्विन्ध्याद्रिग्रामके स्थितम् ।
वसिष्ठविप्रगेहेन्तः शवगेहजगत्स्थितम् ॥ ६
शवगेहजगत्कुक्षाविदं गेहजगत्स्थितम् ।
एवमेष महारम्भो जगत्त्रयमयो भ्रमः ॥ ७
त्वया मयाऽनयाऽनेन संयुक्तः सार्णवावनिः ।
गिरिग्रामकदेहान्तर्मध्ये गगनकोशके ॥ ८
स्वात्मैव कचति व्यर्थो न कचत्येव वा क्वचित् ।
तत्पदं परमं विद्धि नाशोत्पादविवर्जितम् ॥ ९
स्वयं कचितमाभातं शान्तं परमनामयम् ।
किल मण्डपगेहेन्तः स्वस्वभावोदितात्मनि ॥ १०
एवमारम्भघनयोरपि मण्डपयोस्तयोः ।
उदरे शून्यमाकाशमेवास्ति न जगद्भ्रमः ॥ ११
भ्रमद्रष्टुरभावे हि कीदृशी भ्रमता भ्रमे ।
नास्त्येव भ्रमसत्तातो यदस्ति तदजं पदम् ॥ १२
भ्रमो दृश्यमसत्तस्य द्रष्टृदृश्यदशा कुतः ।
द्रष्टृदृश्यक्रमाभावादद्वयं सहजं हि तत् ॥ १३
तत्पदं परमं विद्धि नाशोत्पादविवर्जितम् ।
स्वयं कचितमाभातं शान्तमाद्यमनामयम् ॥ १४
किल मण्डपगेहान्तः स्वस्वभावोदितात्मनि ।
विहरन्ति जनास्तत्र स्वगेहे स्वव्यवस्थया ॥ १५
न जगत्तत्र नो सर्गः कश्चिदप्यनुभूयते ।
तेनाहमजमाकाशं जगदित्येव वर्तते ॥ १६
सर्वं शून्यात्मविज्ञानं मेर्वादिगिरिजालकम् ।
नेदं कुड्यमयं किंचिद्यथा स्वप्ने महापुरम् ॥ १७
देशे प्रादेशमात्रेऽपि गिरिजालमयान्यपि ।
वज्रसाराणि खान्येव लक्षाणि जगतो विदुः ॥ १८

राज्ञोऽत्र मरणं तस्य संसारस्य मृषात्मता ।
तथा तत्पुरलीलाया वर्ण्यते वासनात्मता ॥ १ ॥

मूढं मूर्च्छितम् ॥ १ ॥ २ ॥ संपन्ने उत्पन्ने स्थिते अपिशब्दाद्विनष्टेऽपि क्वचन क्वचिदपि । क्वचनेत्यखण्डमव्ययम् । न संपन्नं न स्थितं न नष्टं चेत्यर्थः । तन्मण्डपस्य प्राग्दृष्टतादृशाल्पतरमण्डपस्यान्तः पद्मशवस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ तद्विदूरथब्रह्माण्डं पद्मान्तःपुरगृहान्ते स्थितं राष्ट्रैरन्वितमुदरं यस्य तथाभूतमिदं पाद्मब्रह्माण्डं वसिष्ठविप्रगेहेन्तःस्थितमित्यन्वयः ॥ ५ ॥ उक्तमेव व्यतिहारेण द्रढयति—**वसिष्ठे**ति ॥ ६ ॥ ७ ॥ अनया द्वितीयलीलया । अनेन त्वद्भर्त्रा ॥ ८ ॥ एकैकान्तरपरमुत्पन्नमित्यपि कल्पनैव । वस्तुतश्चैतन्य एव नाकाशे । आकाशादिसहितत्रितयाध्यासादित्याशयेनाह—**स्वात्मैवे**ति । विषयमिथ्यात्वे चिति तत्संवलितरूपमपि नास्त्येवेत्याशयेनाह—**न कचत्येवे**ति । तथाच निर्विषयचिन्मात्रमेवावशिष्यते तदेव मुख्यं ज्ञेयमित्याह—**तदि**ति ॥ ९ ॥ स्वयं कचितं स्वप्रकाशं तदेव मण्डपगेहान्तः स्वेन चिन्मात्रस्वभावेनोदिते स्वात्मनि आभातं न वस्त्वन्तरमित्यर्थः । किलेति विद्वत्प्रसिद्धौ ॥ १० ॥ मण्डपान्तर्गते भूताकाशेऽपि न जगदस्ति किं वाच्यं शुद्धचिदाकाश इत्याशयेनाह—**एव**मिति ॥११॥ नन्वल्पान्ते बृहतोऽसमावेशात्तत्प्रत्ययो यदि भ्रमस्तर्ह्यतिबृहतो ब्रह्मणो मण्डपहृदयाद्याकाशेष्वसमावेशात्तत्र शास्त्राचार्योपदेशात्तत्प्रत्ययोऽपि भ्रमः किं न स्यादित्याशङ्क्योपजीव्यविरोधान्मैवमित्याह—**भ्रमद्रष्टु**रिति ॥१२॥ ननु तर्हि भ्रम एव भ्रमं पश्यतु नान्यस्तत्राह—**भ्रम** इति । द्रष्टृव्यापारफलाधारो हि दृश्यः । न च स्वात्मनि केनचिद्व्यापारितुं शक्यते, एकत्र कर्तृकर्मताविरोधात् । न च द्रष्टर्यसति दृश्यस्य सत्तास्फूर्ती सिध्यत इति भावः । अयं द्रष्टृदृश्यक्रमाभावो द्वैतस्यैव दूषणम् । अद्वैतस्य तु सहजस्य भूषणमेवेत्याशयेनाह—**द्रष्टृ**ति ॥ १३ ॥ १४ ॥ एवमल्पतरे बृहत्तरासमावेशोऽपि दृश्यस्यैव दूषणं न सर्वाधिष्ठानचैतन्यस्येत्याशयेनाह—**किले**त्यादिना । स्वस्वव्यवहारानुकूलदेशवैपुल्यव्यवस्थया विहरन्ति संचरन्ति । किलेत्याश्चर्ये ॥ १५ ॥ अनुभूयते तत्त्वज्ञैरित्यर्थः । तेनानुभवात्मकप्रत्यक्षप्रमाणेनाहंकारसाक्षिभूतं यच्चिदाकाशं तदेवाज्ञदृशा जगदिति रूपेण वर्तत इति निश्चितमित्यर्थः ॥ १६ ॥ एवमनुमानेनापि तन्निश्चयं साधयति—**सर्व**मिति । मेर्वादिगिरिजालकोपलक्षितं सर्वमिदं दृश्यं शून्यात्मस्वरूपज्ञानमात्रमेव न कुड्यमयं न यथादृष्टस्थूलस्वभावम् । तत्समावेशायोग्ये अल्पप्रदेशे प्रतीतत्वात् । देहान्तः स्वप्नदृष्टमहापुरवदित्यर्थः ॥ १७ ॥ स्वप्ने सर्वानुभवसिद्धां व्याप्तिं दर्शयति—**देशे** इति । 'कण्ठे स्वप्नः समाविशे'दिति श्रुतेः कण्ठादिहृदयान्ते प्रादेशमात्रे खानि तत्प्रदेशावच्छिन्नात्मचैतन्यान्येव । औपाधिकं बहुवचनम् । गिरिजालमयानि विदुः पश्यन्ति सर्वे स्वप्ने ॥ १८ ॥

१ क्वचित् इति पाठः.

जगन्ति सुबहून्येव संभवन्त्यणुकेऽपि च ।
कदलीपल्लवानीव संनिवेशेन भूरिशः ॥ १९
त्रिजगच्चिदणावन्तरस्ति स्वप्नपुरं यथा ।
तस्याप्यन्तश्चिदणवस्तेष्वप्येकैकशो जगत् ॥ २०
तेषां यस्मिञ्जगत्येष पद्मो राजा शवः स्थितः ।
लीला तव सपत्नीयं प्राप्ता पूर्वतरा शुभे ॥ २१
यदैव मूर्च्छामायाता लीलेयं पुरतस्तव ।
तदैव भर्तुः पद्मस्य शवस्य निकटे स्थिता ॥ २२

लीलोवाच ।

कथमेषा पुरा देवि संपन्ना तत्र देहिनी ।
कथं च तत्सपत्नीकभावमाप्तवती स्थिता ॥ २३
ते चास्या वद किं रूपं पश्यन्त्यथ वदन्ति किम् ।
तद्गेहवरवास्तव्याः समासेनेति मे वद ॥ २४

श्रीदेव्युवाच ।

शृणु सर्वं समासेन यथापृष्टं वदामि ते ।
लीले लीलास्ववृत्तान्तमन्तदं दृश्यदुर्दशम् ॥ २५
पद्मस्तव स भर्तैष भ्रान्तिं तावत्ततामिमाम् ।
इयं जगन्मयी तस्मिन्नेव सद्मनि पश्यति ॥ २६
भ्रान्तियुद्धमिदं युद्धमेषा भ्रान्तिर्जनोऽजनः ।
भ्रान्त्यैवास्तीह मरणमेष चैवं भ्रमात्मकः ॥ २७
भ्रमक्रमेणानेनैव लीलास्य दयिता स्थिता ।
त्वं चैषा च वरारोहे स्वप्नमात्रं वराङ्गने ॥ २८
यथा भवत्यावेतस्य स्वप्नमात्रे वराङ्गने ।
तथा भवत्योर्भर्तैष तथैवाहमपि स्वयम् ॥ २९
जगच्छोभैवेदृशीयं दृश्यमेतदिहोच्यते ।
एतदेव परिज्ञातं दृश्यशब्दार्थमुज्झति ॥ ३०
एवमेषा त्वमेषा च संपन्नैवमसौ नृपः ।
अहं चात्मनि सत्यत्वं गता सर्वतयात्मनः ॥ ३१
इमे वयमिहान्योन्यं संपन्नाश्चोदिता इति ।
इत्थं सर्वात्मकतया महाचिद्घनसंस्थितेः ॥ ३२
एवमेषा स्थिता राज्ञी हारिहासविलासिनी ।
लीला विलोलवदना नवयौवनशालिनी ॥ ३३
पेशलाचारमधुरा मधुरोदारभाषिणी ।
कोकिलास्वरसंकाशा मदमन्मथमन्थरा ॥ ३४
असितोत्पलपत्राक्षी वृत्तपीनपयोधरा ।
कान्ता काञ्चनगौराङ्गी पक्वबिम्बफलाधरा ॥ ३५
त्वत्संकल्पात्मकस्यैषा यदा भर्तुर्मनःकला ।
तदा त्वत्सदृशाकारा स्थितैषा चिच्चमत्कृतौ ॥ ३६
त्वद्भर्तुर्मरणे क्षिप्रं समनन्तरमेव हि ।
त्वद्भर्त्रैषा पुरो दृष्टा त्वत्संकल्पात्मनामुना ॥ ३७
यदाधिभौतिकं भावं चेतोऽनुभवति स्वयम् ।
चेत्यं सन्मयमेवात आतिवाहिककल्पनम् ॥ ३८
यदाधिभौतिकं भावं चेतो वेत्ति न सन्मयम् ।
आतिवाहिकसंकल्पस्तदा सत्योपजायते ॥ ३९
अथो मरणसंवित्त्या पुनर्जन्ममये भ्रमे ।
त्वं हि संविदितानेन त्वया च गत एव सः ॥ ४०
इत्थं त्वां दृष्टवानेष दृष्टश्चैष त्वयेति च ।
त्वमप्यात्मनि संपन्ना सर्वगत्वाच्चिदात्मनः ॥ ४१
ब्रह्म सर्वगतं यस्माद्यथा यत्र यदोदितम् ।
भवत्याशु तथा तत्र स्वप्नशक्त्यैव पश्यति ॥ ४२

तथा दार्ष्टान्तिकेऽपि संभवमुपनयेन दर्शयति—**जगन्तीति** ॥१९॥ निगमनेन प्रसाधितं द्रढयति—**त्रिजगदिति** ॥२०॥ पृष्टं समाधाय तत्पुरलीलातत्त्वं वक्तुकामा प्रस्तुतकथामादत्ते—**तेषामि**त्यादिना । पूर्वराजगमनापेक्षया पूर्वतरा ॥ २१ ॥ २२ ॥ सा सपत्नी यस्य भावस्य स्थितेस्तं तत्सपत्नीकं भावम् ॥ २३ ॥ तस्य पद्मस्य वरगेहलक्षणे वास्तुनि भवा वास्तव्यास्ते जना अस्याः किं रूपं पश्यन्ति अथवा किं वदन्ति इत्येतत्सर्वं समासेन संक्षेपेण वद ॥ २४ ॥ लीलान्तरभूतायाः स्वस्या एव वृत्तान्तम् । अन्तं निर्णयं ददातीत्यन्तदम् । दृश्याः सम्यग् द्रष्टुं शक्या मरणपरलोकगमनादिदुर्दशा येन तम् ॥ २५ ॥ इयमेतन्नगरादिभावेन दृश्यमाना जगन्मयी भ्रान्तिस्तां भ्रान्तिमेष विदूरथभूतस्तव स पद्मो भर्ता तस्मिन्नेव शवाश्रये सद्मनि पश्यतीत्यन्वयः ॥२६॥ इदं त्वया दृष्टं युद्धं स्वाप्नयुद्धवद्भ्रान्तियुद्धमेव । एषा त्वत्पृष्टलीलापि भ्रान्तिरेव । एष जनश्चाऽजनो जन्मादिविक्रियारहितात्मैव । एष संसारः ॥२७॥२८॥२९॥ दृश्यशब्दस्यार्थं दृशि कर्मतामुज्झति त्यजति ॥३०॥ एषा संसारस्थितिः । एवं भ्रान्तिरूपैव । आत्मनः सर्वतया पूर्णतया ॥ ३१ ॥ इमे नृपादयो वयमन्योन्यमनुग्राह्यानुग्राहकभावेन चोदिताः प्रेरिता इतीत्थं महाचिद्घनस्य संस्थितेर्मिथ्याकल्पनास्थितेर्यथा संपन्ना एवमेषापि राज्ञी संपन्ना स्थितेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पेशला दक्षा । आचारेण मधुरा हृद्या । कोकिलायाः स्वरेण संकाशा सदृशस्वरा ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ मनःकला मनोवृत्तिस्तद्वासना च, जातेति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यदि वासनामयीयं कथं तर्हि सत्यतया तेनानुभूता तत्राह—**यदे**ति । वस्तुत आतिवाहिककल्पनं प्रातिभासिकमेव । चेत्यं दृश्यम् । तत्र चेतश्चित्तं यदाभ्यासदृढवासनया आधिभौतिकं व्यावहारिकं भावमनुभवति तदा अतोऽनुभवाच्चेत्यं सन्मयं परमार्थसत्यमित्येव भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ यदा तु विवेकज्ञानाभ्यासेनाधिभौतिकं भावं न सन्मयं अनृतं वेत्ति तदा सत्या दृढया तद्वासनया प्रपञ्चे आतिवाहिकसंकल्पः प्रातिभासिकनिर्णय उपजायते ॥ ३९ ॥ **वासनामयलीलान्तररूपया** त्वया गतः संगत एव ॥ ४० ॥ त्वयाप्यसौ स्ववासनामय एव दृष्ट इति प्राग्दर्शितब्रह्माण्डत्रयतया परिणता । सर्वगत्वात्सर्ववासनानुगतत्वात्सर्वाकारविवर्तोपपत्तेरित्यर्थः ॥४१॥ तदेव स्पष्टमाह—**ब्रह्मे**ति । स्वप्नशक्त्या विक्षेपशक्त्या । 'स्वस्वशक्त्या' इति पाठे तत्तद्वासनाशक्त्या ॥ ४२ ॥

सर्वत्र सर्वशक्तित्वाद्यत्र या शक्तिरुन्नयेत् ।
आस्ते तत्र तथा भाति तीव्रसंवेगहेतुतः ॥ ४३
मृतिमोहक्षणेनैव यदैतौ दंपती स्थितौ ।
तदैवाभ्यामिदं बुद्धं प्रतिभासवशाद्धृदि ॥ ४४
आवयोः पितरावेताविमे वै चापि मातरौ ।
देश एष धनं चेदं कर्मेदं पूर्वमीदृशम् ॥ ४५
आवां विवाहिताववमेवं नामैकतां गतौ ।
एतयोः सापि जनता याता तत्रैव सत्यताम् ॥ ४६
तथैवात्रास्ति दृष्टान्तः प्रत्यक्षं स्वप्नवेदनम् ।
इत्येवंभावया लीले लीलयाहमथार्चिता ॥ ४७
नाहं स्यां विधवेत्येवं वरो दत्तो मयाप्यसौ ।
इत्यर्थेन मृता पूर्वमेवेह खलु बालिका ॥ ४८
भवतां चेतनांशानामहं चेतनधर्मिणी ।
कुलदेवी सदा पूज्या स्वत एव करोम्यहम् ॥ ४९
अथास्या जीवको देहात्प्राणमारुतरूपधृक् ।
मनसा चलतां प्राप्तो मुखाग्रत्यक्तदेहकः ॥ ५०
ततो मरणमूर्च्छान्ते गृहेऽस्मिन्नेव चैतया ।
बुद्धौ भावित आकाशे दृष्टो जीवात्मना ततः ॥ ५१
संपन्नैषा हरिणनयना चन्द्रबिम्बाननश्री-
र्मौनोन्नद्धा दयितललिता कान्तमाभोक्तुकामा ।
पूर्वस्मृत्या सरभसमुखी संयुता मण्डलान्तः
स्वप्नान्ते वाऽप्रकृतिविभवा पद्मिनी चोदितेव ५२

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये लीलोपाख्याने० मरणसमनन्तरदेहप्रतिभावर्णनं नाम द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ५३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथ लब्धवरा देहेनानेनैव महीपतिम् ।
पतिमाप्तुं प्रयात्येषा नभोमार्गेण विष्टपम् ॥ १
इति संचिन्त्य सानन्दमुद्दामकरध्वजा ।
पुप्लुवे पेलवाकारा पक्षिणीव नभस्तले ॥ २
कुमारीं तत्र सा प्राप ज्ञप्त्यैव प्रहितां हिताम् ।
स्वसंकल्पमहादर्शात्पुरतो निर्गतामिव ॥ ३

कुमार्युवाच ।

दुहितास्मि सखि ज्ञप्तेः स्वागतं तेऽस्तु सुन्दरि ।
प्रतीक्षमाणा त्वामेव स्थितास्मीह नभःपथि ॥ ४

यथा यथा यद्रूपेण उन्नयेद्भोजकादृष्टबलादाविर्भावयेत् । तीव्रसंवेगो दृढाभिनिवेशवासना तस्माद्धेतोः ॥ ४३ ॥ मृतिमोहः स्वस्वमरणानुकूलमूर्च्छा तत्क्षणेनोपलक्षितौ यदा स्थितौ तदैवाभ्यामिदं वक्ष्यमाणं सर्वं बुद्धं स्वकल्पनयाऽनुभूतम् । प्रतिभासो वासनोद्बोधस्तद्वशात् ॥ ४४ ॥ पूर्वं ईदृशं कर्म कृतमिति शेषः ॥ ४५ ॥ सा कल्पनात्मिकापि जनता भोजकादृष्टबलात्सत्यतामर्थक्रियासमर्थतां याता ॥ ४६ ॥ यत्पृष्टं पूर्वं तत्र कथं प्राप्तेति तस्योत्तरमाह—**इत्येव**मिति । इति एवं वक्ष्यमाणप्रकारो भावोऽभिसंधिर्यस्याः सा तया ॥ ४७ ॥ इत्यर्थेनैतस्माद्धेतोः पूर्वमेव मृता ॥ ४८ ॥ अस्या मम च त्वदाराधने त्वत्प्रसादे च को हेतुस्तत्राह—**भवता**मिति । चेतनांशानां व्यष्टिचेतनानां चेतनधर्मिणी हैरण्यगर्भचेतना त्वत्समष्टिचेतनात्मिका ॥४९॥ पुरा कथं प्राप्तेत्यस्य प्रश्नांशस्योत्तरमुक्त्वा देहिनी कथं संपन्नेति तदंशस्योत्तरमाह—**अथे**त्यादिना । अथ देहादुच्चिक्रमिषुरस्या अङ्गुष्ठपरिमितलिङ्गदेहमात्रत्वादल्पो जीवो जीवकः 'प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयती'ति श्रुतेरुत्क्रमणस्य प्राणाधीनत्वात् 'प्राणं तर्हि वागप्येति' इत्यादिश्रुत्या सर्वकरणानां प्राणेऽप्ययाच्च प्राणमारुतरूपधृग् बभूवेत्यर्थः । 'यथासंकल्पितं लोकं नयति' इति श्रुतेः, 'यं यं वापि स्मरन्भावम्' इत्यादिस्मृतेश्च भाव्यर्थसंकल्पप्रधानेन मनसा चलतां तत्तदर्थप्राप्त्युत्सुकतां 'तस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य' इति श्रुत्युक्तक्रमेण नाडीमार्गेण त्यक्तदेहकः अभूदिति शेषः ॥ ५० ॥ ततस्तदनन्तरं जीवात्मना अनया अस्मिन्नेव गृहे ब्रह्माकाशे भूताकाशे वा बुद्धौ भावितः संकल्पितो वक्ष्यमाणशरीरगमनकुमारीप्राप्त्यादिरूपोऽर्थो दृष्टः ॥ ५१ ॥ ततो भावनावशात्पूर्वदेहस्मृत्या स्वप्नान्ते स्वप्नमध्ये इव । इवार्थेऽत्र वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः । रविकरैश्चोदिता पद्मिनीव विकासितवासनामुकुला एषा लीला दयितस्य स्वयं ललिता उपभोगयोग्या स्वयं च कान्तं मनोहरं भर्तारमाभोक्तुमनुभवितुं कामो यस्यास्तथाविधा । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मलोपः । सरभसं लावण्यकान्तिवेगसहितं मुखं यस्यास्तथाविधा सती पद्मब्रह्माण्डमण्डलान्तर्गत्वा भर्त्रा संयुता संपन्नेत्यर्थः ॥५२॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे मरणसमनन्तरदेहप्रतिभावर्णनं नाम द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

गतिमार्गोऽत्र लीलाया भर्तृप्राप्तिश्च वर्ण्यते ।
अज्ञानयोगसिद्धानामगतिश्च नभःपथि ॥ १ ॥

अनेन प्राग्वर्णितवासनामयेनैव देहेन । विष्टपं वक्ष्यमाणभुवनानि । जातावेकवचनम् ॥ १ ॥ इति उक्तप्रकारेण संचिन्त्य स्मरणेन देहादिभावं संपद्य पतिप्राप्त्युत्साहेन सानन्दं यथा स्यात्तथा पुप्लुवे । पेलवाकारा लघुशरीरा ॥ २ ॥ कुमारीं स्वकन्याम् ॥ ३ ॥ हे ज्ञप्तेः सखि, इति मातुः संबोधनम् ॥ ४ ॥

लीलोवाच ।

देवि भर्तुः समीपं मां नय नीरजलोचने ।
महतां दर्शनं यस्मान्न कदाचन निष्फलम् ॥ ५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एहि तत्रैव गच्छाव इत्युक्त्वा सा कुमारिका ।
पुरस्तस्याः स्थिता व्योम्नि मार्गदर्शनतत्परा ॥ ६
ततस्तदनुयाता सा प्राप कोटरमम्बरम् ।
निर्मलं करमालाग्रं यथा लक्षणलेखिका ॥ ७
मेघमार्गमथोल्लङ्घ्य वातस्कन्धान्तरे गता ।
सूर्यमार्गादभिगता तारामार्गमतीत्य च ॥ ८
वाय्विन्द्रसुरसिद्धानां लोकानुल्लङ्घ्य लाघवात् ।
ब्रह्मविष्णुमहेशानां प्राप ब्रह्माण्डखर्परम् ॥ ९
हिमशैत्यं यथान्तस्थं कुम्भेऽभिन्ने बहिर्भवेत् ।
तथा संकल्पसिद्धा सा ब्रह्माण्डान्निर्गता बहिः ॥ १०
स्वचित्तमात्रदेहैषा स्वसंकल्पस्वभावजम् ।
अन्तरेवानुभवति किलैवं नाम विभ्रमम् ॥ ११
ब्रह्मादिस्थानमाक्रम्य प्राप्य ब्रह्माण्डखर्परम् ।
ततो ब्रह्माण्डपारस्था जलाद्यावरणानि च ॥ १२
समुल्लङ्घ्य पुरः प्राप महाचिद्गगनान्तरम् ।
अदृष्टपारपर्यन्तमतिवेगेन धावता ।
सर्वतो गरुडेनापि कल्पकोटिशतैरपि ॥ १३
तत्र ब्रह्माण्डलक्षाणि सन्त्यसंख्यानि भूरिशः ।
तान्यन्योन्यमदृष्टानि फलानीव महावने ॥ १४
तत्रैकस्मिन्पुरःसंस्थे विततावरणान्विते ।
वेधयित्वा विवेशान्तर्बदरं कृमिको यथा ॥ १५
पुनर्ब्रह्मेन्द्रविष्ण्वादिलोकानुल्लङ्घ्य भास्वरान् ।
तन्महीमण्डलं श्रीमत्प्राप तारापथादधः ॥ १६

तत्र तन्मण्डलं प्राप्य तत्पुरं तच्च मण्डपम् ।
प्रविश्य पुष्पगुप्तस्य शवस्य निकटे स्थिता ॥ १७
एतस्मिन्नन्तरे सा च न ददर्श कुमारिकाम् ।
मायामिव परिज्ञातां क्वापि यातां वरानना ॥ १८
मुखमालोक्य सा तस्य स्वभर्तुः शवरूपिणः ।
इदं बुद्धवती सत्यं प्रतिभावशतः स्वतः ॥ १९
अयं स भर्ता संग्रामे निहतो मम सिन्धुना ।
वीरलोकानिमान्प्राप्य क्षणं शेते यथासुखम् ॥ २०
अहं देव्याः प्रसादेन सशरीरैवमीदृशम् ।
इह प्राप्तवती धन्या मत्समा नास्ति काचन ॥ २१
इति संचिन्त्य सा हस्ते गृहीत्वा चारु चामरम् ।
वीजयामास चन्द्रेण द्यौरिवावनिमण्डलम् ॥ २२

प्रबुद्धलीलोवाच ।

ते भृत्यास्ताश्च वै दास्यः स राजा च प्रबुद्धवान् ।
वक्ष्यन्ति वदतां देवि किं कयैव कथं धिया ॥ २३

श्रीदेव्युवाच ।

स राजा सा च ते भृत्याः सर्वे एव परस्परम् ।
चिदाकाशैकतावेशादावयोश्च प्रभावतः ॥ २४
महाचित्प्रतिभासत्वान्महानियतिनिश्चयात् ।
अन्योन्यमेव पश्यन्ति मिथः संप्रति बिम्बितात् ॥ २५
इयं मे सहजा भार्या ममेयं सहजा सखी ।
ममेयं सहजा राज्ञी भृत्योऽयं सहजो मम ॥ २६
केवलं त्वमहं सा च यथावृत्तमखण्डितम् ।
ज्ञास्याम इदमाश्चर्यं ननु कश्चिदपीतरः ॥ २७

प्रबुद्धलीलोवाच ।

अमुनैव शरीरेण किमर्थं न गता पतिम् ।
एषा वरेण संप्राप्ता लीला ललितवादिनी ॥ २८

पूर्वमागमनान्मार्गाभिज्ञतां तस्या निश्चित्य लीलोवाच—**देवी**ति । देवि देवताशरीरं प्राप्ते । मम भर्तुस्त्वत्पितुः । ननु तवेव कान्तार्थिन्या मम किं पितृसमीपगमनेन तत्राह—**महता**मिति । तथाच मत्प्रियार्थं मदुक्तं संपादयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कोटरं ब्रह्माण्डच्छिद्रभूतम् । करमालानां प्राणिहस्तसमूहानामग्रं तलं यथा भाविशुभाशुभलक्षणभूता विधातृकृता लेखिका रेखा ॥ ७ ॥ अभिगता निर्गता ॥ ८ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानां लोकांश्चोल्लङ्घ्येत्यर्थः ॥ ९ ॥ हिमस्य जलस्य शैत्यं अभिन्ने अच्छिद्रेऽपि कुम्भे यथा बहिर्भवेन्निःसरेत् ॥ १० ॥ इदं च गमनं चित्तकल्पनामात्रमिति स्मारयति—**स्वचित्ते**ति ॥ ११ ॥ श्लोकार्धमनुवादः ॥ १२ ॥ चिद्गगनं मायासंवलितचिदाकाशः । अतिवेगेन धावता गरुडेनापि सर्वतः । अदृष्टपारपर्यन्तमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ वेधयित्वा छिद्रीकृत्येवेत्यौत्प्रेक्षिकम् । वास्तवच्छिद्रानपेक्षणात् ॥ १५ ॥ तारापथान्नभसः अधस्तस्य पद्मस्य महीमण्डलम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ स्वतः प्रतिभावशतः स्वतर्कतः ॥ १९ ॥ २० ॥ प्राप्तवती भर्तारमिति शेषः ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ पूर्वप्रश्नशेषसहितं पुनः पृच्छति—**ते भृत्या** इति । कया धिया किं वक्ष्यन्ति तच्च कथमुपपद्यते । राज्ञः पूर्ववृत्तान्तस्य विस्मरणे केयं कस्येयमिति शङ्कया स्मरणेऽपि शिष्टलोकविगर्हिततया तत्परिग्रहासिद्धेरिति भावः । तां कथां वद ॥ २३ ॥ अपूर्वा काचिदियमिति सर्वेषां प्रतीतौ हि उक्तदोषः स्यात् सैव तावत्सत्यसंकल्पास्मदादिप्रभावान्न भविष्यतीति देवी समाधत्ते—**स राजे**त्यादिना । राजादयः सर्वे एवान्योन्यमैकमत्येन परस्परमेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण पश्यन्तीत्यन्वयः । ऐकमत्ये हेतवश्चिदाकाशेत्यादयः । मिथः स्वस्वबुद्धौ संप्रतिबिम्बितात् प्रतिबिम्बवदन्तर्निविष्टात् साक्षिचिदाकाशस्यैकतयैकमत्यानुगुण्येन आवेशात्स्फुरणात् । महाचिद्ब्रह्मचैतन्यं तत्प्रतिभासत्वाद्भोजकादृष्टानुगुणतद्विवर्तत्वात् महानियतिरनेनेत्थमेव भाव्यमितीश्वरसंकल्पस्तत्संश्रयात्तदधीनत्वाच्चेत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ सा विदूरथलीला च । इतरः ननु ज्ञास्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ पतिं

श्रीदेव्युवाच ।

अप्रबुद्धधियः सिद्धलोकान्पुण्यवशोदितान् ।
न समर्थाः स्वदेहेन प्राप्तुं छाया इवातपान् ॥ २९
आदिसर्गे च नियतिः स्थापितेति प्रबोधिभिः ।
यथा सत्यमलीकेन न मिलत्येव किंचन ॥ ३०
यावद्वेतालसंकल्पो बालस्य किल विद्यते ।
निर्वेतालधियस्तावदुदयस्तस्य कः कथम् ॥ ३१
अविवेकज्वरोष्णत्वं विद्यते यावदात्मनि ।
तावद्विवेकशीतांशुशैत्यं कुत उदेत्यलम् ॥ ३२
अहं पृथ्व्यादिदेहः खे गतिर्नास्ति ममोत्तमा ।
इति निश्चयवान्योऽन्तः कथं स्यात्सोऽन्यनिश्चयः ३३
अतो ज्ञानविवेकेन पुण्येनाथ वरेण च ।
पुण्यदेहेन गच्छन्ति परं लोकमनेन तु ॥ ३४
शुष्कपर्णं किलाङ्गारे एतदेवाशु दह्यते[1] ।
अयं देहमहंदेहः प्राप्त एव विशीर्यते ॥ ३५
एतावदेव भवति वरशापविजृम्भितैः ।
यथा संचिन्त्य एवाहं तथा स्मृत इति स्मृतिः ॥ ३६
यः सर्पप्रत्ययो रज्ज्वां स कथं सर्पकार्यकृत् ।
आत्मन्येव हि यो नास्ति तस्य का कार्यकारिता ॥ ३७
यस्त्वेतन्मृत इत्येव मिथ्या समनुभूयते ।
प्रागभ्यासस्य पुष्टस्य नामैतत्प्रविजृम्भते ॥ ३८
स्वानुभूते जगज्जाले सुगमाः संस्मृतिभ्रमाः ।
नान्यसंकल्पितो नाम सर्गाद्यभ्यास ईदृशः ॥ ३९

अन्तरनुभूयमानाः
संसृतयो बाह्यभूतजालानाम् ।
अविदितवेद्यदृशामपि
दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० संसृतिविदितवेद्यं नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ५४

श्रीदेव्युवाच ।

तस्माद्ये वेद्यवेत्तारो ये वा धर्मं परं श्रिताः ।
आतिवाहिकलोकांस्ते प्राप्नुवन्तीह नेतरे ॥ १
आधिभौतिकदेहत्वं मिथ्याभ्रममयात्मकम् ।
कथं सत्ये स्थितिं याति च्छायास्ते कथमातपे ॥ २
लीला विदितवेद्या नो परमं धर्ममाश्रिता ।
केवलं तेन सा भर्तुः कल्पितं नगरं गता ॥ ३

संप्राप्तेति वर्णिता एषा लीला त्वद्वरबलेनामुना स्थूलेन शरीरेण किमर्थं न गतेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ अप्रबुद्धधियः अस्थूलात्मप्रबोधहीनाः ॥ २९ ॥ प्रबोधिभिः सत्यसंकल्पैरीश्वरहिरण्यगर्भादिभिरिति नियतिर्मर्यादा स्थापिता । तत्र दृष्टान्तः—**यथे**ति । तथाच भाष्यम्—'यत्र हि यदध्यासस्तत्कृतेन गुणेन दोषेण वा अणुमात्रेणापि स न संबध्यते' इति ॥ ३० ॥ नन्वस्यास्त्वद्वरादस्थूलात्मनिश्चयः कुतो नाभूत्तत्राह—**यावदि**त्यादिना ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अनेन त्वद्देहसदृशेन ॥ ३४ ॥ आतिवाहिकदेहप्राप्तौ वा कथं स्थूलाहंभावनिवृत्तिस्तत्राह—**शुष्के**ति । अङ्गारे ज्वलदग्नौ पतद्दह्यते एतदेव निदर्शनमिति । अयं स्थूलो देहः अहंदेहं अहंकारवासनामात्रमयमातिवाहिकदेहं प्राप्त एव सन् विशीर्यते ॥ ३५ ॥ वरशापावपि प्राक्तनवासनाकर्मानुसारिणावेव तदुद्बोधकतया प्राणिभिर्लभ्येते इति स्मृतिदृष्टान्तेनाह—**एतावदेवे**ति । यथा प्रागभ्यस्तेऽपि झटिति संस्कारानुद्बोधात्संचिन्त्ये चिरचिन्तनयोग्ये अनुवाकाद्यर्थे केनचित्प्रतीकोदाहरणेन स्मारिते सति यथा त्वयाहं स्मारितस्तथा स स्मृत इति स्मृतिर्भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ नन्वर्थक्रियाकारी स्थूलो देहः कथं तत्त्वबोधेन बाध्यते इत्याशङ्क्य तत्त्वदृशा अर्थक्रियैव नास्तीत्याह—**य** इति । आत्मनि स्वस्वरूपे ॥ ३७ ॥ यद्यसन्नेव देहस्तर्हि कथं मृतोऽयं देह इति सर्वानुभवस्तत्राह—**यस्त्वि**ति । यस्तु भ्रमो मिथ्या मिथ्यार्थः समनुभूयते एतदनुभवनं पुष्टस्योपचितस्य प्राक्तनाभ्यासस्य संस्कारात् प्रविजृम्भते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अन्येन वरशापादिप्रदेन हिरण्यगर्भेणेश्वरेण वा सम्यक्कल्पितः अस्मद्वासनादिनिरपेक्षतयैव रचित इति न ॥ ३९ ॥ ननु संसारस्यान्तरवासनामयत्वे कथं बाह्यताप्रत्यय इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन समाधत्ते—**अन्तरि**ति । अविदिततत्त्वदृशामज्ञानामप्यन्तरेव संसृतयो न बहिः, अध्यस्तं द्वितीयमैन्दवं बिम्बं दूरे भासमानमपि यथा आन्तरभ्रान्तिकल्प्यत्वादान्तरमेव तद्वदित्यर्थः ॥ ४० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे संसृतिविदितवेद्यं नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

नियतिः सर्वभावानां तथात्र मरणक्रमः ।
भोगः कर्मगुणाचारादायुर्मानं च वर्ण्यते ॥ १ ॥

प्रस्तुतप्रश्नोत्तरमुक्तानुवादेनोपसंहरति—**तस्मादि**त्यादिना । वेद्यवेत्तारस्तत्त्वज्ञाः । परं योगाभ्यासजम् ॥ १ ॥ नन्वातिवाहिकब्रह्मादिलोकेष्वप्यत्रैव चिराभ्यासादाधिभौतिकदेहत्वोदयः किं न स्यात्तत्राह—**आधिभौतिके**ति । 'अपागादग्नेरग्नित्वं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यः' इत्यादिश्रुतिषु स्थूलस्य सूक्ष्मे त्रिवृत्करणादिना अध्यस्तत्वोक्तेः स्थूलापेक्षया सत्यं आतिवाहिकभावे पुण्योत्कर्षात्प्राप्ते सतीत्यर्थः ॥ २ ॥ ननु तर्हि लीलायाः कथं पद्मप्राप्त्युत्तरमाधिभौतिकदेहत्वोद्भवस्तत्राह—**लीले**ति । नो इति नञर्थकमव्ययं देहलीदीपकन्यायेनो-

---

१ एतदेवाशु इति पाठः क्वचिल्लभ्यते.

प्रबुद्धलीलोवाच ।

त्वमेषा प्रयाताऽस्तु भर्ता पश्य ममाम्बिके ।
वृत्तः प्राणसंत्यागे कर्तव्यं किमिहाधुना ॥ ४
गावाभावेषु भावानां कथं नियतिरागता ।
कथं भूयोऽप्यनियतिर्मृतिजन्मादिसूचिता ॥ ५
कथं स्वभावसंसिद्धिः कथं सत्ता पदार्थगा ।
कथमग्न्यादिषूष्णत्वं पृथ्व्यादौ स्थिरता कथम् ॥ ६
हेमादिषु कथं शैत्यं का सत्ता कालखादिषु ।
गावाभावग्रहोत्सर्गस्थूलसूक्ष्मदृशः कथम् ॥ ७
कथमत्यन्तमुच्छ्रायं तृणगुल्मनरादिकम् ।
स्तु नायात्यनिष्टेऽपि स्थिते स्वोच्छ्रायकारणे ॥ ८

श्रीदेव्युवाच ।

महाप्रलयसंपत्तौ सर्वार्थास्तमये सति ।
अनन्ताकाशमाशान्तं सद्ब्रह्मैवावतिष्ठते ॥ ९
तच्चिद्रूपतया तेजःकणोऽहमिति चेतति ।
स्वप्ने संविद्यथा हि त्वमाकाशगमनादि च ॥ १०
तेजःकणोऽसौ स्थूलत्वमात्मनात्मनि विन्दति ।

असत्यमेव सत्याभं ब्रह्माण्डं तदिदं स्मृतम् ॥ ११
तत्रान्तर्ब्रह्म तद्वेत्ति ब्रह्मायमहमित्यथ ।
मनोराज्यं स कुरुते स्वात्मैवं तदिदं जगत् ॥ १२
तस्मिन्प्रथमतः सर्गे या यथा यत्र संविदः ।
कचितास्तास्तथा तत्र स्थिता अद्यापि निश्चलाः ॥ १३
यद्यथा स्फुरितं चित्तं तत्तथा ह्यात्मचिद्भवेत् ।
स्वयमेवानियमतस्तत्तस्यान्नेह किंचन ॥ १४
न च नाम नाकिंचित्त्वं युज्यते विश्वरूपिणः ।
त्यक्त्वा समस्तसंस्थानं हेम तिष्ठति वै कथम् ॥ १५
सर्गादौ स्वयमेवान्तश्चिद्यथा कचितात्मनि ।
हिमाग्न्यादितयाद्यापि सा तथास्ते स्वसत्तया ॥ १६
तस्मात्स्वसत्तासंत्यागः सतः कर्तुं न युज्यते ।
यदा चिदास्ते तेनेयं नियतिर्न विनश्यति ॥ १७
यद्यथा कचितं यत्र व्योमरूप्यपि पार्थिवम् ।
सर्गादौ तस्य चलितुमद्ययावन्न युज्यते ॥ १८
या यथा चित्प्रकचिता प्रतिपक्षविदं विना ।
न सा ततः प्रचलति वेदनाभ्यासतः स्वयम् ॥ १९

यतः संबध्यते । परमं योगजम् ॥ ३ ॥ देव्युक्तमभ्युपगम्य जमरणदर्शनसूचितां जीवननियत्यनियतिमनुपपद्यमानां मन्यमाना लीलोवाच—**एव**मित्यादिना । एषा प्रयातेति यदुपवर्णितं देवं त्वदुक्तरीत्या अस्तु उपपद्यताम् । भर्ता प्राणसंत्यागे प्रवृत्तः प्रत्यक्षं पश्य । इहास्मिन्विषये तु अधुना किं कर्तव्यम् । कात्रोपपत्तिरिति यावत् । मया इदानीं किं कर्तव्यमिति तु न प्रश्नाशयः प्रश्नान्तरैरसंगतेः उत्तरे कर्तव्यकार्यानुपदेशाच्च ॥ ४ ॥ भावानां देहादीनां जीवनसौख्यादिभावेषु दुःखदौर्भाग्याद्यभावेषु च पूर्वं कथं नियतिरागता भूयः पुनरनियतिरप्यागता कथम् ॥५॥ ननु मास्तु नियतिरनियम एवास्तु तत्राह—**कथ**मिति । स्वभावो जलस्य शैत्यमग्नेरौष्ण्यमेवेत्यादिः । घटादिपदार्थगा सत्ता भावरूपतानियमः ॥ ६ ॥ भावस्य सत्यरजतादेर्ग्रहः संग्रहः अभावस्य शुक्तिरजतादेरुत्सर्गः, भूम्यादेः स्थूलता मनइन्द्रियादेः सूक्ष्मतैवेत्यादिनियमस्य दृशो दर्शनानि कथम् ॥७॥ शालतालादिवदत्यन्तमुच्छ्रायमूर्ध्वदैर्घ्यम् । स्वोच्छ्रायकारणे स्थितेऽपि इष्टे अनिष्टेऽपि सर्वत्रानियमात्सर्ववस्तुष्वनाश्वास एव किं न स्यादिति भावः ॥ ८ ॥ भवेत्सर्वत्रैवंरूपैव नियतिर्यदि जगत्सत्यैकस्वभावं स्याद्भवेद्वा अत्यन्तानियतिर्यद्यनृतं मायामात्रप्रकृतिकं स्यात्सत्यानृतसंवलिताव्यक्तप्रकृतिकत्वात्तु सत्यानृतस्वभावा भोजकादृष्टानुगुणचिद्विवर्तव्यवस्थयैव व्यवतिष्ठत इति समाधित्सुर्देवी तदर्थं शुद्धचिद्विवर्तक्रममाह—**महाप्रलये**त्यादिना ॥ ९ ॥ तेजःकणशब्देन शुद्धचिद्व्याप्तत्वाद्भास्वराणि सूक्ष्मभूतान्युच्यन्ते । चेतत्यनुभवति ॥१०॥ तेजःकणभूतश्चासावात्मा अनात्मनि आत्मभिन्नत्वेन कल्पिते जलाद्यावरणेऽन्तःस्थूलत्वं विन्दति कल्पनया लभते तद्यत्स्थूलं तदेवेदं परिदृश्यमानं ब्रह्माण्डमित्यर्थः ॥११॥ तत्र ब्रह्माण्डेऽन्तःस्थितं हिरण्यगर्भाख्यं तद्ब्रह्म सह सिद्धं चतुष्टयमिति प्रागुक्तस्मृतेरन्तर्मुखांशेन ब्रह्माहमिति वेत्ति बाह्यवासनादूषितांशेनैवं प्राणिकर्मानुगुणसृष्टिसंकल्परूपेण मनोराज्यं च कुरुते तदेव सत्यसंकल्पं मनोराज्यमिदं जगदित्यर्थः ॥ १२ ॥ संविदः संकल्पवृत्तयो या यथा यादृशनियमानियमरूपाः कचिता अद्यापि तथैव निश्चला अव्यत्यस्ताः स्थिताः ॥ १३ ॥ ननु मनसो वैचित्र्याकारवासनामयत्वात्तथा संकल्पोदयेऽप्यात्मचैतन्यस्य तदनुसारी विवर्तः कुतस्तत्राह—**यदि**ति । **स्वयमेवे**ति । आत्मचितः स्वच्छोपाध्यनुविधायित्वस्वाभाव्यात् । अतो न किंचिदनियतस्वभावमुत्पद्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ मायाशबले ब्रह्मणि अनादिनियतरूपेण स्थितस्यैव विश्वस्य आविर्भावादपि नियतिसिद्धिरित्याशयेनाह—**न चे**ति । नकिंचित्त्वं सर्ववस्तुशून्यत्वं न युज्यते प्रलयेऽपीति शेषः । तथा सति कारणत्वव्याघात इत्यर्थान्तरन्यासेन दर्शयति—**त्यक्त्वे**ति । कटकरुचकपिण्डत्वादिसमस्तसंस्थानं त्यक्त्वा हेम कथं तिष्ठति सर्वसंस्थानानां तत्रान्तर्भावेन कस्यापि त्यक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ १५ ॥ यथा शैत्यौष्ण्यादिस्वभावेन कचिता आविर्भूता सा चित्तथा तेन स्वभावेन नियता अद्याप्यास्ते इत्यर्थः ॥ १६ ॥ किंच मायाशबलं ब्रह्म यदि स्वाधिष्ठानसत्तां जह्यात्तदा मायान्तर्गतनियतीनामसत्त्वं भवेत् । तत्त्वशक्यमेवेति दर्शयन्नुपसंहरति—**तस्मादि**ति । सतो मायाशबलब्रह्मणः । न विनश्यति । नापह्नोतुं शक्येति यावत् ॥ १७ ॥ नियत्यविपर्यासे पृथिव्यादिस्थितिरेव निदर्शनमित्याशयेनाह—**यदि**ति ॥ १८ ॥ जीवननियतेर्मरणनियत्या विपर्यासदर्शनादाह—**प्रतिपक्षविदं विने**ति

---

१ प्रतिपक्षत्त्वितं इत्युभयत्र पाठः.

जगदादावनुत्पन्नं यच्चेदमनुभूयते ।
तत्संविद्व्योमकचनं स्वप्नस्त्रीसुरतं यथा ॥ २०
असत्यमेव सत्याभं प्रतिभानमिदं स्थितम् ।
इति स्वभावसंपत्तिरिति भूतानुभूतयः ॥ २१
सर्गादौ या यथा रूढा संवित्कचनसंततिः ।
साद्याप्यचलितान्येन स्थिता नियतिरुच्यते ॥ २२
गृहीतव्योमसंवित्तिच्चिद्व्योम व्योमतां गतम् ।
गृहीतकालतासंविच्चिन्नभः कालतां गतम् ॥ २३
गृहीतजलसंवित्तिच्चिद्व्योम वारिवत्स्थितम् ।
स्वप्ने यथा हि पुरुषः पश्यत्यात्मनि वारिताम् ॥ २४
स्वप्नचित्संविदाभाति भवत्येषा यथास्थिता ।
च्चिच्चमत्कारचातुर्यादसदेतत्समूहते ॥ २५
खत्वं जलत्वमुर्वीत्वमग्निवायुत्वमप्यसत् ।
वेत्त्यन्तः स्वप्नसंकल्पध्यानेष्विव चितिः स्वयम् ॥ २६
मरणानन्तरं कर्मफलानुभवनक्रमम् ।
सर्वसंदेहशान्त्यर्थं मृतिश्रेयस्करं शृणु ॥ २७
रूढादिसर्गे नियतिर्यैकद्वित्रिचतुःशता ।
पूर्वादिष्वायुषः पुंसां तस्या मे नियतिं शृणु ॥ २८
देशकालक्रियाद्रव्यशुद्ध्यशुद्धी स्वकर्मणाम् ।
न्यूनत्वे चाधिकत्वे च नृणां कारणमायुषः ॥ २९
स्वकर्मधर्मे ह्रसति ह्रसत्यायुर्नृणामिह ।
वृद्धे वृद्धिमुपायाति सममेव भवेत्समे ॥ ३०
बालमृत्युप्रदैर्बालो युवा यौवनमृत्युदैः ।
वृद्धमृत्युप्रदैर्वृद्धः कर्मभिर्मृतिमृच्छति ॥ ३१
यो यथाशास्त्रमारब्धं स्वधर्मनुमतिष्ठति ।
भाजनं भवति श्रीमान्स यथाशास्त्रमायुषः ॥ ३२
एवं कर्मानुसारेण जन्तुरन्त्यां दशामितः ।
भवन्त्यन्तं गतवतो दृङ्मर्मच्छेदवेदनाः ॥ ३३

प्रबुद्धलीलोवाच ।

मरणं मे समासेन कथयेन्दुसमानने ।
किं सुखं मरणं किं वा दुःखं मृत्वा च किं भवेत् ॥

श्रीदेव्युवाच ।

त्रिविधाः पुरुषाः सन्ति देहस्यान्ते मुमूर्षवः ।
मूर्खोऽथ धारणाभ्यासी युक्तिमान्पुरुषस्तथा ॥ ३५
अभ्यस्य धारणानिष्ठो देहं त्यक्त्वा यथासुखम् ।
प्रयाति धारणाभ्यासी युक्तियुक्तस्तथैव च ॥ ३६

॥ १९ ॥ इदं च सर्वं मायिकदृशोक्तं, परमार्थदृशा तु जगदेव नास्तीति क्व नियत्याक्षेप इत्याशयेनाह—**जगदि**ति ॥ २० ॥ इतिनिश्चया एव स्वभावसंपत्तिः स्वरूपावाप्तिः । भूतानुभूतयो यथास्थितबोधा इत्यर्थः । अथवा इति प्राग्वर्णितरीत्या नियतिः स्वभावसंपत्तिर्भूतानुभूतयो जीवनमरणादिपदार्थानुभवाश्चेत्यर्थः ॥२१॥ नियतिशब्दार्थपर्यालोचनेऽप्ययमेवार्थः प्रसिध्यतीत्याशयेनाह—**सर्गादा**विति । अन्येन विरोधिना । अचलिता अविपर्यस्ता । 'आवलिता' इति पाठे अन्येन पदार्थान्तरेण आवलिता मिलिता । यथा जन्मजीवने मरणेन मिलिते एव नियते न स्वातन्त्र्येण । यथा शैत्योष्ण्ये विरोधित्वेनैव मिलिते । क्रियाकारके साध्यसाधनभावेनेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ उक्तमर्थमुदाहृत्य दर्शयति—**गृहीते**ति । गृहीता सर्गादौ स्वीकृता व्योमसंवित्तिर्व्योमाकारेण कचनं येन चिद्व्योम्ना तत्तथोक्तम् । एवमग्रेऽपि ॥२३॥ द्रष्ट्रात्मनि दृश्यकल्पना स्वात्मन्येव प्रसिद्धेत्याह—**स्वप्ने** इति ॥ २४ ॥ तथाभावेऽपि यथास्थिता स्वरूपादप्रच्युतैव भवति । तत्कुतः । चिच्चमत्कारः असङ्गस्वभावता तल्लक्षणाच्चातुर्यात् अथवा चिच्चमत्कारो माया तच्चातुर्यादसदेव यस्मात्समूहते सत्यतया वितर्कयतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ इत्थमितरनियतीर्व्यवस्थाप्य जीवननियतिरपि कर्मानुसारेण युगभेदेन च कालविशेषपरिच्छिन्नैवेश्वरसंकल्पेन क्लृप्तेति न मरणेन तद्भङ्ग इति वक्तुं कर्मफलानुभवक्रमनिरूपणं प्रतिजानीते—**मरणानन्तर**मिति । यावन्मरणं प्रारब्धफलैः प्रतिबन्धान्न तद्देहसंचितकर्माणि फलारम्भाय क्षमन्ते, मरणे तु सति प्रतिबन्धकापगमाद्यथायोगं फलारम्भायोपक्रमन्त इति सूचनाय मरणानन्तरमित्युक्तिः । एतच्छ्रवणं तव सर्वसंदेहशान्त्यर्थं त्वन्मुखेन लोके विख्यातं सदन्येषामप्यास्तिक्यबुद्धिजननान्मृतौ श्रेयस्करम् ॥ २७ ॥ पूर्वं कृतयुगं तदादिषु युगेषु कलावेकशतं द्वापरे द्विशतं त्रेतायां त्रिशतं कृते चतुःशतमिति संख्याता पुंसामायुषो या नियतिः सा आदिसर्गे रूढा तस्या न्यूनाधिकभावेऽप्यवान्तरनियतिं शृण्वित्यर्थः ॥ २८ ॥ आयुर्निमित्तभूतानां कर्मणां देशाद्यशुद्ध्या वैगुण्ये फलस्य न्यूनता शुद्ध्यतिशयेन फलाधिक्यमित्यर्थः ॥ २९ ॥ एवं विहितकर्माननुष्ठानमप्यायुःक्षयहेतुरित्याह—**स्वकर्मे**ति । समं तत्तद्युगनियतसंख्यम् ॥ ३० ॥ विहिताकरणमिव निषिद्धाचरणमप्यायुःक्षयहेतुरित्याह—**बाले**ति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अन्तमायुःसमाप्तिं गतवतः प्राप्तवतः पुरुषस्य दृश्यन्ते प्रत्यक्षमनुभूयन्त इति दृशस्तथाविधा मर्मच्छेदवेदना भवन्ति । सर्वशरीरनाडीभ्यः प्राणानां हृद्युपसंहारकाले सहस्रवृश्चिकदंशवेदनासमं दुःखं भवतीति पुराणेषु प्रसिद्धम् ॥ ३३ ॥ वर्णितं मरणदुःखं किं सर्वेषां सममुत केषांचित्सुखमप्यस्ति मरणोत्तरं च किं सर्वेषां तुल्या गतिरुत योगिनां विशिष्टेति प्रश्नाशयः ॥ ३४ ॥ प्रश्नाशयानुरूपमेवोत्तरं वक्तुं पुरुषान्विभजते—**त्रिविधा** इति । प्राणमनसोर्नाभिहृदयकण्ठभ्रूमध्ये ब्रह्मरन्ध्रान्तेषु नियतकालं निरोधो धारणा तदभ्यासी । युक्तिमान् स्वेच्छोत्क्रमणे परकायप्रवेशे स्वाभिमतलोकप्राप्तिमार्गभूतनाडीद्वारा विशेषनिर्गमनप्रवेशादौ चाभ्यस्तकौशलो योगी ॥ ३५ ॥ तत्र धारणानिष्ठो मध्यमः क्रमेण युक्तिमभ्यस्य सुखं प्रयाति । युक्तियुक्तस्तु तथैव स्थितः सुखं प्रयातीति विशेष

धारणा यस्य नाभ्यासं प्राप्ता नैव च युक्तिमान् ।
मूर्खः स्वमृतिकालेऽसौ दुःखमेत्यवशाशयः ॥ ३७
वासनावेशवैवश्यं भावयन्विषयाशयः ।
दीनतां परमामेति परिलूनमिवाम्बुजम् ॥ ३८
अशास्त्रसंस्कृतमतिरसज्जनपरायणः ।
मृतावनुभवत्यन्तर्दाहमग्नाविव च्युतः ॥ ३९
यदा घर्घरकण्ठत्वं वैरूप्यं दृष्टिवर्णजम् ।
गच्छत्येषोऽविवेकात्मा तदा भवति दीनधीः ॥ ४०
परमान्ध्यमनालोको दिवाप्युदिततारकः ।
साभ्रदिग्मण्डलाभोगो घनमेचकिताम्बरः ॥ ४१
मर्मव्यथाविच्छुरितः प्रभ्रमद्दृष्टिमण्डलः ।
आकाशीभूतवसुधो वसुधाभूतखान्तरः ॥ ४२
परिवृत्तककुप्चक्र उह्यमान इवार्णवे ।
नीयमान इवाकाशे घननिद्रोन्मुखाशयः ॥ ४३
अन्धकूप इवापन्नः शिलान्तरिव योजितः ।
स्वयं जडीभवद्वर्णो विनिकृत्त इवाशये ॥ ४४
पततीव नभोमार्गात्तृणावर्त इवार्पितः ।
रथे द्रुत इवारूढो हिमवद्गलनोन्मुखः ॥ ४५
व्याकुर्वन्निव संसारं बान्धवानस्पृशन्निव ।
भ्रमितक्षेपणेनेव वातयन्त्र इवास्थितः ॥ ४६
भ्रमितो वा भ्रम इव कृष्टो रसनयेव वा ।
भ्रमन्निव जलावर्ते शस्त्रयन्त्र इवार्पितः ॥ ४७
प्रोह्यमानस्तृणमिव वहत्पर्जन्यमारुते ।
आरुह्य वारिपूरेण निपतन्निव चार्णवे ॥ ४८
अनन्तगगने श्वभ्रे चक्रावर्ते पतन्निव ।
अब्धिरुर्वीविपर्यासदशामनुभवन्स्थितः ॥ ४९
पतन्निवानवरतं प्रोत्पतन्निव चाभितः ।
सूत्काराकर्णनोत्क्रान्तपूर्णसर्वेन्द्रियव्रणः ॥ ५०
क्रमाच्छ्यामलतां यान्ति तस्य सर्वाक्षसंविदः ।
[1]यथास्तं गच्छति रवौ मन्दालोकतया दिशः ॥ ५१
पूर्वापरं न जानाति स्मृतिस्तानवमागता ।
यथा पाश्चात्यसंध्यान्ते नष्टा दृष्टिर्दिगष्टके ॥ ५२
मनः कल्पनसामर्थ्यं त्यजत्यस्य विमोहतः ।
अविवेकेन तेनासौ महामोहे निमज्जति ॥ ५३
यदैवामोहमादत्ते नादत्ते पवनस्तदा ।
नत्वादत्ते यदा प्राणान्मोहमायात्यलं तदा ॥ ५४
अन्योन्यपुष्टतां यातैर्मोहसंवेदनभ्रमैः ।
जन्तुः पाषाणतामेति स्थितमित्यादिसर्गतः ॥ ५५

प्रबुद्धलीलोवाच ।

व्यथां विमोहं मूर्च्छान्तं भ्रमं व्याधिमचेतनम् ।
किमर्थमयमायाति देहो ह्यष्टाङ्गवानपि ॥ ५६

श्रीदेव्युवाच ।

एवं संविहितं कर्म सर्गादौ स्पन्दसंविदा ।
यद्यस्मिन्समये दुःखं कालेनैतावतेदृशम् ॥ ५७
स्यान्मे इत्येव संविश्य गुल्मवत्तत्स्वभावजम् ।
वेत्ति चित्तविजृम्भोत्थं नान्यदत्रास्ति कारणम् ॥ ५८
यदा व्यथावशान्नाड्यः स्वसंकोचविकासनैः ।
गृह्णन्ति मारुतो देहे तदोज्झति निजां स्थितिम् ॥ ५९

इत्यर्थः ॥३६॥ मूर्खं लक्षयंस्तस्य दुःखमाह—**धारणे**ति ॥३७॥ वासनावेशेन वैवश्यमस्वाधीनचित्ततां प्राप्तः अतएव विषयाशयो न परमार्थाशयः ॥३८॥ तत्रापि विहिताकर्तुर्दुःखातिशयमाह—**अशास्त्रे**ति ॥ ३९ ॥ तादृशदुःखकालोपलक्षकलिङ्गान्याह—**यदे**ति ॥ ४० ॥ परमान्ध्यं प्राप्य दिवाप्युदितास्तारका यस्य तथाविधोऽनालोको निष्प्रकाशोऽतएव घनं मेचकितं श्यामीभूतमम्बरमाकाशं यस्य तथाविधः । साभ्रो दिङ्मण्डलाभोगो यस्य तथाविध इव भवतीति सर्वत्र शेषः ॥ ४१ ॥ विच्छुरितो व्याप्तः ॥४२॥ परिवृत्तं भ्रमत्ककुप्चक्रं दिङ्मण्डलं यस्य ॥४३॥ आपन्नः पतितः । योजितः प्रवेशितः । स्वदुःखं वक्तुकामोऽपि वाक्स्तम्भाज्जडीभवन्त उच्चरितुमशक्या वर्णा अक्षराणि यस्य । आशये हृदये विनिकृत्तश्छिन्न इव ॥ ४४ ॥ तृणान्यावर्तयतीति तृणावर्तो वात्या तत्रार्पित इव । हिमं तुषारशिला तद्वद्गलने विलीनतायामुन्मुखः ॥ ४५ ॥ संसारशब्देन तद्दुःखं लक्ष्यते । तद्व्याकुर्वन् स्वात्मानमुदाहृत्यान्येभ्यः प्रख्यापयन्निव । क्षेपणेन शिलाप्रक्षेपयन्त्रेण ॥ ४६ ॥ भ्रमे भ्रमियन्त्रे । रसनया रज्ज्वा कृष्ट आकृष्ट इव ॥ ४७ ॥ वहति पर्जन्यमारुते आरुह्य वारिपूरेण सह अर्णवे निपतन्निव ॥ ४८ ॥ उर्वीविपर्यासदशामनुभवन्नब्धिरिवानवरतं पतन्नित्यौत्प्रेक्षिकोपमा ॥ ४९ ॥ सूत्कारो निःश्वासध्वनिः ॥ ५० ॥ तस्य मूर्च्छोपक्रमे चक्षुराद्युपरममाह—**क्रमा**दिति । तस्य मुमूर्षोः सर्वा अक्षसंविदः । श्यामलतां मालिन्यम् ॥ ५१ ॥ तानवं कृशताम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ आमोहमीषन्मूर्च्छाम् । पवनः प्राणो नादत्ते न गृह्णाति । अङ्गानि न विष्टम्भयतीत्यर्थः। यदा प्राणानप्यसौ नत्वादत्ते न चालयितुं शक्नोति तदा मोहं गाढमूर्च्छाम् ॥५४॥ मोहः स्वरूपापरिचयः संवेदनानि विषयवासनाः भ्रमा अन्यथाप्रतिभासास्तैः । पाषाणतां पाषाणवज्जडताम् । आदिसर्गत आरभ्य इति एवं नियतं [2]सर्वं स्थितमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ शिरःपाणिपादगुह्यनाभिहृदयान्यष्टाङ्गानि तद्वानपि ॥ ५६ ॥ स्पन्दसंविदा क्रियाशक्तिप्रधानेनेश्वरेण एवं वक्ष्यमाणरूपं संकल्पलक्षणं कर्म संविहितम् । यद्यस्मिन्समये बाल्ये यौवने वृद्धत्वे वा एतावता कालेन भोग्यमीदृशं दुःखं मे मदभिन्नस्य जीवस्य स्यादिति परेणान्वयः ॥ ५७ ॥ तत्स्वसंकल्पस्वभावजमेव चित्तपरिकल्पिततरुगुल्मवच्चित्तविजृम्भोत्थं दुःखं स्वयमेव जीवभावेनोपाधौ संविश्य वेत्ति भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ पृष्टं समाधाय प्रस्तुतमेवाह—**यदे**त्या-

१ यथा ह्यस्तंगतरवौ इति पाठः. २ सर्वं स्थितं इति क्वाचित्कः पाठः.

प्रविष्टा न विनिर्यान्ति गताः संप्रविशन्ति नो ।
यदा वाता विनाडीत्वात्तदा स्पन्दात्स्मृतिर्भवेत् ॥ ६०
न विशल्येव वातो न निर्याति पवनो यदा ।
शरीरनाडीवैधुर्यान्मृत इत्युच्यते तदा ॥ ६१
आगन्तव्यो मया नाशः कालेनैतावतेति या ।
पूर्वसंविदिता संविद्याति तच्चोदिता मृतिम् ॥ ६२
ईदृशेन मयेहेत्थं भाव्यमित्यादि सर्गजा ।
संविद्बीजकला नाशं न कदाचन गच्छति ॥ ६३
संविदो वेदनं नाम स्वभावोऽव्यतिरेकवान् ।
तस्मात्स्वभावसंवित्तेर्नान्ये मरणजन्मनी ॥ ६४
क्वचिदावृतिमत्सौम्यं क्वचिन्नद्यां जलं यथा ।
क्वचित्सौम्यं क्वचिज्जीवधर्मेदं चेतनं तथा ॥ ६५
यथा लतायाः पर्वाणि दीर्घाया मध्यमध्यतः ।
तथा चेतनसत्ताया जन्मानि मरणानि च ॥ ६६
न जायते न म्रियते चेतनः पुरुषः क्वचित्[1] ।
स्वप्नसंभ्रमवद्भ्रान्तमेतत्पश्यति केवलम् ॥ ६७
पुरुषश्चेतनामात्रं स[2] कदा क्वेव नश्यति ।
चेतनव्यतिरिक्तत्वे वदान्यत्किं पुमान्भवेत् ॥ ६८
कोऽद्ययावन्मृतं ब्रूहि चेतनं कस्य किं कथम् ।
म्रियन्ते देहलक्षाणि चेतनं स्थितमक्षयम् ॥ ६९
अमरिष्यन्न वै चित्तमेकस्मिन्नेव तन्मृते ।
अभविष्यत्सर्वभावमृतिरेकमृताविह ॥ ७०
वासनामात्रवैचित्र्यं यज्जीवोऽनुभवेत्स्वयम् ।
तस्यैव जीवमरणे नामनी परिकल्पिते ॥ ७१
एवं न कश्चिन्म्रियते जायते न च कश्चन ।
वासनावर्तगर्तेषु जीवो लुठति केवलम् ॥ ७२
अत्यन्तासंभवादेव दृश्यस्यास्तौ च वासना ।
नास्त्येवेति विचारेण दृढज्ञातैव नश्यति ॥ ७३
अनुदितमुदितं जगत्प्रबन्धं
भवभयतोऽभ्यसनैर्विलोक्य सम्यक् ।
अलमनुदितवासनो हि जीवो
भवति विमुक्त इतीह सत्यवस्तु ॥ ७४

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० मरणविचारो नाम चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

दिना । नाड्यः प्रतप्तपित्तादिरसपूरितत्वाद्यथासंचलनं तद्वशात्स्वसंकोचविकासनैर्भुक्तान्नपानरसं वैषम्येण गृह्णन्ति तदा मारुतः समानवायुर्निजां भुक्तान्नपानादिसमीकरणस्थितिमुज्झत्युत्सृजति ॥ ५९ ॥ यदा नाडीद्वारेषु प्रविष्टा वाता न विनिर्यान्ति निर्गताश्च न प्रविशन्ति तदा नाडीव्यापारोपरमे विनाडीत्वाच्चक्षुरादेरस्पन्दात् स्मृतिरेवान्तर्भवेन्नैन्द्रियकं ज्ञानमित्यर्थः ॥ ६० ॥ तच्च नाडीवैधुर्यं प्राणसंचाररोधेन मरणे हेतुरित्याह-**न विशल्येवे**ति । वातः अपानो देहेन विशल्येव । यदा पवनः प्राणश्च मुखनासिकाभ्यां न निर्याति तदाऽवश्यं लिङ्गस्योत्क्रमणान्मृत इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ तत्रापि प्राक्तनचित्संकल्परूपा नियतिरेव हेतुरित्याह—**आगन्तव्य** इति । पूर्वसंविदिता प्राक्तनसंकल्पवती । तच्चोदिता तादृशनियतिप्रेरिता ॥ ६२ ॥ ननु तस्या नियतेर्नाशे जगद्व्यवस्था भज्येत तत्राह—**संविदि**ति । सत्यसंकल्पसंविदो बीजकला तत्संस्कारवती माया सा कदाचिदपि काले न नश्यति, मुक्तौ कालेन सहैव तन्निवृत्तेरिति भावः ॥ ६३ ॥ आविद्यकजीवसंवित्स्वरूपपर्यालोचनेऽपि यावन्मोक्षं जन्ममरणाद्यनिवृत्तिरेवेत्याशयेनाह-**संविद** इति । अव्यतिरेकवान् व्यतिरेको विश्लेषस्तदभाववान् ॥ ६४ ॥ सांसारिकजीवसंवित्प्रवाहं वर्णयति—**क्वचिदि**ति । यथा नद्यां जलं क्वचिदावृतिमत् कालुष्यवत् क्वचित्तु सौम्यं स्थिरनिर्मलं तथा इदं चेतनमपि क्वचित्सौम्यं क्वचित्तु जीवधर्मरागद्वेषादिकलुषमित्यर्थः ॥ ६५ ॥ दूर्वादिलतायाः पर्वाणि ग्रन्थयः ॥ ६६ ॥ इदं च सर्वमाविद्यकदृशा । परमार्थदृशा त्वाह—**न जायत** इति । 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ६७ ॥ अमरणधर्मतां तस्य युक्त्याप्युपपादयति—**पुरुष** इत्यादिना । चेतनव्यतिरिक्त एव पुरुष इति पक्षे अन्यत्किं देहः पुरुषो भवेदुत प्राण उतेन्द्रियाणि किंवा मन उत बुद्धिरुताहंकारचित्ते उत तत्तदधिष्ठातृदेवता उताविद्या । सर्वेष्वपि पक्षेषु जडैः पुरुषकार्यप्रकाशाधीनसर्वव्यवहारानिर्वाहात्परिशेषाच्चेतनामात्रमेव पुरुष इति पक्षः स्थित इत्यर्थः ॥ ६८ ॥ चेतनस्य तु मरणं न सिध्यति निःसाक्षिकमरणासिद्धेरित्याशयेनाह—**कोऽद्ये**ति । अद्ययावदद्यतनावधिके अनादिसंसारे चेतनं मृतं को दृष्टवानिति शेषः । एवं किं तन्मरणं विनाश उत देहान्तरप्राप्तिः । आद्येऽपि कथं चेतनस्य नाशः किं स्वत उत परतः । नाद्यः । स्वात्मनि विरोधाभावात् । असङ्गस्य परतस्तदप्रसक्तेरित्यर्थः । द्वितीये त्वाह—**म्रियन्त** इति ॥ ६९ ॥ अनिष्टप्रसञ्जनेनापि चेतनमरणं वारयति—**अमरिष्यदि**ति । प्रतिदेहं चेतनभेदे मानाभावात् 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' इत्यादिश्रुतेश्चैकस्मिंस्तत् तस्मिंश्चेतने मृते सति तदधीनसत्तास्फूर्तिकं समष्टिव्यष्टिचित्तं नामरिष्यद्वै । किमर्थे काक्वा वैशब्दः नामरिष्यत्किमित्यर्थः । तस्मिंश्च मृते सति निरुपादानजगत्सत्ताऽयोगादेकमृतौ सर्वभावमृतिदोषो नाभविष्यत्किमित्यर्थः ॥ ७० ॥ के तर्हि प्रतीयमाने जीवनमरणे तत्राह—**वासने**ति । जीवो जीवनम् ॥ ७१ ॥ उपपादितमुपसंहरति—**एवमि**ति ॥ ७२ ॥ अभिमानेन दृढतरो ज्ञाता अन्तःकरणात्मा नश्यत्येवेत्यर्थः ॥ ७३ ॥ भवभयतो वैराग्यादिसाधनसंपन्नोऽधिकारिजीवो गुरुपूर्वकश्रवणाद्यभ्यसनैर्भ्रान्त्या उदितं जगत्प्रबन्धं परमार्थतोऽनुदितमेवेति सम्यक्तत्त्वदर्शनतो विलोक्य मूलोच्छेदादलमत्यन्तमनुदितद्वैतवासनः सन् विमुक्तो भवतीति विमुक्तात्मस्वरूपमे-

१ चेतनं पुरुषे क्वचित् इति पाठः.

२ स कदाचिन्न नश्यति इत्यपि पाठः.

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ५५

प्रबुद्धलीलोवाच ।
यथैव जन्तुर्म्रियते जायते च यथा पुनः ।
तन्मे कथय देवेशि पुनर्बोधविवृद्धये ॥ १
श्रीदेव्युवाच ।
नाडीप्रवाहे विधुरे यदा वातविसंस्थितिम् ।
जन्तुः प्राप्नोति हि तदा शाम्यतीवास्य चेतना ॥ २
शुद्धं हि चेतनं नित्यं नोदेति न च शाम्यति ।
स्थावरे जङ्गमे व्योम्नि शैलेऽग्नौ पवने स्थितम् ॥ ३
केवलं वातसंरोधाद्यदा स्पन्दः प्रशाम्यति ।
मृत इत्युच्यते देहस्तदासौ जडनामकः ॥ ४
तस्मिन्देहे शवीभूते वाते चानिलतां गते ।
चेतनं वासनामुक्तं स्वात्मतत्त्वेऽवतिष्ठति ॥ ५
जीव इत्युच्यते तस्य नामाणोर्वासनावतः ।
तत्रैवास्ते स च शवागारे गगनके तथा ॥ ६
ततोऽसौ प्रेतशब्देन प्रोच्यते व्यवहारिभिः ।
चेतनं वासनामिश्रमामोदानिलवत्स्थितम् ॥ ७
इदं दृश्यं परित्यज्य यदास्ते दर्शनान्तरे ।
स स्वप्न इव संकल्प इव नानाकृतिस्तदा ॥ ८
तस्मिन्नेव प्रदेशेऽन्तः पूर्ववत्स्मृतिमान्भवेत् ।
तदैव मृतिमूर्च्छान्ते पश्यत्यन्यशरीरकम् ॥ ९
आत्मन्यस्ति घटापुष्टमन्यस्य व्योम केवलम् ।
आकाशभूतले साकं साकाशशशिवासरम् ॥ १०
भवन्ति षड्विधाः प्रेतास्तेषां भेदमिमं शृणु ।
सामान्यपापिनो मध्यपापिनः स्थूलपापिनः ॥ ११
सामान्यधर्मा मध्यमधर्मा चोत्तमधर्मवान् ।
एतेषां कस्यचिद्भेदो द्वौ त्रयोऽप्यथ कस्यचित् ॥ १२
कश्चिन्महापातकवान्वत्सरं स्मृतिमूर्च्छनम् ।
विमूढोऽनुभवत्यन्तः पाषाणहृदयोपमः ॥ १३
ततः कालेन संबुद्धो वासनाजठरोदितम् ।
अनुभूय चिरं कालं नारकं दुःखमक्षयम् ॥ १४
भुक्त्वा योनिशतान्युच्चैर्दुःखादुःखान्तरं गतः ।
कदाचिच्छममायाति संसारस्वप्नसंभ्रमे ॥ १५

वेह सत्यवस्तु नान्यदित्यर्थः ॥ ७४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे मरणविचारो नाम चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

इह जीवस्य संसारगतिवैचित्र्यमुच्यते ।
आदिसर्गात्तथेशस्य तत्कर्मानुगुणा स्थितिः ॥ १ ॥

कथितमेव पुनर्विस्तरेण कथयेत्यर्थः । तत्फलं वैराग्यातिशयेन बोधविवृद्धिः ॥ १ ॥ प्राणवातानां विसंस्थितिं चलनस्वभावविरुद्धां संस्थितिम् । प्रशान्तिमिति यावत् । व्यञ्जकान्तःकरणोपाधिविलयाच्छाम्यतीव । 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति श्रुतेरिति भावः ॥ २ ॥ वस्तुतस्तु न क्वापि शाम्यतीत्याह—**शुद्ध**मिति । 'अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा' इति श्रुतेरिति भावः ॥ ३ ॥ एवं च देहधर्म एव मरणं नात्मधर्म इत्याह—**केवल**मिति ॥४॥ वाते शरीरवायौ अनिलतां स्वप्रकृतिमहावायुताम् । प्राणस्तु सहतेजसा प्राज्ञात्मन्येव लीयते । उपाधिविलये जीवोऽपि सह वासनाभिः परमात्मभावेऽवतिष्ठत इत्याह—**चेतन**मिति। तथाच श्रुतिः 'अथास्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्' इति ॥५॥ ननु यदि स्वात्मतत्त्वेऽवतिष्ठते तर्हि मुक्तो ब्रह्मैव स्यादसौ न जीवस्तत्राह—**जीव** इति । पुनर्जन्मबीजवासनावतस्तदुपाधिकत्वादणोः सूक्ष्मस्य तत्परिच्छिन्नस्य तस्य जीव इति नाम उच्यते ननु वस्तुतो जीवो नाम ब्रह्मान्योऽस्तीत्यर्थः । अतएव तस्य वासनावशात्स्वस्थान एव परलोकगमनाद्यध्यासो न वास्तवं गमनाद्यस्तीत्याशयेन मण्डपाकाशन्यायं स्मारयति—**तत्रैवास्त** इति ॥६॥ ततो देहमरणादेव । नन्वसङ्गे कथं वासनास्थितिस्तत्राह—**चेतन**मिति । यथा सूक्ष्मतरपुष्परेणुनिष्ठ एवामोदः, अनिलस्तु तत्तादात्म्यसंसर्गाध्यासादामोदमिश्रः स्थितस्तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥ इदं प्राक्तनं देहादिदृश्यं परित्यज्य देहान्तरादिदर्शनान्तरे यदा आस्ते तदा स जीवः स्वप्न इव स्वयमेव स्ववासनामयगमनपरलोकतत्रत्यभोग्यादिनानाकृतिर्भवतीत्यर्थः ॥८॥ तमेवाध्यासं क्रमेण वक्तुमुपक्रमते—**तस्मिन्नेवे**ति । पूर्ववत्प्राग्जन्मवत् ॥ ९ ॥ ननु तस्मिन्नल्पतरे मरणप्रदेशे देहान्तरकल्पनघटनेऽपि कथं दूरगमनविस्तृतपरलोकादिसमावेशघटनं तत्राह—**आत्मनी**ति । पुष्टं विपुलं केवलं व्योम एकं आकाशभूतले द्वे वा साकाशशशिवासरं ब्रह्माण्डकोटिलक्षं वा साकं युगपदेवान्तर्निविशतु तथापि आत्मन्यन्यस्य सर्वस्य प्रपञ्चस्य घटा घटनमस्त्येव । आत्मनोऽनन्तत्वान्मायायाश्चाघटितघटनासामर्थ्यसत्त्वादित्यर्थः । तथाचात्मस्वरूपपर्यालोचनया अल्पप्रदेशेऽपि जगदन्तरसमावेश उक्तो न तत्प्रदेशमात्रमपेक्ष्येति भावः । अथवा यदि तस्मिन्प्रदेशे मार्गपरलोकादिकमस्ति तर्ह्यन्येनापि कुतो नोपलभ्यते तत्राह—**आत्मनी**ति । आकाशभूतले द्वे साकाशशशिवासरं सर्वं जगच्च मृतपुरुषस्यात्मनि मेघघटेव पुष्टमस्ति अन्यस्य दृशा तु केवलं व्योम गृहाकाशमेवास्तीति दर्शनप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ १० ॥ गतिभेदान्वक्तुं प्रेतान्विभजते—**भवन्ती**ति ॥ ११ ॥ एतेषां मध्ये कस्यचिद्भेदो विशेषः । स कः । कस्यचिद्द्वौ भेदौ । यथा कंचित्कालं सामान्यपापी तदुत्तरमध्यमपाप्यतिपापी वेति उक्तरीत्या कस्यचित्त्रयोऽपि क्रमेण व्युत्क्रमेण वा भेदाः ॥ १२ ॥ तत्र प्रथमं तृतीयस्य गतिमाह—**कश्चिदि**ति । वत्सरं संवत्सरमात्रम् ॥ १३ ॥ १४॥ **भुक्त्वे**ति । तथाच श्रुतिः 'अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह

---

१ शशिचामरम् इति पाठः २ छन्दोभङ्गोऽत्र आर्षः. ३ अस्तीति न दर्शनप्रसक्तिरिति क्वचित्.

अथवा मृतिमोहान्ते जडदुःखशताकुलाम् ।
क्षणाद्वृक्षादितामेव हृत्स्थामनुभवन्ति[1] ते ॥ १६
स्ववासनानुरूपाणि दुःखानि नरके पुनः ।
अनुभूयाथ योनीषु जायन्ते भूतले चिरात् ॥ १७
अथ मध्यमपापो यो मृतिमोहादनन्तरम् ।
सशिलाजठरं जाड्यं कंचित्कालं प्रपश्यति ॥ १८
ततः प्रबुद्धः कालेन केनचिद्वा तदैव वा ।
तिर्यगादिक्रमैर्भुक्त्वा योनीः संसारमेष्यति ॥ १९
मृत एवानुभवति कश्चित्सामान्यपातकी ।
स्ववासनानुसारेण देहं संपन्नमक्षतम् ॥ २०
स स्वप्न इव संकल्प इव चेतति तादृशम् ।
तस्मिन्नेव क्षणे तस्य स्मृतिरित्थमुदेति च ॥ २१
ये तूत्तममहापुण्या मृतिमोहादनन्तरम् ।
स्वर्गविद्याधरपुरं स्मृत्या स्वनुभवन्ति ते ॥ २२
ततोऽन्यकर्मसदृशं भुक्त्वान्यत्र फलं निजम् ।
जायन्ते मानुषे लोके सश्रीके सज्जनास्पदे ॥ २३
ये च मध्यमधर्माणो मृतिमोहादनन्तरम् ।
ते व्योमवायुवलिताः प्रयान्त्योषधिपल्लवम् ॥ २४
तत्र चारुफलं भुक्त्वा प्रविश्य हृदयं नृणाम् ।
रेतसामधितिष्ठन्ति गर्भं जातिक्रमोचिते ॥ २५
स्ववासनानुसारेण प्रेता एतां व्यवस्थितिम् ।
मूर्च्छान्तेऽनुभवन्त्यन्तः क्रमेणैवाक्रमेण च ॥ २६

आदौ मृता वयमिति बुध्यन्ते तदनुक्रमात् ।
बन्धुपिण्डादिदानेन प्रोत्पन्ना इति वेदिनः ॥ २७
ततो यमभटा एते कालपाशान्विता इति ।
नीयमानः प्रयाम्येभिः क्रमाद्यमपुरं त्विति ॥ २८
उद्यानानि विमानानि शोभनानि पुनःपुनः ।
स्वकर्मभिरुपात्तानि दिव्यानीत्येव पुण्यवान् ॥ २९
हिमानीकण्टकश्वभ्रशस्त्रपत्रवनानि च ।
स्वकर्मदुष्कृतोत्थानि संप्राप्तानीति पापवान् ॥ ३०
इयं मे सौम्यसंपाता सरणिः शीतशाड्वला ।
स्निग्धच्छाया सवापीका पुरःसंस्थेति मध्यमः ॥ ३१
अयं प्राप्तो यमपुरमहमेष स भूतपः ।
अयं कर्मविचारोऽत्र कृत इत्यनुभूतिमान् ॥ ३२
इति प्रत्येकमभ्येति पृथुः संसारखण्डकः ।
यथासंस्थितनिःशेषपदार्थाचारभासुरः ॥ ३३
आकाश इव निःशून्ये शून्यात्मैव विबोधवान् ।
देशकालक्रियादैर्घ्यभासुरोऽपि न किंचन ॥ ३४
इतोऽयमहमादिष्टः स्वकर्मफलभोजने ।
गच्छाम्याशु शुभं स्वर्गमितो नरकमेव च ॥ ३५
यः स्वर्गोऽयं मया भुक्तो भुक्तोऽयं नरकोऽथ वा ।
इमास्ता योनयो भुक्ता जायेऽहं संसृतौ पुनः ॥ ३६
अयं शालिरहं जातः क्रमात्फलमहं स्थितः ।
इत्युदर्कप्रबोधेन बुध्यमानो भविष्यति ॥ ३७

यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा' इति । शमं महापापफलोपरमम् ॥१५॥ **क्षणादि**ति । इदं चान्यदृशा ॥१६॥१७॥ द्वितीयस्य गतिमाह—**अथे**ति । शिला जठरमिव शिलाजठरम् । जाड्यं मूर्च्छाम् ॥ १८ ॥ तदैवेति परदृष्ट्युक्तिः ॥ १९ ॥ प्रथमस्य गतिमाह—**मृत** इति । देहं मनुष्यादिशरीरम् । 'उभाभ्यामेव मनुष्यलोक'मिति श्रुतेः ॥ २० ॥ चेतति अनुभवति । इत्थं प्रागुक्तदिशा ॥ २१ ॥ षष्ठस्य गतिमाह—**ये त्वि**ति । स्मृत्या पुण्यवासनोद्बोधेन ॥ २२ ॥ ततो महापुण्यभोगानन्तरम् । अन्यात्किंचिदल्पं पुण्यं पापं वा संभावितं तत्सदृशं तदनुरूपं फलम् । अन्यत्र इलावृतकिंपुरुषादिवर्षेषु ॥ २३ ॥ पञ्चमस्य गतिमाह—**ये चे**ति । ओषधिपल्लवं ओषधिपल्लवप्रधानं नन्दनचैत्ररथादिवनं किन्नरकिंपुरुषयक्षादिशरीरेण प्रयान्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ चारु स्वकर्मफलं भुक्त्वान्ते वायुवृष्ट्यादिद्वारा भूमौ व्रीहियवादिषु प्रविश्यान्नभूता नृणां ब्राह्मणादीनां हृदयं प्रविश्य रेतसां निषेके तद्वारा स्त्रीणां गर्भे अधितिष्ठन्तीत्यर्थः । 'अथ य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा' इति श्रुतेः ॥ २५ ॥ एतेन चतुर्थस्यापि गतिरुक्तप्रायैवेति मन्यमान उपसंहरति—**स्ववासने**ति ॥ २६ ॥ इदानीं मरणप्रभृति तेषामारोपक्रमं विशिष्य दर्शयति—**आदा**वित्यादिना । तदनुक्रमाद्दाहदशाहकृत्यक्रमात्प्रोत्पन्ना निष्पन्नशरीरा इति बुध्यन्त इति सर्वत्रानुषज्यते ॥ २७ ॥ एभिर्यमभटैः क्रमात्पाथेयश्राद्धतर्पितः संवत्सरेण यमपुरं प्रयामीति ॥ २८ ॥ पुण्यवानुत्तमपुण्यवान् ॥ २९ ॥ ३० ॥ सौम्यसंपाता पन्थ्यां सुखेन गन्तुं योग्येत्यर्थः । सरणिर्मार्गः । मध्यमः पुण्यवान् इति बुध्यते ॥ ३१ ॥ अयमहं यमपुरं प्राप्तः । स सर्वलोकप्रसिद्धो यमः । एष पुरःस्थः । अत्र यमसभायां चित्रगुप्तादिभिर्मम कर्मविचारः कृतः ॥ ३२ ॥ अयं चारोपक्रमः प्रतिपुरुषं स्वप्नवद्भिन्न इत्याह—**इती**ति । यथा प्रतीयन्ते तथैव संस्थिताः सत्या इव ये निःशेषपदार्थास्तदाचारास्तत्तदर्थक्रियाश्च तैर्भासुरः ॥ ३३ ॥ स्वरूपदृष्ट्यावलोकने तु न किंचिदात्मातिरिक्तमस्तीत्याह—**आकाश इवे**ति । निःशून्ये निःस्वरूपे स्थितः प्रपञ्चो देशकालादिदैर्घ्येण भासमानोऽपि न किंचन किंतु सर्वारोपशून्य आत्मैवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अहं यमेन स्वकर्मफलभोजने इतोऽस्यां दिशि आदिष्ट आज्ञप्तः । इतो यमसभातः ॥ ३५ ॥ यो यमेन निर्दिष्टः स्वर्गः अयं मया भुक्तः । ता यमनिर्दिष्टाः पश्वादियोनय इमाः प्रत्यक्षा मया भुक्ताः । अहं संसृतौ मनुष्यसंसारे पुनर्जाये सांप्रतं प्रादुर्भवामि ॥ ३६ ॥ तत्क्रममाह—**अयमि**ति । शालिः शाल्यङ्कुरः । काण्डपत्रगर्भमञ्जरीक्रमात्फलं

१ 'तत्स्थाम्' इति पाठः.

संसुप्तकरणस्त्वेवं बीजतां यात्यसौ नरे ।
तद्बीजं योनिगलितं गर्भो भवति मातरि ॥ ३८
स गर्भो जायते लोके पूर्वकर्मानुसारतः ।
भव्यो भवत्यभव्यो वा बालको ललिताकृतिः ॥ ३९
ततोऽनुभवतीन्द्वाभं यौवनं मदनोन्मुखम् ।
ततो जरां पद्ममुखे हिमाशनिमिव च्युतम्[1] ॥ ४०
ततोऽपि व्याधिमरणं पुनर्मरणमूर्छनाम् ।
पुनः स्वप्नवदायातं पिण्डैर्देहपरिग्रहम् ॥ ४१
याम्यं याति पुनर्लोकं पुनरेव भ्रमक्रमम् ।
भूयो भूयोऽनुभवति नानायोन्यन्तरोदये ॥ ४२
इत्याजवं जवीभावमामोक्षमतिभासुरम् ।
भूयो भूयोऽनुभवति व्योम्न्येव व्योमरूपवान् ॥ ४३

प्रबुद्धलीलोवाच ।

आदिसर्गे यथा देवि भ्रम एष प्रवर्तते ।
तथा कथय मे भूयः प्रसादाद्बोधवृद्धये ॥ ४४

श्रीदेव्युवाच ।

परमार्थघनं शैलाः परमार्थघनं द्रुमाः ।
परमार्थघनं पृथ्वी परमार्थघनं नभः ॥ ४५
सर्वात्मकत्वात्स यतो यथोदेति चिदीश्वरः ।
परमाकाशशुद्धात्मा तत्र तत्र भवेत्तथा ॥ ४६
सर्गादौ स्वप्नपुरुषन्यायेनादिप्रजापतिः ।
यथा स्फुटं प्रकचितस्तथाद्यापि स्थिता स्थितिः ॥४७
प्रथमोऽसौ प्रतिस्पन्दः पदार्थानां हि बिम्बकम् ।
प्रतिबिम्बितमेतस्माद्यत्तदद्यापि संस्थितम् ॥ ४८
यन्नाम सुषिरं स्थानं देहानां तद्गतोऽनिलः ।
करोत्यङ्गपरिस्पन्दं जीवतीत्युच्यते ततः ॥ ४९
सर्गादावेवमेवैषा जङ्गमेषु स्थिता स्थितिः ।
चेतना अपि निःस्पन्दास्तेनैते पादपादयः ॥ ५०
चिदाकाशोऽयमेवांशं कुरुते चेतनोदितम् ।
स एव संविद्भवति शेषं भवति नैव तत् ॥ ५१
नरोपाधिपुरं प्राप्तं चेतत्यक्षिपुटं नयत् ।
तत्तस्या नाक्षिचिज्जीवं नो जीवत्येव सर्गतः ॥ ५२
तथा खं खं तथा भूमिर्भूमित्वेनाप्स्ववज्जलम् ।
यद्यथा चेतति स्वैरं तद्वेत्त्येव तथा वपुः ॥ ५३

भूत्वा अहं स्थितः । ननु स्वर्गनरकनानायोनिभोग इव व्रीह्यादिभावोऽपि किमस्याऽनुभवसिद्धो नेत्याह—**इत्युदर्के**ति । उदर्के औत्तरकालिके मनुष्यशरीरे श्रुतिपुराणादिजन्यप्रबोधेन बुध्यमानोऽयं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ कुतस्तदानीमसौ व्रीह्यादिभावं नानुभवति तत्राह—**संसुप्तकरण** इति । शरीराभावात्संमूर्च्छितबाह्यान्तःकरणः । तुशब्द एतद्विशेषसूचनाय । एवमेवासौ नरे पितृशरीरे भुक्तान्नद्वारा प्रविष्टो बीजतां रेतोभावं याति ॥३८॥ पूर्वकर्मानुसारमेव प्रपञ्चयति —**भव्य** इति । भव्यः सुखसौभाग्यारोग्यसाधुवृत्तसंपन्नस्तद्विपरीतोऽभव्यः ॥ ३९ ॥ इन्द्वाभं चन्द्रवदुपचयापचयधर्मिणं चलं कान्तं च ॥ ४० ॥ बन्धुदत्तैरौर्ध्वदेहिकपिण्डैः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति उक्तप्रकारं आजवं जवीभावं परिवर्तनम् । 'जु गतौ' इति धातोराङ्पूर्वात्पचाद्यचि च्विः द्वित्वनुकौ तु बाहुलकात्पृषोदरादित्वाच्छान्दसत्वाद्वा बोध्यौ ॥ ४३ ॥ नन्वस्तु त्वंपदार्थे जीवे भ्रान्तिसंभवादयमध्यारोपक्रमस्तत्पदार्थे त्वीश्वरे भ्रान्त्ययोगात्कथं जगदध्यारोपक्रम इति तत्परिशुद्धिज्ञानाय लीला पृच्छति—**आदिसर्गे** इति ॥ ४४ ॥ नेश्वरस्य भ्रान्त्या जगदध्यारोपः किंतु स्वतः परमार्थघनरूपस्यैव स्वतो मायाध्यारोपितरूपेण विवर्तः । अनावृतस्वचैतन्येनाध्यस्तभानं न च भ्रमः, किंतु सत्यत्वेनासत्यप्रतिभासः । ईश्वरस्य सर्वदा सर्वज्ञत्वात्सर्वार्थप्रतिभासेऽपि स्वरूपाप्रच्युतिबोधबाधितत्वान्न जगति सत्यताप्रतिभास इति न कश्चिद्दोष इत्यभिप्रेत्य देवी तत्पदार्थेऽध्यारोपमुपपादयितुमाह—**परमार्थघन**मित्यादिना ॥ ४५ ॥ उदेति विवर्तते । तथा भवति अस्मद्दृशा न स्वदृशा ॥ ४६ ॥ स ईश्वर एव स्वप्नकल्पयितृपुरुषन्यायेन जीवसमष्ट्यात्मा आदिप्रजापतिर्भूत्वा सृज्यसंकल्पात्मना यथा भूरादिलोकात्मना विवर्तेन प्रकचति तथैवाद्यापि तादृशस्थितिसंकल्पसत्तया स्थितिर्व्यवस्था स्थिता ॥ ४७ ॥ सांकल्पिकजगत्सत्ताया इयं जगत्सत्ता भिन्नेति पक्षेऽपि तत्प्रतिबिम्बतुल्यत्वान्मिथ्यैवेत्याह-**प्रथम**मिति। असौ सांकल्पिकप्रकचनरूपः परिस्पन्दो विवर्तः ॥४८॥ तत्र स्थावरजंगमविभागे निमित्तमाह—**यन्नामे**ति द्वाभ्याम् ॥ ४९ ॥ निःस्पन्दा निश्चेष्टाः ॥५०॥ एवं चेतनाचेतनविभागकल्पनेऽपि निमित्तमाह—**चिदाकाश** इति। अयं चिदाकाश ईश्वर एव चेतनाबुद्ध्युपाधिसूत्रावच्छेदात्प्रतिबिम्बनाद्वा उदितमाविर्भूतमंशमिवांशमौपाधिकं जीवविभागं कुरुते स एवांशः संविच्चेतनं भवति शेषं त्वध्यारोपितं तच्चेतनं न भवति किंत्वचेतनमेवेत्यर्थः ॥५१॥ तस्य बुद्धिद्वारैव स्थूलानुप्रवेशं तत्र चक्षुरादिप्राप्त्या बाह्यव्यवहारयोग्यतां चाह—**नरे**ति । तद्बुद्ध्यनुप्रविष्टचिदाकाशं तस्याः बुद्धेर्निमित्तान्नरशरीरादिरूपं द्वितीयं सोपाधिभूतं पुरं नगरं प्राप्तं प्रविष्टं सत्स्वाधिरूढां बुद्धिमक्षिपुटं चक्षुरादिगोलकस्थानं नयत् प्रापयत्सच्चाक्षुषादिबुद्धिवृत्तिद्वारा बाह्यार्थांश्चेतति । ननु चक्षुराद्येव साक्षाच्चिदध्यस्तत्वेन चित्त्वाज्जीवभूतं शरीरमधिष्ठाय व्यवहरतु किं बुद्ध्युपाधिकजीवकल्पनया नेत्याह—**नाक्षी**ति । अक्षि चक्षुरुपलक्षितमिन्द्रियजातं स्वयमेव चिच्चेतनं जीवभूतं न। कुतः । यतः सर्गतः चित्यध्यारोपमात्रत एव किंचिदपि न जीवति । तथा सति घटादीनामपि जीवनप्रसङ्गादिति भावः ॥ ५२ ॥ बुद्धेरेव जीवोपाधिता नान्यस्येति नियमे तु सर्ववस्तुशक्तिव्यवस्थापकचित्संकल्प एव हेतुरित्याशयं स्फुटयन्त्याह—**तथे**ति । खमाकाशं खं शून्यताशक्तिमत् । भूमिर्भूमित्वेन सर्वधारणशक्त्या स्थिता । जलं च अप्त्ववत् सर्वाप्यायनशक्तिमत्स्थितमित्यर्थः । चेतति

१ च्युताम् इति पाठः.

इति सर्वशरीरेण जंगमत्वेन जंगमम् ।
स्थावरं स्थावरत्वेन सर्वात्मा भावयन् स्थितः ॥ ५४
तस्माद्यज्जङ्गमं नाम तत्स्वबोधनरूपवत् ।
तेन बुद्धं ततस्तद्धत्तदेवाद्यापि संस्थितम् ॥ ५५
यद्वृक्षाभिधमाबुद्धं स्थावरत्वेन वै पुनः ।
जडमद्यापि संसिद्धं शिलातरुतृणादि च ॥ ५६
न तु जाड्यं पृथक्किंचिदस्ति नापि च चेतनम् ।
नात्र भेदोऽस्ति सर्गादौ सत्तासामान्यकेन च ॥ ५७
वृक्षाणामुपलानां या नामान्तःस्थाः स्वसंविदः ।
बुद्ध्यादिविहितान्येव तानि तेषामिति स्थितिः ॥ ५८
विदोन्तःस्थावरादेर्यास्तस्या बुद्ध्यास्तथा स्थितेः ।
अन्याभिधानास्थानार्थाः संकेतैरपरैः स्थिताः ॥ ५९
कृमिकीटपतङ्गानां या नामान्तःस्वसंविदः ।
तान्येव तेषां बुद्ध्यादीन्यभिधार्थानि कानिचित् ॥ ६०
यथोत्तराब्धिजनता दक्षिणाब्धिजनं स्थितम् ।
न किंचिदपि जानाति निजसंवेदनादृते ॥ ६१
स्वसंज्ञानुभवे लीनास्तथा स्थावरजङ्गमाः ।
परस्परं यदा सर्वे स्वसंकेतपरायणाः ॥ ६२
यथा शिलान्तःसंस्थानां बहिष्ठानां च वेदनम् ।
असज्जडं च भेकानां मिथोऽन्तस्तस्थुषां तथा ॥ ६३
सर्वं सर्वगतं चित्तं चिद्व्योम्ना यत्प्रचेतितम् ।
सर्गादौ चोपनं वायुः स इहाद्यापि संस्थितः ॥ ६४
चेतितं यत्तु सौषिर्यं तन्नभस्तत्र मारुतः ।
स्पन्दात्मेत्यादिसर्गेहाः पदार्थेष्विव चोपनम् ॥ ६५
चित्तं तु परमार्थेन स्थावरे जंगमे स्थितम् ।
चोपनान्यनिलैरेव भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६६
एवं भ्रान्तिमये विश्वे पदार्थाः संविदंशवः ।
सर्गादिषु यथैवासंस्तथैवाद्यापि संस्थिताः ॥ ६७
यथा विश्वपदार्थानां स्वभावस्य विजृम्भितम् ।
असत्यमेव सत्याभं तदेतत्कथितं तव ॥ ६८
अयमस्तं गतः प्रायः पश्य राजा विदूरथः ।
मालाशवस्य पद्मस्य पत्युस्ते याति हृद्गतम् ॥ ६९

प्रबुद्धलीलोवाच ।

केन मार्गेण देवेशि यात्येष शवमण्डपम् ।
एनमेवाशु पश्यन्त्यावावां गच्छाव उत्तमे ॥ ७०

श्रीदेव्युवाच ।

मनुष्यवासनान्तस्थं मार्गमाश्रित्य गच्छति ।
एषोऽहमपरं लोकं दूरं यामीति चिन्मयः ॥ ७१
मार्गेणैवमनेनैव यावस्तेयेन (?) संमतम् ।
परस्परेच्छाविच्छित्तिर्न हि सौहार्दबन्धनी ॥ ७२

संकल्पयति ॥५३॥ भावयन्संकल्पयन्संस्तत्कालमेव तथा निर्वृत्तः[1] स्थितः ॥ ५४ ॥ यथा भावनसिद्धं तदद्याप्यनुवर्तत एवेत्याह—**तस्मादिति** द्वाभ्याम् ॥५५॥ ५६ ॥ इत्थं तत्त्वंपदार्थयोरध्यारोपितभेदजातमपवदन्नाह—**न त्वि**त्यादिना । चेतनं चिद्विशिष्टं जडम् । अत्र पदार्थजाते सर्ग उत्पत्तिः । आदिपदात्स्थितिनाशौ तेषु भेदो नास्ति । असतो भेदाश्रयत्वायोगात् । अस्तु तर्ह्यनुगते सद्वस्तुनि स नेत्याह—**सत्तासामान्यके** इति ॥ ५७ ॥ ननु यदि चिदेकरसमेव सर्वं तर्हि कथं तत्रैव तद्विरुद्धजाड्यरूपनामभेदानुभवः सर्वेषामित्याशङ्क्य तत्तदान्तरप्रत्यक्संविदि अविद्याध्यस्तबुद्धिकृतकल्पनावशादेवेति रहस्यं प्रथमं स्थावरेषु दर्शयति—**वृक्षाणा**मिति । उपलानां शैलानाम् । तानि जाड्यभेदनामरूपाणि । तेषां वृक्षादीनाम् । बुद्ध्यादिभिरेव विहितानि कल्पितानि न वस्तुत इति परमार्थस्थितिरित्यर्थः ॥ ५८ ॥ उक्तार्थमेव स्पष्टं पुनराह—**विद** इति । विदः प्रत्यक्संविदः । उपाधिकृतभेदाद्बहुवचनम् । तस्याः स्थावरादिबुद्धेस्तथा स्थावरोऽहमित्यादिव्यवस्थितरूपेणैव स्थितत्वाच्चरेभ्योऽन्ये इत्यभिधानस्य तथा आस्थानस्य अभिमानस्य च अर्था विषयभूताः सन्तोऽपरैरन्यैर्वृक्षाः पर्वता इत्यादिशब्दसंकेतैः स्थिताः ॥५९॥ एवं जङ्गमेष्वप्युक्तं रहस्यं दर्शयति—**कृमिकीटे**ति । याः स्वसंविदस्तान्येव बुद्ध्यादीन्यभिधार्थानि शब्दार्थभूतानि तत्तदन्यानि जातानीत्यर्थः ॥ ६० ॥ चिति वक्ष्यमाणजाड्यकल्पनस्योक्तार्थस्य चोपपादकं दृष्टान्तमाह—**यथे**ति । उत्तराब्धितीरस्था जनता जनसमूहः ॥ ६१ ॥ यथायं दृष्टान्तस्तथा सर्वे स्थावरजङ्गमाः स्वप्रत्यक्साक्षिके अनुभवे लीनाः पर्यवसन्ना नान्यबुद्धिकल्पितं जानन्तीत्यर्थः । अतएव समुदितव्यवहारे परस्परसंकेतमपेक्षन्त इत्याह—**परस्पर**मिति ॥ ६२ ॥ अतएव सच्चिद्रूपे ब्रह्मण्यसत्त्वजाड्यवाय्वाकाशादिकल्पनमप्युपपन्नमित्येतदपि दृष्टान्तेन दर्शयति—**यथे**ति ॥ ६३ ॥ यथायं दृष्टान्तस्तथा प्रलयकाले मायान्तर्लीनं सर्वात्मकं सर्वगतं च समष्टिचित्तं जगतः सूक्ष्मावस्थारूपं सर्वप्रत्यग्भूतेन चिद्व्योम्ना सर्गादौ यद्यद्यथा प्रचेतितं तत्तत्तथा अद्यापि स्थितमित्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति—**चोपनं वायु**रित्यादिना । चोपनं स्पन्दनम् ॥ ६४ ॥ सुषिरमेव सौषिर्यं छिद्रम् । तत्र स्पन्दात्मा सर्वक्रियाशक्तिरूपो मारुतः स्थित इत्यर्थः । इति उक्तलक्षणेन वायुना सर्ववस्तूनां ईहाश्चलनानि । यथा शुष्कतृणपर्णादिपदार्थेष्वनिलेन चोपनं तद्वत् ॥ ६५ ॥ अतएव स्थावरजङ्गमयोर्वस्तुतश्चित्तसाम्येऽपि वायुकृतचोपनाचोपनाभ्यां विशेष इत्याह—**चित्तं त्विति** । जङ्गमे भवन्ति स्थावरे न भवन्ति च ॥६६॥ अस्मिन्नपि नियमे प्राक्तनी नियतिरेव हेतुरित्याह—**एव**मिति । सर्गादौ आदिसर्गे । एवं सक्रियत्वेनाक्रियत्वेन वा संविदि अंशवः किरणा इव स्फुरिता अद्यापि तथैव संस्थिताः ॥६७॥ प्रस्तुतं वक्तुं पृष्टप्रसङ्गागतं तत्त्वावबोधनमुपसंहरति—**यथे**ति ॥ ६८ ॥ प्राय इति वितर्के । अस्तं गतो मृतः सन् पुष्पमालापिहितस्य शवभूतस्य पद्मस्य हृद्गतं पद्मकोशं विविक्षुर्याति गच्छति ॥ ६९ ॥ **एनं** पश्यन्त्यावेव आवां आशु गच्छावो गमिष्यावः ॥ ७० ॥ **मनु**ष्यवासना पद्मशरीराहंवासना । अन्यथा तत्प्राप्त्ययोगादिति भावः ॥ ७१ ॥ सौहार्दं स्नेहस्तेन बन्धनी संबन्धहेतुः ॥ ७२ ॥

---

[1] विवृत्तः इति पाठः.

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
इति विहितकथागतक्लमायां
परमदृशि प्रसृते विबोधभानौ ।
नृपतिवरसुतामनस्युदारे
विगलितचित्तजडो विदूरथोऽभूत् ॥ ७३

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे लीलो० संसारमरणावस्थावर्णनं नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥५५॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ५६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
एतस्मिन्नन्तरे राजा परिवृत्ताक्षितारकः ।
बभूवैकतनुप्राणशेषः शुष्कसिताधरः ॥ १
जीर्णपर्णसवर्णाभः क्षीणपाण्डुमुखच्छविः ।
भृङ्गध्वनितसच्छायश्वासकूजाविकूणितः ॥ २
महामरणमूर्च्छान्धकूपे निपतिताशयः ।
अन्तर्निलीननिःशेषनेत्रादीन्द्रियवृत्तिमान् ॥ ३
चित्रन्यस्त इवाकारमात्रदृश्यो विचेतनः ।
निःस्पन्दसर्वावयवः समुत्कीर्ण इवोपले ॥ ४
बहुनात्र किमुक्तेन तनुदेशेन तं जहौ ।
प्राणः पिपतिषुं वृक्षं खं पक्षीवान्तरिक्षगः ॥ ५
ते तं ददृशतुर्बाले दिव्यदृष्टी नभोगतम् ।
जीवं प्राणमयी संविद्गन्धलेशमिवानिले ॥ ६
सा जीवसंविद्गगने वातेन मिलिता सती ।
खे दूरं गन्तुमारेभे वासनानुविधायिनी ॥ ७
तामेवानुससाराथ स्त्रीद्वयं जीवसंविदम् ।
भ्रमरीयुगलं वातलग्नां गन्धकलामिव ॥ ८
ततो मुहूर्तमात्रेण शान्ते मरणमूर्च्छने ।
अम्बरे बुबुधे संविद्गन्धलेखेन वायुना ॥ ९
अपश्यत्पुरुषान्याम्यान्नीयमानं च तैर्वपुः ।
बन्धुपिण्डप्रदानेन शरीरं जातमात्मनः ॥ १०
मार्गे कर्मफलोल्लासमतिदूरतरे स्थितम् ।
वैवस्वतपुरं प्राप जन्तुभिः परिवेष्टितम् ॥ ११
प्राप्तं वैवस्वतपुरमादिदेश ततो यमः ।
अस्य कर्माण्यशुभ्राणि नैव सन्ति कदाचन ॥ १२
नित्यमेवावदातानां कर्तायं शुभकर्मणाम् ।
भगवत्याः सरस्वत्या वरेणायं विवर्धितः ॥ १३
प्राक्तनोऽस्य शवीभूतो देहोऽस्ति कुसुमाम्बरे ।
प्रविशत्वेष तं गत्वा त्यज्यतामिति चेतसा ॥ १४
ततस्त्यक्तो नभोमार्गे यन्त्रोपल इव च्युतः ।
अथ जीवकला लीला ज्ञप्तिश्चेति त्रयं नभः ॥ १५
पुप्लुवे जीवलेखा तु रूपिण्यौ ते न पश्यति ।
तामेवानुसरन्त्यौ ते समुल्लङ्घ्य नभस्तलम् ॥ १६
लोकान्तराण्यतीत्याशु विनिर्गत्य जगद्गृहात् ।
द्वितीयं जगदासाद्य भूमण्डलमुपेत्य च ॥ १७
ते द्वे संकल्परूपिण्यौ संगते जीवलेखया ।
पद्मराजपुरं प्राप्य लीलान्तःपुरमण्डपम् ॥ १८

नृपतिवरसुताया लीलया उदारे विशुद्धे मनसि परमदृशि परमार्थदृग्रूपे स्वतत्त्वे इति विहितया कथया गतक्लमायां निरस्तसर्वसंतापे सति विबोधलक्षणे भानौ सूर्ये प्रसृते आविर्भूते सति विदूरथो विगलितेन कारणे प्राज्ञात्मनि विलीनेन चित्तेन जडः प्रतिसंधानशून्यो मरणाय मूर्च्छितोऽभूदित्यर्थः ॥ ७३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे संसारमरणावस्थावर्णनं नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

इह तन्नृपजीवस्य वासना यमपूर्गतिः ।
तयोरनुगमः पूर्वपुरप्राप्तिश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥

सर्वेषु करणेषु मूर्च्छितेष्वेकतनुः सूक्ष्मः प्राण एव शेषो देहेऽवशिष्टो यस्य स तथाविधो बभूव ॥ १ ॥ भृङ्गस्य ध्वनितं ध्वनिस्तत्सच्छायया श्वासकूजया विकूणितो ध्वनितः ॥२॥ महति मरणमूर्च्छालक्षणे अन्धकूपे निपतित इव निमग्न आशयो मनो यस्य ॥ ३ ॥ तदुत्तरावस्थामाह—चित्रेति । उपले समुत्कीर्णः प्रतिमादिरिव ॥ ४ ॥ तनुदेशेन अल्पेनैव प्रदेशेनोत्क्रान्त्यर्थमाश्रितेन । तं राजदेहं प्राणो जहौ । खं खालयभूतं वृक्षम् ॥५॥ ते बाले नभोगतं तं जीवं ददृशतुः । प्राणमयी घ्राणजवृत्त्युपहिता संवित् अनिले स्थितं गन्धलेशं सूक्ष्मगन्धमिव ॥ ६ ॥ वातेन आतिवाहिकप्राणेन ॥ ७ ॥ ८ ॥ संवित् जीवसंवित् । वासनामयदेहेन स्वप्न इव बुबुधे ॥ ९ ॥ वपुर्वासनादेहम् । शरीरं स्थूलदेहं और्ध्वदेहिकेन बन्धुपिण्डप्रदानेन जातमिवापश्यत् ॥ १० ॥ अतिदूरतरे संवत्सरगम्ये दक्षिणमार्गे स्थितं प्राणिकर्मफलान्युल्लासयति प्रकटयतीति कर्मफलोल्लासं वैवस्वतपुरं यमनगरं प्राप ॥ ११ ॥ आदिदेश आज्ञप्तवान् कर्माणि विमृश्येत्यर्थाद्गम्यते । अशुभ्राणि श्यामानि । पापानीति यावत् ॥१२॥ अवदातानां लोभादिदोषाकलुषाणाम् ॥ १३ ॥ इति मदुक्तप्रकारानुसारिणा चेतसा चित्तेन भटैरेष त्यज्यताम् । अत्र लीलासरस्वत्यावन्तर्हिते यमपुरं प्रविष्टे बहिरेव वा तदागमनप्रतीक्षे स्थिते इत्यर्थाद्गम्यते ॥ १४ ॥ क्षेपणीयन्त्राच्च्युतो यन्त्रोपल इव नभोमार्गे त्यक्तः ॥ १५ ॥ राज्ञो जीवलेखारूपिण्यौ रूपवत्यावपि ते ज्ञप्तिलीले न पश्यति । ते तु तां पश्यत एवेति तुशब्दाल्लभ्यते ॥ १६ ॥ जगद्गृहं ब्रह्माण्डं तस्माद्विनिर्गत्य द्वितीयं जग-

क्षणाद्विविशतुः स्वैरं वातलेखा यथाम्बुजम्।
सूर्यभासो यथाम्भोजं सुरभिः पवनं यथा॥ १९

श्रीराम उवाच।

ब्रह्मन्प्राप्तः कथमसौ शवस्य निकटं गृहम्।
कथं तेन परिज्ञातो मार्गो मृतशरीरिणा॥ २०

श्रीवसिष्ठ उवाच।

तस्य स्ववासनान्तःस्थशवस्य किल राघव।
तत्सर्वं हृद्गतं कस्मान्नासौ प्राप्नोति तद्गृहम्॥ २१
भ्रान्तिमात्रमसंख्येयं जगज्जीवकणोदरे।
वटधानातरुमिव स्थितं को वा न पश्यति॥ २२
यथा जीवद्वपुर्बीजमङ्कुरं हृदि पश्यति।
स्वभावभूतं चिदणुस्त्रैलोक्यनिचयं तथा॥ २३
नरो यथैकदेशस्थो दूरदेशान्तरस्थितम्।
संपश्यति निधानं स्वं मनसानारतं सदा॥ २४
तथा स्ववासनान्तस्थमभीष्टं परिपश्यति।
जीवो जातिशताढ्योऽपि भ्रमे परिगतोऽपि सन्॥ २५

श्रीराम उवाच।

भगवन्पिण्डदानादिवासनारहिताकृतिः।
कीदृक्संपद्यते जीवः पिण्डो यस्मै न दीयते॥ २६

श्रीवसिष्ठ उवाच।

पिण्डोऽथ दीयते मा वा पिण्डो दत्तो मयेति चित्।
वासना हृदि संरूढा तत्पिण्डफलभाङ्नरः॥ २७
यच्चित्तं तन्मयो जन्तुर्भवतीत्यनुभूतयः।
सदेहेषु विदेहेषु न भवत्यन्यथा क्वचित्॥ २८
सपिण्डोस्मीति संवित्त्या निष्पिण्डोपि सपिण्डवान्
निष्पिण्डोस्मीति संवित्त्या सपिण्डोपि नपिण्डवान्॥
यथाभावनमेतेषां पदार्थानां हि सत्यता।
भावना च पदार्थेभ्यः कारणेभ्य उदेति हि॥ ३०
यथा वासनया जन्तोर्विषमप्यमृतायते।
असत्यः सत्यतामेति पदार्थो भावनात्तथा॥ ३१
कारणेन विनोदेति न कदाचन कस्यचित्।
भावना काचिदपि नो इति निश्चयवान्भव॥ ३२
कारणेन विना कार्यमा महाप्रलयं क्वचित्।
न दृष्टं न श्रुतं किंचित्स्वयं त्वेकोदयादृते॥ ३३
चिदेव वासना सैव धत्ते स्वप्न इवार्थताम्।
कार्यकारणतां याति सैवागत्येव तिष्ठति॥ ३४

श्रीराम उवाच।

धर्मो नास्ति ममेत्येव यः प्रेतो वासनान्वितः।
तस्य चेत्सुहृदा भूरिधर्मः कृत्वा समर्पितः॥ ३५

ह्ब्रह्माण्डमासाद्य ॥ १७ ॥ १८ ॥ अम्बुजमम्भोजमिति प्रवेशकर्मणः शब्दमात्रभेदेऽपि प्रवेशकर्त्रोर्वातलेखासूर्यभासोर्भेदादुपमानभेदेन मालोपमेयम् ॥१९॥ विदूरथलीलाजीवस्य दुहित्रा मार्गप्रदर्शनं प्रागुक्तं राजजीवस्य तु नोक्तमिति तस्य मार्गपरिज्ञाने संदिहानो रामः पृच्छति—**ब्रह्मन्निति** ॥ २० ॥ पूर्वशरीरवासनायामनपगतायामेव बलवता प्रारब्धेन मध्ये जन्मान्तरविभावनाद्भोगेन तत्क्षये पूर्ववासनोद्भवाद्यथागतमार्गास्फुरणोपपत्तिरित्याशयेनाह वसिष्ठः—**तस्येति**। स्ववासनाया अन्तःस्थः शवः पद्मशरीराहंभावो यस्य तथाविधस्य तस्य जीवस्य तन्मार्गादि सर्वं हृद्गतं हृदि स्फुरितम् ॥ २१ ॥ जीवकणस्य जीवोपाधेः सूक्ष्मस्यान्तःकरणस्योदरे आविर्भूतवासनात्मना स्थितम्। यथा जीवद्वटधानाभूजलाद्यङ्कुरोदयसामग्रीप्राप्तौ स्वतः अङ्कुरात्मना जायमानं वटतरुं पश्यति स्वान्तरेवानुभवति तद्वत् ॥२२॥ उक्तं दृष्टान्तं विवृण्वंस्तदेव स्फुटमाह—**यथेति**। **त्रैलोक्यनिचयमिति**। ज्ञानाज्ञानान्यतरव्यवधानेन सर्वस्य जगतः साक्षिभास्यत्वमिति सिद्धान्तरहस्यमिति भावः ॥ २३ ॥ स्वं स्वीयं निधानं निखातधनं सदा पश्यति मनसा अनारतं भावयन्निति शेषः। तथाच विधुरपरिभावितकामिनीसाक्षात्कारवद्भावनाप्रचयबलादपि तद्दर्शनसिद्धिरिति भावः ॥२४॥२५॥ यत्प्रागुक्तं बन्धुपिण्डप्रदानेन शरीरं जातमात्मनः अपश्यदिति तस्यासार्वत्रिकत्वं रामः शङ्कते—**भगवन्निति**। यस्मै पिण्डो न दीयते तस्य तद्वासनाहेत्वभावात्स वासनारहिताकृतिर्जीवः कीदृक्कथं सशरीरः संपद्यत इत्यर्थः ॥२६॥ तत्पिण्डफलं शरीरसिद्धिस्तद्भाक्। पिण्डदानादिविधिस्तु बन्धुकृत्यबोधको वस्तुतो बन्धुफलहेतुरपि मृतवासनाफलसंवादादुभयगामिफलः प्रसिद्ध इति भावः ॥ २७ ॥ 'चित्तमेव हि संसारस्तच्च यत्नेन शोधयेत्। यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत्सनातन'मित्यादिप्रत्यक्षश्रुतयो विद्वदनुभवाश्चेत्यर्थः। सदेहेषु च योगिषु प्रसिद्धाः। अथवा सदेहेषु जीवत्सु विदेहेषु मृतेषु च जीवेषु क्वचिदपि अयं नियमोऽन्यथा न भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ ॥२९॥ एतावांस्तु शास्त्रकृतो विशेषः। बन्धुभिः पिण्डेषु दत्तेष्ववश्यं मृतस्य पिण्डदानवासना उद्भवत्येवेत्याशयेनाह—**भावना चेति** ॥३०॥ सर्पादिविषमपि गरुडोपासकस्य गरुडाहंभावनया अमृतायते। जीर्यतीति यावत्। कण्टकादिवेधे सर्पदंशभ्रान्तावसत्योऽपि स तथा सत्यतया भावनात् सत्यतां मरणाद्यर्थक्रियाकारितां गच्छति ॥ ३१ ॥ कारणसत्यत्वे हि कार्यसत्यता स्यात्। भावना तु न वस्तुसतीति सत्यकारणेन विना जातं कार्यं नास्त्येवेति शुद्धं ब्रह्मैव वस्तुतोऽस्तीति निश्चयवान्भवेत्यर्थः ॥३२॥ कारणासत्त्वेऽपि कार्योद्भवः किं न स्यात्तत्राह—**कारणेनेति**। सर्वथा कार्यसत्तायाः कारणसत्ताधीनत्वस्यैव प्रमाणैः सिद्धेरित्यर्थः। ब्रह्मसत्तापि तर्हि किं कारणाधीना नेत्याह—**स्वयं त्विति**। स्वयं स्वतो यदेकोदयं नित्यस्वप्रकाशं ब्रह्म तस्मादृते। अनित्यसत्तायामेव कारणसत्तापेक्षणादिति भावः ॥ ३३ ॥ एवं च शुद्धचिन्मात्रमेव भ्रान्त्या वासना वासनादिजगद्रूपेण भासते इति यः सिद्धान्तः स प्रतिष्ठित इत्याह—**चिदेवेति** ॥३४॥ सपिण्डोऽस्मीति संवित्त्येति यत्प्रागुक्तं प्रेतवासनानुसार्येव प्रेतस्य शरीरारम्भादिफलमिति तत्र करिष्य-

तत्तदात्र स किं धर्मो नष्टः स्यादुत वा न वा ।
सत्यार्था वाप्यसत्यार्था भावना किं बलाधिका ॥ ३६
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
देशकालक्रियाद्रव्यसंपत्त्योदेति भावना ।
यत्रैवाभ्युदिता सा स्यात्स द्वयोरधिको जयी ॥ ३७
धर्मदातुः प्रवृत्ता चेद्वासना तत्तया क्रमात् ।
आपूर्यते प्रेतमतिर्न चेत्प्रेतधियाशुभा ॥ ३८
एवं परस्परजयाज्जयत्यत्रातिवीर्यवान् ।
तस्माच्छुभेन यत्नेन शुभाभ्यासमुदाहरेत् ॥ ३९
श्रीराम उवाच ।
देशकालादिना ब्रह्मन्वासना समुदेति चेत् ।
तन्महाकल्पसर्गादौ देशकालादयः कुतः ॥ ४०
कारणे समुदेतीदं तैस्तदा सहकारिभिः ।
सहकारिकारणानामभावे वासना कुतः ॥ ४१
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
एवमेतन्महाबाहो सत्यात्मन्न कदाचन ।
महाप्रलयसर्गादौ देशकालौ न कौचन ॥ ४२
सहकारिकारणानामभावे सति दृश्यधीः ।
नेयमस्ति न चोत्पन्ना न च स्फुरति काचन ॥ ४३
दृश्यस्यासंभवादेव किंचिद्यद्दृश्यते त्विदम् ।
तद्ब्रह्मैव स्वचिद्रूपं स्थितमित्थमनामयम् ॥ ४४
एतच्चाग्रे युक्तिशतैः कथयिष्याम एव ते ।
एतदर्थं प्रयत्नोऽयं वर्तमानकथां शृणु ॥ ४५
एवं ददृशतुः प्राप्ते मन्दिरं सुन्दरोदरम् ।
कीर्णं पुष्पोपहारेण वसन्तमिव शीतलम् ॥ ४६
प्रशान्ताचारसंरम्भराजधान्या समन्वितम् ।
मन्दारकुन्दमाल्यादिशवं तत्र समं स्थितम् ॥ ४७
मन्दारकुन्दस्रग्दामवृताम्बरबृहच्छवम् ।
शवशय्याशिरःस्थाग्र्यपूर्णकुम्भादिमङ्गलम् ॥ ४८
अनिवृत्तगृहद्वारगवाक्षकठिनार्गलम् ।
प्रशाम्यद्दीपकालोकश्यामलामलभित्तिकम् ।
गृहैकदेशसंसुप्तमुखश्वाससमीकृतम् ॥ ४९
संपूर्णचन्द्रसकलोदयकान्तिकान्तं
सौन्दर्यनिर्जितपुरन्दरमन्दिरार्द्धि ।
वैरिञ्चपद्ममुकुलान्तरचारुशोभं
निःशब्दमन्दमिव निर्मलमिन्दुकान्तम् ५०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्र० लीलो० मरणशयनानन्तरप्रेतव्यवस्था नाम षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

माणाक्षेपोपयोगितया रामः पृच्छति—**धर्म** इति ॥३५॥ नष्टः प्रेतवासनाविरोधान्निष्फलः स्याद्वा उत सुहृद्वासनाप्राबल्यान्न वा निष्फल इत्यर्थः । तत्र सुहृद्वासनाधर्मसत्त्वात्सत्यार्था । प्रेतवासनात्वसत्यार्था । तत्र वासनायां प्राबल्ये किं भोक्तृनिष्ठता प्रयोजिका उत सत्यार्थता । आद्ये कृतहानदोषः । द्वितीये त्वर्थसत्यता स्यादिति पूर्वोक्तव्याघात इत्युभयतस्पाशा रज्जुरित्याशयः ॥ ३६ ॥ शास्त्रोक्ते देशे काले यथोक्तानुष्ठानेन शास्त्रानुसारिणी सुहृद्वासना शास्त्रप्रामाण्यात्प्रबला । प्रेतवासना तु केवललौकिकत्वाद्दुर्बलेति शास्त्रमेव प्राबल्यप्रयोजकं नार्थसत्यत्वमिति गूढाभिसंधिर्वसिष्ठः समाधत्ते—**देशे**ति । यत्रैव फलरूपे विषये सा अभ्युदिता स विषयो जयी । स एव भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ धर्मदानशास्त्रबलात्प्रेतान्तःकरणे वा तत्काले तादृशधर्मवानहमिति वासनोत्पत्तिः कल्प्यत इत्याह—**धर्मदातु**रिति । अवश्यं च शास्त्रबलादेव प्रेतस्य फललाभ इति वाच्यम् । पाषण्डस्य तस्य[1] वेदप्रद्वेषनास्तिकत्वाद्यशुभवासनादूषितधियः सुहृद्भिर्धर्मदानेऽपि तत्फलाप्राप्तेरित्याशयेनाह—**न चेदि**ति । प्राबल्यस्यार्थसत्यत्वप्रयुक्तत्वे तस्यापि धर्मफलापत्तिरिति भावः॥३८॥ अतएव प्राज्ञया पुरुषप्रयत्नप्राबल्यं प्रसाध्य शुभाभ्यास एव सदा कार्य इत्युक्तमित्याशयेनाह—**एव**मिति ॥ ३९ ॥ यदि देशकालादिकारणसहकारिसंपत्त्या धर्मतद्वासनोदयोऽभ्युपगम्यते तर्हि 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतेरादिसर्गे देशकालादिसहकार्यभावाद्वासनोत्पत्त्ययोगात्तन्मयजगदुत्पत्तिरेव न स्यात्तथा च 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इत्याद्युत्तरश्रुतिविरोध इत्याशयेन रामः शङ्कते—**देशे**ति ॥ ४० ॥ तदा वासना कुतः । कारणे सति हि इदं वासनादिकार्यं समुदेति ॥ ४१ ॥ इष्टमेवेदं त्वया मां प्रत्यापादितम् । 'न निरोधो न चोत्पत्तिः', 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमस्थूलमनण्वह्रस्वम्', 'अथात आदेशो नेति नेति' 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्', 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति' इत्यादिश्रुतिशतस्य तत्रैव तात्पर्यदर्शनान्महता च प्रयत्नेनास्यैवार्थस्य बुबोधयिषितत्वाच्च 'सोऽकामयत' इत्यादिसृष्टिश्रुतीनामपि प्रतीयमानद्वैतानृतत्वोपपादनेनोपक्रान्तमुक्तिफलकनिष्प्रपञ्चात्मव्युत्पादन एव तात्पर्येण सृष्ट्यादौ तात्पर्याभावादित्याशयेनानुमोदमानो वसिष्ठ उवाच—**एवमेतदि**त्यादिना । महाप्रलयरूपे सर्गस्यादौ पूर्वभूते सत्यात्मन् परमार्थसत्ये आत्मनि । 'सुपां सुलुक्' इति छान्दसे ङिलुकि 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति नलोपप्रतिषेधः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥४५ ॥ एवं प्राग्वर्णितरीत्या पद्मनगरं प्राप्ते ज्ञप्तिलीले पद्ममन्दिरं ददृशतुः ॥ ४६ ॥ प्रशान्तराजकार्याचरणसंरम्भया राजधान्या लक्षणया राजधानीस्थजनेन तत्र गृहे तैर्जनैः समं साकं स्थितं मन्दारकुन्दमाल्यादिपिहितं शवं च ददृशतुरित्यत्रोत्तरत्र चानुकृष्यते ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पुनस्तद्गृहमेव वर्णयति—**अनिवृत्ते**त्यादिना । अनिवृत्तान्यनुद्घाटितानि बृहद्द्वारगवाक्षाणां कठिनार्गलानि दृढविष्कम्भा यत्र । प्रशाम्यन्मलिनीभवन्त्यो दीपकानामालोकस्तेन श्यामला मलिना वस्तुतस्त्वमला भित्तयो यस्य ॥ ४९ ॥ बहिः संपूर्णचन्द्रस्य

१ तस्य इति पदं क्वचिन्न पठ्यते ।

सप्तपञ्चाशः सर्गः ५७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ततो ददृशतुस्तत्र शवशय्यैकपार्श्वगाम् ।
लीलां विदूरथस्याग्रे मृतां ते प्रथमागताम् ॥ १
प्राग्वेषां प्राक्समाचारां प्राग्देहां प्राक्सवासनाम् ।
प्राक्तनाकारसदृशीं सर्वरूपाङ्गसुन्दरीम् ॥ २
प्राग्रूपावयवस्पन्दां प्रागम्बरपरीवृताम् ।
प्राग्भूषणभरच्छन्नां केवलं तत्र संस्थिताम् ॥ ३
गृहीतचामरां चारु वीजयन्तीं महीपतिम् ।
उद्यच्चन्द्रामिव दिवं भूषयन्तीं महीतलम् ॥ ४
मौनस्थां वामहस्तस्थवदनेन्दुतया नताम् ।
भूषणांशुलतापुष्पैः फुल्लामिव वनस्थलीम् ॥ ५
कुर्वाणां वीक्षितैर्दिक्षु मालत्युत्पलवर्षणम् ।
सृजन्तीमात्मलावण्यादिन्दुमिन्दुं नभोदितम् ॥ ६
नरपालात्मनो विष्णोर्लक्ष्मीमिव समागताम् ।
उदितां पुष्पसंभारादिव पुष्पाकरश्रियम् ॥ ७
भर्तुर्वदनके न्यस्तदृष्टिमिष्टविचेष्टिताम् ।
किंचित्प्रम्लानवदनां म्लानचन्द्रां निशामिव ॥ ८
ताभ्यां सा ललना दृष्टा तया ते तु न लक्षिते ।
यस्मात्ते सत्यसंकल्पे सा न तावत्तथोदिता ॥ ९

श्रीराम उवाच ।

तस्मिन्प्रदेशे सा पूर्वलीला संस्थाप्य देहकम् ।
ध्यानेन ज्ञप्तिसहिता गताभूदिति वर्णितम् ॥ १०
किमिदानीं स लीलाया देहस्तत्र न वर्णितः ।
किंसंपन्नः क्व वा यात इति मे कथय प्रभो ॥ ११

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

क्वासील्लीलाशरीरं तत्कुतस्तस्यास्ति सत्यता ।
केवला भ्रान्तिरेवाभूज्जलबुद्धिर्मराविव ॥ १२
आत्मैवेदं जगत्सर्वं कुतो देहादिकल्पना ।
ब्रह्मैवानन्दरूपं सद्यत्पश्यसि तदेव चित् ॥ १३
यथैव बोधे लीलासौ [2]परिणाममिता क्रमात् ।
परे तथैव तस्मात्तद्धिमवद्गलितं वपुः ॥ १४
([3]आतिवाहिकदेहस्य कालेनाभ्युदितो भ्रमः ।
आधिभौतिकदेहोऽहमिति रज्जुभुजंगवत् ॥ १ ॥)
आतिवाहिकदेहेन दृश्यं यदवलोकितम् ।
भूम्यादि नाम तस्यैव कृतं तच्चाधिभौतिकम् ॥ १५
वास्तवेन तु रूपेण भूम्याद्यात्माधिभौतिकः ।
न शब्देन न चार्थेन सत्यात्मा शशशृङ्गवत् ॥ १६
पुंसो हरिणकोऽस्मीति स्वप्ने यस्योदिता मतिः ।
स किमन्विष्यति मृगं स्वमृगत्वपरिक्षये ॥ १७
उदेत्यसत्यमेवाशु तथा सत्यं विलीयते ।
भ्रान्तिर्भ्रमवतो रज्ज्वामपि सर्पभ्रमे गते ॥ १८
समस्तस्याप्रबुद्धस्य मनोजातस्य कस्यचित् ।

कलासहितेनोदयेन प्रकाशितत्वात्कान्तम् । अन्तस्तु वैरिञ्चस्य विरिञ्चालयस्य भगवन्नाभिपद्ममुकुलस्य आन्तरं गर्भ इव चारुशोभा यस्य । निःशब्दतया मन्दं मूकमिव स्थितम् । इन्दुरिव कान्तं रम्यं गृहं ददृशतुरित्यर्थः ॥ ५० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे मरणशयनानन्तरप्रेतव्यवस्था नाम षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

लीलान्तरेक्षा लीलाया देहमिथ्यात्वमुच्यते ।
योगिनां च शरीरस्य आतिवाहिकतोदयः ॥ १ ॥

अग्रे पूर्वं मृतां विदूरथस्य लीलां ते ज्ञप्तिलीले ददृशतुः ॥१॥ प्राग्वेषत्वादौ हेतुः–**प्राक्सवासना**मिति ॥ २ ॥ केवलं तत्र पद्मगृहे संस्थिताम् । तत्र स्थितिमात्रमपूर्वमन्यत्सर्वं पूर्वतनमेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ भूषणानामंशुभिः किरणैः । पत्रलताभिः पुष्पैश्च फुल्लां वनस्थलीमिव स्थिताम् ॥ ५ ॥ इन्दुमिन्दुमिति वीप्सा । सर्वानिन्दून् आत्मलावण्यात्सृजन्तीमिवेत्युत्प्रेक्षा । नभोदितमिति संधिरार्षः । नभसि दितं क्षयेण खण्डितं पुनः सृजन्तीमिति वा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ तथा सत्यसंकल्पतया सा नोदिता नाविर्भूता ॥ ९ ॥ लीलाया आवश्यकं प्राक् त्यक्तस्वशरीरान्वेषणं विहाय विदूरथलीलादर्शनमेव प्रथमं कुतो वार्णितमिति संदेहाद्रामः पृच्छति—**तस्मिन्नि**ति ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥

आतिवाहिकताबुद्ध्युदयेन तत्त्वावबोधेन च बाधितत्वादेव लीलायाः स्वदेहदर्शनं नच वर्णितम् । येषां त्वज्ञानां दृष्ट्या न बाधितं तद्दृष्ट्योत्तरसर्गे तद्देहमरणदाहादि वक्ष्यते इति वक्ष्यमाणं निगूह्य तत्त्वावबोधनाय तन्मिथ्यात्वमेव प्रपञ्चयन् वसिष्ठ उवाच—**क्वासीदि**त्यादिना ॥ १२ ॥ १३ ॥ यथा येन क्रमेणैव परिणामं परिपाकलक्षणं उपागता प्राप्ता तथा तेन क्रमेणैव । तस्माद्बोधात्परे ब्रह्मणि । गलितं बाधितम् ॥ १४ ॥ न केवलं स्वदेहस्याधिभौतिकत्वं गलितं किंतु भूम्यादिसर्ववस्तूनामपि । 'अपागादग्नेरग्नित्वं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्' इति श्रुत्या तेषामपि स्थौल्यबाधेन आतिवाहिकत्वपरिशेषणादित्याशयेनाह—**आतिवाहिके**ति । आतिवाहिकताबुद्ध्या सूक्ष्मतमसमष्टिमनोमात्रत्वबुद्ध्या तत्त्वदृशा तया यद्दृश्यमवलोकितं तस्यैव प्राग्भ्रान्त्या भूम्यादिनामकृतं स्थितं तदेव आधिभौतिकम् ॥ १५ ॥ अतो न वस्तुत आधिभौतिकं नाम किंचिदस्तीत्याह—**वास्तवेने**ति ॥१६॥ तथाच बाधितस्यान्वेषणप्रसक्तिरेव नास्तीत्याह—**पुंस** इति ॥ १७ ॥ यथा भ्रमतः असत्यमेवोदेति लीयते च तथा भ्रमे गतेऽपि उदेति किमिति काङ्क्षा योज्यम् ॥ १८ ॥ तथाचाज्ञमनःसमष्टिकल्पित आधिभौतिकप्रपञ्च इति फलितमित्याह—

---

१ स्ववासनां इति पाठः.

२ परिणाममुपागता इति पाठष्टीकानुगुणः स्यात्. ३ क्वाचित्कमिदं धनुश्चिह्नान्तर्गतं पद्यम्.

बीजं विना मृषैवेयं मिथ्यारूढिमुपागता ॥ १९
स्वप्नोपलम्भं सर्गाख्यं स सर्वोऽनुभवन्स्थितः ।
चिरमावृत्तदेहात्मा भूचक्रभ्रमणं यथा ॥ २०

श्रीराम उवाच ।

ब्रह्मँल्लोकैः पुरस्थस्य गच्छतो योगिनो निजम् ।
आतिवाहिकतां देहः कीदृशोऽयं विलोक्यते ॥ २१

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

देहाद्देहान्तरप्राप्तिः पूर्वदेहं विना सदा ।
आतिवाहिकदेहेऽस्मिन्स्वप्नेष्विव विनश्वरी ॥ २२
यथातपे हिमकणः शरद्व्योम्नि सितोऽम्बुदः ।
दृश्यमानोऽप्यदृश्यत्वमित्येवं योगिदेहकः ॥ २३
द्रागित्येवाथवा कश्चिद्योगिदेहो न लक्ष्यते ।
योगिभिश्च पुरो वेगात्प्रोड्डीन इव खे खगः ॥ २४
स्ववासनाभ्रमेणैव क्वचित्केचित्कदाचन ।
मृतोऽयमिति पश्यन्ति केचिद्योगिनमग्रगाः ॥ २५
भ्रान्तिमात्रं तु देहात्मा तेषां तदुपशाम्यति ।
सत्यबोधेन रज्जूनां सर्पबुद्धिरिवात्मनि ॥ २६

को देहः कस्य वा सत्ता कस्य नाशः कथं कुतः ।
स्थितं तदेव यदभूदबोधः केवलं गतः ॥ २७

श्रीराम उवाच ।

आतिवाहिकतामेति आधिभौतिक एव किम् ।
उतान्य इति मे ब्रूहि येनोह्य इव भोः प्रभो ॥ २८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

बहुशो ह्युक्तमेतत्ते न गृह्णासि किमुत्तम ।
आतिवाहिक एवास्ति नास्त्येवेहाधिभौतिकः ॥ २९
तस्यैवाभ्यसतो[1]ऽप्येति साधिभौतिकतामतिः ।
यदा शाम्यति सैवास्य तदा पूर्वा प्रवर्तते ॥ ३०
तदा गुरुत्वं काठिन्यमिति यश्च मुधा ग्रहः ।
शाम्येत्स्वप्ननरस्येव बोद्धुर्बोधान्निरामयात् ॥ ३१
लघुतूलसमापत्तिस्ततः समुपजायते ।
स्वप्ने स्वप्नपरिज्ञानादिव देहस्य योगिनः ॥ ३२
स्वप्ने स्वप्नपरिज्ञानाद्यथा देहो लघुर्भवेत् ।
तथा बोधादयं देहः स्थूलवल्लुतिमान्भवेत् ॥ ३३
अनेकदिनसंकल्पदेहे परिणतात्मनाम् ।
अस्मिन्देहे शवे दग्धे तत्रैवास्थितिमीयुषाम् ॥ ३४

समस्तस्येति। जातशब्दः समूहवचनः। इयमेतद्ब्रह्माण्डगतस्थूलभ्रान्तिः प्रतिब्रह्माण्डभिन्नानन्ताज्ञमनोजातानां मध्ये कस्यचिन्मनोजातस्य मिथ्यारूढिं वृथाप्रसिद्धिमुपागता मृषैवेत्यर्थः ॥१९॥ स सर्वोऽज्ञश्चिरं आगमापायेन आवृत्तदेह एवात्मा यस्य स तथाविधः सन् बालो यथा भूचक्रभ्रमणमनुभवति तद्वत् ॥२०॥ ननु योगिदेहस्याधिभौतिकत्वं यदि नास्ति तर्हि तस्य पुरस्थस्य जीवतो निजं स्वात्मरूपं गच्छतो मृतस्य वा आतिवाहिकतां प्राप्तो देहो लोकैर्जनैर्विलोक्यते अयं कीदृशः। नहि आतिवाहिको लोकैर्द्रष्टुं शक्यो मुक्तिकाले परिशिष्यते वेति रामप्रश्नार्थः ॥ २१ ॥ योगिनां द्विविधं मरणम्। एकं प्रारब्धभोगायैच्छिकं नानादेहकल्पनम्। अपरं सर्वप्रारब्धक्षये विदेहकैवल्यम्। तत्राद्ये तावन्न पूर्वशेषोऽस्तीत्याह—**देहादिति**। यथा स्वप्नेषु आतिवाहिकदेहे एकं मृगादिभावं त्यक्त्वा अपरमनुष्यादिभावकल्पना पूर्वदेहपरिशेषं विनैव विनश्वरी अनित्या तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥ द्वितीयेऽपि स नास्तीति सदृष्टान्तमाह—**यथेति**। तथाच शरन्मेघादिवन्मन्दं क्षीयमाणे तस्मिन्कंचित्कालं परिशेषभ्रम इत्यर्थः ॥ २३ ॥ मन्दं क्षीयते अवश्यं परैर्दृश्यते इत्यपि न नियमः केषांचित्सद्यो विनाशसंकल्पेन तथैव नाशसंभवादित्याह—**द्रागिति**। अन्यैर्योगिभिश्च न लक्ष्यते किं पुनः पृथग्जनैरित्यर्थः। तथाच जीवद्दशायामपि जनैस्तद्देहदर्शनमेते मामित्थं पश्यन्त्विति तदीयसत्यसंकल्पवशादेव न देहस्याधिभौतिकत्ववशादिति भावः ॥ २४ ॥ अथवा योगिनां स्वदृष्ट्या स्वदेहस्यातिवाहिकत्वानुभवेऽपि तदुपभोजकादृष्टसहकृताज्ञजनवासनया तस्य भौतिकत्वमरणादिकल्पनसंभवान्न कश्चिद्विरोध इत्याशयेनाह—**स्ववासनेति**। केचिदग्रगाः क्वचिन्मृतोऽयमिति पश्यन्ति क्वचित्तु केचिद्योगिनं जीवन्तं पश्यन्तीत्यर्थः। अतएव हि प्राग्विदेहमुक्तस्यापि शुकस्य परीक्षित्सभायां पुनर्दर्शनं भागवतोपदेशादिकं च न विरुध्यत इति बोध्यम् ॥ २५ ॥ किंच योगिनां ज्ञानोदयकाले एव देहादेर्बाधान्न जीवनदशायामपि तद्बुद्ध्या देहोऽस्तीत्याह—**भ्रान्तिमात्र**मिति ॥२६॥ यदेव परमार्थतः स्थितं तदेव ज्ञानेनाभूत् ॥२७॥ ननु यदि योगिनां देहो बाध्यते तर्हि बाधितस्य परिणामायोगात्प्रारब्धभोगायातिवाहिकशरीरमन्यदेवोत्पद्यत इति स्यात्, तथाच तस्य जन्मान्तरत्वाजीवन्मुक्तत्वानुपपत्तिः 'न स भूयोऽभिजायते' इत्यादिशास्त्रविरोधश्चेति मन्यमानो रामः पृच्छति—**आतिवाहिकता**मिति। किं योगिन आधिभौतिकदेह एवातिवाहिकतामेत्युतान्य एवातिवाहिकदेह उत्पद्यते। आद्ये बाधितस्य परिणामान्तरं सर्वप्रमाणविरुद्धम्। द्वितीये तु ज्ञानस्य मुक्तिफलत्वहानिरित्युभयथाप्यनुपपत्तेः संशयप्रवाहे अहं उह्ये प्रवाह्यमान इव न स्थैर्यं प्राप्नोमीत्यर्थः ॥ २८ ॥ नासौ परिणामः किंतु स्थूलबाधे प्राक्सिद्धतदधिष्ठानसूक्ष्मपरिशेष एव त्रिवृत्करणश्रुत्या सूक्ष्मदेहोपहिते ब्रह्मणि स्थूलाध्यासबोधनात्त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति स्थूलबाधेन सूक्ष्मपरिशेषोक्तेश्च नोक्तदोषावकाश इति प्रागुक्तस्मारणेन समाधत्ते—**बहुश** इत्यादिना ॥ २९ ॥ पूर्वा प्राक्तनी। सैव आतिवाहिकता ॥ ३० ॥ ननु परिणामान्तरं विना देहस्य गुरुत्वकाठिन्यादेः कथं निवृत्तिस्तत्राह—**तदेति**। स्वप्ननगरगुरुत्वकाठिन्यादय इव तेऽपि बाध्यन्त एवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ लुतिमान् आकाशगमनादियोग्यः ॥ ३३ ॥ यत्र दृढतरस्थूल-

[1] बाभ्यासतो इति पाठः.

लघुदेहानुभवनमवश्यं भावि वै तथा ।
प्रबोधातिशयादेति जीवतामपि योगिनाम् ॥ ३५
उदितायां स्मृतौ तत्र संकल्पात्माहमित्यलम् ।
यादृशः स भवेद्देहस्तादृशोऽयं प्रबोधतः ॥ ३६
भ्रान्तिरेवमियं भाति रज्ज्वामिव भुजङ्गता ।
किं नष्टमस्यां नष्टायां जातायां किं प्रजायते ॥ ३७

श्रीराम उवाच ।

अनन्तरं ये वास्तव्या लीलां पश्यन्ति ते यदि ।
तत्सत्यसंकल्पतया बुध्यन्ते किमतः प्रभो ॥ ३८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवं ज्ञास्यन्ति ते राज्ञी स्थितेयमिह दुःखिता ।
वयस्या काचिदन्येयं कुतोऽप्यस्या उपागता ॥ ३९
संदेहः क इवात्रैषां पशवो ह्यविवेकिनः ।
यथादृष्टं विचेष्टन्ते कुत एषां विचारणा ॥ ४०
यथा लोष्टो लुठद्वृक्षं वञ्चयित्वाशु गच्छति ।
अज्ञानत्वेऽजपशवस्तथा ह्यस्ति पुरादिकम् ॥ ४१
यथा स्वप्नवपुर्बोधान्न जाने क्वेव गच्छति ।
असत्यमेव तद्यसात्तथैवेहाधिभौतिकम् ॥ ४२

श्रीराम उवाच ।

भगवन्स्वप्नशिखरी प्रबोधे क्वेव गच्छति ।
इति मे संशयं छिन्धि शरदभ्रमिवानिलः ॥ ४३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

स्वप्नभ्रमेऽथ संकल्पे पदार्थाः पर्वतादयः ।
संविदोऽन्तर्मिलन्त्येते स्पन्दनान्यनिले यथा ॥ ४४
अस्पन्दस्य यथा वायोः सस्पन्दोऽन्तर्विशत्यलम् ।
अनन्यात्मा तथैवायं स्वप्नार्थः संविदो मलम् ॥ ४५
स्वप्नाद्यर्थावभासेन संविदेव स्फुरत्यलम् ।
अस्फुरन्ती तु तेनैव यात्येकत्वं तदात्मिका ॥ ४६
संवित्स्वप्नार्थयोर्द्वित्वं न कदाचन लभ्यते ।
यथा द्रवत्वपयसोर्यथा वा स्पन्दवातयोः ॥ ४७
यस्तत्र स्यादिवाबोधस्तदज्ञानमनुत्तमम् ।
सैषा संसृतिरित्युक्ता मिथ्याज्ञानात्मिकोदिता ॥ ४८
सहकारिकारणानामभावे किल कीदृशी ।
संवित्स्वप्नपदार्थानां द्विता स्वप्ने निरर्थिका ॥ ४९

वासनानामज्ञानां स्थूलदेहस्य शवीभावदाहादिना कारणे तिरोभावलक्षणे नाशेऽपि प्राक्तनसूक्ष्मदेहप्राप्तिस्तत्र किं वाच्यं ज्ञानिनां निर्वासनानां मूलोच्छेदनलक्षणे तद्बाधे जाते स्वाभाविकसौक्ष्म्यप्राप्तिर्भवतीति कैमुतिकन्यायेनाह—**अनेके**ति द्वाभ्याम् । आस्थितिमास्थां दृढाभिमानलक्षणाम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तत्र स्वप्ने अहं संकल्पात्मैव न स्थूलात्मा इति स्मृतौ उदितायां सत्याम् । ईदृशी च स्मृतिः स्वप्ने ध्यायिनामनुभवसिद्धा न पामराणाम् । यादृशः स्वेच्छानभोविहारक्षमः ॥ ३६ ॥ ननु सर्वजनप्रियस्य देहस्य बाधकं ज्ञानमनर्थ एव नेत्याह—**भ्रान्ति**रिति । **किं नष्ट**मिति । नहि शुक्तिरजतबाधे कश्चिच्छोचतीति भावः ॥ ३७ ॥ इत्थं प्रासङ्गिके निर्णीते प्रस्तुतकथाविषय एव रामः पृच्छति—**अनन्तर**मिति । पूर्वलीलाया अभिनवलीलायाश्च पद्मगृहे समागमानन्तरं ये पद्मगृहवास्तव्या जनास्तां लीलामातिवाहिकदेहत्वाद्द्रष्टुमशक्यामपि इमे जना मां पश्यन्त्विति तस्याः सत्यसंकल्पतया हेतुना यदि पश्यन्ति तर्हि किं बुध्यन्ते, किं सैवेयमत्रैव स्थितेति, किं वा अपूर्वा देवता काचिदियमागतेति ज्येष्ठशर्मादिवत्सविस्मया इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तत्राद्यमेव कल्पमाश्रित्य वसिष्ठ उवाच—**एव**मिति । द्वितीयलीलां तर्हि किं बुध्यन्ते तत्राह—**वयस्ये**ति ॥ ३९ ॥ ननु द्वितीयलीलाया अपूर्वत्वात्केयं कुत आयाता किं सुचरित्रोत पुंश्चली सत्या असत्या वेत्यादिसंदेहस्तेषां कुतो नाभूत्तत्राह—**संदेह** इति । दृष्टमनतिक्रम्य यथादृष्टं पुरा दृष्टपदार्थानुसारेणैव विचेष्टन्ते । व्यवहरन्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥ तेषां विचारानुदये को हेतुरिति चेत्स्थूलाभिनिविष्टतासारदार्ढ्यसौक्ष्म्यादिशून्यता च हेतुरिति दृष्टान्तेन सूचयन्नाह—**यथे**ति । यथा बालेन[१] वृक्षोपघाताय प्रक्षिप्तो लोष्टः शुष्कपांसुपिण्डो लुठन्तं स्वमुपघ्नन्तं वृक्षं वञ्चयित्वा प्राप्य न शरवदन्तर्निविशते न वा कर्दमपिण्डवत्संश्लिष्यते न वा अश्मवदीषत्क्षतं कृत्वा स्वयं वा पुनरुपघातक्षमोऽवतिष्ठते किंतु आशु शीघ्रमेव गच्छति विशीर्यते तथा ते जना अपि न विद्यते ज्ञानं येषां ते अज्ञानास्तद्भावे वस्तुतः अजा अपि पशव इवेत्यजपशवः पेलवत्वादन्तर्निवेशविचाराक्षमा इत्यर्थः । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः' इति श्रुतेः । तेषां विचारानुदये न केवलमज्ञानमेव हेतुः किंतु तथा पुराणि शरीराणि आदिपदात्कामकर्मवासनादिकं चैषां तदा तदनुरूपमेव पशुवदेव वास्तीति युक्त एव विचारानुदय इत्यर्थः । 'अज्ञपशवः' इति पाठे स्वयमज्ञा अज्ञानां देवानां पशवश्चेति व्याख्येयम् । ॥ ४१ ॥ ये तु विचारयन्ति तेषां क्रमेण तत्त्वबोधोदयेन बाधितत्वात्तेष्वाधिभौतिकताप्रत्यय एव नास्ति दूरे संदेहादिप्रसक्तिरित्याशयेनोपसंहरति—**यथे**ति । बोधाज्जागरणात् ॥ ४२ ॥ दृष्टान्तप्रसङ्गाद्रामः स्वाप्नविषयस्य मूलाज्ञानबाधमन्तरेणात्यन्तिकबाधासंभवात्क्वचित्तिरोहितस्यावस्थानमस्ति तत्क्वेति पृच्छति—**भगवन्नि**ति ॥ ४३ ॥ स्वाप्नस्य मानोरथिकस्य च प्रपञ्चस्य जाग्रद्वासनासंभृताविद्योपहितजीवसंवित्कार्यत्वात्तत्रैव तिरोधानमिति वसिष्ठः समाधत्ते—**स्वप्ने**ति ॥ ४४ ॥ अनन्यात्मा तात्त्विकस्वरूपान्तरशून्यः । संविदो मलं मलवदावरकमज्ञानमेव स्वोपादानं विशतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ इत्थं च संविदेवाज्ञाता कर्मवशात्कदाचित्स्वाप्नार्थात्मना स्फुरतीति फलितमित्याह—**स्वप्ने**ति ॥ ४६ ॥ विवेके तु न स्वाप्नार्थो नाम संविदन्योऽस्तीत्याह—**संविदि**ति ॥ ४७ ॥ तत्रान्यदिव भासमानं तु केवलमविद्यैव सैव संसार इत्याह—**य** इति ॥ ४८ ॥ लोकप्रसिद्धदण्डचक्रादि-

---

१ बलेन इत्यपि क्वचित्.

यथा स्वप्नस्तथा जाग्रदिदं नास्त्यत्र संशयः ।
स्वप्ने पुरमसद्भाति सर्गादौ भात्यसज्जगत् ॥ ५०
न चार्थो भवितुं शक्यः सत्यत्वे स्वप्नतोदितः ।
संविदो नित्यसत्यत्वं स्वप्नार्थानामसत्यता ॥ ५१
झटित्येव यथाकाशं भवति स्वप्नपर्वतः ।
क्रमेण वा तथा बोधे खं भवत्याधिभौतिकम् ॥ ५२
उड्डीनोऽयं मृतो वेति पश्यन्ति निकटस्थिताः ।
स्वमातिवाहिकीभूतं स्वस्वभावहता यतः ॥ ५३
मिथ्यादृष्टय एवेमाः सृष्टयो मोहदृष्टयः ।
मायामात्रदृशो भ्रान्तिः शून्याः स्वप्नानुभूतयः ॥ ५४
स्वप्नानुभूतय इमा मरणान्तबोधे
भ्रान्त्येतरभ्रमदृशः स्फुटसर्गभासः ।
भ्रान्त्यातिवाहिकशरीरगताः समस्ता
मिथ्योदिता मृगनदीसरणक्रमेण ॥ ५५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० स्वप्नार्थस्य विचारो नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ५८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
एतस्मिन्नन्तरे ज्ञप्तिर्जीवं वैदूरथं पुनः ।
संकल्पेन रुरोधाशु मनसः स्पन्दनं यथा ॥ १
लीलोवाच ।
वद देवि कियान्कालो गतोऽस्यामिह मन्दिरे ।
समाधौ मयि लीनायां महीपाले शवे स्थिते ॥ २
ज्ञप्तिरुवाच ।
इह मासस्त्वतिक्रान्त इह दास्याविमे तव ।
रक्षार्थं वासगृहके स्वपतोऽवहिते स्थिते ॥ ३
शृणु देहस्य किंवृत्तं तवेह वरवर्णिनि ।
शरीरं तव पक्षेण तक्लिन्नं बाष्पतां गतम् ॥ ४
निर्जीवं पतितं भूमौ संशुष्कमिव पल्लवम् ।
काष्ठकुड्योपमो जातः शवस्तु हिमशीतलः ॥ ५
ततो मन्त्रिभिरागत्य मृतैवेयमिति स्वयम् ।
क्लेदालोकाद्विनिर्णीय भूयो निष्कासितं गृहात् ॥ ६
बहुनात्र किमुक्तेन नीत्वा चन्दनदारुभिः ।
चितौ संक्षिप्य सघृतं सहसा भस्मसात्कृतम् ॥ ७

सहकारिकारणाजन्यत्वादपि स्वाप्नार्थानामसत्त्वमित्याह—**सहकारीति** ॥ ४९ ॥ ननु तर्हि सहकारिकारणवतो जाग्रत्प्रपञ्चस्य सत्यत्वं प्राप्तं नेत्याह—**यथेति । सर्गादाविति** । यद्यपीदानीं सहकार्यादयः सन्ति, तथाप्यादिसर्गे अज्ञानोपहितहैरण्यगर्भसंविदतिरिक्तं नास्तीति स्वप्नसाम्यमेवेत्यर्थः ॥ ५० ॥ प्रपञ्चस्य सत्यत्वे संविद्वच्चित्त्वापत्त्या चिद्विषयत्वव्याघातोऽपि स्यादित्याह—**न चेति** । स्वप्नतायाः स्वरूपावबोधादुदितः प्रपञ्चः अर्थ्यते ज्ञायते संविदेत्यर्थस्तथा भवितुं संभावयितुं शक्यः । किंच संवित्सत्तां न व्यभिचरति, अर्थास्तु व्यभिचरन्तीति न सत्या इत्याह—**संविद** इति ॥ ५१ ॥ तत्त्वज्ञानबाध्यत्वादपि न सत्यतेत्याह—**झटित्येवेति** । आकाशं शून्यं भवति नाणुमात्रमपि परिशिष्यत इत्यर्थः । बोधे जागरणे तत्त्वज्ञाने च । बोधाभ्यासक्रमेण ईश्वराद्यनुग्रहात्सहसैव वा । खं शून्यमसद्भवतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ कथं तर्हि लोकैः शुकस्योड्डीय सूर्यमण्डलगमनदर्शनं दधीचिप्रभृतीनां मृतदेहदर्शनं च तत्राह—**उड्डीन इति** । ज्ञं तत्त्वज्ञम् । आतिवाहिकीभूतं बाधिताधिभौतिकशरीरम् । स्वेषां स्वभावः अनागन्तुकमज्ञानं तेन हता हिंसितप्राया जनाः । तथाच स्वस्वाज्ञानकल्पितदेह एव तैर्दृश्यते न ज्ञानिदेहः स इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ उक्तमर्थमनुमानेनापि द्रढयन्नुपसंहरति द्वाभ्याम् । इमा द्वैतदृष्टयो मिथ्यादृष्टय एव । यतो मोहदृष्टयः । तथाहि ऐन्द्रजालिकमायामात्रदृशो भ्रान्तिः प्रसिद्धा । अर्थशून्याः स्वप्नानुभूतयश्च प्रसिद्धा इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ इतरभ्रमदृशः पूर्वपूर्वभेद-

भ्रमदर्शिनः पुरुषस्य दृढतरभेदसंस्कारोदयान्मरणान्तबोधे प्राणोत्क्रमणपूर्वक्षणोत्पन्ने भाविभोगानुकूलार्थप्रतिभासे समस्ताः स्वप्नानुभूतिसदृशा इमाः स्फुटसर्गभास आतिवाहिकशरीरगता मनोमात्रनिष्ठा अपि भ्रान्त्या मृगनद्याः सरणं प्रवाहस्तत्क्रमेण तद्रीत्यैव मिथ्योदिता बाह्या इव भान्ति, न तु वस्तुतो मनसो बहिः सन्तीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे स्वप्नार्थस्य विचारो नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

इह कालः समाधिस्थलीलादेहविनाशनम् ।
लीलासंभाषणं राज्ञो जीवनं चेति वर्ण्यते ॥ १ ॥

एवं रामप्रश्नान्समाधाय प्रस्तुतकथाशेषं वर्णयिष्यन्वसिष्ठः सर्गान्तवक्तव्यार्थं भूमिकां रचयति—**एतस्मिन्निति** । अमूर्तस्यापि संकल्पमात्रेण निरोधसंभावनाय दृष्टान्तमाह—**मनस** इति ॥ १ ॥ अस्यां पाद्मसृष्टौ ॥ २ ॥ इहास्यां सृष्टौ इह वासगृहके तव त्वद्देहस्य रक्षार्थं दास्यौ स्थिते इमे इदानीं स्वपतः । इडभावश्छान्दसः ॥ ३ ॥ पूर्वं लीलायाः स्वाज्ञानकल्पितस्य स्वानुभवसिद्धस्य देहस्य तत्त्वज्ञानेन बाधितस्यापि प्रारब्धशेषभोगाय प्रतिभासमानस्यातिवाहिकभावो वर्णितः । संप्रति परकीयाज्ञानकल्पितस्य परानुभवसिद्धस्य वृत्तान्तं श्रावयति—**शृण्विति** । किंवृत्तं वृत्तान्तः । पक्षेण पञ्चदशभिर्दिनैः क्लिन्नं स्वेदार्द्रं सत् प्राणनिरोधप्रदीप्तजठराग्निना तप्यमानं बाष्पतां सार्द्रधूमतां गतं प्राप्तम् ॥ ४ ॥ ततः क्रमेण शुष्कं निर्जीवं सत् शवो जातः ॥ ५ ॥ भूयः क्लेदालोकाद्विशरणोन्मुखतादर्शनान्मृतेति निश्चित्य ॥ ६ ॥ ७ ॥

ततो राज्ञी मृतेत्युच्चैः कृत्वा रोदनमाकुलम् ।
परिवारस्तथाशेषं कृतवानौर्ध्वदेहिकम् ॥ ८
इदानीं त्वामिहालोक्य सशरीरामुपागताम् ।
परलोकादागतेति महच्चित्रं भविष्यति ॥ ९
त्वं तु तेन शरीरेण सत्यसंकल्पतः सुते ।
दृश्यसे स्ववदातेन चित्रं तत्र तवोपरि ॥ १०
यद्वासना त्वमभवो देहं प्रति तदेव ते ।
रूपमभ्युदितं बाले तेन प्राक्सदृशं तव ॥ ११
स्ववासनानुसारेण सर्वः सर्वं हि पश्यति ।
दृष्टान्तोऽत्राविसंवादी बालवेतालदर्शनम् ॥ १२
आतिवाहिकदेहासि संपन्ना सिद्धसुन्दरि ।
विस्मृतस्त्वेव देहोऽसौ प्राक्तनोऽनपवासनः ॥ १३
रूढातिवाहिकदृशः प्रशास्यत्याधिभौतिकः ।
बुधस्य दृश्यमानोऽपि शरन्मेघ इवाम्बरे ॥ १४
रूढातिवाहिकीभावः सर्वो भवति देहकः ।
निर्जलाम्भोदसदृशो निर्गन्धकुसुमोपमः ॥ १५
सद्वासनस्य रूढायामातिवाहिकसंविदि ।
देहो विस्मृतिमायाति गर्भसंस्थेव यौवने ॥ १६
एकत्रिंशेऽद्य दिवसे प्राप्ता वयमिहाम्बरे ।
प्रभाते मोहिते दास्यौ मयैते निद्रयाधुना ॥ १७
तदेहि यावल्लीलायै लीले संकल्पलीलया ।
आत्मानं दर्शयावोऽस्यै व्यवहारः प्रवर्तताम् ॥ १८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

आवां तावदिमे लीला पश्यत्वित्येव चिन्तिते ।
ज्ञप्त्या देव्या ततस्तत्र दृश्ये दीप्ते बभूवतुः ॥ १९
सा विदूरथलीलाथ समाकुलविलोचना ।
गृहमालोकयामास तत्तेजःपुञ्जभास्वरम् ॥ २०
चन्द्रबिम्बादिवोत्कीर्णं धौतं हेमद्रवैरिव ।
ज्वालाया द्रवशीतायास्तत्प्रभाद्रवभित्तिमत् ॥ २१
गृहमालोक्य पुरतो लीलाज्ञप्ती विलोक्य ते ।
उत्थाय संभ्रमवती तयोः पादेषु सापतत् ॥ २२
मज्जयायागते देव्यौ जयतां जीवनप्रदे ।
इह पूर्वमहं प्राप्ता भवत्योर्मार्गशोधिनी ॥ २३
इत्युक्तवत्यां तस्यां ता मानिन्यो मत्तयौवनाः ।
उपाविशन्विष्टरेषु लतामेरुशिरःस्विव ॥ २४

ज्ञप्तिरुवाच ।

सुते वद कथं प्राप्ता त्वमिमं देशमादितः ।
किं वृत्तं ते त्वया दृष्टं किमिवाध्वनि कुत्र वा ॥ २५

विदूरथलीलोवाच ।

देवि तस्मिन्प्रदेशे सा ज्ञातमूर्च्छा तदाभवम् ।
द्वितीयेन्दोः कलेवाहं कल्पान्तज्वालया हता ॥ २६
न चेतितं मया किंचित्समं विषममेव च ।
ततस्तरलपक्ष्मान्ते विनिमील्य विलोचने ॥ २७
ततो मरणमूर्च्छान्ते पश्यामि परमेश्वरि ।
यावदभ्युदितास्म्याशु प्लुता च गगनोदरे ॥ २८
भूताकाशेऽनिलरथं समारूढास्म्यहं ततः ।
आनीता गन्धलेखेव तेनाहमिममालयम् ॥ २९
देवि पश्यामि सदनं नायकेनाभ्यलंकृतम् ।
दीप्तदीपं विविक्तं च महार्हशयनान्वितम् ॥ ३०
पतिमालोकयामीमं यावदेष विदूरथः ।

राजशरीरस्य विकारानुदयस्तु ज्ञप्तिसंकल्पात्तदीयादृष्टवशाच्च बोध्यः ॥ ८ ॥ चित्रमाश्चर्यं भविष्यति जनानामिति शेषः ॥ ९ ॥ त्वदीयदिव्यशरीरदर्शनादपि परमाश्चर्यं भविष्यतीत्याह—**त्वं त्विति** । तेन आतिवाहिकेन स्ववदातेन स्वच्छतरेण मनुष्यैर्द्रष्टुमशक्येनापि दृश्यसे इति तदुपरि तव तत्र दर्शनविषये चित्तं भविष्यतीत्यनुषज्यते ॥ १० ॥ ननु दिव्यशरीरस्य पूर्वदेहाकारत्वाभावे तेषां प्रत्यभिज्ञायोगात्तदाकारमावश्यकं, तत्र को हेतुस्तमाह—**यदिति** । यद्वासना यादृशाकारवासना ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ननु तद्देहवासनत्वे मया स एव देहो राज्ञेव कुतो न प्राप्तस्तत्राह—**आतिवाहिकेति** । सिद्धा तत्त्वज्ञानपरिनिष्ठिता सुन्दरी । यदि सर्वथा विस्मृतस्तर्ह्यातिवाहिकदेहे तदाकारत्वासिद्धिरित्यत उक्तमनपवासन इति । नात्यन्तं तद्वासनोच्छिन्नेत्याशयः ॥ १३ ॥ तर्ह्यस्याधिभौतिकतापि कुतो नाभूत्तत्राह—**रूढेति** । परैराधिभौतिक इति दृश्यमानोऽपि ॥ १४ ॥ १५ ॥ वासनाया अत्यन्तोच्छेदे तु नातिवाहिकदेहकल्पनाप्यस्तीति सूचनाय सद्वासनस्येत्युक्तम् । देह आधिभौतिकः ॥ १६ ॥ १७ ॥ संकल्पलीलया सत्यसंकल्पविलासेन ॥ १८ ॥ इमे आवां विदूरथलीला पश्यतु इति ज्ञप्त्या देव्या चिन्तिते सति दीप्ते प्रकाशमाने ज्ञप्तिलीले दृश्ये बभूवतुः ॥ १९ ॥ २० ॥ **द्रवशीताया** ज्वालाया दीप्तेर्वशाच्चन्द्रबिम्बादुत्कीर्णमिव स्थितम् । तदङ्गप्रभाद्रवव्याप्तभित्तिमत्त्वाद्धेतोर्हेमद्रवैर्लिप्तमिव स्थितमित्यर्थः ॥ २१ ॥ संभ्रमोऽत्र हर्षनिर्भरः ॥ २२ ॥ मम जयाय कल्याणोत्कर्षाय । मार्गशोधिनी परिचारिकेवेति यावत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ आदित आरभ्य वद । ते कुत्र वा अध्वनि किं वा आश्चर्यं वृत्तं तत्त्वया कुत्र वा दृष्टमित्यर्थः ॥ २५ ॥ तस्मिन्विदूरथगृहप्रदेशे साहं द्वितीयातिथिस्तत्संबन्धिन इन्दोः कला कल्पान्तज्वालया हतेव मूर्च्छिता अभवम् ॥ २६ ॥ विलोचने विनिमील्य मूर्च्छायां न चेतितं न किंचिज्ज्ञातम् । न चेतितमित्यननुभूतस्याभिलापायोगात्साक्षिभावेनाज्ञातं चेतितमेवेति न चिदात्मलोपाशङ्कावसरः ॥ २७ ॥ वासनापरिकल्पितपूर्वदेहसदृशदेहरूपेण यावदभ्युदिता अध्यासेनाविर्भूतास्मि तावच्चिद्गगनोदरे भूताकाशे प्लुता उत्प्लुता चास्मि ॥ २८ ॥ अनिलः प्राणो वातस्कन्धो वा तद्रूपं रथम् । तेनानिलरथेन ॥ २९ ॥ ३० ॥ यावच्छेते तावत्प्रतीक्षमाणा

१ नाज्ञानं चेतितं इति पाठः.

शेते कुसुमगुप्ताङ्गो मधुः पुष्पवने यथा ॥ ३१
अथ संग्रामसंरम्भश्रमार्तोऽयं स्वपित्यलम् ।
इति निद्रा मया सेयं देवेश्वरि न वारिता ॥ ३२
अनन्तरमिमं देशं प्राप्ते देव्याविमे त्विति ।
यथानुभूतं कथितं मदनुग्रहकारिणि ॥ ३३

ज्ञप्तिरुवाच ।

हे हंसहारिगामिन्यौ लीले ललितलोचने ।
उत्थापयामो नृपतिं शवतल्पतलादिमम् ॥ ३४
इत्युक्त्वा मुमुचे जीवमामोदमिव पद्मिनी ।
ससमीरलताकारस्तन्नासानिकटं ययौ ॥ ३५
घ्राणकोशं विवेशान्तर्वंशरन्ध्रमिवानिलः ।
स्ववासनाशतान्यन्तर्दधदब्धिर्मणीनिव ॥ ३६
अन्तस्थजीवं वदनं तस्य तत्कान्तिमाययौ ।
पद्मस्यावग्रहे पद्मं सुवृष्ट इव वारिणि ॥ ३७
क्रमादङ्गानि सर्वाणि सरसानि चकाशिरे ।
तस्य पुष्पाकर इव लताजालानि भूभृतः ॥ ३८
अथाबभौ कलापूर्णः स राकायामिवोडुराट् ।
भासयन्भुवनं भूरि वदनेन्दुमरीचिभिः ॥ ३९
स्फुरयामास सोऽङ्गानि रसवन्ति मृदूनि च ।
कनकोज्ज्वलकान्तीनि पल्लवानीव माधवः ॥ ४०
उन्मीलयामास दृशौ विमलालोलतारके ।
हारिण्यौ सुभगाभोगे चन्द्रार्कौ भुवनं यथा ॥ ४१
उत्तस्थौ प्रोल्लसत्कायो विन्ध्याद्रिर्वृद्धिमानिव ।
उवाच कः स्थित इति घनगम्भीरनिःस्वनम् ॥ ४२
लीलाद्वयमथास्याग्रे प्रोवाचादिश्यतामिति ।
स ददर्श पुरो नम्रं लीलाद्वयमवस्थितम् ॥ ४३
समाचारं समाकारं समरूपं समस्थिति ।
समवाक्यं समोद्योगं समानन्दं समोदयम् ॥ ४४
का त्वं केयं कुतश्चेयमित्याह स विलोकयन् ।
तस्मै लीलाह हे देव श्रूयतां यद्वदाम्यहम् ॥ ४५
महिला तव लीलाहं प्राक्तनी सहधर्मिणी ।
वागर्थस्येव संपृक्ता स्थिता संश्लेषशालिनी ॥ ४६
इयं लीला द्वितीया ते महिला हेलया मया ।
उपार्जिता त्वदर्थेन प्रतिबिम्बमयी शुभा ॥ ४७
शिरोभागोपविष्टेयं पाहि हैममहासने ।
एषा सरस्वती देव त्रैलोक्यजननी शिवा ॥ ४८
अस्माकं पुण्यसंभारैरिह साक्षादुपागता ।
अनयेमे परालोकादिहानीते महीपते ॥ ४९
इत्याकर्ण्य समुत्थाय राजा राजीवलोचनः ।
लम्बमाल्याम्बरधरः पपात ज्ञप्तिपादयोः ॥ ५०
सरस्वति नमस्तुभ्यं देवि सर्वहितप्रदे ।
प्रयच्छ वरदे मेधां दीर्घमायुर्धनानि च ॥ ५१
इत्युक्तवन्तं हस्तेन पस्पर्श ज्ञप्तिदेवता ।

सरस्वत्युवाच ।

त्वं पुत्राभिमतार्थाढ्यो भवेति भवनान्वितः ॥ ५२
सर्वापदः सकलदुष्कृतदृष्टयश्च
गच्छन्तु वः शममनन्तसुखानि सम्यक् ।
आयान्तु नित्यमुदिता जनता भवन्तु
राष्ट्रे स्थिराश्च विलसन्तु सदैव लक्ष्म्यः ॥ ५३

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने पद्मजीवनं नामाष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

आलोकयामीत्यर्थः । मधुर्वसन्तः ॥ ३१ ॥ अयं संग्रामश्रमार्तः स्वपितीत्यनेनाभिप्रायेण अथ मया अस्य निद्रा न वारिता ॥ ३२ ॥ देव्यौ, युवां इमं देशं गृहं प्राप्ते इति मया यथानुभूतं कथितम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इत्युक्त्वा ज्ञप्तिः प्राक्संकल्पेन निरुद्धं राज्ञो जीवं मुमोच। स जीवः समीरवददृश्योऽपि रागादिवासनापल्लवितत्वाल्लताकारः॥ ३५॥ तदेवाह—**स्ववासनाशतान्यन्तर्दधदि**ति ॥ ३६ ॥ तस्य पद्मस्य । अवग्रहे वृष्टिप्रतिबन्धे म्लानं पद्मं वारिणि सुवृष्टे सतीव ॥ ३७ ॥ पुष्पाकरे वसन्तकाले ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ स्फुरयामास संचालयामास । 'चिस्फुरोर्णौ' इत्यात्वस्य गुणस्य चाभावश्छान्दसः ॥ ४० ॥ हारिण्यौ मनोहरे । सुभगाभोगे सौभाग्यलक्षणशालिसंस्थानवत्यौ दृशौ । भुवनं सर्वभुवनात्मा विराट्स्वनेत्रभूतौ चन्द्रार्काविवोन्मीलयामास ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ लीलाद्वयं कर्तृ आदिश्यतां आज्ञाप्यतां महाराजेनेत्युवाच ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ लीला पूर्वलीला आह ॥ ४५ ॥ यथा वाक् शब्दोऽर्थस्य वाचकतया संपृक्ता तद्वत् ॥ ४६ ॥ त्वदर्थेन त्वदुपभोगार्थम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इमे आवां परालोकाद्ब्रह्माण्डान्तरात् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मेधां श्रुतपरमार्थधारणावतीं बुद्धिम् ॥ ५१ ॥ ऐहिकेन दीर्घायुर्धनाद्यभिमतार्थेन आढ्यः संपन्नतमः। तत्त्वमेधाभिव्यक्तेन भवनेन पारमार्थिकात्मस्वस्वरूपस्थित्या चान्वितो भव ॥ ५२ ॥ दुष्कृतदृष्टयः पापबुद्धयश्च शमं विनाशं गच्छन्तु । अनन्तान्यसंख्यान्यभ्युदयसुखानि आयान्तु । तथा वः राष्ट्रे जनता जनसमूहाः नित्यं मुदिता भवन्तु । लक्ष्म्यः संपदः सदैव विलसन्त्वित्याशिषि लोटः (?) ॥५३॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे पद्मजीवनं नामाष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ५९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

सरस्वती तथेत्युक्त्वा तत्रैवान्तर्धिमाययौ ।
प्रभाते पङ्कजैः सार्धं बुबुधे सकलो जनः ॥ १
आलिलिङ्ग च तां लीलां लीला च दयितं क्रमात् ।
पुनःपुनर्महानन्दान्मृतं प्रोज्जीवितं पुनः ॥ २
तदासीद्राजसदनं मदमन्मथमन्थरम् ।
आनन्दमत्तजनतं वाद्यगेयरवाकुलम् ॥ ३
जयमङ्गलपुण्याहघोषघुंघुमघर्घरम् ।
तुष्टपुष्टजनापूर्णं राजलोकवृताङ्गणम् ॥ ४
सिद्धविद्याधरोन्मुक्तपुष्पवर्षसहस्रभृत् ।
ध्वनन्मृदङ्गमुरजकाहलाशङ्खदुन्दुभि ॥ ५
ऊर्ध्वीकृतबृहद्धस्तहास्तिकस्तनितोत्कटम् ।
उत्तालताण्डवस्त्रैणपूर्णाङ्गणलसद्ध्वनि ॥ ६
मिथःसंघट्टनिपतज्जनोपायनदन्तुरम् ।
पुष्पशेखरसंभारमयसंसारसुन्दरम् ॥ ७
विकीर्णापादितक्षौमं मन्त्रिसामन्तनागरैः ।
स्थूलपद्ममयं व्योम रक्तैस्ताण्डविनीकरैः ॥ ८
मत्तस्त्रीकन्धरावृत्तलीलान्दोलितकुण्डलम् ।
प्रवृत्तपादसंपातप्रोल्लसत्पुष्पकर्दमम् ॥ ९
पट्टवासःशरन्मेघवितानकवितानकम् ।
वराङ्गनामुखैर्नृत्यच्चन्द्रलक्षगृहाजिरम् ॥ १०
परलोकादुपानीता राज्ञी सा पतिरेव च ।
इति निर्वृत्तगाथाभिर्जगुर्देशान्तरे जनाः ॥ ११
पद्मो भूमिपतिः श्रुत्वा वृत्तान्तं कथितं मनाक् ।
चक्रे स्नानं समानीतैश्चतुःसागरवारिभिः ॥ १२
ततोऽभिषिषिचुर्विप्रा मन्त्रिणो भूभुजश्च तम् ।
लब्धोदयमनन्तेहममरेन्द्रमिवामराः ॥ १३
लीला लीला च राजा च जीवन्मुक्तमहाधियः ।
रेमिरे पूर्ववृत्तान्तकथनैः सुरतैरिव ॥ १४
सरस्वत्याः प्रसादेन स्वपौरुषकृतेन तत् ।
प्राप्तं लोकत्रयश्रेयः पद्मेनेति महीभुजा ॥ १५
स ज्ञप्तिज्ञानसंबुद्धो राजा लीलाद्वयान्वितः ।
चक्रे वर्षायुतान्यष्टौ तत्र राज्यमनिन्दितः ॥ १६
जीवन्मुक्तास्त इत्येवं राज्यं वर्षायुताष्टकम् ।
कृत्वा विदेहमुक्तत्वमासेदुः सिद्धसंविदः ॥ १७

राज्ञः संजीवनोद्धर्षात्तत्पुरान्तःपुरोत्सवः ।
राज्यं च जीवन्मुक्तानां चिरं मुक्तिश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥

सरस्वती इति उक्तप्रकारेण प्राग्यद्राज्ञा प्रार्थितं तत्तथास्त्वित्युक्त्वा तत्र राजगृहे एव अन्तार्धिमन्तर्धानमाययौ ॥१॥ लीला च प्राङ्मृतं पुनः प्रोज्जीवितं पुनःपुनर्महानन्दादालिलिङ्ग ॥ २ ॥ तदा राजसदनमानन्देन मत्ता परवशचित्ता जनता यस्मिंस्तथाविधमासीत् ॥ ३ ॥ राज्ञो लोकाः सेवकजनाः राजानं लोकयन्तीति राजलोकाः पौरजानपदाश्च तैर्वृताङ्गणम् ॥ ४ ॥ काहलाशब्दः कार्णालसंज्ञकवाद्यविशेषार्थः ॥ ५ ॥ उत्तालताण्डवैः स्त्रैणैः स्त्रीसमूहैः पूर्णाङ्गणे लसंस्तौर्यत्रिकध्वनिर्यस्मिन् ॥ ६ ॥ पुष्पशेखराणामौत्सविकसंभारप्रचुराणां नानाजनानां संसारेण संचारेण सुन्दरं शोभमानम् ॥ ७ ॥ मन्त्रिभिः सामन्तैर्नागरैश्च विकीर्णैः कुसुमलाजमौक्तिकैः सर्वतश्छन्नत्वादापादितानि संपादितानि क्षौमाम्बराणीव यस्य तत् । व्योम्नि रक्तैस्ताण्डविनीनां नर्तकीनां करैः स्थूलपद्ममयं दीर्घपद्मप्रचुरं सर इव स्थितमित्याशयः ॥ ८ ॥ मत्तानां हृष्टानां स्त्रीणां कंधराणां ग्रीवाणामावृत्तलीलाभिः परिवर्तनविलासैरान्दोलितानि कुण्डलानि यत्र ॥ ९ ॥ पट्टवाससां शरन्मेघवितानकसदृशानि वितानकानि यत्र । नृत्यन्ति चन्द्रलक्षाणि यत्र तथाविधानि गृहाजिराणि यत्र ॥१०॥ सा राज्ञी द्वितीयलीला परलोकादुपानीता पूर्वलीलयेत्यर्थाद्गम्यते । पतिरेव च उपानीत इति प्रबन्धशतात्मना निर्वृत्ताभिर्गाथाभिर्जगुः ॥ ११ ॥ वृत्तान्तं स्वमरणादिकथां मनाक् संक्षेपेण कथितं श्रुत्वा ॥ १२ ॥ चिरप्रवासादागतस्येव परलोकादागतस्य पुनः पदाभिषेको मङ्गलार्थः । अमरेन्द्रपक्षे अनन्ता ईहाः स्वराज्यलाभप्रयत्ना यस्य तम् । अतएव नहुषनिपातेन पुनर्लब्धः स्वराज्योदयो येन तथाविधम् ॥१३॥ ननु लीला लीला चेत्यत्र सरूपैकशेषः किं न स्यादिति चेद्रामश्च रामश्च रामौ इत्येकशेषविग्रहवाक्यवदिति गृहाण । न ह्येकशेषवृत्तेर्विग्रह एव नास्ति । परस्परनिरपेक्षमेव संस्कारेण परिनिष्ठितयोः पश्चात्सहविवक्षायां तस्य निराबाधत्वात् । विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव प्रातिपदिकार्थद्वयस्य सहविवक्षायामेकशेषस्य सावकाशतया परिनिष्ठितपदद्वये प्रसक्त्यभावादिति ॥ १४ ॥ ननु यदि राज्ञा सरस्वतीप्रसादेन तत्पुनर्जीवनं राज्यं च प्राप्तं तर्हि दैवेनैव तत्प्राप्तं न स्वपौरुषकृतेनेति रामाशङ्कां हृदिस्थामुपलक्ष्य तां परिहरन्नुपसंहरति—**सरस्वत्या** इति । **स्वपौरुषकृतेने**ति । सरस्वत्याराधनादिस्वपौरुषकृत एव तत्प्रसादो नाकस्मिक इत्यर्थः । **पद्मेन** इति वर्णितरीत्या लोकत्रये श्रेयः प्रशस्यतमं पुनर्जीवनं राज्यं ज्ञानं च प्राप्तम् ॥१५॥ ज्ञप्त्युपदिष्टेन ज्ञानेन संबुद्धः सम्यग्बुद्धात्मतत्त्वः स राजा अष्टौ वर्षाणामयुतान्यशीतिसहस्राणि राज्यं चक्रे । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया ॥ १६ ॥ सिद्ध-

यदुदयविशदं विदग्धमुग्धं
समुचितमात्महितं च पेशलं च ।
तदखिलजनतोषदं स्वराज्यं
चिरमनुपाल्य सुदंपती विमुक्तौ ॥ १८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये लीलोपाख्याने पद्मनिर्वाणं नामैकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ६०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
एतत्ते कथितं राम दृश्यदोषनिवृत्तये ।
लीलोपाख्यानमनघं घनतां जगतस्त्यज ॥ १
शान्तैव दृश्यसत्तास्याः शमनं नोपयुज्यते ।
सतो हि मार्जनक्लेशो नासतस्तु कदाचन ॥ २
ज्ञानेनाकाशरूपेण दृश्यं ज्ञेयस्वरूपकम् ।
इत्येकीभूतमालोक्य ज्ञस्तिष्ठत्यम्बरोपमः ॥ ३
पृथ्व्यादिरहितेनेदं चिद्भासैव स्वयंभुवा ।
साधितं यदि सिद्धेन ततः स्वात्मनि साधितम् ॥ ४
संविद्यथा या यतते तथा सैव व्यवस्थिता ।
विसृष्टा सृष्टिविन्नद्यां यावद्यत्नान्न रोधिता ॥ ५
चिदाकाशावभासोऽयं जगदित्यवबुध्यते ।
चिद्व्योम्न्येवात्मनि स्वच्छे परमाणुकणं प्रति ॥ ६
एवमस्या मुधाभ्रान्तेः का सत्ता केव वासना ।
का वास्था का च नियतिः कावश्यंभावितोच्यताम् ॥ ७
सर्वं चैतद्यथादृष्टं स्थितमित्थमखण्डितम् ।
मायैवेयमनन्तेयं न च मायास्ति काचन ॥ ८
श्रीराम उवाच ।
अहो नु परमा दृष्टिर्दर्शिता भगवंस्त्वया ।
दावाग्निदग्धकक्षाणां दाहशान्तौ कलैन्दवी ॥ ९
अहो नु सुचिरेणाद्य ज्ञातं ज्ञातव्यमक्षतम् ।
मया यथेदं यच्चेदं यादृग् ज्ञेयं यतो यदा ॥ १०
शाम्यामीव द्विजश्रेष्ठ निर्वामीव विकल्पयन् ।
एतदाख्यानमाश्चर्यं व्याख्यानं शास्त्रदृष्टिषु ॥ ११

संविदः परिनिष्ठितप्रबोधाः ॥ १७ ॥ यद्राज्यं प्रजानामुदयैर्नित्याभ्युदयैर्विशदं निर्दोषम् । विदग्धानां विदुषां शास्त्रानुसारित्वान्मुग्धं मनोहरम् । कुलपरंपरायाः समुचितम् । आत्मनः स्वस्य भोगयशोधर्महेतुत्वाद्धितम् । जनानामनुरञ्जनेन पेशलं चतुरं च । अतएवाखिलजनतोषदं तत्स्वराज्यं चिरमनुपाल्य सुदंपती लीलापद्मौ प्रारब्धफलभोगान्ते विमुक्तौ विदेहकैवल्यं प्राप्तौ । ननु प्राक् त्रयाणां जीवन्मुक्ततोक्ता कथमत्र द्वयोरेव मुक्तिरुपसंहृतेति चेद्राजवासनामय्या द्वितीयलीलायाः पूर्वलीलाप्रतिबिम्बप्रायतया तदन्तर्भावविवक्षणादिति ॥ १८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे पद्मनिर्वाणं नामैकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

विस्तराद्वर्ण्यतेऽत्रादौ लीलाख्यानप्रयोजनम् ।
कालादिसाम्यवैषम्यहेतुश्चात्र निगद्यते ॥ १ ॥

दृश्यदोषनिवृत्तये । तथाच दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनं संपन्नं चेत्तदा प्राप्ता परा निर्वाणनिर्वृतिरिति ग्रन्थोपक्रमे यत्प्रतिज्ञातं तत्सिद्धिरेवास्य प्रयोजनमिति भावः । घनतां सत्यताम् ॥ १ ॥ ननु सत्यतात्यागमात्रेण कथं दृश्यनिवृत्तिस्तत्राह—**शान्तैवे**ति । यावत्सत्यताबुद्धिस्तावदेव मार्जनेनेति नेत्यपवादे क्लेशो न्यायैर्मिथ्यात्वनिर्णये तु स नास्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ इति उक्तप्रकारेणापवादेनैकीभूतमखण्डैकरसतां प्राप्तम् । ज्ञस्तत्त्वज्ञः ॥ ३ ॥ ननु जडस्य दृश्यस्य कथं संविदेकरस्यमित्याशङ्क्य आदिसर्गे चिन्मात्ररूपेणैव स्वयंभुवा स्वात्मन्येव दृश्यविवर्तकल्पनात्करकाकाठिन्यस्य द्रवैकरस्याविरोधवदुपपत्तेरित्याशयेनाह—**पृथ्व्यादिरहितेने**ति ॥४॥ तर्हि विनैव प्रयत्नं करकाकाठिन्यवदेव दृश्यविलयः किं न स्यात्तत्राह—**संविदि**ति । सृष्टिं वेत्तीति सृष्टिवित्स्वयंभूचैतन्यं तल्लक्षणायां नद्यां तदेकदेशभूता या जीवसंविद्यथा यादृशप्रवृत्तिप्रवाहेण यथा यादृशकार्यकरणफलभावाय यतते सा तथा तादृशकार्यकरणफलभावेन विसृष्टा सती स्वप्रयत्नानुसारात्तथैव व्यवस्थिता सा यावद्विरुद्धनिवृत्तिप्रयत्नान्न रोधिता तावन्न निवर्तेत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ननु ब्रह्मसृष्टमिदं जगत्कथं जीवप्रयत्नेन विरुध्येत, नहि महाराजाज्ञासिद्धं पृथग्जनप्रयत्नेन निवर्तयितुं शक्यमित्याशङ्क्याह—**चिदाकाशे**ति । यद्यपि चिद्व्योम्न्येव स्वच्छे ब्रह्मात्मनि चिदाकाशस्य मायिकोऽवभासोऽयं जगदित्यवबुध्यते इति ब्रह्मसृष्टं जगत् तथापि तन्नापरिच्छिन्नब्रह्मभावं प्रति तथावबुध्यते, किंतु बुद्ध्यादिपरिच्छिन्नोपाधिवशात्परमाणुकणमत्यन्तपरिच्छिन्नं जीवं प्रति । तदीयप्रयत्नजन्यकर्मभोगार्थमेव ब्रह्मणि तदारोपात् । तथाच तत्प्रयत्नजन्यबोधेन दृश्यमार्जनं संभवत्येवेति भावः ॥ ६ ॥ एवंच सति सत्तानियतिवासनादिभिरपि न दृश्यत्राणप्रसक्तिरित्याशयेनाह—**एवमि**ति ॥ ७ ॥ मायादृष्टौ सर्वमेतद्यथादृष्टं स्थितमपि न परमार्थदृष्टौ संभवति । यतो मायाकार्यभूतेयं सृष्टिर्मायैव । न च माया वस्तुसतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ दावाग्निना दग्धानां कक्षाणां तृणसंघानां दाहशान्तौ पुनर्हरिताङ्कुरप्ररोहाय ऐन्दवी कलेव संसारतापतप्तानां शान्तिविवेकप्ररोहायेयं दृष्टिरित्यर्थः ॥ ९ ॥ पञ्चभिर्वृत्तैः क्रमात्प्रकारस्वरूपदृष्टान्तप्रमाणकालास्तत्त्वबोधोन्विताः कीर्त्यन्ते । यादृग्भिर्दृष्टान्तैरधिकारिभिर्वा ज्ञेयम् ॥ १० ॥ विकल्पयन् जगत्तत्त्वं विचारयन् । उपाधिशान्त्या शाम्यामीव । नित्यनिर्वाणस्वरूपनाप्त्या निर्वामीव

इमं मे भगवन्ब्रूहि संशयं सर्वकोविद ।
तव पातुं न तृप्तोऽस्मि श्रोत्रपात्रैर्वचोमृतम् ॥ १२
स सर्गत्रितये कालो लीलाभर्तुर्हि यो गतः ।
स क्वचित्किमहोरात्रः क्वचित्किं मासमात्रकः ॥ १३
क्वचित्किं बहुवर्षाणि कस्यचित्किमु पेलवः ।
कस्यचित्किं महादीर्घः कस्यचित्किं क्षणः स्थितः ॥ १४
इति मे भगवन्ब्रूहि त्वं यथावदनुग्रहात् ।
सकृच्छ्रुतं न विश्रान्तिमेति लोष्टे यथा जलम् ॥ १५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

येन येन यथा यद्यद्यदा संवेद्यतेऽनघ ।
तेन तेन तथा तत्तत्तदा समनुभूयते ॥ १६
अमृतत्वं विषं याति सदैवामृतवेदनात् ।
शत्रुर्मित्रत्वमायाति मित्रसंवित्तिवेदनात् ॥ १७
यथा भावितमेतेषां पदार्थानां निजं वपुः ।
तदेव हि चिराभ्यासान्नियतेर्वशमायतम् ॥ १८
कचनैकात्मिकैषा चिद्यथा कचति यादृशम् ।
तथा तथाशु भवति तत्स्वभावैककारणात् ॥ १९
निमेषे यदि कल्पौघसंविदं परिविन्दति ।
निमेष एव तत्कल्पो भवत्यत्र न संशयः ॥ २०
कल्पे यदि निमेषत्वं वेत्ति कल्पोऽप्यसौ ततः ।
निमेषीभवति क्षिप्रं तादृग्रूपात्मिका हि चित् ॥ २१
दुःखितस्य निशा कल्पः सुखितस्यैव च क्षणः ।
क्षणः स्वप्ने भवेत्कल्पः कल्पश्च भवति क्षणः ॥ २२
यथा च मृत्वा जातोऽहं तरुणो यौवनस्थितः ।
यातोऽस्मि योजनशतं स्वप्न इत्यनुभूयते ॥ २३
रात्रिं द्वादशवर्षाणि हरिश्चन्द्रोऽनुभूतवान् ।
लवणो भुक्तवानायुरेकरात्र्या समाः शतम् ॥ २४
यन्मुहूर्तः प्रजेशस्य स मनोर्जीवितं मुनेः ।
जीवितं यद्विरिञ्चस्य तद्दिनं किल चक्रिणः ॥ २५
विष्णोर्यज्जीवितं राम तद्वृषाङ्कस्य वासरः ।
ध्यानप्रक्षीणचित्तस्य न दिनानि न रात्रयः ॥ २६
न पदार्था न च जगत्सत्यमात्मनि योगिनः ।
मधुरं कटुतामेति कटुभावेन चिन्तितम् ॥ २७
कटु चायाति माधुर्यं मधुरत्वेन चिन्तितम् ।
मित्रबुद्ध्या द्विषन्मित्रं रिपुबुद्ध्या रिपुः सुहृत् ॥ २८
भवतीति महाबाहो यथासंवेदनं जगत् ।
अनभ्यस्ताः पदार्था ये शास्त्रपाठजपादयः ॥ २९
तेषां संवेदनाभ्यासान्नूनमभ्येति साम्यता ।
नौयायिनां भ्रमार्तानां वेदनाद्भूर्विवर्तते ॥ ३०
अवेदनाभ्रमार्तानामपि नैषां विवर्तते ।

शास्त्राणि श्रुतयस्तत्प्रदर्शितासु दृष्टिषु ज्ञानेषु । व्याख्यानमुपबृंहणभूतम् ॥ ११ ॥ इमं वक्ष्यमाणम् ॥ १२ ॥ स प्रागुक्तः सर्गत्रितये वासिष्ठपाद्मवैदूरथसर्गेषु यः कालो गतः सः क्वचिद्गिरिग्रामे अहोरात्राष्टकात्मकः प्रागुक्तः, पाद्मसर्गे तु मासमात्रको वैदूरथे तु बहुवर्षात्मक इति ब्रह्माण्डभेदः ॥ १३ ॥ एकस्मिन्नपि ब्रह्माण्डे मनुष्याणां संवत्सरो देवानां दिनमिति पेलवः । कस्यचित्क्षुद्रजन्तोः स एव महादीर्घः । कस्यचित्स्वयंभुवः क्षण इति एक एव कालो देशलोकादिभेदेन विरुद्धरूपः किं स्थितः । अर्थसत्तैकरूप्ये प्रतीतिवैषम्यं कथमित्याशयः । इति इमं संशयं मे ब्रूहीति संबन्धः ॥ १४ ॥ ननु 'देशदैर्घ्यं यथा नास्ति कालदैर्घ्यं तथैव हि' इति प्रागेवास्योत्तरमुक्तप्रायं तत् किं पुनः पृच्छसि तत्राह—**सकृदि**ति । लोष्टे शुष्कमृत्पिण्डे । जलं जलबिन्दुः ॥ १५ ॥ यद्यर्थसत्तानुसारिणी प्रतीतिः स्यात्तदा स्यादयं विरोधः प्रतीत्यनुसारिण्यां त्वनिर्वचनीयार्थसत्तायां प्रतिद्रष्ट्रर्थभेदान्न कालवैषम्यं दोष इत्याशयेनोत्तरमाह—**येन येने**ति ॥ १६ ॥ तदेवोदाहरति—**अमृतत्व**मित्यादिना । अमृतत्वं अमृतवज्जीवनहेतुत्वम् । अमृतवेदनाज्जीवनसाधनत्ववेदनात् । तथाहि । तादृशदृढसंवेदनाविषकृमयो विषेणैव जीवन्ति । कथं तर्हि प्रमादाद्भोज्यबुद्ध्या विषं भुक्तवता मरणदर्शनमिति चेत्कृमिवत्तेषां विषे चिराभ्यस्तजीवनहेतुतादृढसंवेदनाभावाद्विषे मरणहेतुतानिश्चयसंस्कारसत्त्वाच्चेति ॥ १७ ॥ एतदेव स्पष्टयति—**तदेव** **ही**ति । तथाच नियतिवशीकारपर्यन्तचिराभ्यस्तसंवेदनानुसारिणी पदार्थेष्वर्थक्रिया नियतिरिति भावः ॥ १८ ॥ किंच संविदः स्फुरणं स्वभावः अर्थविशेषाकारता तु तस्या द्रष्टृसंस्कारानुरोधिनी । तथा चैकस्यामेव संविदि कस्यचित्संस्कारानुसारेण निमेषारोपः कस्यचित्कल्पाद्यारोपश्च न विरुध्यत इत्याह—**कचनैके**ति त्रिभिः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ लोकेऽप्ययं प्रकारः प्रसिद्ध एवेत्याह—**दुःखितस्ये**ति ॥ २२ ॥ इति स्वप्नोऽनुभूयते कैश्चिदिति शेषः ॥ २३ ॥ तदेवोदाहरति—**हरिश्चन्द्र** इति । प्रसिद्धं चेदं मार्कण्डेयपुराणादौ लवणो राजा । इदं चाग्रे वक्ष्यति ॥ २४ ॥ मनोर्यज्जीवितमायुः स मुनेरात्ममननशीलस्य प्रजेशस्य मुहूर्तः मुनेरित्युत्तरेऽपि संबध्यते ॥ २५ ॥ निर्विकल्पसमाधौ तु दिनरात्रिभेद एव नास्तीत्याह—**ध्याने**ति ॥ २६ ॥ **मधुरं** प्रियं विषयजातम् । कटुतां अप्रियताम् । कटुभावेन वैराग्यवासनया ॥ २७ ॥ कटु प्रागप्रियं इन्द्रियमनःप्राणनिरोधादिमाधुर्यमात्मसुखप्रसादनेन प्रियतमताम् । विषयलम्पटतां द्विषद्गुरुशास्त्रादिमित्रबुद्ध्या आप्ततमत्वबुद्ध्या सेवितः सुहृत्परमाप्ततमो भवति । एवं प्राक्तनो विषयभोगसहायः सुहृन्मूढः स्वजनो रिपुबुद्ध्या पुरुषार्थविघातीति बुद्ध्या भावितस्तथैव भवतीति ॥ २८ ॥ उक्तं न्यायं जपोपासनश्रवणादिष्वपि दर्शयति—**अनभ्यस्ता** इति ॥ २९ ॥ सममेव साम्यं तद्भावः साम्यता अवैषम्यं स्वाधीनता अभ्येति प्राप्नोति । संपद्यत इति यावत् । भूर्विवर्तते चलति ॥ ३० ॥ वेदनाभ्रमार्तिशून्यानामेषां तीरस्थानां तु दृष्ट्या

शून्यमाकीर्णतामेति वेदनात्स्वप्नदृक्ष्विव ॥ ३१
वेदनात्पीतमानीलं शुक्लं वाप्यनुभूयते ।
आपद्वदुत्सवः खेदं करोति परिमोहतः ॥ ३२
कुड्येऽपि ख इवाचारो दृष्टो नन्वविचारिणः ।
असद्यक्षो विमूढानां प्राणानप्यपकर्षति ॥ ३३
वेदनात्स्वप्नवनिता जाग्रतीव रतिप्रदा ।
यद्यथाभासमायातं तत्तथा स्थिरतां गतम् ॥ ३४
असदेव नभश्चैव नभ एव चिदात्मनि ।
शतहस्ताम्बुदच्छायानटनृत्तमिवाततम् ॥ ३५
गगने मानसं स्पन्दं जगद्विद्धि न वस्तु तत् ।
मिथ्याज्ञानपिशाचस्य स्पन्ददर्शनमाकृति ॥ ३६
मायामात्रकमेवेदमरोधकमभित्तिमत् ।
इदं भास्वरमाभातं स्वप्नसंदर्शनं स्थितम् ॥ ३७
अपूर्वमेवासुप्तस्य नरस्येवोदितं विदुः ।
अचेता चेतति स्तम्भो यादृशं शालभञ्जिकाम् ॥ ३८
परमार्थमहास्तम्भः सृष्टिं चेतति तादृशम् ।
यादृशो मे नरः पार्श्वे स्वप्ने क्षुब्धो महाभटैः ॥ ३९
तादृशो ब्रह्मणः स्वर्गो बुद्ध एव सुषुप्तवत् ।
तृणगुल्मलतायुक्तः शिशिरान्ते यथा रसः ॥ ४०
वासन्तः संस्थितो भूमौ तथा सर्गः परे पदे ।
यथा द्रवत्वं कनके स्थितमन्तरनुन्मिषत् ॥ ४१
तथा स्थितः परे सर्ग आत्मवर्गादणावणौ ।
संनिवेशो यथाङ्गानामङ्गिनोऽनन्य आत्मनः ॥ ४२
जगदेवमनङ्गस्य स्वात्मनो ब्रह्मणस्तथा ।
यादृगेकनरः स्वप्ने युद्धमन्यं नरं प्रति ॥ ४३
तादृशं सदसद्रूपं स्वात्मेदं व्योमगं जगत् ।
महाकल्पान्तसर्गादौ चित्स्वभावमिदं जगत् ॥ ४४
कारणत्वं मिथः पश्चादसदेति न वास्तवम् ।
मुक्तेऽस्मिन्ब्रह्मणि यदि ब्रह्मान्यः स्मृतिजो भवेत् ।
तत्स्मृतिज्ञप्तिजे सर्गे स्थितैव ज्ञप्तिमात्रता ॥ ४५

श्रीराम उवाच ।

पौराणां मन्त्रिमुख्यानां विदूरथकुलक्रमः ।
सममेव कथं तत्र सर्वेषां प्रतिभासितः ॥ ४६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

चितः समनुवर्तन्ते मुख्यायाः सर्वसंविदः ।
यथा विपुलवात्यायाः सामान्या वातलेखिकाः ॥ ४७

न विवर्तते ॥ ३१ ॥ अनुभूयते नभः परिमोहत इति । तथाहि बालाः स्वोत्सवेष्वपि क्वचिद्रुदन्तो दृश्यन्ते ॥ ३२ ॥ मिथ्याभूतार्थानामर्थक्रियासामर्थ्यमपि लोकप्रसिद्धमित्याह— **असद्यक्ष** इत्यादिना ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ **असदेवे**ति । नास्त्येवेत्यर्थः । तर्हि किमलीकं नेत्याह— **नभश्चैवे**ति । कार्यस्य कारणमात्रत्वादव्याकृताकाशमेवेत्यर्थः । तथाच तन्नभ एव स्वाधिष्ठानचिदात्मनि शतहस्तस्य अम्बुदच्छायाकल्पितमिथ्यानटस्य नृत्तमभिनयविशेष इव जगद्वैचित्र्यभावेनाततं विस्तीर्णमिति कलितमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ सर्वमनःसमष्टिव्यष्टिकार्यत्वादपि तस्यासत्यतैवेत्याशयेनाह—**गगने** इति । बालस्य मिथ्याज्ञानकल्पितपिशाचस्य यत्स्पन्ददर्शनं तन्मा तदुपमा मनोमात्राकृतिर्यस्य तत् ॥३६॥ वास्तवमूर्तत्वाभावात्स्वयमन्यस्यारोधकं अभित्तिमत्स्वरोधकवस्त्वन्तरशून्यं च भास्वरं स्फुटमाभातमिदं जगत् असुप्तस्य नरस्यापूर्वमेवोदितं स्वप्नसंदर्शनं विदुस्तत्त्वविद इति परेणान्वयः ॥ ३७॥ अचेता स्वस्फुरणानुकूलस्वव्यापारशून्यश्चेतति स्वात्मनि प्रथयति शालभञ्जिकां प्रतिमारूपम् । स्वयं यादृशो यादृशं यादृक्स्वरूपां सृष्टिं चेतति सर्गकाले पश्यति परमार्थमहास्तम्भः सर्वाधिष्ठानचिदात्मापि तादृशो भूत्वा तादृशीं सृष्टिं सर्गकाले पश्यतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ स्वप्ने मे मम पार्श्वे महाभटैः क्षुब्धः क्षोभितो नरो बुद्धोऽपि सुषुप्तवदज्ञानमात्रस्वभावो न वस्तुसन् ब्रह्मणः सर्गोऽपि तादृश एवेति परेणान्वयः ॥ ३९ ॥ शिशिरस्यान्ते वृक्षादीनां पत्रशातनकाले वासन्तः अग्रे वसन्ते पल्लवपुष्पाद्यात्मना आविर्भविष्यंस्तृणगुल्मलतायुक्तो रसो भूमौ उपादाने यथा संस्थितस्तथेत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ आत्मवर्गाज्जीवसंघान्निमित्तादणावणौ तद्भोग्यः सर्गः परे स्थितः अस्ति भविष्यति चेत्यर्थः । अङ्गानामवयवानां संनिवेशः संस्थानभेदः अङ्गिन आत्मनः स्वस्मादनन्यः अव्यतिरेकतः । अपृथक्सत्ताक इति यावत् ॥ ४२ ॥ तथा जगत्स्वात्माभिन्नब्रह्मणः सकाशात् एवं अव्यतिरेकत इत्यर्थः । समसत्ताकत्ववारणायानङ्गस्येत्युक्तिः । एकस्य नरस्य स्वप्ने अन्येन नरेण सह युद्धं तत्काले तं प्रति सद्रूपमन्यं प्रत्यसद्रूपमपि द्रष्टुः स्वात्मैव तथेदं मायाव्योमगं जगदपि मायिकदृष्ट्या सदपि तदन्यशुद्धदृष्ट्या असदेवेत्यर्थः ॥४३॥ आद्यन्तकालयोः सद्ब्रह्ममात्राभावेन परिशेषादपि तन्मात्रस्वभावतेत्याह—**महाकल्पान्ते**ति ॥ ४४ ॥ कारणत्वं कार्यविभागे सति मिथस्तत्सापेक्षकारणत्वकल्पनम् । सर्वजगदाकारपरिणतपूर्वपूर्वहिरण्यगर्भाहंभावकल्पनात्मकोपासनसंस्कारजन्यस्मृतिकल्पितत्वादपि जगतोऽधिष्ठानसन्मात्रानतिरिक्ततेत्याह—**मुक्ते** इति ॥ ४५ ॥ ब्रह्माण्डान्तरस्थानामिवैकनगरस्थानामपि प्राणिनां प्रत्येकं वासनाकर्मादिवैचित्र्यात्स्वप्न इव जागरेऽपि क्रमवैचित्र्याद्यारोपः किं न स्यादित्याशयेन रामः पृच्छति—**पौराणा**मिति । समं एकरूपमेव यथा स्यात्तथा कथं प्रतिभासितो भातः । तत्र को हेतुरित्यर्थः ॥४६॥ स्रष्टृसंकल्पकृता इतरजीवसंविदां प्रधानजीवसंविदनुवृत्तिनियतिरेव तत्र हेतुरित्याशयेन वसिष्ठ उवाच—**चित** इत्यादिना । सामान्या अल्पाः ॥ ४७ ॥ तदनुरूपफलोन्मुखभोजका-

१ 'स्वप्नदृष्टिवत्' इति पाठः. २ मूले गमने इति पाठः, टीकायां च गगने इति मूलाननुगुणः प्रतीको मुद्रितपुस्तके लभ्यते.

३ 'वपुः' इति पाठः.

परस्परानुसारेण तथारूपेण संविदः ।
कचितास्ताः प्रजापालप्रजावास्तव्यमन्त्रिणः ॥ ४८
एवंरूपात्कुलाज्जातो राजास्माकमयं त्वसौ ।
कचिता इव वास्तव्यविदो वैदूरथे पुरे ॥ ४९
कचने चित्स्वभावस्य न च कारणमार्गणम् ।
युक्तं महामणेर्भासामिवान्यत्र स्वभावतः ॥ ५०
अहमेवं कुलाचारे राजा स्वामेवमित्यपि ।
विदूरथविदो रत्नादुदिता प्रतिभा यथा ॥ ५१
यावन्तो जन्तवो यस्मिन्ये ये सर्गे यदा यदा ।
ते सर्वेगत्वाचिद्धातोरन्योन्यादर्शतां गताः ॥ ५२
तीव्रवेगवती या स्यात्तत्र संविदकम्पिता ।
सैवायाति परं स्थैर्यमामोक्षं त्वेकरूपिणी ॥ ५३
बलवच्चिद्विलासानामनुवृत्त्या परस्परम् ।
स्वभावाः प्रतिबिम्बन्ति चिदादर्शे स्वभावतः ॥ ५४
तत्रातियत्नाज्जयति सत्याः संविद आत्मसात् ।
कुर्वन्ति सरिदम्भोधिगामिनी सरितो यथा ॥ ५५
ये समास्तत्र ते तावद्यतन्ते चित्स्वभावतः ।
यावदेको जयत्यत्र द्वितीयः स निमज्जति ॥ ५६
जायमानेषु नश्यत्सु वर्तमानेषु भूरिशः ।
एवं सर्गसहस्रेषु परमाणुकणं प्रति ॥ ५७
न किंचित्केनचिद्व्याप्तं न किंचित्केनचित्स्थितम् ।
चिदाकाशमिदं शान्तमतः सर्वमभित्तिमत् ॥ ५८
अयमाभासते स्वप्नो निर्निद्रो दृष्टिवर्जितः ।
अवश्यंभाविबोधस्तु स्वनुभूतोऽप्यसन्मयः ॥ ५९
पत्रपुष्पफलांशात्मा यथैकः स्वस्थितो द्रुमः ।
अनन्तसर्वशक्त्यात्मा ह्येक एव तथा विभुः ॥ ६०
मातृमेयप्रमाणादिमायात्मकमजं पदम् ।
बुद्धं विस्मृतिमायाति न कदाचन कस्यचित् ॥ ६१
शून्योदयास्तमयवस्तु तमःप्रकाशं
दिक्कालरूप्यपि सदैकमनादिशुद्धम् ।
आद्यन्तमध्यरहितं स्थितमच्छमम्बु
सौम्यत्ववीचिवलनाढ्यमिवैकमेव ॥ ६२

दृष्टमेलनं च तत्र हेतुरित्याशयेनाह—परस्परेति । तथा ऐकरूप्येण रूपयति संपादयतीति तथारूपमदृष्टजातं तेन प्रजापालश्च प्रजाश्च वास्तव्याः पुरवासिनश्च मन्त्रिणश्च परस्परानुसारेण कचिताः ॥ ४८ ॥ कचने वैचित्र्यं प्रपञ्चयंस्तस्य मिथ्यात्वमाह—एवंरूपादिति । वैदूरथे पुरे वास्तुषु वेश्मभूमिषु भवा वास्तव्याः पदार्थास्तद्विदस्तदुपभोगिनो जना इति कचिता इव ॥ ४९ ॥ ननूदासीनायाः संविदोऽध्यस्तविषयप्रथालक्षणे कचने को हेतुरिति चेन्नात्र हेतुचिन्ता युक्ता कचनस्यागन्तुकत्वादतोऽन्यत्र आगन्तुकविषयेष्वेव सा युक्ता । यथा उदासीनस्य चिन्तामणेर्भासां प्रसरे न हेत्वन्तरापेक्षा किंतु विचित्रार्थजनने चिन्तकजनमनोरथवैचित्र्यापेक्षा तद्वदित्याह—कचने इति ॥ ५० ॥ आकल्पानुकूलसंकल्पवैचित्र्योत्पत्तिरपि यथोक्तरीत्यैवेत्याह—अहमिति । विदूरथस्य विदो जीवचैतन्याच्चिमित्तात् । तथाच चिन्तामणिरिव । चिन्मणिरपि यथामनोरथमेवार्थान् प्रसूते इति दर्शयति—रत्नादिति । प्रतिभा मनोरथः ॥ ५१ ॥ अनेकेषु जीवचैतन्येषु तुल्यविषयारोपक्रमेण दर्पणानां परस्परान्तर्गतप्रतिबिम्बग्राहित्वमिव संपन्नमित्याह—यावन्त इति ॥ ५२ ॥ नन्वेवं सति सति बिम्बे प्रतिबिम्बोदयस्यावर्जनीयत्वात्कथं निर्विषयतालक्षणमोक्षप्राप्तिरित्याशङ्क्याह—तीव्रवेगवतीति । तत्र तासु जीवसंवित्सु मध्ये यैव जीवसंविद्ब्रह्माकारवृत्तिस्तीव्रवेगवती विषयदोषैरकम्पिता सती आमोक्षमेकरूपिणी भवति सैव परं सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मभावेन स्थैर्यं मोक्षलक्षणमायाति नान्येत्यर्थः ॥ ५३ ॥ तां तथाच जगदाकारस्य ब्रह्माकारस्य वा जीवचितिप्रतिबिम्बने तीव्रवेगवत्ता लक्षणबलवत्तदाकारचिद्विलासा एव नियामकस्तथैव नियतिस्वभावत इत्याह—बलवदिति ॥ ५४ ॥ नन्वेवं सति जगदुन्मुखत्वस्य चिराभ्यस्तत्वात्तत्रैव तीव्रवेगोदये न मोक्षं प्रत्याशेत्याशङ्क्याह—तत्रेति । अयत्नजवेगाद्यत्नजवेगस्य प्राबल्यदर्शनादतियत्नात्संपादितो ब्रह्माकारवेग एव जयति जगदाकारचिद्विलासवेगम् । किंच सत्यासत्यगोचरसंविदोः सत्यगोचराणां प्राबल्यदर्शनात्सत्या ब्रह्माकारसंविद एवैनमात्मसात् आत्माधीनं कुर्वन्ति । यथा अम्भोधिगामिनी महासरित्स्वमिलिताः क्षुद्रसरितः स्वाधीनवृत्तीः करोति तद्वदित्यर्थः ॥ ५५ ॥ अस्तु ब्रह्माकारतायास्तीव्रवेगत्वे जयो यदा तु मन्दमध्यमाधिकाराच्चित्ताप्रतिष्ठितेर्विच्छिद्य विच्छिद्य ब्रह्माकारतोदयो बाह्याकारतोदयश्च तदा समत्वान्नैकतरजयं प्रत्याशेत्याशङ्क्याह—ये इति । येऽधिकारिण उक्तोभयाकारे समाः समवेगास्ते न तथैवावतिष्ठन्ते, किंतु अत्र उक्ताकारद्वयमध्ये यावदेको ब्रह्माकारः प्रतिष्ठितः सन् जयति उत्कर्षकाष्ठां गच्छति द्वितीयः स बाह्याकारश्च निमज्जति तावद्यतन्ते श्रवणाद्यावृत्तिलक्षणं यत्नं कुर्वन्ति । तथाच तेषामप्यभ्यासक्रमात्तीव्रवेगोदयेनेतरजयसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५६ ॥ एवं प्रासङ्गिकानिर्मोक्षप्रसङ्गनिरासमुपपाद्य प्रस्तुतं प्रतिजीवं समविषमसर्ववैचित्र्यमेवावलम्ब्याह—जायमानेष्वित्यादिना । औपाधिकपरिच्छेदारोपात्परमाणुकणं जीवजातं प्रति एवं उक्तप्रकारेषु समविषमेषु सर्गसहस्रेषु भ्रान्त्या जायमानेषु वर्तमानेषु नश्यत्सु च परमार्थतो न किंचित्केनचिज्जीवकणेन धावतापि प्राप्तं केनचिदुदासीनेनापि स्थितं न प्राप्तम् । अवस्तुनः प्राप्यप्राप्त्युभयायोग्यत्वादित्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ दृष्टिवर्जितो विवेकदृष्टिशून्यः । अवश्यंभावी बोधः अधिष्ठानात्मसाक्षात्कारो यस्य तथाविधस्तु सन् प्रागनुभूतोऽप्यसन्मयोऽलीकसदृशः ॥ ५९ ॥ शुद्धदृष्ट्या प्रपञ्चस्यापृथक्सत्त्वमुक्त्वा मायाशबलदृशाप्याह—पत्रेति ॥ ६० ॥ जीवदृशापि आबोधं भिन्नरूपमपि बोधे पुनर्विस्मृतिहेत्वज्ञानाभावादेकमेवावतिष्ठत इत्याह—मात्रिति ॥ ६१ ॥ मायावभासकत्वप्रयुक्ते नानात्वेऽपि शुद्धस्य न वास्तवैकरूप्यस्थितिविरोध इत्याशयेनोपसंहरति—शून्येति । तमः प्रकाशयति साक्षिभावे-

१ सर्गगत्वात् इति पाठः.

२ केनचिद्व्याप्तं इति क्वाचित्कः पाठः.

अहंत्वमित्यादिजगत्स्वरूपा
विशुद्धबोधैकविभा विभाति ।
आकाशकोशे निजशून्यतेव
द्वैतैक्यसंकल्पविकल्पनाच्च ॥ ६३

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे लीलो० प्रयोजनवर्णनं नाम षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ६१

श्रीराम उवाच ।
अहं जगदिति भ्रान्तिः परस्मात्कारणं विना ।
यथोदेति तथा ब्रह्मन्भूयः कथय साधु मे ॥ १
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
समस्ताः समतैवान्ताः संविदो बुध्यते यतः ।
सर्वथा सर्वदा सर्वं सर्वात्मकमजस्ततः ॥ २
सर्वा हि शब्दार्थदृशो ब्रह्मैवैताः पृथङ्न तत् ।
सर्वार्थशब्दार्थकलारूपमासां न विद्यते ॥ ३
कटकत्वं पृथग्धेम्नस्तरङ्गत्वं पृथग्जलात् ।
यथा न संभवत्येवं न जगत्पृथगीश्वरात् ॥ ४
एष एव जगद्रूपं जगद्रूपं तु नेश्वरे ।
हेमैव कटकादित्वं कटकत्वं न हेमनि ॥ ५
यथावयविनो रूपमनेकावयवात्मकम् ।
तथाऽनवयवायास्तु चितः सर्वात्मकं च यत् ॥ ६
यत्तुल्यकालमखिलं तन्मात्रावेदनं परे ।
अन्तस्थं तदिदं भाति जगदित्यहमित्यपि ॥ ७

नेति तमःप्रकाशं तथाविधं सत् । दिक्कालरूप्यपि परमार्थतः सदा शुद्धम् । शून्यौ सर्वविकारोदयास्तमयौ यत्र तथाविधमात्मवस्तु आद्यन्तमध्यरहितं सदेकमेव स्थितम् । यथा अच्छं निर्मलमम्बु सौम्यत्वाढ्यं वीचिवलनाढ्यं वा अम्बुस्वरूपैकरूप्यादेकमेव तद्वदित्यर्थः ॥६२॥ विशुद्धबोधैकरूपस्य ब्रह्मणः स्वरूपभूता विभा प्रकाश एव द्वैतैक्यगोचरसंकल्पविकल्पनरूपान्मनसो निमित्ताच्चकारात्तन्मूलभूताविद्याकामकर्मवासनादिवशाच्चाहंममेत्याद्यध्यस्तजगत्स्वरूपा विभाति । यथा आकाशलक्षणे कोशे निजा शून्यतैव तलमालिन्यमौक्तिककेशोण्डूककटाहाद्याकारतया भाति तद्वदित्यर्थः ॥ ६३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे प्रयोजनवर्णनं नाम षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

प्रयोजनप्रसिद्ध्यर्थं वैराग्यार्थं च संसृतेः ।
असारत्वमसत्त्वं च युक्तिभेदेन वर्ण्यते ॥ १ ॥

अनहंभूतदेहादौ अहंभावकारणं विनाप्यहमिति भ्रान्तिः परमाणुक्षणोदरे वैपुल्यचिरभावलक्षणजगत्संनिवेशकारणं विनापि जगदिति भ्रान्तिर्यथा यादृशकल्पनाक्रमेण यादृशोपपत्त्या चोदेति तथा कथयेत्यर्थः । ननु 'महाकल्पान्तसर्गादौ चित्स्वभावमिदं वपुः' इत्यादिना प्राक्कथितमेवेदं कथं पुनः पृच्छयते तत्राह—भूय इति । साधु याभिरुपपत्तिभिरनुभवमारोहति तादृशोपपत्तिपरिष्कृतं यथा स्यात्तथा कथयेत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र सर्वभ्रान्तीनां संविदन्तःप्रथमानत्वमेव मुख्योपपत्तिरिति प्रथमं श्रीवसिष्ठ उवाच—समस्ता इति । यतः असौ बोद्धा सर्वथा सर्वप्रकाराः समस्ताः भ्रान्तीः संविदः स्वरूपचैतन्यस्यैव आन्ता अन्तर्निविष्टाः सर्वदा बुध्यते न कदाचिदपि काश्चिदपि तद्बहिर्भूताः ततः सर्वं सर्वात्मकं सा च समतैव । न हि सर्वस्य सर्वात्मकत्वे वैषम्यं परिशिष्यते । न हि तदभावे जन्मादिविक्रिया उपपद्यन्त इत्यजः परमात्मैव वस्तुतोऽस्तीति जगद्भ्रान्तिः कारणं विनैवेति यदुक्तं तदुपपन्नमित्यर्थः ॥ २ ॥ ननु चैतन्यान्तर्बुध्यमानत्वमात्रेण कथं सर्वस्य सर्वात्मतासिद्धिः । एकचित्तादात्म्यस्फुरणादिति चेन्न । विभिन्नविषयतादात्म्याद्धटज्ञानं पटज्ञानमिति चितोऽपि भेदानुभवेन भिन्नत्वादित्याशङ्क्याह—सर्वा हीति । न चितो भेदो यतः सर्वाः शब्दानामर्थानां च दृशो बोधा ब्रह्मैव । नहि ब्रह्मातिरिक्तचिद्धातुरस्ति । विषयभेदोपरागाद्धि चिति भेदो विभाव्यते विषयनिष्कर्षे तु तच्चिद्रूपान्न पृथक् । न भिद्यत इत्यर्थः । ननु विषयाकारतानुभवाद्विषयवद्भेदः किं स्यात्तत्राह—सर्वार्थेति । सर्वे ये अर्थ्यन्त इत्यर्था विषयभूताः शब्दार्थास्तत्कलास्तदंशभूतं यत्पृथुबुध्नोदराकाररूपं तदासां दृशां न विद्यते । चिति जडाकारसत्त्वे उपपत्त्यभावात् । यस्त्वनुभूयते आकारः स वृत्तेरेवेति भावः ॥३॥ एवं चिद्भेदे निरस्ते जडभेदोऽपि तदपृथक्सत्तास्फूर्तिकत्वान्निरसितुं शक्य इति सदृष्टान्तमाह—कटकत्वमिति ॥४॥ तथापि कथं कारणं विनोत्पन्नमित्युक्तेरुपपत्तिश्चित एव कनकवत्कारणत्वात्तत्राह—एष एवेति । सति हि जगतस्तस्माद्भेदे तत्प्रति कारणता स्यादत्यन्ताभेदे तु चितो न कारणत्वमित्यर्थः । तर्हि किं जगद्रूपमेव ब्रह्म, नेत्याह—जगद्रूपं त्विति । नहि विवर्तः पृथक् सन्नित्याशयः । एवं च कटककुण्डलादयोऽपि हेमात्मकब्रह्मविवर्ता एवेत्याशयेनाह—हेमैवेति ॥५॥ नन्वेकस्यानेकात्मताविरोध इत्याशङ्क्य यत्र समसत्ताकैरप्यनेकैरवयवैरेकस्यावयविनः समसत्ताकं तादात्म्यं लोके न विरुद्धं तत्र किं वाच्यं कल्पितैरनेकैर्वास्तवं ब्रह्मैक्यमविरुद्धमितीत्याशयेनाह—यथेति । किंचैकात्म्ये सर्वस्य सर्वात्मतालाभादनेकत्वापगमादप्यविरोध इत्याशयेनाह—सर्वात्मकं चेति ॥ ६ ॥ किं तर्हि सर्वानुभवसिद्धं जगदित्यहमिति च नानात्वं तत्राह—यदिति । परे ब्रह्मणि सर्वप्राणिनामन्तस्थं तुल्यकालं यद्ब्रह्ममात्रस्वरूपस्यावेदनमज्ञानं तदेव

लेखौघानां यथा भेदसंनिवेशः शिलोदरे ।
तथानन्यज्जगदहं चेत्यन्तश्चिद्धने घनम् ॥ ८
स्थितास्तरङ्गाः सलिले यथान्तरतरङ्गिते ।
सृष्टिशब्दार्थरहितास्तथान्तः सृष्टयः परे ॥ ९
न सर्गे तिष्ठति परं सर्गस्तिष्ठति नो परे ।
अवयवावयविवत्सत्तानवयवैस्तयोः ॥ १०
चिद्रूपेण स्वसंवित्त्या स्वचिन्मात्रं विभाव्यते ।
स्वमेव रूपहृदयं वातेन स्पन्दनं यथा ॥ ११
तत्कालमेष शब्दाणुश्चिच्चमत्काररूपधृक् ।
चेतते खमिवैवान्तः संकल्प इव चेतसा ॥ १२
तदेवानिलतां वेत्ति निजसत्तात्मिकां स्वयम् ।
अन्तर्गतस्पर्शरसां पवनस्पन्दतामिव ॥ १३
तदेवाभासतामेति निजसत्तात्मिकां स्वयम् ।
कोशस्थितालोकलवां तेजः प्रगटतामिव ॥ १४
तदेवं जलतां याति निजसत्तात्मिकां स्वयम् ।
अन्तःस्थितास्वादलवां सलिलं द्रवतामिव ॥ १५
तदेदावनितां वेत्ति स्वचित्तैकात्मतामयीम् ।
अन्तःस्थगन्धतन्मात्रामुर्वी स्थैर्यकलामिव ॥ १६
तुल्यकालनिमेषांशलक्षभागप्रतीति यत् ।
निजं विदः प्रकचनं तत्सर्गौघपरम्परा ॥ १७
शुद्धं सकृत्प्रभातान्तर्दृश्यमध्यमनामयम् ।
उदयास्तमयोन्मुक्तं ब्रह्म तिष्ठत्यनिष्ठितम् ॥ १८
बुद्धं सदपवर्गं तत्ससर्गमपि सत्समम् ।
अबुद्धं सर्गरूपात्म विसर्गमपि तत्सदा ॥ १९
चिद्ब्रह्म यद्यथा येन बुध्यते स्वात्मनात्मनि ।
तत्तत्तथा नु भवति सर्वं सर्वाङ्गशक्तिमत् ॥ २०
तत्सत्यं चिद्विलासत्वान्नित्यानुभवरूपतः ।
तदसत्यं मनः षष्ठात्सर्वाख्या निगतं यतः ॥ २१
यथैतत्सरणं वायौ तथा सर्गः स्थितः परे ।
असत्कल्पेऽपि संकल्पः सत्येऽसत्य इवापि च ॥ २२

जगदित्यहमिति नानात्वेन भातीत्यर्थः ॥७॥ लेखा राजयः यथा स्फटिकशिलोदरे अभेदेऽपि वनलेखौघानां प्रतिबिम्बानां संनिवेशोऽविरुद्धस्तद्वदत्रापीत्याह—**लेखौघाना**मिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ ननु लीनास्तरङ्गा यथा महाजले अवयवभावेन तिष्ठन्ति अवयवी वा समवायेनावयवेषु तिष्ठति किं तद्वद्ब्रह्मणि जगत्स्थितिर्नेत्याह—**ने**ति । वस्तुतस्तु अवयवावयविनोरप्यन्योन्याधारता नोपपत्तिमतीत्याह—**सत्ते**ति । तथाहि । अवयवेषु तिष्ठन्नवयवी किं प्रत्यवयवं कार्त्स्न्येन तिष्ठत्युतावयवैः । आद्ये प्रत्यवयवमवयविनानात्वापत्तिः । गोः कर्णादिप्रदेशेऽपि कृत्स्ना गौरस्तीति दोहनादिकार्यापत्तिः । अवयवविश्लेषेऽप्यवयविनो जातिवन्नाशानापत्तिश्च । द्वितीये तु अनवस्थया अनन्तावयवत्वे मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणापत्तिः । एवमवयवा अप्यवयविनि किमेकदेशे तिष्ठेयुरुत कृत्स्ने । आद्येऽनवस्था । द्वितीये अवयवान्तरस्यासमावेशादद्वयस्यावयवत्वायोगात्सर्वद्रव्याणां निरवयवत्वापत्तिरिति तयोरवयवावयविनोरनवयवैरेव सत्ता पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ दृष्टसृष्ट्युपपादनक्रमेणापि जगतश्चिदनन्यत्वमनुभावयिष्यन् निष्क्रियस्यापि चैतन्यस्याविद्यान्तःप्रतिफलनेनान्यथा स्वविभावनं प्रथममाह—**चिद्रूपेणे**ति । परमार्थचिद्रूपेण ब्रह्मणा प्रथममविद्याप्रतिफलितया दर्पणप्रतिहतनयनेन मुखमिव स्वसंवित्त्या स्वचिन्मात्ररूपात्मकप्रपञ्चस्य हृदयं रहस्यभूतमज्ञानावृतं स्वमेव विभाव्यते कल्प्यते । एवकारः प्राक्तनपारमार्थिकस्वरूपविस्मरणद्योतनार्थः ॥ ११ ॥ तदानीमेव कारणे लीनस्य शब्दतन्मात्रस्याकाशात्मना आविर्भाव इत्याह—**तत्काल**मिति । शब्दाणुः शब्दतन्मात्रम् । चिच्चमत्कारः सर्वशक्तिमन्मायासंवलनं तद्रूपधृक् ब्रह्म खं चिद्रूपमिव चेत्यते सैवाकाशोत्पत्तिरिति भावः ॥१२॥ तदेवाकाशभूतं ब्रह्म अन्तर्गतस्पर्शरसां स्वान्तरुन्मिषितस्पर्शतन्मात्रसंस्कारां स्वयं स्वात्मन्यनिलतां वेत्ति अनुभवति । यथा स्थिरपवनः काले स्पन्दतामनुभवति तद्वत् ॥१३॥ तद्वाय्वात्मतापन्नं ब्रह्मैव । आभासतां तेजस्ताम् । कोशे गर्भे स्थित आलोकलवो रूपतन्मात्रं यस्यास्तथाविधाम् ॥ १४ ॥ तत्तेजोभूतं ब्रह्मैव । आस्वादलवो रसतन्मात्रम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ ननु चक्षुरुन्मेषक्षणे झटित्येव जगद्भानान्नात्रायमारोपक्रमो विभाव्यत इति कथं दृष्टसृष्ट्युपपत्तिस्तत्राह—**तुल्यकाले**ति । ईदृशोऽयं चितश्चमत्कारो यत्तुल्ये तुलया संमिते इव दुर्लक्ष्ये इति यावत् । निमेषांशस्य लक्षतमभागे प्रतीतिर्यस्य तादृशमपि विदो जगदाकारप्रकचनं तत्कल्पकोटिविस्तृतकालानां सर्गौघानां परंपरा भवति । तथाच चित्कचने कालापरिच्छेद्यतत्तन्निमेषांशलक्षतमभागारोपः कल्पकोट्यारोपो वा मायिको न वस्तुतो विरुध्यत इति क्रमकल्पनोपपत्तिरित्यर्थः ॥१७॥ यद्धि अशुद्धं जडं देशकालतः परिच्छिन्नं सदोषमाद्यन्तवत् काले निष्ठितं तत्कालेन परिच्छिद्यते ब्रह्म तु न तथेत्याह—**शुद्ध**मिति । सकृत्प्रभातं न पुनःपुनर्विच्छिद्य प्रभातं नित्यस्वप्रकाशमिति यावत् । अन्तर्गता दृश्याः सर्गा मध्याः प्रलयाश्च यस्य तत् । अनिष्ठितं अनाधारम् ॥१८॥ ननु यद्यन्तर्दृश्यमध्यं तत् तर्हि ससर्गं सप्रलयं वा नैकरूपापवर्गौ भवितुमर्हति तत्राह—**बुद्धं सदि**ति । सत् परमार्थसत्यम् । समं वैषम्यरहितम् । विसर्गं परमार्थतः सर्गशून्यमपि ॥ १९ ॥ यथा यथा बोद्धृभिर्बुध्यते तथा तथा तत्तत्प्रकारविशिष्टं तत्तद्ब्रह्म आत्मनि भवति तत्तदाकारं मायया धत्त इत्यर्थः । नु इति खल्वर्थे । यतः सर्वाङ्गशक्तिमत् सर्वानुगुणमायाशक्तिमदित्यर्थः ॥ २० ॥ जगदपि शास्त्रीयचिद्विलासदृष्ट्या दृष्टं परमार्थसत्यं ब्रह्मैव । ब्रह्मापि बहिर्मुखचक्षुरादिमनःषष्ठजन्यदृष्ट्या दृष्टमनृतं जगदेवेत्याह—**तत्सत्य**मिति । सत्यस्य कुतोऽसत्यता तत्राह—**सर्वाख्या** इति । यतः सर्वाख्याः सर्वाणि नामानि नितरां गतं प्राप्तम् । नहि वागगोचरस्य तद्गोचरं रूपं सत्यं भवितुमर्हतीत्यर्थः । 'सर्वार्थातिगतम्' इति पाठे सर्वान् अर्थान् अतितरां गतं व्याप्तं तद्रूपापन्नं यत इत्यर्थः ॥२१॥ यथा वायौ सरणं प्राक्स-

अन्यरूपा यथानन्या तेजस्यालोकतोदरे ।
तथा ब्रह्मणि विश्वश्रीः सत्यासत्यात्मिका चिति ॥ २३
अनुत्कीर्णा यथा पङ्के पुत्रिका चाथ दारुणि ।
यथा वर्णा मषीकल्के तथा सर्गाः स्थिताः परे ॥ २४
अनन्यान्येव कचति ब्रह्मतत्त्वमरुस्थले ।
असत्यात्मनि सत्येव त्रिजगन्मृगतृष्णिका ॥ २५
ब्रह्मणा चिन्मयेनात्मा सर्गात्मैव विभाव्यते ।
न भाव्यते चानन्यत्वाद्बीजेनान्तरिव द्रुमः ॥ २६
यथा क्षीरस्य माधुर्यं तीक्ष्णत्वं मरिचस्य च ।
द्रवत्वं पयसश्चैव स्पन्दनं पवनस्य च ॥ २७
स्थितोऽनन्यो यथान्यः सन्नास्ति तत्र तथात्मनि ।
सर्गो निर्गलचिद्रूपः परमात्मात्मरूपभृत् ॥ २८
कचनं ब्रह्मरत्नस्य जगदित्येव यत्स्थितम् ।
तदकारणकं यस्मात्तेन न व्यतिरिच्यते ॥ २९
वासना चित्तजीवादिवेदनं वेदनोदितम् ।
नोदेत्यवेदनादेव यतनादेव पौरुषात् ॥ ३०
नास्तमेति न चोदेति क्वचित्किंचित्कदाचन ।
सर्वं शान्तमजं ब्रह्म चिद्घनं सुशिलाघनम् ॥ ३१
पराणुं प्रति सर्गौघाश्रिताद्भ्रान्तिसहस्रशः ।
तेष्वप्यणावणावन्तः कैवात्रावासना कथम् ॥ ३२
यथा जलान्त ऊर्म्योघा गुप्तागुप्ताश्च शक्तयः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताद्यास्तथा जीवेऽन्तराश्रिताः ॥ ३३
जाता चेदरतिर्जन्तोर्भोगान्प्रति मनागपि ।
तदसौ तावतैवोच्चैः पदं प्राप्त इति श्रुतिः ॥ ३४
यतो यतो विरज्यते ततस्ततो विमुच्यते ।
अतोऽहमित्यसंविदन्क एति जन्मसंविदम् ॥ ३५
चितिं परापरामजामरूपिकामनामिकाम् ।
चराचराऽधरामयीं विदन्ति ये जयन्ति ते ॥ ३६
परे चितिः स्वप्रकटाद्द्वितीया-
स्वावर्तलेखेव जले द्रवान्तः ।
साहं तयेमानि जगन्ति धत्ते
न सन्ति नासन्ति परात्मकानि ॥ ३७
अहंमयी पद्मजभावना चित्
संकल्पभेदाद्वितनोति विश्वम् ।
अन्तर्मुखैवानुभवत्यनन्त-
निमेषकोट्यंशविधौ युगान्तम् ॥ ३८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० जगत्स्वरूपवर्णनं नामैकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

रणादसत्कल्पेऽपि आविर्भावात्सत्कल्पम् । सरणकाले वायोः सत्त्वावगमात्सत्ये स्थैर्यमात्रादसत्यमिव । तथा सर्गोऽपि असत्कल्पेऽपि मूलाज्ञाने अधिष्ठानसत्तया सत्कल्पः । सत्येऽप्यधिष्ठाने असत्यमायात्मकत्वादसत्य इवेत्यर्थः ॥२२॥ तथाच दृष्टिभेदेन सत्यासत्यात्मत्वं विश्वस्येत्याह—**अन्यरूपे**ति । आलोकता भास्वरता । अन्यरूपेण दृष्टा असत्या अनन्यरूपेण दृष्टा सत्या स्थितेत्यर्थः ॥ २३ ॥ स्वप्नजाग्रदुपादानसौषुप्तात्मदृष्टान्तावाद्यौ विश्वसर्गोपादानब्रह्मदृष्टान्तस्तृतीयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ चिन्मयेन भ्रान्त्या चिदाभासलक्षणजीवभूतेन । तत्त्वदृशा तु परब्रह्मानन्यत्वान्न भाव्यते ॥ २६ ॥ २७ ॥ अनन्यः सन् स्थितः । अन्यः सन्नास्ति असन्नित्यर्थः । निर्गलतीति निर्गलः प्रविलीनमात्रश्चिद्रूपः सन् परमात्ममात्रपरिशिष्टस्वरूपभृदित्यर्थः ॥ २८ ॥ अकारणोत्पन्नत्वमुपपादितमुपसंहरति—**कचन**मिति । यस्मात्तेन ब्रह्मणा न व्यतिरिच्यते तत्तस्मादकारणकमित्यर्थः ॥ २९ ॥ यद्यकारणकं तर्ह्यजातमेवेति कथं तद्वेदनानुभवस्तत्राह—**वासने**ति । वासना चित्तजीवादेर्यद्वेदनमनुभवस्तद्वेद्यतेऽनेनेति वेदनं मनस्तस्मादुदितम् । कस्तर्हि तदनुदये उपायस्तमाह—**नोदेती**ति । अवेदनान्मनोनाशात् । तच्च कस्मात्तत्राह—**यतनादे**वेति । ज्ञानयोगदृढाभ्यासलक्षणात्पुरुषयत्नादित्यर्थः ॥ ३० ॥ कीदृशः स ज्ञानयोगस्तमस्मिनीयाह—**नास्तमेती**ति ॥ ३१ ॥ सति चित्ते परमाणूदरेऽपि सर्गपरम्परा दुर्वारेत्याह—**पराणुं प्रती**ति । अत्र अण्वन्तः सर्गौघस्य आवसतिरावासना । ण्यन्ताद्भावे युच् । समावेशेन स्थितिः कैव कथं वा । न कापि न कथंचिदपि युक्तेति मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ अनिर्वचनीयमायाशक्तिरूपेणावस्थानं तु ऊर्म्यादिदृष्टान्तेऽपि सममित्याह—**यथे**ति ॥ ३३ ॥ तादृशपुरुषयत्ने च वैराग्यं हेतुरित्याशयेन श्रुतिमुदाहरति—**जाता चेद्**इति । तथा अन्यापि । 'कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः' इति ॥ ३४ ॥ स्मृतिमप्युदाहरति—**यत** इति । 'निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि' इति स्मृतिशेषो बोध्यः । अतो ज्ञानवैराग्यदार्ढ्यादहमिति देहादिकमसंविदन्न पश्यन् को जन्मसंविदं जननमरणभ्रान्तिमेति प्राप्नोति । न कश्चिदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ तदेव ज्ञानं तत्त्वंपदार्थाखण्डैक्यगोचरं दर्शयति—**चिति**मिति । परामीश्वरचैतन्यात्मिकामपरां जीवचैतन्यात्मिकां च चितिं क्रमात्परामनामिकामरूपिकां नामरूपात्मकजगत्कल्पनोपाधिशून्यामपरां तु चराचरदेहादिलक्षणां ये अधरा निकृष्टोपाधयस्तन्मयताशून्याम् । मयडंतेन नञ्समासे अचराचराधरमयीमिति वक्तव्ये नञो मयटः प्राङ्निवेशश्छान्दसः । तथाच शोधितत्वंपदलक्ष्यार्थभूतामजां जन्मादिविकारशून्यां चितिमखण्डां ये गुरुशास्त्रस्वानुभवैर्विदन्ति ते जयन्ति संसारमित्यर्थः । चराचरात्मिका अधरा यास्तनवस्तन्मयीं तत्प्रायां जीवभूतामनामिकामरूपिकां च ये विदुरिति वा ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ व्यष्टाविव समष्टावप्यहंकारसंकल्पोभयवशादेव स्वान्तःसंसारकल्पनेति दर्शयन्नुपसंहरति—**अहंमयी**ति । समष्टौ व्यष्ट्यपेक्षया

द्विषष्टितमः सर्गः ६२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
परमाणुनिमेषाणां लक्षांशकलनास्वपि ।
जगत्कल्पसहस्राणि सत्यानीव विभान्त्यलम् ॥ १
तेष्वप्यन्तस्तथैवान्तः परमाणुकणं प्रति ।
भ्रान्तिरेवमनन्ताहो इयमित्यवभासते ॥ २
वहन्तीमाः पराः सत्ताः शान्ताः सर्गपरम्पराः ।
सलिलद्रवतेवान्तःस्फुटावर्तविवर्तिका ॥ ३
मिथ्यात्मिकैव सर्गश्रीर्भवतीह महामरौ ।
तीरद्रुमलतोन्मुक्तपुष्पालीव तरङ्गिणी ॥ ४
स्वप्नेन्द्रजालपुरवत्संकथेहापुरादिवत् ।
संकल्पवदसत्यैव भाति सर्गानुभूतिभूः ॥ ५
श्रीराम उवाच ।
एकात्मैकतयैवं हि जाते सम्यग्विचारणात् ।
निर्विकल्पात्मविज्ञाने परे ज्ञानवतां वर ॥ ६
किमर्थमिह तिष्ठन्ति देहास्तत्त्वविदामपि ।
दैवेनैव समाक्रान्ता दैवमत्र च किं भवेत् ॥ ७
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
अस्तीह नियतिर्ब्राह्मी चिच्छक्तिः स्पन्दरूपिणी ।
अवश्यभवितव्यैकसत्ता सकलकल्पगा ॥ ८
आदिसर्गे हि नियतिर्भाववैचित्र्यमक्षयम् ।
अनेनेत्थं सदा भाव्यमिति संपद्यते परम् ॥ ९
महासत्तेति कथिता महाचितिरिति स्मृता ।
महाशक्तिरिति ख्याता महादृष्टिरिति स्थिता ॥ १०
महाक्रियेति गदिता महोद्भव इति स्मृता ।
महास्पन्द इति प्रौढा महात्मैकतयोदिता ॥ ११
तृणानीव जगन्त्येवमिति दैत्याः सुरा इति ।
इति नागा इति नगा इत्याकल्पं कृतास्थितिः ॥ १२
कदाचिद्ब्रह्मसत्ताया व्यभिचारोऽनुमीयते ।
चित्रमाकाशकोशे च नान्यथा नियतेः स्थितिः ॥ १३
विरिञ्च्याद्यात्मभिर्बुद्धैर्बोधायाविदितात्मनाम् ।
ब्रह्मात्मैव सा नियतिः सर्गोऽयमिति कथ्यते ॥ १४
अचलं चलवद्दृष्टं ब्रह्मापूर्य व्यवस्थितः ।
अनादिमध्यपर्यन्तं सर्गो वृक्ष इवाम्बरे ॥ १५
पाषाणोदरलेखौघन्यायेनात्मनि तिष्ठता ।
ब्रह्मणा नियतिः सर्गो बुद्धोऽबोधवतेव खम् ॥ १६

यो विशेषस्तमाह—**अन्तर्मुखैवे**ति । नास्मदादिवद्बहिर्मुखेत्यर्थः । अनन्तस्य विष्णोर्निमेषस्य यः कोट्यंशभूतो विदधातीति विधिः कालस्तस्मिन् युगान्तं द्विसप्ततिसहस्रसहस्रसंख्याकदिव्ययुगान्तं स्वायुरनुभवति । अहो मायेति भावः ॥ ३८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे जगत्स्वरूपवर्णनं नामैकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

भ्रान्तिमात्रत्वमुदितं विश्वस्यादौ प्रपञ्च्यते ।
महानियतिशक्तिश्च जीवन्मुक्त्यादिसिद्धये ॥ १ ॥

परमाणोर्लक्षतमांशस्य कल्पनायां तत्र जगच्छब्दितब्रह्माण्डसहस्राणि निमेषस्य लक्षांशकल्पनायां तत्र कल्पसहस्राणि च अलमन्त्यन्तं दृश्यमानब्रह्माण्डवदेव सत्यानीव भान्तीति क्रमेण संबन्धः ॥ १ ॥ तेष्वपि प्रत्येकमेवंविधा कल्पना संभवतीत्यनवस्थितस्वभावत्वाद्भ्रान्तिरेवेयमित्याह—**तेष्वपी**ति ॥ २ ॥ इमा वर्तमानाः परा आगामिन्यः शान्ता अतीताश्च सर्गपरम्परा अन्तःस्फुटा आवर्तानां विवर्तिकाः परिवृत्तयो यस्यां तथाविधा सलिलद्रवतेव प्रातीतिकीः सत्ता वहन्ति धारयन्ति प्रवहन्ति च ॥ ३ ॥ तीरद्रुमैर्लताभिश्चोन्मुक्ता अभिवृष्टा पुष्पालिर्यस्यां तथा कल्पिता तरङ्गिणी मृगतृष्णिका नदीव ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्त्वज्ञानोदयेन सर्वभ्रान्तिनाशे विदुषां देहस्थित्यसंभवं रामः शङ्कते—**एकात्मे**ति । एवमुक्तप्रकारात्सम्यग्विचारणात् । एकोऽद्वितीय आत्मा ब्रह्म तदेकतया तदभेदेन परे उत्कृष्टे निर्विकल्पात्मविज्ञाने जाते सति ॥ ६ ॥ दैवेन सम्यगाक्रान्ता बलिप्रभृतय इव । अत्र तत्त्वज्ञविषये दैवं किं भवेत् । 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवति' । इति श्रुत्या तत्त्वविदि दैवस्यासामर्थ्योक्तेः किं तत्प्रबलतरं संभावितमित्यर्थः ॥ ७ ॥ प्राग्दृष्टवस्तु शक्तिसहकृतेश्वरसंकल्पलक्षणमहानियतिवशादेव सर्वव्यवहारव्यवस्थावद्विदुषां देहधारणमपीत्याशयेन वसिष्ठ उत्तरमाह—**अस्ती**त्यादिना । स्पन्दः सर्वजगद्व्यवस्थितव्यवहारस्तेन रूपिणीव स्फुटा ॥ ८ ॥ कदाप्रभृति सा किंरूपा वा तत्राह—**आदिसर्गे** इति । अनेन वह्न्यादिना इत्थमौष्ण्योर्ध्वज्वलनादिस्वभावेन सदा भाव्यमिति परं ब्रह्म स्वयं संकल्पात्मकवृत्तिरूपमक्षयमप्रतिहतं संपद्यते ॥ ९ ॥ सर्वजगतां स्थितिप्रथासामर्थ्यविवेकनिर्माणजन्मार्थक्रियादिहेतुत्वात्क्रमेण महासत्तेत्यादिनामभिः ख्याता ॥ १० ॥ ११ ॥ जगन्ति एवं दृश्यमानविधया तृणानीव परिवर्तयन्तीति शेषः । दैत्या इति एवं क्रूरादिप्रकाराः सुरा देवा इति सौम्यादिप्रकारा इत्यादिरूपा आकल्पं कृता आस्थितिर्व्यवस्था यया ॥ १२ ॥ परमार्थदृष्टौ ब्रह्मसत्तेव व्यवहारे साप्यव्यभिचरितेत्याह—**कदाचिदि**ति । ब्रह्मसत्ताया व्यभिचार आकाशकोशे चित्रलेखनं चात्यन्तासंभावितमप्यनुमीयते नतु नियतेः स्थितिरन्यथा जातेत्यनुमातुं शक्यमित्यतिशयोक्तिः ॥ १३ ॥ इदं च व्यावहारिकदृशोक्तं तत्त्वज्ञदृशा तु न ब्रह्मनियतिसर्गशब्दार्थां भिद्यन्त इत्याशयेनाह—**विरिञ्च्यादी**ति । बुद्धैस्तत्त्वज्ञैः ॥ १४ ॥ नन्वलं ब्रह्म चलः सर्गः कथमनयोरैक्यं तत्राह—**अचल**मिति । अनादिमध्यपर्यन्तं ब्रह्म आपूर्य अज्ञदृशा आपूर्यैव सर्गो व्यवस्थितः ॥ १५ ॥ नन्वियं नियतिर्हिरण्यगर्भेण कथं बुद्धा येन तदनुरूपमेव ससर्ज तत्राह—**पाषाणे**ति । स्फटिक-

देहे यथाङ्गिनोऽङ्गादि दृश्यते चित्स्वभावतः ।
ब्रह्मणा पद्मजत्वेन नियत्याद्यङ्गकं तथा ॥ १७
एषा दैवमिति प्रोक्ता सर्वं सकलकालगम् ।
पदार्थमलमाक्रम्य शुद्धा चिदिति संस्थिता ॥ १८
स्पन्दितव्यं पदार्थेन भाव्यं वा भोकृतापदम् ।
अनेनेत्थमनेनेत्थमवश्यमिति दैवधीः ॥ १९
एषैव पुरुषस्पन्दस्तृणगुल्मादि चाखिलम् ।
एषैव सर्वभूतादि जगत्कालक्रियादि वा ॥ २०
अनया पौरुषी सत्ता सत्तास्याः पौरुषेण च ।
लक्ष्यते भुवनं यावद्द्वे एकात्मतयैव हि ॥ २१
नरेण पौरुषेणैव कार्ये सत्तात्मके उभे ।
ईदृश्येतेन नियतिरेवं नियतिपौरुषे ॥ २२
प्रष्टव्योऽहं त्वया राम दैवपौरुषनिर्णयः ।
मदुक्तं पौरुषं पाल्यं त्वयेति नियतिः स्थिता ॥ २३
भोजयिष्यति मां दैवमिति दैवपरायणः ।
यत्तिष्ठत्यक्रियो मौनं नियतेरेष निश्चयः ॥ २४

पाषाणोदरप्रतिबिम्बितवनलेखौघन्यायेनात्मनि मायाशबले ब्रह्मणि तिष्ठता ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण अबोधवता प्रसुप्तपुरुषेण आत्मनि स्वाप्नकल्पनाश्रयं खमिव नियतिरेव भाविसर्गो बुद्धः ॥१६॥ तथा नियत्यादिसर्गजातमङ्गकं स्वावयवभूतं दृष्टमिति शेषः ॥१७॥ शुद्धा मोहानास्कन्दिता चित् ईश्वरसंकल्पचैतन्यम् । इति जगद्व्यवस्थारूपेण ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ प्राण्यदृष्टनियत्योः परस्परसहायतामाह—**अनये**ति । पौरुषी पुरुषादृष्टसंबन्धिनी सत्ता फलावश्यंभावलक्षणा स्थितिर्लक्ष्यते । सत्ता नियतिसत्ता । कियत्कालमेवं व्यवस्था तत्राह—**भुवन**मिति । भुवनं त्रिभुवनं यावत्कालमस्ति तावदित्यर्थः । प्रलये तर्हि कथं तत्राह—**द्वे** इति । द्वे एते सत्ते एकात्मतयैव तदा आसाते इत्यर्थः ॥ २१ ॥ द्वयोरपि पुरुषयत्नानुसारिता तथैव नियतिस्थितेरित्याह—**नरे**णेति । कार्ये निर्वाह्ये नियतिपौरुषे अपि एवं प्राण्यदृष्टनिर्वाह्ये । एतेन क्रमेण ईदृशी नियतिः स्थितेति शेषः ॥२२॥ किं बहुना तव शिष्यभावेन प्रष्टृत्वं मदुपदिष्टार्थानुष्ठातृत्वं च नियतिकृतमेवेत्याह—**प्रष्टव्य** इति । ननु 'गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम्' इति कात्यायनवचनात्प्रच्छेरकथिते गौणे कर्मणि तव्यप्रत्ययेन मुख्यस्य कर्मणोऽनभिहितत्वाद्दैवपौरुषनिर्णयमिति द्वितीयया भाव्यं तत्कथं प्रथमाप्रयोग इति चेत् । सत्यम् । त्वया अहं प्रष्टव्यस्तत्रापि दैवपौरुषनिर्णय एव प्रष्टव्य इत्यावृत्त्या नियतिद्वयबोधनाय तन्त्रेण कर्मद्वयस्यापि तव्यप्रत्ययेनाभिधानविवक्षोपपत्तेरिति ॥ २३ ॥ यदपि कश्चिद्दैवमेवावलम्ब्य पौरुषप्रयत्नमकुर्वन्नाजगरं व्रतमास्थाय तिष्ठति तदपि तदनुगुणप्राक्तनकर्मोद्बोधितनियतिनिश्चयादेवेत्याह—**भोजयिष्यती**ति ॥ २४ ॥ प्रागपि पुरुषो यदि केवलमक्रिय एव स्यात्तर्हि बुद्धिस्तत्प्रयुक्तकर्म तत्प्रयुक्ता भूतभौतिकविकारा विकृतीनां च गवादिसंस्थानाकृति-

न स्याद्बुद्धिर्न कर्माणि न विकारादि नाकृतिः ।
केवलं त्वित्थमाकल्पं स्थित्या भाव्यमिति स्थिताः ॥
अवश्यंभवितव्यैषा त्विदमित्थमिति स्थितिः ।
न शक्यते लङ्घयितुमपि रुद्रादिबुद्धिभिः ॥ २६
पौरुषं न परित्याज्यमेतामाश्रित्य धीमता ।
पौरुषेणैव रूपेण नियतिर्हि नियामिका ॥ २७
अपौरुषं हि नियतिः पौरुषं सैव सर्गगा ।
निष्फलाऽपौरुषाकारा सफला पौरुषात्मिका ॥ २८
नियत्या मूकतामेत्य निष्पौरुषतयाऽक्रियम् ।
यस्तिष्ठति प्राणमरुत्स्पन्दस्तस्य क गच्छति ॥ २९
अथ प्राणक्रियारोधमपि कृत्वा विरामदम् ।
यदि तिष्ठति तत्साधुर्मुक्त एव किमुच्यते ॥ ३०
पौरुषैकात्मता श्रेयो मोक्षोऽत्यन्तमकर्तृता ।
आभ्यां तु सबलः पक्षो निर्दुःखैव महात्मनाम् ॥ ३१
नियतिर्ब्रह्मसत्ताभा तस्यां चेत्परिणस्यते ।
नूनं परमशुद्धाख्यं तत्प्रातैव परागतिः ॥ ३२

श्चेत्येते न स्युः । तथाच श्रुतिः—'यर्ह्येतन्न कुर्यात्क्षीयेत ह' इति । इत्थं पुरुषक्रियामूलतयैव तु आकल्पव्यवहारस्थित्या भाव्यमिति नियतिवशादेव सर्वे भावास्तथा स्थिता इत्यर्थः ॥ २५ ॥ इयं च नियतिरीश्वरैरपि दुरतिक्रमेत्याह—**अवश्य**मिति ॥ २६ ॥ एतां निश्चितिमिति शेषः ॥ २७ ॥ इदानीं नियतिपौरुषशब्दार्थैक्यमेव उपाधिभेदादेव व्यवहारभेद इत्याह—**अपौरुष**मिति । अपौरुषं पुरुषप्रयत्नात्मना अविवक्षिता ईश्वरसंकल्पनामात्रेण नियतिरित्युच्यते । सैव तदात्मना सर्गगा सृष्टिफलोपहिता पौरुषमित्युच्यते । यतः अपौरुषा पुरुषयत्नाकारेणापरिणता नियतिर्निष्फला । पौरुषात्मिका सफलेति पौरुषादेव पुरुषार्थलाभ इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ननु तर्हि निष्पौरुषस्याप्यजगरवृत्तेस्तृप्त्यादिफललाभो दृष्टस्तत्राह—**नियत्ये**ति । सत्यं दृष्टस्तथापि स ग्रसनादिपुरुषयत्नादेव । यस्तु पुरुषो नियत्या तृप्तिः सेत्स्यतीति मूकतां वागादिक्रियाप्रयत्नशून्यतामेत्य निष्पौरुषतया अक्रियं ग्रसनादिक्रियारहितं यथा स्यात्तथा तिष्ठति न स तृप्यति । यदपि स क्षुधितोऽपि कंचित्कालं जीवति तदपि प्राणचलनानुकूलपुरुषयत्नादेवेत्याह—**प्राणे**ति ॥ २९ ॥ यदि विरामदं निर्विकल्पसमाधौ चित्तविश्रान्तिदं प्राणनिरोधमधिकृत्वा स तिष्ठति तत्तस्माद्यत्नात्साधुस्तत्त्वविच्चेन्मुक्तः सर्वपौरुषफलावस्थालक्षणं मोक्षं प्राप्तो भवति तदपि प्राणनिरोधादिपौरुषस्यैव फलमित्यपौरुषं फलं किमुच्यते, न किंचिदित्यर्थः ॥३०॥ तस्मात्पौरुषैकात्मता शास्त्रीयपौरुषैकपरता श्रेयोहेतुत्वात्साधनतः श्रेयः । अत्यन्तकर्मतालक्षणो मोक्षस्तु फलतः श्रेयः । आभ्यां साध्यसाधनश्रेयोभ्यां तु महात्मनां ज्ञानिनां पक्षः सबलः सकार्यविघ्नोपघातसमर्थ इति निर्दुःखैव तेषां नियतिरित्यर्थः ॥ ३१ ॥ या चेयं निर्दुःखा नियतिः सैव ब्रह्मसत्ताया आभा स्फूर्तिस्तस्यां प्रयत्नेन

एतैर्नियत्यादिमहाविलासै-
र्ब्रह्मैव विस्फूर्जति सर्वगात्मा ।
तृणादिवल्लीतरुगुल्मजालैः
सत्तेव तोयस्य धरान्तरस्था ॥ ३३

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० दैवशब्दार्थनिरूपणं नाम द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ६३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
यदेतद्ब्रह्मतत्त्वं सर्वथा सर्वदैव सर्वत एव सर्व-
शक्ति सर्वाकारं सर्वेश्वरं सर्वगं सर्वमेवेति ॥ १
एष त्वात्मा सर्वशक्तित्वाच्च क्वचिच्चिच्छक्तिं प्रक-
टयति क्वचिच्छान्तिं क्वचिज्जडशक्तिं क्वचिदुल्लासं
क्वचित्किंचिन्न किंचित्प्रकटयति ॥ २
यत्र यदा यदेवासौ यथा भावयति तत्र तदा
तदेवासौ प्रपश्यति ॥ ३
सर्वशक्तेर्हि या यैव यथोदेति तथैव सा ॥ ४
तदास्ति शक्तिर्नानारूपिणी सा स्वभावत इमाः
शक्तयोऽयमात्मेति ॥ ५
एवं विकल्पजालं व्यवहारार्थं धीमद्भिः परिक-
ल्पितं लोके नत्वात्मनि विद्यते भेदः ॥ ६
यथोर्मितरङ्गपयसां सागरे कटकाङ्गदकेयूरैर्वा
हेम्नः । अवयवावयविनोः संवित्काल्पनिकी द्विता
न वास्तवी ॥ ७
यथा यच्चेत्यते हि तथैव तन्न बाह्यतो नान्तरत-
श्चैतत्समुदेति हि ॥ ८
सर्वात्मत्वात्समाभासं क्वचित्किंचित्प्रपश्यति ॥ ९
सर्वाकारमयं ब्रह्मैवेदं ततं मिथ्याज्ञानवद्भिः
शक्तिशक्तिमत्त्वे अवयवावयविरूपे कल्पिते न पार-
मार्थिके ॥ १०
सद्वा भवत्वसद्वा चिद्यत्संकल्पयत्यभिनिविशति
तत्तत्पश्यति सकला तत्सद्ब्रह्मैव चिद्भाति ॥ ११

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० चित्तविकारो नाम त्रिषष्टितमः सर्गः ॥६३ ॥

परिणम्यते स्थिरीभूयते तदेव परमशुद्धाख्यं पदं 'सा काष्ठा सा परा गतिः' इति श्रुतिप्रसिद्धा परमागतिरपि तत्तस्मात्प्राप्तैवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एतैरुक्तप्रकारैर्महद्भिरप्रतिहतैर्विलासैर्ब्रह्मैव धरान्तरस्था तोयस्य सत्ता द्रवता तृणकुशकाशादिभेदैर्वल्लीतरुगुल्मजालादिभावैश्च यथा विस्फूर्जति स्फुरति तथा विस्फूर्जतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे दैवशब्दार्थनिरूपणं नाम द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

विस्फूर्जति यथा ब्रह्म सर्वतः सर्वरूपतः ।
मायाशक्तिविलासेन तथात्र प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

नियत्यादिविलासैर्ब्रह्मैव विस्फूर्जतीत्युक्तं तत्कस्य हेतोस्तत्राह—**यदेतदि**ति । यद्यत एतन्मायाशबलं ब्रह्मतत्त्वं सर्वथा सर्ववस्तुतः, सर्वदैव कालतः, सर्वत एव देशतश्च, सर्वशक्ति सर्वभावसमर्थमतएव सर्वाकारम् सर्वज्ञतया सर्वनियन्तुमीष्ट इति सर्वेश्वरम् । विप्रकर्षताटस्थ्ययोर्वारणाय सर्वगं **सर्वमेवेति** विशेषणे । इति अतो हेतोरित्यर्थः ॥१॥ कुतो न विप्रकर्षताटस्थ्ये तत्राह—**एष त्वात्मे**ति । स तर्हि सर्वं सर्वत्र प्रकटयेन्नेत्याह—**क्वचि**दिति । क्वचिदन्तःकरणोपाधौ जीवभावेन प्रवेशाच्चिच्छक्तिं प्रकटयति, सात्त्विकोपाधौ शान्तिम्, तामसोपाधौ जडशक्तिम्, राजसोपाधौ रागलोभप्रवृत्त्याद्युल्लासम्, किंचिन्मिश्रितं गुणकार्यत्वाद्विशेषतो दुर्वचम्, सुषुप्तिप्रलययोस्तु न किंचित्प्रकटयति ॥ २ ॥ तत्र चास्य सत्यसंकल्पतैव हेतुरित्याह—**यत्रे**ति ॥३॥ शक्तीनामाविर्भावानुगुणैव स्थितिवैचित्र्यं चेत्याह—**सर्वशक्ते**रिति । या येति वीप्सा ॥४॥ शक्तिशक्तिमद्भेदकल्पनेयं व्यवहारदशैव न परमार्थत इत्याह—**इमा** इति ॥ ५ ॥ ६ ॥ नत्वात्मनि विद्यते भेद इत्यत्रार्थे दृष्टान्तत्रयप्रदर्शनपरो यथेत्यादिर्न वास्तवीत्यन्तो ग्रन्थः । संवित्काल्पनिकी व्युत्पादकबुद्धिपरिकल्पिता द्विता भिदा ॥ ७ ॥ हि यस्माद्यद्रज्ज्वादि यथा सर्पादिप्रकारेण चेत्यते बुध्यते तत्तथैव विवर्ततो भवति न परमार्थतः । कुतः । यत एतत्सर्पादि रज्ज्वादेर्न बाह्यं समुदेति नाप्यन्तरतः ॥ ८ ॥ समाभासं सर्वसाधारणप्रथारूपं साक्षिचैतन्यं भोजकादृष्टोद्बुद्धं क्वचित्किंचिदेव भ्रान्त्या प्रपश्यति न सर्वत्र नापि स्वरूपमित्यर्थः ॥ ९ ॥ परमार्थतस्तु ततं विस्तृतमिदं सर्वाकारमयं ब्रह्मैव । तत्किं शक्तिविशिष्टं जगदवयवकं परमार्थतो ब्रह्म नेत्याह—**मिथ्याज्ञानवद्भि**रिति ॥ १० ॥ एवंच मिथ्याज्ञानोपहिता चित्सत् शास्त्रानुगुणमसत् शास्त्रप्रतिकूलं वा यदेव कर्तव्यतया संकल्पयति तदभिनिविशति तद्विषये उद्युक्तं च भवतीत्यर्थः । अभिनिवेशेन च तत्तदनुरूपं विहितं निषिद्धं वा कृत्वा फलभोगकालेऽपि तत्तत्पश्यतीति आद्यसर्गसंकल्पमारभ्य भूतभौतिकदेहभोग्यादिसर्गेण पुरुषभोगान्तसकलप्रपञ्चरूपा ब्रह्मचिदेव भाति विस्फूर्जति नान्यदिति ॥ ११ ॥ चिद्भावश्चित्ता तस्या अविकारः सर्गार्थः । इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चित्तविकारो नाम त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ६४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

योऽयं सर्वगतो देवः परमात्मा महेश्वरः ।
स्वच्छः स्वानुभवानन्दस्वरूपोऽन्तादिवर्जितः ॥ १
एतस्मात्परमानन्दाच्छुद्धचिन्मात्ररूपिणः ।
जीवः संजायते पूर्वं स चित्तं चित्ततो जगत् ॥ २

श्रीराम उवाच ।

स्वानुभूतिप्रमाणेऽस्मिन्ब्रह्मणि ब्रह्मबृंहिते ।
कथं सत्तामवाप्नोति जीवको द्वैतवर्जिते ॥ ३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

असदाभासमच्छात्म ब्रह्मास्तीह प्रबृंहितम् ।
बृहच्चिद्भैरववपुरानन्दाभिधमव्ययम् ॥ ४
तस्य यत्सममापूर्णं शुद्धं सत्वमचिह्नितम् ।
तद्विदामप्यनिर्देश्यं तच्छान्तं परमं पदम् ॥ ५
तस्यैवोद्यदिवाशान्ति यत्सत्त्वं संविदात्मकम् ।
स्वभावात्स्पन्दनं तत्तु जीवशब्देन कथ्यते ॥ ६
तत्रेमाः परमादर्शे चिद्व्योम्न्यनुभवात्मिकाः ।
असंख्याः प्रतिबिम्बन्ति जगज्जालपरम्पराः ॥ ७
ब्रह्मणः स्फुरणं किंचिद्यदवाताम्बुधेरिव ।
दीपस्येवाप्यवातस्य तं जीवं विद्धि राघव ॥ ८
शान्तत्वापगमेऽच्छस्य मनाक्संवेदनात्मकम् ।
स्वाभाविकं यत्स्फुरणं चिद्व्योम्नः सोऽङ्ग जीवकः ॥ ९
यथा वातस्य चलनं कृशानोरुष्णता यथा ।
शीतता वा तुषारस्य तथा जीवत्वमात्मनः ॥ १०
चिद्रूपस्यात्मतत्त्वस्य स्वाभाववशतः स्वयम् ।
मनाक्संवेदनमिव यत्तज्जीव इति स्मृतम् ॥ ११
तदेव घनसंवित्त्या यात्यहंतामनुक्रमात् ।
वह्न्यणुः स्वेन्धनाधिक्यात्स्वां प्रकाशकतामिव ॥ १२
यथा स्वतारकामार्गे व्योम्नः स्फुरति नीलिमा ।
शून्यस्याप्यस्य जीवस्य तथाहंभावभावना ॥ १३
जीवोऽहंकृतिमादत्ते संकल्पकलयेद्धया ।
स्वयैतया घनतया नीलिमानमिवाम्बरम् ॥ १४
अहंभावो हि दिक्कालव्यवच्छेदी कृताकृतिः ।
स्वयं संकल्पवशतो वातस्पन्द इव स्फुरन् ॥ १५
संकल्पोन्मुखतां यातस्त्वहंकाराभिधः स्थितः ।
चित्तं जीवो मनो माया प्रकृतिश्चेति नामभिः ॥ १६
तत्संकल्पात्मकं चेतो भूततन्मात्रकल्पनम् ।
कुर्वंस्ततो व्रजत्येव संकल्पाद्याति पञ्चताम् ॥ १७

भोग्यस्य शक्तिवैचित्र्याद्याविर्भावो निरूपितः ।
भोक्तुर्जीवत्वसंपत्तिक्रमोऽत्र प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

॥१॥ 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि'इति श्रुतेर्नामरूपव्याकरणलक्षणजगत्सर्गात्पूर्वं जीवोपाधिलिङ्गसमष्ट्युत्पत्त्या जीवः संजायते स एवोपाधिप्राधान्येन चित्तमित्युच्यते ॥ २ ॥ अखण्डाद्वितीयस्वप्रकाशे ब्रह्मणि सखण्डसद्वितीयजीवसत्तानुपपत्तिं रामः शङ्कते—**स्वानुभूती**ति । ब्रह्मणि ब्रह्मत्वादेव बृंहिते निरतिशयापरिच्छेदलक्षणां वृद्धिं प्राप्ते । अल्पो जीवो जीवकः सत्तां पूर्वसिद्धब्रह्मताविरोधिनीं पृथक्सत्तां कथमवाप्नोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ सत्ये निरविद्ये ब्रह्मणि परमार्थदृशा न जीवसत्तासंभवः, साविद्ये तु तत्संभवो न विरुध्यत इति विभज्य विवक्षुः प्रथमं साधारणं तत्स्वरूपमाह—**असदि**ति । असन्त आभासा द्वैतप्रत्यया यत्र । प्रबृंहितमित्यस्यैव विवरणं बृहच्चिद्भैरववपुरिति । अनात्मयोगिनां भीषणत्वाद्भैरवं वपुः स्वरूपं यस्य । यथाहुर्वृद्धाः—'अस्पर्शयोगो नामैष दुर्दर्शः सर्वयोगिनाम् । योगिनो बिभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥' इति ॥४॥ आद्यं दर्शयति—**तस्ये**ति ॥ ५ ॥ द्वितीयं दर्शयति—**तस्यैवे**ति ॥ आशान्ति आमोक्षं उद्भवबीजसत्त्वादुद्यदिव यद्रूपं तस्योपाधिस्वभावाद्यत्स्पन्दनं चलनशक्त्यात्मकप्राणधारणम् ॥ ६ ॥ तत्रैव सर्वनामरूपव्याकरणमित्याह—**तत्रे**ति ॥७॥ जगद्वैचित्र्यकल्पनानुकूलक्रियाशक्तिप्रधानप्राणभाव एव जीवभावश्चित इत्यत्र दृष्टान्तमाह—**ब्रह्मण** इति ॥ ८ ॥ अच्छस्य ब्रह्मणः प्राणाधीनचलनाध्यासे शान्तत्वस्य निष्क्रियत्वस्यापगमे तिरोधाने सति मनागल्पं यत्संवेदनं तदात्मकम् ॥ ९ ॥ तच्च जीवत्वमामोक्षं जीवस्य स्वाभाविकमिवेत्याह—**यथे**ति ॥ १० ॥ स्वस्य अभावनमभावोऽज्ञानं तद्वशतो मनाक्संवेदनं ज्ञानस्वरूपस्य परिच्छेद इव यत्तत् ॥ ११ ॥ तस्याहंकारात्मकरुद्रभावमाह—**तदेवे**ति । घनसंवित्त्या वासनादार्ढ्येन । अहंतां अहंकारताम् । वह्न्यणुरग्निकणः स्वस्य इन्धनं दीपनं यद्घृततैलादि तदाधिक्यात् ॥ १२ ॥ स्वस्य द्रष्टुस्तारका कनीनिकोपलक्षितं चक्षुस्तस्या मार्गे अविषये भागे व्योम्नि प्रसृतं हि चक्षुर्यावद्दूरं गन्तुं शक्नोति तावन्नीलिमानं न पश्यति । यत्र तु गत्वाग्रे कुण्ठीभवति ततः प्रभृति तस्या मार्गस्तत्र नैल्यशून्येऽपि नीलिमा स्फुरति तथा अहंताशून्यस्याप्यस्य जीवस्य स्वाविषये स्वात्मन्यहंभावभावनेत्यर्थः ॥ १३ ॥ संकल्पकला पूर्वसंकल्पसंस्कारस्तया इद्धया उद्बुद्धया स्वया स्वाध्यस्तया एतया प्रत्यक्षया घनतया स्निग्धेन्द्रनीलशिलाकल्पया निबिडतया ॥ १४ ॥ दिक्कालव्यवच्छेदी आत्मनो दैशिककालिकपरिच्छेदकारी । स्वयं संकल्पवशतः कृतदेहाद्याकृतिः ॥ १५ ॥ अहंभावाध्यासमूलाश्चित्तादिभेदा इत्याह—**चित्त**मित्यादिना । सोहंकारो रुद्रश्चित्तं विष्णुर्जीवो ब्रह्मा तेषामेव क्रमान्मनो माया प्रकृतिरिति कियानामानि ॥१६॥ तत्तत्र संकल्पात्मकं चेतो ब्रह्मा संकल्पाद्भूततन्मात्रकल्पनां कुर्व-

तन्मात्रपञ्चकाकारं चित्तं तेजःकणो भवेत् ।
अजातजगति व्योम्नि तारका पेलवा यथा ॥ १८
तेजःकणत्वमादत्ते चित्तं तन्मात्रकल्पनात् ।
शनैः स्वस्मात्परिस्पन्दाद्बीजमङ्कुरतामिव ॥ १९
असौ तेजःकणोऽण्डाख्यः कल्पनात्कश्चिदण्डताम् ।
प्रयात्यन्तःस्फुरद्ब्रह्मा जलमापिण्डतामिव ॥ २०
कश्चिद्द्रागिति देहादिकलनाद्याति देहताम् ।
भ्रान्तित्वं तदतद्रूपं गन्धर्वैश्च वसत्पुरम् ॥ २१
कश्चित्स्थावरतामेति कश्चिज्जंगमतामपि ।
कश्चिद्याति खचार्यादिरूपं संकल्पतः स्वतः ॥ २२
सर्गादावादिजो देहो जीवः संकल्पसंभवः ।
क्रमेण पद्मासाद्य वैरिञ्चं कुरुते जगत् ॥ २३
आत्मभूकलनात्मासौ यत्संकल्पयति क्षणात् ।
तत्स्वभाववशादेव जातमेव प्रपश्यति ॥ २४
चित्स्वभावात्समायातं ब्रह्मत्वं सर्वकारणम् ।
संसृतौ कारणं पश्चात्कर्म निर्माय संस्थितम् ॥ २५
चित्तं स्वभावात्स्फुरति चित्तः फेन इवाम्भसः ।
कर्मभिर्बध्यते पश्चाड्डिण्डीरमिव रज्जुभिः ॥ २६
संकल्पः कलनाबीजं तदात्मैव हि जीवकः ।
कर्म पश्चात्तनोत्युच्चैरुत्थायाकर्मतः क्रमात् ॥ २७
क्रोडीकृताङ्कुरं पूर्वं जीवो धत्ते स्वजीवितम् ।
पश्चान्नानात्वमायाति पत्राङ्कुरफलक्रमैः ॥ २८
अन्ये स्व एव ये जीवा एवमेवाकृतिं गताः ।
पूर्वोत्पन्ने जगति ते यान्ति भूताश्रयां स्थितिम् ॥ २९
स्वकर्मभिस्ततो जन्ममृतिकारणतां गतैः ।
प्रयान्त्यूर्ध्वमधस्ताद्वा कर्म चित्स्पन्द उच्यते ॥ ३०
चित्स्पन्दनं भवति कर्म तदेव दैवं
चित्तं तदेव भवतीह शुभाशुभादि ।
तस्माज्जगन्ति भुवनानि भवन्ति पूर्वं
भूत्वा निजाङ्गकुसुमानि तरोरिवाद्यात् ३१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० उत्पत्तिबीजाङ्कुरनिर्णयो नाम चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

स्ततश्चेतनात्मकपूर्वावस्थातो व्रजति प्रच्यवत एव जडां पञ्चतां च याति ॥ १७ ॥ तस्य पञ्चीकरणेन हैमाण्डप्रकृतितेजोभावमाह—**तन्मात्रे**ति । ब्रह्मभावदृष्ट्या अल्पत्वात्कण इत्युक्तम् । पेलवा अस्फुटप्रकाशा ॥१८॥ उक्तमेव स्पष्टमाह—**तेजःकणत्व**मिति ॥१९॥ तत्र पूर्वकल्पे विराडात्मोपासनसंस्कृतस्य स्थूलसमष्टिविराड्भावस्तदन्यस्य व्यष्टिस्थूलदेहाहंभावसंस्काराद्तद्भाव इति विशेषमाह—**असा**वित्यादिना । कल्पनात्प्राक्तनोपासनात्मकाण्डात्माहंभावकल्पनात् । तस्य सह सिद्धं चतुष्टयमिति स्मृतिसिद्धमात्मज्ञानमित्याशयेन विशिनष्टि—**अन्तःस्फुरद्ब्रह्मे**ति । अथवा अन्तर्गर्भभूपद्मकर्णिकायां स्फुरन् ब्रह्मा चतुर्मुखो यस्येत्यर्थः । आपिण्डतां करकादिघनीभावम् ॥२०॥ कश्चिदनुपासकस्तु पुण्यकृत् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण दिव्यदेहादेः कलनाद्राक् शीघ्रमेव देवादिदेहतां तत्र देहे अतद्रूपं अनहमि अहंभावलक्षणभ्रान्तित्वं याति । गन्धर्वैश्चादन्यैर्वा देवैर्वसत् पालितं पुरममरावत्यादि याति ॥ २१ ॥ कश्चित्पापकृत्तु स्थावरताम् । खचारिणः पक्षिणो रक्षःपिशाचादयश्च । आदिपदाज्जलचरा गृह्यन्ते ॥ २२ ॥ प्रथमजः सूक्ष्मदेहसमष्ट्युपाधिक एवात्मा विरिञ्चिजीवः स्वसंकल्पादण्डान्तर्जगत्सृजतीत्यर्थः ॥२३॥ तस्य सत्यसंकल्पतायां पूर्वतनसत्यसंकल्पात्मभूतादात्मोपासना हेतुरित्याशयेन विशिनष्टि—**आत्मभूकलनात्मे**ति ॥ २४ ॥ प्रथाचलनोभयधर्मकस्य जगतश्चिदात्मा प्रथमं प्रथायां हेतुश्चलनविकारादौ तु पश्चात्तनं कर्मेत्याह—**चित्स्वभावा**दिति । आवः कारणशब्दो भावप्रधानः ॥२५॥ उक्तमेव मूलतः स्फुटयति—**चित्त**मिति । डिण्डीरं फेनपिण्डो नौकादिनिबन्धनरज्जुभिर्बध्यते निरुध्यते न जलं तद्वच्चित्तमेव देहनिबन्धनैः कर्मभिर्बध्यते न चिदात्मेति भावः ॥ २६ ॥ लोकेऽपि संकल्पपूर्वकं कर्मणा घटादिरचनदर्शनादुक्तक्रमसिद्धिरित्याशयेनाह—**संकल्प** इति । अकर्मतः निष्क्रियात्मसंनिधानादिति यावत् ॥ २७ ॥ पश्चात्तनैरपि कर्मभिः प्राग्जीवे बीजान्तरङ्कुरवद्वासनात्मना स्थितमेवाविष्क्रियते नापूर्वमित्याशयेनाह—**क्रोडीकृताङ्कुर**मिति । यथा बीजस्थो जीवः पूर्वं क्रोडीकृतः सूक्ष्मतयान्तर्धृतः अङ्कुरो येन तथाविधं स्वजीवितं धत्ते पश्चात्त्वङ्कुरपत्रकाण्डशाखापल्लवपुष्पफलक्रमैर्नानात्वमायाति, तथा हिरण्यगर्भजीवोऽपीत्यर्थः ॥ २८ ॥ व्यष्टिजीवा अप्येवमेव स्वे स्वस्मिन् वासनात्मना स्थितामेवाकृतिं देहाद्याकारं गताः प्राप्ताः । एतावांस्तु विशेषः । ते हिरण्यगर्भजीवसंकल्पात्पूर्वोत्पन्ने जगति ब्रह्माण्डे मातापित्रादिरूपभूताश्रयां प्राणिनिमित्तां स्थितिं देहलाभं यान्तीति ॥२९॥ कर्मशब्दं व्याचष्टे—**चित्स्पन्द उच्यत** इति ॥३०॥ कर्मशब्दार्थमेव विवृण्वन् सर्गद्वयवर्णितभोक्तृभोग्यसर्गमुपसंहरति—**चित्स्पन्दन**मिति । तरोर्निजाङ्गानि शाखादीनि कुसुमानि च यथा प्राग्भूत्वा पुनर्भवन्ति तथा आद्यात्कारणाद्ब्रह्मणः सकाशात्तस्माच्चित्स्पन्दनलक्षणाच्छुभाशुभलक्षणात्कर्मणो निमित्ताज्जगन्ति भोक्तृप्राणिनिकायास्तदाधारतद्भोग्यभुवनानि च पुनःपुनर्भवन्तीत्यर्थः ॥३१॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे उत्पत्तिबीजाङ्कुरनिर्णयो नाम चतुःषष्टितमः सर्गः ॥६४॥

१ भावनः इति पाठः.